I 189
Пр 128

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА VII

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1958

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА VII

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1958

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Боню Ангелов, Стойко Божков (отговорен редактор)
Велчо Велчев, Кръстьо Генов, Николай Лилиев
Симеон Русакиев

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

1, 189

6 4295/59

ПРОВЕРКА
1977 г.

ТВОРЧЕСТВОТО НА ПЕТКО Р. СЛАВЕЙКОВ ОТ ПЕРИОДА НА КРИМСКАТА ВОЙНА

(Историко-патриотични и бунтовни стихотворения)

от Соня Баева

Настоящата студия има за цел да популяризира някои нови факти от живота и творчеството на П. Р. Славейков през периода на Кримската война, да установи автентичния текст на редица негови неизвестни досега бунтовни и патриотични песни и поеми, да определи точно или приблизително времето, през което те са съчинявани, да постави въпроса за тяхното разпространение и най-подир, като изхожда от новия материал, да се опита да осветли по-различно от досегашните изследвания някои страни от идеологията и творчеството на поета от първия период на писателската му дейност.

Първият период от писателската дейност на П. Р. Славейков, който според нас обхваща годините 1847—1857, е един от най-интересните. Той крие в себе си проблеми, свързани с началото и развитието на новата българска литература — приемствеността, зараждането на художествената литература, развитието на новите литературни жанрове, началото на реалистическия художествен метод, мястото и ролята на сантиментализма и романтизма в развитието на българската литература, характера на идеологията на П. Р. Славейков, влиянието на народното творчество, на руската литература, на гръцки и сръбски образци върху новата българска литература и т. н.

Не случайно този период е бил разглеждан най-обстойно от всички изследователи на Славейковото творчество. Ив. Д. Шишманов[1] и Б. Пенев,[2] като се спират на него, правят първите изследвания върху руското влияние и зараждането на новата българска литература, проследяват развитието на П. Р. Славейков като самобитен български поет. Тук трябва да отбележим, че студиите на Боян Пенев върху творчеството на Славейков могат да бъдат причислени към най-хубавото, което талантливият български литературовед е написал. Те са ценни с обилно привлечения нов фактически материал и сериозно проучване, с проникновения конкретен анализ на редица

---

[1] Ив. Д. Шишманов, Наченки на руското влияние в българската книжнина. Сп. Български преглед, г. V, кн. IX—X, София, 1899.

[2] Б. Пенев, История на новата българска литература. Т. III, София, 1936; също: П. Р. Славейков като гражданин и поет според преводната му поезия. ПСп, г. XVIII, София, 1907; П. Р. Славейков, Избрани съчинения, г. I. Пред говор.

Славейкови творби, с това, че авторът на места успява вярно да разкрие връзката между литературното развитие и обществената действителност.[1] Въпреки това обаче редица основни положения в студиите на Б. Пенев за Петко Р. Славейков подлежат на преоценка, било че в резултат на идеологическата му методология някои негови позиции не са научно издържани, било поради това, че са открити още много нови материали върху живота и творчеството на поета.

Редица от тези слабости на Б. Пенев бяха разкритикувани и превъзмогнати от съвременните изследвания на Славейковата поезия.[2] Въпреки това всички проблеми, свързани с творчеството на поета, не са разрешени. Ето защо целта, която си поставихме в настоящата студия, води до преоценка на някои от становищата, които застъпва Боян Пенев, когато разглежда поезията на П. Р. Славейков от ранните му години (1847—1857), още повече че тези становища се споделят и от наши съвременни литературоведи, които разработват същата проблема.

В центъра на Славейковата поезия от първия период Б. Пенев поставя неговата любовно-еротическа лирика. Нещо повече. Той просто отъждествява този период от развитието на поета с нея. През 1852 г., както знаем, Славейков издава сборник с любовни стихотворения „Песнопойка“ и първата книжка от периодическото списание „Смесна китка“. В тях са включени предимно любовни песни, преведени от турски, гръцки и сръбски. Между песните има обаче и оригинални Славейкови произведения. С тези любовни песни Славейков става широко популярен сред българския народ. По това време според Боян Пенев Славейков е далеч от борбите на своя народ. Неговото творчество се намира изключително под влиянието на сръбската, гръцката и турската поезия. Лириката му е сантиментална, тя няма значение за творчеството му. По-късно, когато поетът се включва в обществените борби, когато попада под влиянието на руската литература, той става поет-гражданин.

С две неща от тази постановка ние не можем да се съгласим: първо — че през годините 1846—1853 Славейков е бил чужд на борбата за национално освобождение, че по това време сантименталният младеж живее само със своите лични радости и скърби; и, второ — че любовната лирика на Славейков няма значение за творчеството му, че поетът едва ли не трябва да се срамува заради нея. (Такова е мнението на Нешо Бончев и Пенчо Славейков за любовната лирика на П. Р. Славейков.)

В своята монография „Петко Р. Славейков и руската литература“ С. Русакиев, като разглежда широко творчеството на поета от времето на Кримската война, приема становището на Боян Пенев за правилно. Нещо повече. В желанието си да обоснове това становище той задълбочава грешката на Боян Пенев. „През този

[1] Вж. П. Динеков, Бележки върху периодизацията на българската литература до Освобождението. Известия на Института за българска литература, кн. IV, стр. 37.

[2] П. Динеков, Петко Р. Славейков — творчески път. София, 1957. С. Русакиев, П. Р. Славейков и руската литература. София, 1956.

период—пише С. Русакиев—Славейков не успява да застъпи съществена обществена тематика, не отразява положението на народа, неговите идеали. Основният герой на Славейковата поезия е обществено неосъзнат, кръгът на неговите произведения е твърде тесен, почти личен.“ „В ранното творчество на Славейков неговият лиричен герой е даден в битов план. Той копнее за любовни наслади, за еснафско благополучие в живота, за лично щастие. Този герой е чужд на обществения живот, на народните устреми, няма отношение към големите национални задачи.“ „Както се изтъкна, ранното творчество на Славейков не стои на високо равнище нито в идейно, нито в художествено отношение . . ., явленията, които обхваща ранният Славейков, са или от личния му живот, или са почерпани от бита, или пък са свързани с училищната му дейност... Ранният Славейков пише стихотворения, които в повечето случаи обхващат и третират несъществени страни от нашата действителност.“[1]

Такава постановка на въпроса не само не отговаря на фактите, свързани с живота и творчеството на поета през тези години, но по своята методологична същност е неправилна, тъй като се основава на прилагане съвременна мярка по отношение на една поезия, която се развива при съвсем други обществено-исторически обстоятелства и която има да разрешава други задачи. В центъра на Славейковото творчество през периода на Кримската война стоят не любовните, а историко-патриотичните и бунтовните стихотворения. Но дори и ако Славейков през първия период на своето творчество не беше писал историко-патриотични и бунтовни стихотворения, а само любовно-сантиментална лирика, да се подценява тази поезия и да се смята, че тя няма значение за развитието на неговия реалистичен метод, е неправилно. Да се подценява този период поради това, „че явленията, които обхваща, третирали или лични преживявания на народа, или страни от неговия бит“, тъй като това били „несъществени страни от тогавашната действителност“, значи да пренебрегнем специфичния характер на епохата. Напротив, именно тези интимни, сантиментални, любовни и битови песни на Славейков са богат и интересен документ, който разкрива как се заражда реализмът в българската литература. Защото по това време изобщо се разширява предметът на изкуството. Явленията на действителността нахлуват в литературата с цялата си сложност, многообразие и богатство. Те навлизат в частния живот на българина, заставят го да се замисли над тях, да търси ключа на разбирането им в конкретните събития, в най-дребните детайли на съвременния живот. А отразяването на историческото развитие на живота углъбява и разширява представата за самия него.

Тук ние идваме до въпроса за любовната лирика на Петко Славейков. Според нас любовната лирика на Петко Р. Славейков има не само значение за неговото творчество, но тя е и забележително явление въобще в развитието на българската литература.

[1] С. Русакиев, П. Р. Славейков и руската литература. София, 1956, стр. 31, 264, 267. Под ранно творчество на Славейков авторът разбира неговата поезия от 1843 до 1853 г.

Това схващане обаче ние ще развием последователно и конкретно на друго място.

Ние не споделяме и възгледите на някои наши съвременни литературоведи върху идеологията на Петко Р. Славейков през периода на Кримската война. Според П. Динеков[1] през 50-те и 60-те години трябва да бъдат очертани ясно двете насоки в развитието на литературата — революционната и демократично-просветителската. В революционната линия се движи творчеството на Раковски, Д. Чинтулов, Н. Козлев, в демократично-просветителската — творчеството на П. Р. Славейков, Д. Войников, В. Друмев и Ил. Р. Блъсков. Ако П. Динеков поставя 1850 г. за граница, след която вече може да се търси разделянето на „просветители" и „революционери", то С. Русакиев прави това разделяне още през 40-те години. Според него още първите стихотворци „плават в идейното течение на просветителите, които са чужди на схващанията за революционната борба като средство за освобождение". Просветителски е и мирогледът на Славейков по това време, поради което той не е в състояние „да застъпи съществена обществена тематика".

Да се говори за липса на революционна идеология у нас през 40-те години значи пак да се пренебрегне спецификата на нашето историческо и литературно развитие. В тези години, в които се оформя нашата национална култура, лозунгът за просвета е прогресивен лозунг, а борбата за черковна свобода е преди всичко борба за национално обединение, борба за български език по черкви и училища. Това го казва ясно още Димитър Благоев. Този въпрос въобще е разрешен. Спорен и по-труден за разрешение е въпросът, през кой период вече може да търсим разграничението между демократично-просветителската и революционната идеология у нас след 50-те години и също през кой период Славейков преминава ясно на просветителски позиции (ако може изобщо така да се постави въпросът).

Ние смятаме, че до 60-те години не може и дума да става за някакво откъсване на Славейков от революционната борба на българския народ. По това време и той, както и Раковски, се бори против гърците, против чорбаджиите, против турците. Както неговите идеологически позиции, така и делото му през тези години са прогресивните, революционни позиции на времето. Неговата писателска и обществено-политическа дейност през този период в никакъв случай не могат да бъдат противопоставени на дейността на Раковски. Ние бихме си позволили да попитаме: с какво Славейков отклонява народа от неговата революционна борба? Със своята обществена работа, със сатирите и стихотворенията, които пише, със смешните календари и вестниците, които издава, той възпитава народа в дух на омраза към чорбаджии, гърци и турци. И тази негова плодотворна работа не може да бъде противопоставена на великото дело на Раковски. Ето защо становището, което си поставяме за цел да защитим в настоящата студия, е, че в центъра на Славей-

[1] Вж. Бележки върху периодизацията на българската литература до Освобождението. Известия на Института за българска литература, София, 1956, стр. 47.

ковото творчество от периода на Кримската война стои неговата историко-патриотична и бунтовна лирика. През този период неговата идеология е революционна. След Кримската война той не престава да разработва такава тематика, но тя не стои в центъра на творчеството му, тя минава вече на заден план, за да добие отново първо място през 1875—1878 г. — годините на въстанията за национално освобождение и Руско-турската освободителна война. Досега тази страна от Славейковото творчество е подценявана напълно. Когато се пише за Славейков, всички изхождат от становището, че той е „най-яркият представител на просветителите" в българската литература и поради това както по-рано, така и сега най-пренебрежително се отхвърлят настрана онези факти, които не могат да се сместят в така приетата формула, защото не отговарят на нея. Пренебрегва се анализът на събития, които са от решаващо значение в неговия живот. Поради това неговата историко-патриотична и бунтовна поезия остава недоосветлена, разглежда се откъснато от общото развитие на творчеството му — като случайно явление.

Патриотичната и бунтовно-революционна поезия не само не е случайно явление в поезията на Славейков, но тези стихотворения и поеми са неговите най-любими, „най-скъпи рожби". Това наше становище ще подкрепим с едно признание на самия Славейков, една искрена и трогателна негова изповед.

Към края на живота си, 1886 г., Славейков подготвя за печат „Избрани стихотворения". Те не са видели „бял свят". Не е бил издаден и предговорът, който поетът е написал към тях. Именно в този предговор той говори за своите историко-патриотични и бунтовни стихотворения:

> Поднови се на вети ми страсти раната,
> що да сторя, клетий, паднах вече в ямата.

„Тези тъжни редове от една стара песен ми дойдоха на ум когато сторих на стари години да събера скудните останки на моята разбита и поломена лира. Роден във време твърде непоетическо, прекарал съм години усилни. Самоук, саморазвиван, в тежка борба за съществуване, всред живот съвсем прозаически, и мене понякога крадешком ме е посещавало вдъхновение, и аз съм искал понякога да предам завещанията на моите чувства. Но и в това си желание не съм бил честит. Подрънквал съм самонагласените струни на самобитната си лира, пял съм и аз, но повече на пресекулица от бурните и злокобни обстояния на обуреваемий си живот. Днес не виждам жалките останки на скудните си произведения.

По-голямата част от юношеските ми лирически излияния, закопани в земята по въстанието на 1856 г., изгниха си тамо с други някои, написани когато аз бях принуден да се отдалеча в Цариград. Зла участ сполетя и тия съчинения на зрелий ми възраст, които изгоряха в Стара Загора на 1877 г. Останало е туко това, що е било честито да види бял свят тъй недомълвено и стутано издадено (разр. С. Б.). Може би в тази моя загуба народът да не е изгубил непрежалявани драгоценности. Но това не ме лишава от правото да тъжа и да скърбя поне като оная най-проста майка

която оплаква своите загинали рожби, ако и да не са били те някои незаменими и непрежалявани знаменитости.

За първите аз толко и не тъжа, защото вероятно и сам бих унищожил по-много от тях като недоносчета, но за вторите мисля, че има що да жаля, защото съм уверен, че по-здравите, по-силните от душевните ми рожби загинаха безвъзвратно, а останали са само таквизи някои, хлемави и оклосани, които можаха да видят бял свят в робските времена пред завистливото око на тираните (разр. С. Б.). После това аз исках пак да запея, но гласът ми вече бе пресипнал, прегракнал и на лирата ми струните—съвсем изпокъсани. Тя не можеше да издава строен глас освен глухо звънтене."[1]

Когато поетът си припомня своя бурен живот, най-мили, най-скъпи до сърцето му са именно стихотворенията с историко-патриотично и бунтовно съдържание — тези от времето на Кримската война, — младенческите му произведения, а също стихотворенията, които съчинява след напускането на Цариград (1875 г.) до Освобождението. Те са неговите „душевни рожби", както поетът сам ги нарича. Всички останали негови стихотворения са „недомълвени", написани и издадени „под завистливото око на тираните".

И за тези „най-скъпи душевни рожби" на поета досега почти нищо не е написано. Те се споменават мимоходом и при последна сметка остават вън от погледа на литературните историци, които изследват творчеството на поета. Голяма беше радостта ни, когато разбрахме, че все пак не всичко от тези произведения е пропаднало безвъзвратно, когато можахме да разчетем ръкописите на редица бунтовни песни от периода на Кримската война, които ни помогнаха да разберем връзката между младежкото му творчество и най-зрелите му произведения, изгорели в пожара на Стара Загора.

I

Животът на Петко Славейков още от най-ранно детство е свързан с омразния образ на поробителите. Той остава сирак поради ужасната случка с майка му, пред очите на която двама пияни башибозуци заклали приятелката ѝ. Младата жена успява да избяга, но от голяма уплаха ражда малкия Петко преждевременно. Оттогава тя залинява и скоро умира.

По-късно, както поетът пише в своите неиздадени спомени, първата уплаха, която той преживява едва 5-годишен, е свързана пак с турците. „Помня като на сън, че бащината ми къща, в която казват да съм се родил, беше във Варуша, на това място, дето е днес храма „Свети Кирил и Методия", от горна страна, къде север. Входът ѝ беше срещу самия баир на малкото равнище, което се казваше „Хорото" или „Хорището", защото тамо се беряло всякой празник махленското хоро. Това място направиха изпосле на гробища, като заровиха най-напред на 1837 някои от избесените от

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 2, л. 1.

Велчовата завера, именно Велча и Соферията, и после няколко мрели от чумата."[1] „... Ако и твърде рано — това, що се е втълпило в ума ми, като за най-първо, що помня (разр. С. Б.),— че по-долу от къщата ни имаше стоварени две или три постави — каменни корита за чешмата, която поменахме ... Един ден ние, като деца комшийски, сме се събрали на пътя къде боклука да играеме. Как е станало, не зная, но ние сме влезли тъкмо в поставите да си играем в тях; кои деца са били, не помня, но помня, че бяхме трима и най-големият бях аз, който далеко още не бях сключил петата си година (1831—1832 г., б. м. С. Б.). Гащи и панталони по онуй време нямаше, аз имах дълга една димикатена антерия, а пък другарите ми по ризица с късо елече, гологлави или с червени шепки.

Какво сме играли, не знам, но как, разбира се, какво ще намерят да играят на таз възраст деца. Работата е, че там, дето си играхме, един страшен сипкав глас изрева до нази и нази се блясна гол един нож, твърде голям, доколкото помня да ми се видя тогава. Турчин някакъв пиян ли, просто ли някой фанатик или припрян читак, намерил се, както се разбира, обиден от това, дето гяурски деца си позволили да влязат в поставите, да ги погазят, както може би той си е мислил, или най-право, както имах отпосле много случаи да узная и се уверя, намерил случай и удобно време умишлено да сплаши и да всее страх. Колко сме се уплашили от този нечакан, страшен вик и от голия нож, който лъщеше, как сме изскочили, та сме избягали, не знам, нито как е станало, че като съм бягал нагоре към дома, съм паднал и съм се забравил, та дошла мащеха ми, та ме прибрала и ме занесла у дома. Но знам, че оттогаз ме затресе; колко ме е тресло, не мога да разправя."[2]

Още като дете Славейков слуша разказите на своя баща за турците, за хайдутите, за робството. Ето какво пише поетът за това: „Баща ми не приказваше освен за възстания: „На злото корена са турците" — казваше той."[3] Този буден и смел българин не може да търпи робския живот. Предизвикан веднаж от няколко турци, които нападнали български девойки-жетварки, той убил двама от тях и забягнал при един хайдутин на име Странджа.[4]

През 1836 г. малкият Петко, едва 9-годишен, е стигнал вече „на книгата до дъното". По това време баща му го записва да учи при даскал Петър Габровчето. Детето учило по една стара словенска граматика от Мразович, която ученолюбивият казанджия получил от своя близък приятел Велчо Болтаджията — водача на Велчовата завера.[5]

Това била същата онази страшна година на въстанието, в което бил намесен и бащата на поета: „Аз следвах да уча славянската си граматика и да давам ухо, като се говореше в училището, че ще колим турците, а после да тичам и да заничам как бесят

[1] Тъй като тези спомени не са известни досега, позволяваме си да цитираме по-големи извадки от тях.

[2] Неиздадени спомени на П. Р. Славейков. Архив П. Р. Славейков, п. XVIII Част от тези спомени са подготвени за печат от Цв. Македонска.

[3] Арх. П. Р. Славейков, п. XXIV, т. 3, л. 7.

[4] Пак там.

[5] Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 2.

българите. Баща ми бяга тогава, нà къде ходи, та се кри по Тревненско."[1] Тук трябва да отбележим, че самият даскал Петко Габровчанин е бил ученик и верен последовател на Неофит Бозвели. Ето какво пише Славейков в спомените си за участието на баща си във Велчовата завера: „Мамарчев и други дванадесет души волонтири идвали като търговци в Търново, отишле на Плаковски манастир и там бил уловен Мамарчев, след като бил изгорил тефтера със записките и други книги. Хаджи Йордан бил в работата, но за да ги издаде, той проводил брат си Милана при владиката Илариона. Иларион обадил на Дервиш бея и пратил да ги бастисат. Тамо хванали Велча, Митя Софелията, Коля Гайтанджията, от Елена Хаджи Йордан Брадата и тях мъчили: набивали им клирци[2] под нохтете, стягали им слепите очи, та им скачали същите очи на два пръста, вадели им червата да изкажат и други съзаклятници, но те не изказали. Тях бесили на тумбата до турските гробища и през нощта, като ги оставили на дарадж,[3] уж ги пазили, но кучетата от турските гробища им изяли краката до коленете. Ходихме да ги гледаме (разр. С. Б.). Заровиха ги на „Хорото". По заповед на Дервиш бея уловили в Ловеч Янакя търновлията и го обесили на моста. Аз като дете бях на погребението им."

Такива са първите спомени и впечатления на детето. Пред нас оживява картината на тъмното, жестоко, безнадеждно робство, на фона на което още по-ясно се очертават образите на първите, най-смелите, най-дръзновените борци за народна свобода.

Приятелите на баща му са все такива хора — Ильо войвода, Тотю войвода, Велчо Болтаджията, Колю Гайтанджията, Митю Софелията, Хаджи Йордан Брадата — всички най-дейни участници във Велчовата завера.[4]

Проблемата за робството и свободата, за революционната борба вълнува Славейков още в годините на неговата първа младост. От автобиографията на поета ние научаваме, че през 1846 г. като учител в Севлиево той се заел да опише една случка, на която сам бил свидетел — именно „как един турчин сред едно кафене би за нищо и никакво едного българина и ни един от присъствуващите не се осмели да каже нещо на турчина — това, което тогава ми направи силно впечатление и ме подбуди да опиша това събитие".[5] Тази случка той описал на славянобългарски език. Младежът упорито търсил начин да изрази в поетическа форма чувствата и мислите, които са го вълнували. Тук са му дошли на помощ хайдушките народни песни, които той е познавал и събирал, „Историята" на Паисий Хилендарски, книгата на неговия пламенен учител Неофит Бозвели „Мати Болгария", която по всяка вероятност той чел в ръ-

---

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 2.

[2] Клирци — клинци.

[3] Дарадж — дараджа — бесилка.

[4] Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 1. На един лист в архива на поета той сам е написал: „Приятелите на баща ми: Мочеолу Странджата, тъст му — Велчо Джамджията или Болтаджията, Митю Софелията, старец Зотик — игумен на Преображенский монастир и др."

[5] Български притчи или пословици. София, 1954, стр. 49.

копис, а по-късно, към 1850 г. — и някои от песните на талантливия предвестник на новата българска поезия — Добри Чинтулов. През есента на 1847 г. Славейков е учител в Ловеч. Там той работи до пролетта на 1848 г. Както сам пише в предговора към „Български притчи и пословици", в този град той не само се заловил отново да събира любимите си „стари думи", да записва песни, приказки, предания и други подобни материали, но въобще у него се поражда страст да съчинява стихове и да „крои" поеми. До това време писал училищни песни за поощряване на младите към учение: любовни — за да отърве младежта от турските песни, които били на мода да се пеят — или пък такива, с които подигравал гръцките владици и техните мекерета. Всички тези произведения са се загубили. „В Ловеч — пише той — аз не се задоволих само със стихотворения от този род, но предприех и съчинението на цели поеми и сатири в стихове." Тук „между разните други творения — едни почнати, други преполовени, трети на изкарване" — той успял да завърши за печат три: „Крумиада", в която пламенно възпявал славните победи на българския цар Крум, „Огледалото" (Владишкое огледало или животът и разкошностите на гръцките владици в България), сатира в стихове, с която Славейков ядовито осмивал гръцките владици, и „Цветосъбирание" — сборник от любовни и други песни. Освен това по същото време той пише и поемата „Самуилка". Историята на Паисий Хилендарски и произведенията на Венелин дават криле на неговото въображение, а един сръбски превод на Илиадата, който младежът открил в библиотеката на Емануил Васкидович, оказал върху него неповторимо въздействие. Както разказва Иван Славейков, начинаещият български поет дотолкова се влюбил в тази книга, че с нея лягал и ставал: „Според както ми е разказвал лично баща ми под влиянието на тоя превод през време на учителстването си в Севлиево и най-вече в Ловеч той описал в стихове подвизите на Крума в своята „Крумиада" и подвизите на Самуил в своята „Самуилка" — изгубени негови литературни трудове, за които не на едно място сам е поменувал."

Освен с „Илиадата" по това време Славейков се запознал с „Одисеята". Части от нея се намирали в книгата, която той присвоил от библиотеката на Неофит Бозвели — „Телемах". И така още 19-годишен Славейков е написал две поеми в героичен стил.

По-късно, към 1848 г. по всяка вероятност, Славейков е довършил и поемата „Самуилка", но, както сам разказва, на път за Търново паднал в Дунава. „И наистина аз останах жив, но по-голямата част от тия ръкописи — именно ония, които най-много ценех — аз никога не можах да възстановя. И тъй песни, приказки, стихотворения, „Самуилка" потанъха във водите на Дунава." Останалата част от тези свои произведения младият поет изпраща на Апостол Конкович — голям родолюбец, един от най-верните сподвижници на Георги С. Раковски[1] — по време на Кримската война в Свищов. С него Славейков е бил приятел още от 1848 г. Апостол Конкович препратил ръкописите в Букурещ, където те пропаднали.

[1] Вж. Д. Косев, Отражение на Кримската война (1853—1856) в България. Исторически преглед, г. III, кн. 2, стр. 191.

От есента на 1849 г. Славейков се установява като учител в Трявна. Тук отново той има възможност да се залови с писателска дейност. През периода 1850—1853 г. се подготвя Кримската война. Това са години на небивал народен подем, свързан с вярата в близкото освобождение на родината. Младият учител проявява по това време удивителна работоспособност и рядка отзивчивост към обществените въпроси.

От времето 1850—1852 г. е едно неизвестно обявление, написано със славянобългарски букви, което вероятно Славейков е имал намерение да отпечата и разпространи между учителите в страната. От него може да се разбере с каква литературна дейност се е занимавал по това време той. Славейков търси спомоществователи за няколко книжки, които е приготвил за печат. Ето и текстът на самото обявление:

„Пчелица за българските дечица — цена 5 гр.
Нова лира — стари песни — цена 10 гр.
Цвети из сада святаго Ефрема — 6 гр.
Нов вечен календар (два цванеца — 8 гр.)
Нравственое учение за децата — 5 гр.

И още 2 книжки други щат да излезат без спомоществувания, но за тези, на които ти цената забележеват, предстойте да ми съберете няколко, а най-повече за песните, чтото в тях има сокровище за българите, от паданието насам историята си в тях ще търсиме, езика си от тях ще дириме и пр. (разр. С. Б.)

„Пчелиците“ ще се издадат периодически като „Китката“, но с такива за децата сведения. „Цвети от святаго Ефрема“ е книга за калугерите и поповете, тях кани. „Календарче“ ще бъде нова мода, но според най-новите практически забележвания и гадания филологически.

С една дума, аз искам да почна дело, с което в 4—5 години отгоре и наший народ да има доволно книжки.

Спомогнете ми, братя учители, да преведа в изпълнение желанията и намеренията си.“[1]

Колко интересни данни можем да почерпим от това малко обявление! Най-напред, че още през 1850 г., едва 23-годишен, Славейков си поставя за цел да издаде в „4—5 години“ толкова и такива книжки, които да бъдат в състояние да запълнят онази голяма празнота, която се чувствува от книги у нас. Още през 1850 г. Славейков замисля първото списание за деца—„Пчелица“. Най-скъпа за него обаче ще бъде книжката „Нова лира — стари песни“, в която ще помести всичките стихотворения с исторически сюжет, които той е съчинил по това време в романтично-героичен стил. Можем да очакваме, че тук той ще публикува и редица сатири, в които осмива не само гръцките, но и българските калугери и попове.

Какво високо съзнание има поетът за това, че най-ценни от всички са именно патриотическите, историческите песни, какво ясно

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. XLII, т. 2, л. 4.

съзнание има той още тогава за значението на тези песни както за възпитанието на народа, така и за оформянето на българския литературен език!

По същото време неизвестно от какъв източник Славейков попада на редица руски книги по земеделие, градинарство, скотовъдство. Той пише за тях така: „Колко работи, от които другите милиони печелят, ние не причитаме за нищо! Колко работи изтърваме от ръка, като не знайме как да ги употребиме. А колко други, които не знайме как да ги употребяваме, трудим се над тях цели недели, които си имат лесninата да са изработват в един ден!

На таквизи едни книги изданието съм намислил да следувам аз, и то не от вятъра, гдето който вее, но извеждаме от книги, които са засвидетелствувани и потвърдени с многогодишен опит."

Следва дълъг списък на руски книги, между които следните: „О кормлении овец", „О бережании листьев", „О приготовлении уголя для карандашей", „О вредных животных для посев", „Необходимости сохранения лесов" и др.[1]

Още от първите години на своето творчество Петко Славейков милее за българския народ. Тази любов стои в основата не само на неговото литературно творчество, но тя движи всичките му постъпки, тя определя целия му начин на живот.

През 1850 г. Славейков подготвя първата книжка (Стрък А) на „Смесна китка".[2] Усилено съчинява сатири, в които осмива не само фанариотите, но и тревненските чорбаджии, стихотворения за планините, реките, красотата на българската природа, любовни песни в духа на българските народни песни. С цел да пробуди у народа чувството за национална гордост и национално достойнство през 1853 г. поетът отново обръща поглед към славното минало на родината, работи отново върху героическите поеми „Крумиада" и „Самуилка", съчинява поемите „Кралев Марко" и „Бойка войвода". Ето какво пише по този повод той на Никола Палаузов от Трявна, 21 март 1853 г.: „Твърде ми се щеше да Ви допратя какво годе от моите упражнения, не за да Ви покажа таланта си, сохрани меня господ, но за да сполуча от Вас нужните за мене наставления и упътвания. Но и в това за сега нямам благовремие. От малко-малко ще Ви открия повърхностно, за да попрося Ваший съвет.

Епическата поема изискува обширни знания и сведения, които надминуват моите сили, за това се и отчаях за свършанието на „Самуилката". Аз ще ви приключа няколко места от нея заедно със съдържанието и съвсем то, что я две години работя, та горката не ще види белий свят. „Кралев Марко" може белким да види белий свят, ако не съм близо до огъня, кога почувствувам слабостта си. „Бойка българска войница", която списвам за разтуха на сопругата си от лятос насам, може да я видите в подлистника на „Цариградский вестник" някога." По всяка вероятност Славейков не е успял да завърши „Самуилка", „Кралев Марко" сам не е харесвал

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. XLII, т. 2, л. 4.
[2] Вж. Писмо до Цв. Недев, 1850, Трявна, СбНУ, кн. XX, стр. 22.

а „Бойка войвода“ завършва още тогава. Във всеки случай поетът е смятал, че всички ръкописи на тези поеми са загубени, а и досега се знае, че те са безследно изчезнали с изключение на I част от „Бойка войвода“.

Тази поема Славейков издава чак през 1873 г. в сп. „Читалище“ без подпис. В нея младият поет създава героичния образ на смелата българка Бойка, която отива да се сражава с враговете на отечеството си. Това е една от любимите теми на поета. Нея той развива в най-различни варианти през целия си живот.

В архива на поета е запазено стихотворение от 1850—1851 г., в което се говори за белоликата мома Неда, дъщеря на Станчо Граматик. Тя заменя остарелия си вече баща и повежда дружината му в бой срещу враговете на България.[1]

Към славното историческо минало ни връщат и стихотворенията „Спомен“, „Първа здравица“, неиздадените поеми за цар Крум и цар Ясен, от които са запазени само отделни откъси. Тези Славейкови произведения сега имат по-ясно изразен бунтовен характер. Така например „Кралев Марко“ от една поема-приказка за Крали Марко и неговата любима, в която няма никакъв революционен елемент, се превръща в героическа поема. В нея поетът сочи на народа единствения изход от робството — безстрашната борба против турците-поробители. Интересен е още един факт, на който се натъкнахме при проучване на различните редакции на поемата „Кракра Пернишки“. Още Пенчо Славейков в коментара към „Избрани стихотворения“ изказва съмнение, като изхожда от характера на ръкописа, че тази поема е писана през 60-те години, а през 1874 г. е поправена и довършена. Нейният поправен ръкопис обаче изгорял при пожара на Стара Загора. По-късно, през 1886 г., Славейков втори път се заема да възстанови това свое загубено произведение. Като проучихме отново различните редакции на „Кракра Пернишки“, идваме до заключение, че наистина тази поема е писана много по-рано. По всяка вероятност тя е започната или по време на Кримската война (1853—1856 г.), или непосредствено след нея.[2]

Още преди Кримската война Славейков започва да пише и бунтовни песни. От 1853 до 1856 г. и след нея дори до 1860 г. Славейков продължава да застъпва такава тематика. Бунтовни песни Славейков съчинява и след Априлското въстание, след завръщането си от Цариград. Много от тях не са били нищо друго освен нови варианти на бунтовните му песни от времето на Кримската война. Ръкописите на голяма част от тези песни са изгорели в пожара на Стара Загора. През 1879 г. Славейков издава само някои от тях,

---

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. III, т. 2, л. 25.

[2] Арх. П. Р. Славейков, п. VII, т. 1, л. 341. Ръкописът е от периода 1857—1860 г. Предположението на Пенчо Славейков е вярно. Този вариант обаче е препис. Няма никакви поправки върху текста. Ето защо напълно е възможно поемата да е съчинена още по-рано — след 1850 г. Този ръкопис по всяка вероятност не е запазен. В Арх. П. Р. Славейков, п. V, т. 9, се намира нов, късен ръкопис на „Кракра Пернишки“, писан след Освобождението. Тук под текста Славейков е отбелязал: „Поемата беше завършена и изгоря в пожара при Стара Загора.“

записани от неговите ученици. Той съчинява също патриотични песни, революционни поеми, възпява народни герои—въстаници против поробителите — като Велчо Болтаджията, капитан Никола, Хаджи Ставри и др. Някои от тези негови произведения ние предполагаме, че са били разпространявани между народа. Сам той е учил учениците си да пеят съчинените от него песни, но им забранявал да ги записват.

Така още в самото начало поезията на Славейков не стои настрана от живота и борбите на народа, а става израз на неговото пробуждащо се национално самосъзнание.

Що се оплакваш на други,
що от тях помощ ожидаш?
Кажи на твойта десница,
на твойта пушка и сабя —
чужда е помощ горчива
секи себе си помага.[1]

Вдъхновен от вярата, че е възможно България да бъде освободена с въоръжена борба, Славейков развива през тези години трескава литературна, просветна и революционна дейност. Той участвува с всички сили, с всички свои възможности в неравната борба, която подема неговият народ. Тази дейност на П. Р. Славейков е интересна за нас, но в същото време тя е и най-малко документирана. От многобройната кореспонденция, която той е водил през тези години, е запазено много малко. Загубени и унищожени от самия него са и голяма част от ръкописите му. За нея можехме да съдим само от няколко писма до Цвятко Недев[2] и Н. Палаузов,[3] от редица писма, запазени в архива му, а също от някои спомени на негови съвременници.[4] Още през 1850 г. чрез Цвятко Недев Славейков се свързва с Н. Палаузов, най-енергичния български политически деец по време на Кримската война в Русия. С него той споделя големите, почти непреодолими трудности, които се изпречват на пътя му като „писател български", както той се нарича. Скромен в оценката на това, което сам е постигнал, но с вяра в историческото значение на тези първи български опити, той пише: „Ви трябва да познавате и сам аз изповядвам недостатките си за народен списател; но в надежда, че ща да имам снизхождение от по-

[1] П. Р. Славейков, Поема за робството. Стр. 49.

[2] Цвятко Недев — един от най-старите учители в Габровската гимназия. Близък приятел на Славейков още от първите години на неговата учителска дейност. Вж. какво пише за него Славейков в предговора си към книгата Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866.

[3] СбНУ, кн. XX, Писма на П. Р. Славейков.

[4] Досега не е открита кореспонденцията, която е водил през това време Славейков с Пандели Кисимов, К. Кесариев, не са открити още редица писма до Н. Палаузов. Освен това сам Славейков след проваляне то на Дядониколовото въстание унищожил целия си архив от писма и ръкописи, а преди да замине за Цариград, изгорил една част от стихотворенията и песните с бунтовно съдържание, а друга заровил в земята, където те изгнили. За това той сам говори както в неиздадения и недовършен предговор към подготвяните от него за печат избрани стихотворения така и в една бележка, в която пише, че преди да замине за Цариград, заровил архивата си в Трявна и там тя изгнила. Вж. Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 2, л. 1 и Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, л. 26.

томците, като пиша в неразпеленото младенчество на нашата писменост, аз записвах, списвах и превождах каквото можах.“[1]

По това време Петко Славейков живо се интересува от политическите събития. Той гори от нетърпение да знае какво пишат френските, сръбските и други чужди вестници за събитията на изток. Моли Цвятко Недев да му съобщава новини, защото „не може да трае“, изпраща сведения на Н. Палаузов за турските насилия и зверства, за което пътува из градовете, следи най-внимателно всичко, което става в страната. Убийствата и своеволията на турците проверява на самото място, записва изказванията и оплакванията на населението. Той пише на Цвятко Недев: „Ето изложението, за което говорихме. Аз го направих ответ на Г. Н. Палаузова на писмото, ответ, чтото той ми поменува на таквизи писма да станва, като да може да се излага в руските вестници.“[2] От същото писмо разбираме, че въпреки предупрежденията на чорбаджиите „да не се хортува навън нищо за правителството“, тъй като турците имали вече сведения за подобна дейност от страна на българите, Славейков не се плаши. Той продължава да дава сведения, само моли приятеля си да изпрати писмото в Русия по верен човек. По свидетелство на Йордан П. Георгиев в гимназиалната библиотека на гр. Габрово се намират книжа, в които се говори, че Славейков получавал книги от одеските попечители на габровското училище чрез училищните настоятели в Габрово,[3] а той изпращал в Одеса пословици и песни, които събирал между народа.[4] Освен народни умотворения одеските попечители са искали от Славейков да им изпраща и сведения за турските жестокости и зверства.[5] Въз основа на данни, изпратени предимно от Славейков, Н. Палаузов прави своя доклад „О нынешнем положении болгар в Европейской Турции.“[6] По това време Славейков е бил във връзка с руското разузнаване. В архива на Н. Палаузов се пазят списъците на заслужили към руското разузнаване през 1853—1854 г. българи. Тук между имената на Христофор Даскалов от Трявна, Захари Княжевски, Тодор Минков, Н. Палаузов, Найден Геров, Георги Шопов и др. срещаме и името на Петко Славейков.

---

[1] Писмо до Н. Х. Палаузов от 21. III. 1853 г., Трявна, СбНУ, кн. XX, стр. 43.

[2] СбНУ, кн. XX, стр. 46—47.

[3] Йордан П. Георгиев, Екскурзия в Габрово, ПСп, 1903, кн. 64, стр. 753.

[4] Тези народни песни и пословици са издадени от Императорската академия на науките в 1885 г. под заглавие Сборник бол. нар песен Петка Рачова Славейкова. Освен това в едни свои бележки за Георги Раковски Славейков пише, че част от тези песни той открил по-късно в Показалеца на Г. С. Раковски, издаден през 1859 г. в Одеса, а също в Памятники народного быта болгар на Л. Каравелов. Вж. Бележки на П. Р. Славейков за Г. С. Раковски, Музей Петко и Пенчо Славейкови. Там той пише: „Показалец, 1859 — той е повечето от разни лица, именно от Цаня и Петра Ганчеви, и песни мои, които пращах в Одеса.“

[5] Славейков ходил в Елена. След връщането си оттам той съобщава на Палаузов събраните сведения за турските жестокости в Елена, Стара река и Сливенско, където турците нападнали една група жетвари и жетварки, отвлекли няколко моми и били до смърт драгоманите. П. Р. Славейков, Писма. СбНУ, кн. XX, стр. 35.

[6] Докладът е поместен в книгата Тринадцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства 1854—1884 г.

Големи са надеждите, които Кримската война събужда у Славейков, неспокойно е сърцето му да види поражението на Турция, да дойде денят, в който ще изгрее свободата. В писмо от 18 октомври 1853 г. той съобщава на приятеля си Цвятко Недев радостната новина, че му се родил син: „У мене има гост, млад юнак балкански, нов роб, дано по-честит от баща си.“ Колко големи са били надеждите му в победоносния край на войната, личи от спомените на П. Кисимов. Той пише на своя приятел: „Стари мой друже! Помниш, на 1854 г. беше, ми се чини, когато на връщане от Цариград те уловиха турци разбойници в Сливенския Балкан и те обраха. Щяха да те заколят. Ножът опря до гърлото . . ., като разказваше за тая трагична сцена с пристигането си гологлав и бос в Търново — защото разбойници бяха взели и феса от главата ти,— додаваше, помня във впечатленията си, и казваше: „Не ми беше в нея минута, когато ножа опря в гърлото ми, толкова мъчно и жално, че ще умра, колкото за това, че не ще бъда жив до края на Кримската война.“[1]

От признателност и любов към Русия през август 1853 г. Славейков се заема да преведе руската история. На 3 август той пише на Цвятко Недев: „Превождам руската история, за да я посветя на руский народ, зачтото каза ща ти“, а три дни след това: „Превождам руската история Устрелова, за да я посветя на великия народ руски в знак благодарности, ако би да изработят за българите някое добро.“[2]

За тази цел Славейков започва усилено да изучава руски език. Той моли Цвятко Недев да му изпрати „Първа част от лексикона академически“. В ръкописите от това време, на които попаднахме намерихме записани много руски думи, значението на които е обяснено на гръцки език.[3] Става ясно, че по това време Славейков е учил руски език от гръцко-руски речник. По същото време Славейков учи и френски език, сигурно за да може да чете френски вестници.[4]

От едни ръкописни записки на Славейков за Г. С. Раковски узнаваме, че към края на 1853 г., когато Славейков е бил в Плевен при плевенския владика Доротей, той се е срещнал за пръв път с Раковски. Втори път той го е видял в Одеса, където Славейков е ходил по всяка вероятност през 1857 г. Ето какво си спомня за това сам той: „Два пътя съм го виждал (Раковски, б. м. С. Б.) лично, така що имам още право да говоря за него. Веднъж като бях при врачанския владика Доротея в Плевен, а той беше при Садък паша и връщаше се от чатате. Друг път в Одеса бях и той дойде при мен, иска ми пари и дадох му. В Одеса бяха го поставили надзирател на учениците в българското училище, но той много псуваше основателите на нашата вяра и света богородица.“[5] Тези бе-

[1] П. Кисимов, Двамата старци. Бълг. сб., г. III, кн. V, стр. 456.
[2] П. Р. Славейков, писма от 3 и 6 август 1853 г, Трявна, СбНУ, кн. XX, стр. 51.
[3] Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 4, л. 18—19 и 20.
[4] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 2, л. 68.
[5] Бележки на П. Р. Славейков за Г. С. Раковски, Музей Петко и Пенчо Славейкови.

лежки са писани от Славейков след Освобождението, към края на живота му, когато той вече е бил тежко болен. С Раковски Славейков не може да не е споделял това, което и двамата най-много е вълнувало по онова време — именно грижите за освобождението на отечеството. Тези срещи може би не са случайни; не случайно той му е дал пари в Одеса.

Поражението на царска Русия в Кримската война дълбоко разочаровало българите, но въпреки това горещата надежда за освобождение, разпалена от тези събития в душата на българския народ, не угасва. Както всички други войни, които Русия води с турците, така и тази допринася извънредно много за повдигане националното самосъзнание и подкопава господството на поробителя. Нищо вече не е в състояние на дело да подобри живота на безправната рая. Не могат да помогнат и никакви реформи. В едно писмо до Н. Палаузов от 27 май 1858 г. Петко Славейков, след като регистрира своята привързаност към султана, явно само като предпазна мярка, тъй като след войната страната е била подложена на още по-страшен терор, пише: „Бедните верни султанови поданици са пристигнали до колофона на страданията и сичко, що мога да ви кажа, е, че християните в Турско днес за днес са в несравнено по-влоше положение, от колкото бяха преди войната, по-друго не мога Ви изказа, без да не престъпя границите на един верен поданик. О! Защо . . . покровителствующите вас християнски сили не познават нашето състояние?

„Увы как медлены часы печали!“
Кому да плачем, кой да на пожали?

Да ви опиша един случай: Учител съм в Търново, но като тревненец уже съм и епитроп в тревненското училище. Имотът на тревненското училище беше от няколко време подсвоен от някои своекористни чорбаджии, сторих голям труд с сичките селяни заедно и едва можахме да оздравим училищното имущество, най-подир един школски дюген, този, който го беше присвоил, ни под никой начин нерачяше да го върне на училището. Три път излезвах да са съдя за него, но съдбата недопущаше да има училището дюгени, защото селото било вакъфско, най-после аз са отнесох до Хатихумаюна, дето в един член са говори, че „църковните имущества си остават ненасиловани“, при том извадих църковния кодик, дето беше записан този дюген църковен и от църквата направен на 1812 г. Туй беше доста да възбеси противу мене съдниците: „Де знаеш ти какво пише в Хатихумаюна?“ — ми отговориха и на разпъдиха, като потвърдиха дюгеня на присвоителя да е. Подир ден-два викаха ма и „защо да четеш ти Хатихумаюна на одунджии и фурунджии, той за тях ли е направен да го знаят?“ И без да ми дадат да са отговоря, затвориха ма при убийците. Но знайте ли Ви какво е в турско затвора на убийците? То е и от пъкъла по-лошо и както да ви го представям, не можите си го въобрази, доста е да знайте, че ако бях седял още една нощ, сега не ще имаше кой да ви пише. Най-после молбите на всичките мали и големи жители на Трявна, поручителството на сички граждани от Тър-

ново едва можиха да ма извадят от ръцете на тираните. Това истинно събитие на 7 мая текущаго ви го излагам, колкото да ви запозная с положението си и да видите какво действие има млогословутий Хатихумаюн, но не се силете да узнайте от него плачевното състояние на народа. То е нестърпимо, то е неизглаголанно . . ."[1] (разр. С. Б.)

В това писмо Славейков става изразител на горчивото разочарование, с което българският народ посреща решенията на Парижкия договор през 1856 г. — този договор, който очерта западните капиталистически държави като врагове на прогресивното национално-освободително движение на българския народ. Нашият народ не прие и тяхната милост — Хатихумаюна.

През 1856 г. в Търново избухва въстанието на Дядо Никола, подготвяно още преди започването на Кримската война. За нас е твърде важен фактът, че след поражението на Русия, когато голяма част от българските заговорници се оттеглят, уплашени от страшния терор, убийства и заточения, които последвали, Славейков не се отдръпва от борбата. Той взема дейно участие в това въстание. Според спомените на П. Кисимов и Хр. Даскалов от това време Славейков участвува като негов подготвител и пропагандатор. То обхващало Габрово, Трявна, Лясковец, Дряново, околните по-малки села, дори и колибите. В статията си „Двамата старци",[2] като говори за кореспонденцията, която води със Славейков още през 1851 г. във връзка с издаването на „Смесна китка", Кисимов пише: „В нашата кореспонденция не беше чуждо и готвещото се тогава въстание на дядо Никола в Балкана." Славейков е дал съвети на Дядо Никола как да действува и поел върху си опасната задача да укрие в случай на неуспех водача на въстанието. Към документите, които привлича Д. Косев,[3] за да докаже участието на Славейков във въстанието на Дядо Никола, можем да прибавим и някои факти от биографията на неговия неразделен приятел, особено по това време, поп Койчо Витанов.[4] Ето какво пише за него

[1] Писма на П. Р. Славейков, СбНУ, кн. XX, стр. 65—66.

[2] Бълг. сб., г. III, кн. V, стр. 449.

[3] Вж. Д. Косев, Петко Р. Славейков — общ ествено-политическа дейност. Год. Соф. у-т, т. III, 1946—1947.

[4] В архива на П. Р. Славейков се намира биографията на поп Койчо Витанов, написана от неговия син и изпратена от Хр. Н. Даскалов на Иван Славейков: „Свещеник Костадин Витанов, или както в Трявна си го наричаха поп Койчо, се е родил на 1821 година. Той от малък още бил обречен за свещеник, затова и нито са му стригали косата, нито пък се е бръснал. Той сам казваше: „Аз съм назарей, желязо не е минавало по главата ми." Първоначално се е учил при поп Йовча — дома му, после при дяда Йонка П. Витанов, при когото е учил и църковно пеене (псалтика). Когато младият Койчо свършил курса на тревненските килии, с. р. изучил и Апостола, той се считал за най-учен, четял в черква Парамиите, канервал, четел Апостола и бил всякой ден в църква. В 1835 година, когато пръв път Отец Неофит Рилски отворил Габровското училище и въвел новото учение — взаимното учение, — Койчо, макар и да бил 16-годишен момък, отишел в Габрово да се учи при Отца Неофита. Неофит, който бил строг формалист, го приел като новоначален ученик и Койчо бил принуден да захване от „а, б" и постепенно да изучи таблиците, докато най-после достигнал до граматиката. Това е било твърде лесно за Койча и той в разстояние на един месец бил причислен към граматиците и учил граматика, свещена история, география и аритметика. Койчо учил в Габрово само една годи на и се вър

синът му Витан: „Поп Койчо е земал участие и във всички движения по политическата ни независимост. В 1856 г., когато Дядо Никола излезе с 15 души в Балкана и поиска с оръжие в ръка изпълнението на Хатихумаюна, поп Койчо беше един от съзаклятниците и нему беше представено заедно с Кънчо Генков да освободят Тревненската нахия. На поп Койчо бил оставен зелен атлазен байряк и една сабя.[1]

В 1862 година, когато излязоха около 60 момчета под водачеството на Хаджи Ставри, поп Койчо е бил тоже член на въстаниците. Левский (Дяконът) беше в постоянни сношения с поп Коя. Къщата на поп Коя беше винаги отворена за Левский. Левский във време на някое криене е стоял по цели недели у поп Коюви. Трябва да се знае и това, че поп Кою живееше на Тепавиците—колиби, далеч от Трявна на половина до един километър. Под къщата на поп Коя се простираше една доста гъста габърова и букова гора. Ето защо Левский можеше да се скрие у поп Коюви.“[2]

Ако у поп Кою по това време е било знамето на въстаниците, съвсем вероятно е и Славейков да е знаел за него, тъй като в основата на дружбата му с поп Кою е стояла именно ревността и грижата за съдбата на народа. Славейков, който според думите на П. Кисимов е бил натоварен да скрие капитан Никола, ако въстанието се провали, може би не само е знаел за това знаме, но и сам той го е скрил там, тъй като къщата е била отдалечена от Трявна и близо до гората. По това време приятелството между

нал в Трявна, гдето баща му го оженил, макар той да не бил навършил още и 19 години. Поп Койчо после се е самообразовал постепенно. Събирането му постоянно с учителите, прочитането на всяка книга, която му паднеше на ръцете, бяха го направили човек с доста много познания. Той не знаеше някой странен език, но освен български той свободно разбираше славянски, руски и сръбски.

Две години след оженването си Койчо се опопил в 1841 година. От опопването си насетне поп Койчо започнал да се бори с всичко старо. Нему нищо не се харесвало. В това време в Трявна се захваща борба между „млади и стари“, с. р. между чорбаджиите и еснафите. Естествено според характера си поп Койчо вземал страната на младите. Борбата от ден на ден се усилвала. Водачите на младите — Славейков, Бояджиолу и Райков — употребявали всякакви средства за постигането на целта си — прегледването на сметките, писали по вестници, писали сатири във вид на афоризми и най-после сполучват да отнемат управлението на църквата и училището от ръцете на старите и да поставят епитропи църковни и училищни, както и в конака от младите. Училищните дюкени, които бяха засвоили някои от чорбаджиите, се отнеха с едно малко възнаграждение и така всичко тръгна в ред. Но скоро след това Славейков отиде за Цариград, Райко се пресели в Търново, Боеджиолу остана в конака — и еснафите се умориха и черковно училищните работи се занемариха и минаха изново в ръцете на реорганизираната партия на старите . . . Поп Койо е вземал участие и в църковний въпрос, той е вземал участие и във всичките ни движения по политическата ни независимост.“ Неговият син разказва както за участието на баща си във въстанието на Дядо Никола заедно с П. Р. Славейков, така и за участието му във въстанието на Хаджи Ставри. Той помагал на Васил Левски, подпомагал участници в Априлското въстание. Със Славейков е бил пръв приятел. Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 2, осем страници.

[1] Тук към бележките Хр. Н. Даскалов е добавил: „И двете тези неща аз съм ги виждал в детинството си, като отивах у тях да играя със синовете му Витан и Димитър, и двамата мои акрани.“

[2] Биографически бележки за поп Койчо Витанов, писани от неговия син, допълнени от Хр. Н. Даскалов и изпратени на Иван Славейков, който по това време събирал материали за биографията на баща си.

двамата е било така силно, че Славейков не е съчинявал нито едно свое произведение, без да го прочете на поп Коя.[1] По-късно в Цариград Славейков взел със себе си и сина му Витан, за да го учи, а когато поп Кою умира, Славейков, въпреки че бил вече тежко болен и измъчен от политическите борби, от гоненията, на които го подложил Ст. Стамболов, написал от София некролог за своя приятел. Той завършва така: „Друже, последне сбогом от тази тука чужбина приеми. Прощавай, задето оставаме лишени от нашия последен дружески дълг."[2]

През годините 1849 до Кримската война и след нея Славейков развива широка просветна дейност. В цитираните вече спомени на П. Кисимов за въстанието на Дядо Никола се казва: „Слухът за предстоящето бунтовническо движение беше толкова разпространен, щото нямаше къща в Търново да не се шушне за него."[3] Сигурно същото било и по околните села, и в Трявна, където даскал Петко е учил учениците, съчинявал за тях бунтовни песни и постоянно, дори чрез задачите, които им задавал по смятане, подготвял тяхното национално съзнание.[4] Неговият син Иван Славейков ни разказва: „Възбуждането на патриотичното чувство в учениците е било първото и най-постоянно старание на Славейков в цялата му учителска дейност. Това ми са засвидетелствували всички негови ученици, с които съм имал случай да говоря за него."[5] По същото време с писма и разговори той възпитава, убеждава своите приятели, побудни съселяни и еснафи да милеят и да работят преди всичко за отечеството си, за народа си. Като укорява с горчиви думи редица свои другари за тяхната леност и немара към народните работи, той пише: „За събуждането на българите сутринта дойде и като мене трябва да се намерят и други лястовички ранобудни — да изявят дошедшата лъча и приближающето слънце."[6] Освен в няколко писма, преписани от Иван Славейков, които се пазят в Архивния институт на БАН, в архива на поета се намират също чернови на писма, писани по същото време с такова съдържание.[7] Той непрекъснато укорява, подбужда, насърчава своите многобройни приятели. По това време, както и по-късно, Славейков съчинява за своите ученици поучителни и патриотични песни, които те записвали в специални за целта тефтерчета. Славейков за пръв път въвел в Трявна приключване на учебната година с годишни изпити. На тези изпити той канил не само родителите, но и учителите и по-будните българи от съседните села и градове.

---

[1] Спомени на Хр. Н. Даскалов. Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 2, л. 6.

[2] Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 2, л. 9.

[3] П. Кисимов, Дядо Никола. Бълг. сб., т. VII, кн. IV, стр. 222.

[4] По-подробно за просветната дейност на Славейков в Трявна вж. у Хр. Н. Даскалов, Спомени за учителската, книжовната и обществената деятелност на П. Р. Славейков в Трявна. Уч. преглед, г. V, кн. VI, 1900, стр. 449—467, а също Д. Косев, Петко Рачев Славейков, обществено-политическа дейност. Годишник на Соф. у-т, т. X, III, 1946—1947, стр. 51.

[5] Ив. Славейков, Бележки към статията на Хр. Н. Даскалов. Спомени и пр., Уч. преглед, г. V, 1900, кн. VI, стр. 451.

[6] Арх. и-т БАН, Писма на П. Р. Славейков.

[7] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 1 и 2.

Учениците пеели съчинените от П. Р. Славейков песни, изнасяли монолози и декламирали стихотворения. По този начин при тежките условия на робството изпитите се превръщали в истински културни тържества. Някои от песните, които Славейков съчинявал, били с бунтовно съдържание. След Освобождението, когато издал летописа на поп Йовчо,[1] Славейков открил, че последният е записал няколко от неговите школски песни. Тогава се сетил той за тях и в една забележка към текста написал: „Сега си припомням, такива песни школски имах 30 до 40, а сега само тия остават от други преписани."[2] Когато прочел това, неговият ученик Христо Н. Даскалов[3] решил да издири някои от онези тефтерчета, в които учениците на даскал Петко си записвали неговите песни. В Трявна той открил тефтерчето на поп Койчо Витанов. Записаните в него песни обнародвал по-късно, след смъртта на Славейков.[4] Между отпечатаните няколко стихотворения има две с бунтовно съдържание — „Ето изгрява светла зорница" и „Аз съм ваша майка мила". Хр. Н. Даскалов пише, че след потушаване на Дядониколовото въстание Славейков накарал учениците си да скъсат онези тетрадки, в които имало записани бунтовни песни. Той разказва: „През 1853 г. аз напуснах училището (габровското училище, б. м. С. Б.) и се върнах в Трявна... Веднаж, помня, той (Славейков, б. м. С. Б.) извади един тевтер с зелена мешина отдолу. В него според казването му тогава имаше много ценни неща, съчинени от него. Там беше описано въстанието на дядо Никола, в което Славейков вземаше деятелно участие. След несполучливото нападение на Габрово, убиването на дядо Никола и разпръсването на бунтовниците зная, че Славейков успя да прикрие двама лесковчани и със съдействието на някои първенци да ги прехвърли във Влашко. В този същия тевтер имаше и една поема, недовършена до край. Нейният предмет беше падането на българите под турците. Той ми я четеше, но всичко, което помня от нея, е следното: Събрали се дванадесет краля и разсъждават как да постъпят с неканените гости — турците. Един казва да съберат войска и да ги изгонят силом, други предлага с хитрост да ги избият, трети — да искат помощ от латините, четвърти — друго. Най-после Марко Кралевичи предлага да се предадат на турците и да живеят с тях братски. Майката на Марко — Милица Кралица,— която присъствувала на събранието, като чува тия думи на сина си, скача и го похулва, като го проклева „гроб да не стори". Този тефтер стоеше до последното отиване на Славейков в Цариград, но когато тръгваше, каза ми, че го изгорил, понеже го било

[1] СбНУ, кн. III, 1890, стр. 382. Поп Йовчо бил един от най-добрите приятели и защитници на Славейков от гърци и чорбаджии в Трявна. Образован човек за времето си, когото Славейков уважавал много.

[2] Пак там, стр. 394.

[3] Хр. Н. Даскалов е бил един от учениците на П. Р. Славейков в Трявна. Той произхожда от рода на даскаловци, чорбаджии, които са защищавали Петко Славейков срещу гръцкия владика. За рода на даскаловци вж. Арх. П. Р. Славейков, п. XVIII, т. 12. Освен цитираните по-горе данни от Хр. Н. Даскалов за рода на даскаловци някои подробности за дружбата им със Славейков вж. също и у Ив. Славейков, Една стара черковна кондика в Трявна. СбНУ, кн. XIV, стр. 547, 548.

[4] Хр. Н. Даскалов, Спомени и пр. Уч. преглед, г. V, кн. VI, 1900.

страх да го носи със себе си, а не искал да го остави в къщата си, защото в някои случаи турците може да я претърсят, да намерят тефтера и да го осъдят или затворят заради съдържанието му." Иван Славейков прави следната забележка към този текст: „Това ми докарва на ум да спомена онова, което положително съм слушал, че по време на несполучливото въстание на дядо Никола, Славейков е предал на пламъци и други свои книжа, материали и съчинения, които би дали повод да го компрометират."[1]

Не само преписката на Славейков от това време е унищожена, но и ръкописите на песните и стихотворенията му. В тях най-добре е изразена онази тревога за съдбата на народа, която е изпитвал и която го карала внимателно да изучава обкръжаващата го действителност, да изобличава грабителите и подтисниците и да сочи пътя на раята към освобождение.

* * *

Досега от периода на Кримската война бяха известни само три стихотворения на Славейков с явно изразено революционно съдържание — „Спомняне", „Бъдний ден" и „Връбница" — и двете школски песни, обнародвани от Хр. Н. Даскалов — „Аз съм ваша майка мила" и „Ето изгрява светла зорница". Поради техния ограничен брой се смяташе, че те са плод на случайни настроения. Ето защо дълго време на тях не се обръщаше специално внимание. По-късно, както казахме, Д. Косев[2] подчерта, наблегна на този период от живота на Славейков и по-специално върху участието на поета във въстанието на дядо Никола, а Ст. Божков посочи революционното съдържание на стихотворението „Спомняне".[3] Напоследък П. Динеков в своя предговор към „Избрани произведения на П. Р. Славейков" изтъкна факта, че той е написал няколко революционни стихотворения през периода на Кримската война. Същото направи и С. Русакиев в своята монография.[4] Но все пак самият факт, че това бяха само 5 стихотворения, на две от които авторството не можеше да се докаже със сигурност, не позволяваше да се правят по-широки изводи.

За историко-патриотическите поеми на Славейков се знаеше, че са загубени с изключение на „Бойка войвода" и „Кракра Пернишки", които се разглеждат като произведения, писани малко преди Освобождението.

Голяма беше изненадата и радостта ни, когато при проучване творчеството на поета попаднахме на един стар полуразкъсан тефтер,[5] различен от всички други тетрадки в архива, тесен и дълъг, който много пъти бяхме преглеждали и поради това че мъчно се

[1] Хр. Н. Даскалов, Спомени и пр. Уч. преглед, г. V, кн. VI, 1900.
[2] Д. Косев, Петко Рачев Славейков — обществено-политическа дейност. Год. Соф. у-т, 1947.
[3] Ст. Божков и др., Учебник по българска литература за педагогическите институти. София, 1955, стр. 364.
[4] С. Русакиев, П. Р. Славейков и руската литература. София, 1956.
[5] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4.

разчиташе, бяхме оставяли настрана. Тефтерът е изпълнен с ръкописи на Славейков от три различни периода. Единият — от първите години на неговото литературно творчество — 1849—1856 г. Това личи както по почерка му, така и по начина на писането. Той вече не пише със славянобългарски букви, както през 1847—1849 г., но често съкращава съгласните. От този период в тефтера са следните ръкописи: на последния лист е записана народната песен „Песен Велчова", а под нея — датата 1845 г. През 1879 г. в „Песни и стихотворения" Славейков е издал и тази народна „Песен Велчова". Тя му е била скъп спомен от времето на Кримската война. От вътрешната страна на заглавната корица на тефтера Славейков е преписал сръбския текст на стихотворението на Кашич Миошич, от което той превежда „Първа здравица". Този превод Славейков е обнародвал през 1879 г. със следната бележка: „Настоящата песен е едно от първите ми съчинения и превод от сръбски на 1848 г. още."

На крайната корица на тефтера, от вътрешната страна, поетът е записал имената на учителите, а също и годините, през които те са учителствували в тревненското училище. Тези дати достигат само до 1850 г. Има и една забележка, че през 1845 г. изгоряло гръцкото училище, а през 1847 г. — българското, което отново било „заправено на 1850 г." Тези бележки са правени със същото мастило, същия почерк, с който е писана една недовършена, почти само нахвърлена поема за цар Крум, която ние смятаме, че представлява отделни части от „Крумиада", също някои откъси за цар Ясен. Чудно беше за нас как са могли да попаднат в архива на поета тези толкова стари ръкописи, като се знае, че той се състои предимно от материали след Освобождението. Но ето какво пише неговият син Иван Славейков в една своя статия: „В краткото си пребиваване в Трявна в качеството на началник след изгарянето на Стара Загора баща ми успя да издири из таваните и затънтените кюшета някоя и друга книга, някой и друг тефтер със записки, непотребни по-рано." Ние предполагаме, че това са именно тези тефтери в архива, в които се намират негови ръкописи от най-ранния период на поетическото му творчество. В този тефтер се намират ръкописи на откъси от „Самуилка". От този ранен период са и преводи от „Одисеята", превод из произведенията на Шекспир, най-вероятно от руски, но, което е много любопитно — тук се намира следната бележка, писана от Славейков през този ранен период: „В една от поемите описанието на планината както в Гоголевия „Тарас Булба" описанието на степта." От тази бележка за нас става ясно, че Славейков се е учил още по това време да пише героически и революционно-романтически поеми не само от Омир, но и от класическата руска литература, от Гоголевия „Тарас Булба".

От същото време е и ръкописът на една недовършена и недообработена „Поема за робството". Тя е много интересна по замисъл. Писана през периода 1853—1856 г., ръкописът ѝ представлява един от нейните първи варианти. Тук в същност само са нахвърлени отделни моменти от поемата, които Славейков е трябвало после да свърже и да дообработи. Не ни е известно дали тази поема е била завършена. Вероятно нейният ръкопис е бил унищожен заедно

с онези материали, които поетът е изгорил или заровил в земята, където те изгнили след несполучливото въстание на капитан Никола. Въпреки че този ръкопис ни запознава със съвсем недообработената „Поема за робството", все пак ние можем да направим някои заключения за нея. Тя е написана лирично, емоционално. В изложението личат много тематични планове. Поетът горчиво оплаква тежката съдба на България, негодува срещу робския страх на синовете ѝ, които стоят мълчаливи и търпят позорното робство. Но затова пък той се възхищава още повече от тези малцина юнаци, които са дръзнали да излязат срещу върлия тиранин, срещу многобройния и силен поробител.

В този тефтер Славейков е разработвал същата поема след Освобождението, 1881—1886 г. Това личи както от почерка, така и от лилавото мастило, с което е писал след Освобождението. Поетът е направил опит да я дообработи, но за съжаление и този път тя е останала недовършена. Интересно е, че никъде досега не сме срещнали Славейков да споменава за тази поема. Проучвайки ръкописите на поета, не може да не ни стане тежко при мисълта колко пъти Славейков е писал стихотворения и поеми за известни и неизвестни български герои в борбата за националното ни освобождение и колко пъти той сам е трябвало да унищожи тези най-скъпи за него стихотворения! Или колко пъти те са пропадали по независещи от него обстоятелства. Въпреки своето горещо желание той не е могъл да издаде нито едно завършено и цялостно произведение за тях! Сега съвсем ясно ни става защо е била толкова силна мъката му по изгорелите в старозагорския пожар стихотворения — те са били сърдечни негови рожби, свободно написани революционни стихове и поеми.

Интересно е отношението, което има Славейков в тази недовършена поема към Русия. По него може да се съди също за времето, в което е писан първият неин вариант. Може дори да се допусне, че тя е започната още преди Кримската война, защото Славейков упреква в нея Русия, че е подвела българите да се бият за освобождението на Гърция и Сърбия, а по-късно, когато ние сме очаквали нейната помощ, тя, вместо да стори това, е подмамила най-добрите, най-будните български синове да се изселят от родината си.

Синове мои любезни
чеда ми мили, пресвидни
дали гробище нямаше
за вази, за чедата ви
във вашата земя бащина
та отидохте в чужбина?...

Във втория вариант, написан след Освобождението, тези стихове са развити по друг начин.[1] Тук вече поетът говори за Кримската война, за Освободителната война и за политиката на царска Русия след Освобождението. Въобще името на Русия дълбоко вълнува поета.

[1] Вж. тук, стр. 51.

В същия тефтер се намира и недовършената песен или част от поемата „Самуилка", озаглавена „Владимир в тъмница запрян от Самуила". Интересни за нас са следните бележки, писани може би още през 1848 г.: „Крум, Симеон, Райна, Кракра, Ясен I, Страшимир, Шишман" — и по-късно продължени вече с друго мастило и друг почерк — „Велчо, Дядо Никола, Хаджи Ставри". Ясно е, че поетът е правил план, по който е писал или се е канил да пише стихотворения или поеми за тези български царе и борци за народно освобождение. Ние не знаем дали той е съчинил тези проектирани стихотворения. Имаме данни само за това, че той е написал поема за дядо Никола,[1] която по всяка вероятност сам е унищожил. Но интересен и важен е фактът, че по-късно, чак след 1863 г., когато избухна въстанието на Хаджи Ставри, Славейков също е писал или е искал да пише на такива теми. Този факт идва да обори твърдението, че след Кримската война поетът застава изцяло на еволюционистически позиции[2] и заема ясно становище против въоръжено въстание. Напълно възможно е Славейков да е писал и песен за Велчо, тъй като е преписал народната „Песен Велчова" на две места в архива си,[3] вероятно за да се ползува от нея. От спомените, които са оставили синовете на поп Койчо Витанов, узнаваме, че баща им е взел дейно участие във въстанието на Хаджи Ставри. Не е възможно Славейков да е имал отрицателно отношение към това въстание. Досега обаче ние не сме открили никакви други данни.

От по-късен период — 1856 до 1860 г. — в тефтера са ръкописите на редица бунтовни песни. Песента за хайдутина Пенчо, а от времето след Освобождението е ръкописът на нов вариант „Поема за робството", който със съвсем малки допълнения в същност е препис на първия ръкопис.

Освен този тефтер ние попаднахме още на други ръкописи от периода на Кримската война, като можахме да разчетем около 10 неизвестни бунтовни песни и няколко недовършени поеми.

По това време Славейков е разработвал и народни песни, в които се описват подвизите на българските хайдути—борци за народна свобода. Такива са епическите произведения „Песен за хайдутина Пенчо", песента за „Индже войвода", „Стоян Карнобатчанинът" и др. В този тефтер се намира ръкописът на „Песен за хайдутина Пенчо" с поправки в текста и недописани строфи, от което личи, че Славейков не само записвал и популяризирал хайдушки народни песни, но и сам или е съчинявал такива, или, което е по-вероятно, ги е разработвал и допълнял.

Досега не беше открита нито една от онези исторически песни, за които Славейков споменава в известното писмо до Н. Палаузов. Там той съобщава, че завършил редица исторически песни, няколко от които му изпраща, за да чуе мнението му. Тези песни той написал с цел и най-неукият българин, който не е хващал книга в

[1] Хр. Н. Даскалов, Спомени и пр. Уч. преглед, г. V, кн. VI, 1900.
[2] Вж. П. Динеков, Петко Р. Славейков — творчески път. 1956, стр. 16.
[3] Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 4; пак там, п. VI, т. 2, л. 68.

ръка, да се запознае с историята на своя народ. Досега се смяташе, че тези песни, както и поемите, които младежът е съчинявал по това време, са изчезнали безследно. Към тях ние бихме могли да причислим поемата „Кракра Пернишки", „Първа здравица", а също и недовършените ръкописи на редица исторически стихотворения, които разчетохме не само в този тефтер, но и в други тетрадки от архивите на поета. В недовършеното стихотворение „Сражението при Яллън" поетът описва картинно и динамично самата битка, храбростта на българските войници, „всеки от които се биел като лъв в стадо от псета". Песента е с много поправки. Към 1850 г. е написал още едно стихотворение — „Добрица". В него се разказва за общото отечество на славяните „във Влашко". По това време на Балканския полуостров вирлували страшните обри. Един ден те пратили пратеник, който се представил на храбрия славянски княз Добрец и му казал желанието на своя хан Баян. Добрец гордо отказал на пратеника. Не е мъчно да се разбере, че с тази песен Славейков, от една страна, е имал за цел да събуди славянската солидарност у поробените от турците балкански народи, а, от друга — да покаже на българите какви смели царе са имали.

Като проучвахме ръкописите на поета, попаднахме още на два недовършени варианта от поемата „Кралев Марко" и няколко неизвестни поеми от този период. В музея „Петко и Пенчо Славейкови" се пази също един ръкопис на „изчезналата безследно" „Самуилка". Макар и недовършени, тези ранни творби на Петко Славейков показват колко силно е било влиянието на Паисиевата история върху начинаещия български поет, колко непреодолимо е било обаянието на Омировата „Илиада". В своята студия „Петко Р. Славейков" Боян Пенев се съмнява, че тези негови първи поетически опити са писани под влиянието на „Илиадата", както сам поетът пише в автобиографията си. Той предполага, че ако може да се говори за такова влияние, то сигурно е проявено само в заглавието на тези поеми. По-вероятно е според него за техен образец да са послужили произведенията на Кашич Миошич, от когото наистина по това време Славейков е превел доста стихотворения с историко-героично съдържание. Ръкописите обаче потвърждават признанията на поета, въпреки че не може да се изключи и влиянието на сръбския стихотворен епос, особено през тези години.[1] Накрая по своите композиционни похвати и образи „Самуилка" напомня и българските юнашки и хайдушки песни. Недовършеният ръкопис на поемата „Кралев Марко" е писан към 1853 г., а може би и по-рано. В началото с черковнославянски букви на говорим народен език е написано съдържанието ѝ, така както тя е замислена най-напред. То гласи „Марко Кралев — изобретение или содержание будущей поеми Марка". Самата поема разкрива различни моменти от живота на Крали Марко, свързани с неговата женитба,

[1] Тук трябва да отбележим, че през пролетта на 1851 г. Славейков е ходил в Белград, където е имал възможност да се запознае по-отблизо със съвременната сръбска литература. Вж. писмо на П. Р. Славейков от 7. IV. 1851 г. Ф. Боян Пенев, Архивен и-т, БАН.

написани напълно в духа на народните песни. Всяка глава започва с кратко встъпление в стихове.

Другият вариант на тази поема, писан по-късно, след 1875 г., има ново съдържание. Той носи заглавие „Седем юнаци и Крали Марко". Също не е довършен. Вероятно именно този вариант на поемата Славейков е чел на своя приятел Христо Даскалов.

Ръкописът на недовършената поема „Самуилка"[1] носи дата 18 март 1850 г. и мото:

Взаимная любов
сломит роги врагов.

По всичко личи, че този ръкопис представлява част от втория опит на Славейков да пише поема за Самуил, след като загубил завършената вече поема във водите на Дунава. В този откъс от „Самуилка" не се споменава нищо за Самуил. Главната героиня тук е Самуилка, която е умна, храбра и добра българка. Нейното отечество България е нападнато от врагове и тя решава да му се притече на помощ. Самуилка е смела девойка, надарена с горещо сърце, но и с разум. Тя мисли как трябва да се живее:

Дали надълго без почет
или накъсо със слава

и избира второто. Нейният годеник Владимир е на война. Тя го чака. Пред нея минава войската, която се връща от бой, но Владимир го няма. Той е пленен и взет в робство. Там го вижда царската дъщеря Косара и се влюбва в него. Тя се чувствува злочеста, че е царица, а не робиня, за да бъде близо до Владимир. Не ходи вече на лов, градинката ѝ запустява:

Сѐ саминка и сѐ мълчалива
денем, нощем, сън си не заспива,
със сълзи мокри стъклени прозорци
и от тамо към тъмница гледа
где е запрян гиздавий Владимир.

Славейков така предава впечатлението, което Владимир прави на Косара:

Тя го е мълком гледала
очи ѝ не се насищат
не може да се начуди

а самата Косара рисува така:

Косара царска дъщеря,
Косара млада девойка,
на хубост втора Елена,
на лице ангел небесен
. . . . . .
ружана роса образ,
орехоцветна косица
над гладко чело мраморно
от белий тъжец по-чисто,
свод като венец извила

[1] Позволяваме си да цитираме по-големи части от ръкописа, тъй като няма да го обнародваме тук изцяло, а той изобщо досега е неизвестен.

под вити вежди тънани,
очи небесно зеркало,
с нежно сърчице и чувствителна душица.

Поемата не е довършена. Изглежда, това е само един отделен епизод от нея, който засяга любовната интрига между Косара и Владимир. Оттук не може да се разбере какво е писал Славейков за Самуил и неговите победи над гърците. А може би и това е част от най-ранния вариант на поемата, в който както в „Кралев Марко" героическият елемент още не е преобладаващ. По-късните варианти вече дават нов вид на „Самуилка". Това личи от някои откъси, които ние обнародваме в настоящата студия.

На друго място[1] в архивите на Петко Р. Славейков ние намерихме ръкописа на една неизвестна досега също недовършена поема — „Певец към славяните пред тръгването на война", писана към 1850 г., а може и по-рано. Настанал е час за славяните да отидат на война. Техните буйни коне вече нетърпеливо ровят земята и хапят юздите си. Славянските войни се прощават с жените си и ги утешават. Молят ги да не скърбят, защото те трябва да отидат и спасят родината си от враговете. Нека не ги забравят и да пазят децата като очите си. През зимата да не ги очакват, да не тъжат, а душата им да е пълна с надежда, че ще се върнат живи и здрави. Поемата е останала недовършена. По-късно, вероятно в Цариград, Славейков се е опитал да я разработва отново, но, изглежда, това не му се е удало и той пак я е изоставил.

В тефтера, в който се намира ръкописът на „Поема за робството",[2] можахме да разчетем някои откъси от поемата „Бойка войвода". На едно място е написана мисълта:

Кога свободен не мога да живея
нека погибна за свободата.

Проучвайки творчеството на поета от периода на Кримската война, ние попаднахме на някои данни, които ни доведоха до мисълта, че „Бойка войвода" е била не само довършена през 1853 г., но и разпространена в ръкопис. Както е известно, едва през 1873 г. Славейков отпечатва първата част от поемата в сп. „Читалище" без подпис. „Тая поема — пише Пенчо Славейков в коментара към „Избрани съчинения" — не е цяла. П. Р. Славейков е казвал на мнозина, че цялата поема е бил дал в Цариград някому за препис, но не я получил вече назад. В черновка у него останала само първата част, която той после поправил и печатал... По-нататък в поемата се е разказвало как Бойка е отишла със своя брат на война, описвали се нейните подвизи като войвода на Стояновата дружина след неговото убиване и как тя се завръща дома с неговия труп и го погребва на брега, гдето е описана тяхната среща."[3]

Сюжетът на „Бойка войвода" бил взет от легендарните разкази за някаква жена-войвода, вързлувала из Търновско в началото на

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. XLII, т. 4, л. 6.
[2] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 2.
[3] П. Р. Славейков, Избрани съчинения. Кн. I, София, 1901, под ред. на П. П Славейков.

миналото столетие. Освен това Пенчо Славейков ни съобщава още един интересен факт. През 1881 г. в списание „Наука“ била напечатана „Песен за Бойка войвода“ от някой си Петър Милошев. Като я прочел, Петко Славейков веднага се обърнал с молба към редакцията на списанието да попитат този Милошев дали не му е известна и втората част на поемата (разр. С. Б.), тъй като Славейков изгубил ръкописа в пламъците на старозагорския пожар и сега не бил в състояние да си го възобнови. Не получил обаче никакъв отговор.

И наистина в сп. „Наука“ от 1881 г., кн. 8, стр. 647, е отпечатана първата част на „Бойка войвода“. Към заглавието на песента има следната бележка от редакцията на списанието: „Редакцията с особено благодарение дава място на настоящата поема, писана по складът на простонародните песни, отнасящи се към нашето минало, и сърадва за нея скромният й творец П. Милошева. В поемата са вещо събрани доволно поетически мисли, изразени в един безизкуствен и жив език, щото в много места тя напомня неподражаемото поетическо творчество на Ботева „На прощаване“ и при всичко че тук-там се забелязват грапавини и недодяланост, тя надминува много простонародни песни, обикновено монотонни и развалени. Ние се надяваме, че и читателят ще се съгласи с нас, като прочете поемата, и вярваме, че този ни отзив, колкото искренен, толкова и заслужен, ще насърдчи г-н Милошева занапред още с по-голяма внимателност да събира тия миризливи цветя от почвата на народната поезия и да ни представя в още по-обработен вид китки, подобни на тия. Б. Р.“

От тази забележка личи, че редакцията на списанието е смятала тази песен за произведение на Милошев. В същност и той така я представил — като своя. По всяка вероятност той я прочел в някоя ръкописна песнопойка и, без ни най-малко да я промени, я изпратил за обнародване. Когато Славейков му се обадил и го помолил да му съобщи втората част на поемата, ако я знае, той изпаднал в неудобно положение и поради това не е отговорил. Може да се допусне, че дори да е знаел втората част, нему ще е било неприятно при тези обстоятелства въобще да отговаря на Славейков. От спомените на Пенчо Славейков можем да направим следните заключения: Поемата е била завършена още през 1853 г. и Славейков е имал у себе си нейния ръкопис. От проучването на запазените досега негови ръкописи ние виждаме, че той е имал навик да обработва продължително време своите произведения. Редица стихотворения, които е започнал още в първите години на своята писателска дейност, той продължава да дообработва, да преправя и довършва до края на живота си. Такъв е бил случаят и с поемата „Бойка войвода“ и „Кракра Пернишки“, които той е обработвал между другото почти в 20-годишен период — от 1853 до 1873 г.

Ръкописната поема „Бойка войвода“ Славейков сигурно е чел на своите ученици и приятели и тя е била преписвана по същия начин, както предполагаме да са преписвани и бунтовните му песни. Славейков е обичал да споделя с приятелите си не само плановете на бъдещите си творби, но и да им ги чете в процеса на работата, да се вслушва в техните бележки. Такава е била на-

пример дружбата му с поп Койчо Витанов от Трявна, с Христо Даскалов, с учениците му македончета от Цариград, между които са били неговите възпитаници Димитър Благоев, Спиро Гулабчев, Трайко Китанчев и др. Ние предполагаме, че той е давал да се записват преди всичко онези произведения, които не е бил в състояние да издаде и които именно са имали революционен характер.

По същия начин Славейков ще е дал и ръкописа на „Бойка войвода" на някой неизвестен за нас свой приятел, който не му го е върнал. По-късно, вероятно в някоя стара тетрадка, Славейков е попаднал на друг ръкопис на първата част от „Бойка войвода", обработил го е и го е издал в сп. „Читалище" през 1873 г. По това време той се е заел да възстанови и втората част на поемата — може да се допуска, че е намерил и други нейни стари ръкописи. Довършил е и нея, но като не успял да я издаде, изгубил я в пламъците на Стара Загора. Славейков обаче е знаел, че се намират преписи от неговата поема, и затова е помолил Милошев да му съобщи, ако знае такива. Интересно беше да се свери текстът на обнародваната от Милошев поема с тази, която Славейков издава в „Читалище". При сравнението на двата текста освен няколко незначителни промени не открихме други разлики. Въпреки това ние предполагаме, че Милошев не я е преписал от „Читалище", а от някоя ръкописна песнопойка. Той я е издал, като е смятал, че е народна песен.

Както е известно, за прототип на образа на „Бойка" е послужила смелата българка Рада Барачкина, за която сам П. Р. Славейков разказва в своята книжка „Примери исторически". В ръкописния отдел на Института за българска литература се пази текстът на една народна песен, в която се разказва историята на същата тази Рада Барачкина. Песента е записана от Димо Минев, който я е чул от майка си. Ето какво разказва той: „Рада Барачкина от с. Чолаковата махла при гр. Велико Търново, на час и половина далеч югозападно, е била войводкиня на 75 души юнашка чета. Тя е вързлувала в околните гори и планини на Търново по време на аените в турско време. Моята майка умря на 90 години Тя я помни като дете. На половин час далеч от Търново е имало турско село Качица, което е враждувало със с. Чолакова махла, обирали и убивали мнозина. Един ден трима млади турчета отишли въоръжени в дома на Рада — ми разказва мама — и поискали тя да излезе да им налива ракия да пият. Рада се явила внезапно пред тях вместо с ракия с една дрянова сопа в ръка и кротко попитала гостите защо я търсят. „Търсим те да ни изнесеш ракия да ни черпиш." „Та аз не съм кръчмарка, нито къщата ми е кръчма да ви черпя. Добре ще сторите да си отидете от гдето сте дошли" — и си тръгнала към къщи. Но единият посегнал да я улови и задържи. С един светкавичен удар Рада му прекосила ръцете, пресреща и другите двама със сопата тъй бърже, щото те не сварили да изтръгнат нож или пищов, защото и тям ръцете били увиснали от Радините удари. От тогаз Рада забягнала в горите и повела чета. Помня, че има писано нещо за нея от П. Р. Славейков."[1]

[1] ИБЛ, инв. № 1863.

Народната песен се казва „Войводкинята Рада Барачкина и Стою“. Тя била записана или написана от Филип Симидов, родом от Търново през 1852 г., учител преди Освобождението, революционер и участник във въстанието от 1876 г., автор на биографията на Филип Тотю. Песента няма нищо общо с поемата „Бойка войвода“, която е оригинално произведение на П. Р. Славейков.

Голям интерес за изследователя представляват бунтовните песни на Славейков. Ръкописите на повечето от тях се намериха в стария тефтер[1] от 1849 г.: „Аз съм Ваша майка мила“, „Течи сега в Балкана“, „Към българите“, „Към дружината“, „Хайде, братя“, „Високо от Балкана“, „Към българските юнаци“. Останалите разчетохме в други тетрадки с ръкописи от този ранен период: „На прощаване“,[2] „Българие не разбра ли“, „Стари станете“, „За бащини права свещени“,[3] „Разбуждане“.[4] Ние сме убедени, че Славейков е писал и други бунтовни песни през това време, а и по-късно и най-много — около 1875—1877 г.

Между ранните ръкописи на поета намерихме и едно стихотворение, написано за тревненските чорбаджии.[5] Отстрана на ръкописа е направена от Славейков следната забележка: „Тревненските чорбаджии. От осем години насам как живея в село Трявна, аз имах възможност да забележа постъпките на тези еничери. Аз дълго ожидах за поправлението на състоянието на сиромасите, но като гледам, че сѐ еднакво теглят, написах тези стихотворения.“

По-късно, когато след Освобождението поетът отново се връща към произведенията от ранните години на творчеството си, той се опитва да ги преработи. В една тетрадка, озаглавена от него „Стари стихотворения“[6] той е преписал същото стихотворение без никакви поправки. В него е показана хищническата природа на тревненския кмет Белчо чорбаджи, който безмилостно граби селяните, налага им данъци, кара ги да му работят безплатно, събира рушвети. Всички околни села са писнали от него. Той е по-лош и от турците. С голяма любов се обръща поетът към бедния селски народ, към нещастната рая, изложена на своеволията на алчния чорбаджия:

Копай раице по вади,
но и залагай ливади,
копай и не си почивай
с'горки се сълзи обливай...
Саминка себе оплаквай
от други помощ не чакай.

И по-долу:

Раице, мила душице,
по Черно море чернееш,
по Бяло море копнееш,
из Добруджата печелиш,
в'Балкана да се заселиш

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4.
[2] Арх. П. Р. Славейков, п. VII, т. 1.
[3] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 2.
[4] Арх. П. Р. Славейков, п. V, т. 3.
[5] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 3, л. 24.
[6] Арх. П. Р. Славейков, п. III, т. 2.

с'пот печелени парици
да храниш таквиз гладници,
злочеста, мила раице,
клета българска рожбице!

Стихотворението е писано около 1857 г.

* * *

От много голямо значение за нас е обстоятелството дали тези необнародвани стихотворения против чорбаджиите и особено бунтовните му песни са били разпространени сред народа, или са останали само в архива на писателя. Ако те са останали само в ръкопис, това значи, че не са изпълнили своето най-важно предназначение — да мобилизират мислите, чувствата и волята на народа за борба против поробителите. Тяхната цена в такъв случай се състои в това, че днес те са най-сигурен показател за чувствата и мислите, които са вълнували по това време Славейков и са определяли неговата жизнена дейност.

Като имаме пред вид спомените на неговите ученици и по-специално тези на Христо Даскалов, можем да предположим, че е възможно Славейков да е чел на своите приятели и ученици тези песни, така както е чел на Христо Даскалов поемите за Крали Марко или описанието на Дядониколовото въстание. Не само по време на Кримската война, но и по-късно, в Цариград, Славейков е писал поеми. Неговият син Иван разказва, че Трайко Китанчев, който е бил един от учениците-македончета на дядо Славейков в Цариград през злополучната 1872 г., когато Митхад паша спрял в. „Македония", често му разказвал с особена симпатия събития от оскъдния и пълен с трогателни моменти живот на поета в това време. „Китанчев — пише той, — към когото баща ми е бил много привързан и който му шетал, метел стаята му, купувал скромно ядене от близката бакалница, в редки часове, когато баща ми не е бивал в стаята си, като влизал да я разтребва, любопитството го карало да му разглежда книгите и ръкописите. Той най-вече се възхищавал от една историческа повест за първите Асеновци (разр. С. Б.) — как са живеели в епохата на Византийското владичество, как замишлявали и приготовлявали освобождението на Отечеството си и как най-после сполучливо го избавили." Както вече казахме, по това време сам Славейков е дал и ръкописа на „Бойка войвода" на свой приятел. Славейков е преподавал на своите ученици българска история така, че в никакъв случай не им е разрешавал да си водят записки. Твърде допустимо е, че той е запознавал учениците си и с историческите си произведения, с поемите си. Нашето предположение се потвърди от проучването, което направихме на няколко ръкописни песнопойки от времето на нашето Възраждане. Ние дойдохме да заключение, че най-разпространена от непечатаните бунтовни произведения на Славейков е била песента „Аз съм ваша майка мила", която е записвана в най-различни варианти. Така в една тетрадка, която съ-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

държа песни от времето на Възраждането до Освобождението, написани в ръкопис,[1] намираме записани с много грешки, така както са се пеели, стихотворения на Христо Ботев, Любен Каравелов, Добри Чинтулов, народни песни, песни за цар Крум и цар Ясен, за цар Иван-Шишман и много други неизвестни бунтовни песни. Тук между редица любовни стихотворения от П. Р. Славейков намираме и почти всички негови школски песни, като „Да станем всинца ний, дечица мали“ и др. На няколко места е преписана песента „Аз съм ваша майка мила“ със заглавия „Оплакването на България“, „Отечество“, „Песен 58-ма“. Тук са преписани стихотворения от Ботев, Каравелов и Чинтулов, без да се спомене името им — явно съставителят ги приема като народни песни. Само любовните стихотворения носят името на П. Р. Славейков.

В друга тетрадка[2] са преписани много стари народни песни за робството, песни на Чинтулов, на Петко Славейков. Навсякъде те са записани като народни. Тук също срещаме песента „Аз съм ваша майка мила“ под надслов „Оплакването на България“.[3] Тук се намират и други неизвестни бунтовни стихотворения, чийто автор не можем да установим. Тетрадката е писана с мастило. На заглавната страница е означено „№ 20. Български народни песни. Събрал. . . [изтрито с гума] Заченал на 1869 юния 15 в Търново. Свършил на 3 Януария 1870 лето.“ В едно обяснение към стихотворенията неизвестен преписвач пише: „Ний ги оставяме без обширни замечания, защото те ще се вместят в третата част на показалеца.“[4] Ясно е, че тези песни са събирани, за да бъдат издадени като народни. Сборникът съдържа голям брой стихотворения от Петко Славейков, но от бунтовните песни — само „Аз съм ваша майка мила“.

Повече данни за разпространението на тези неизвестни Славейкови песни могат да се намерят между ръкописите на Бачо Киро и неговите съвременници в читалището на Бяла черква. Като проучихме материалите и документите, издадени през 1937 г. от Ал. Бурмов и Ст. Стойков, можахме да дойдем до заключение, че не само песента „Аз съм ваша майка мила“ и патриотичните, школските и любовните песни на Славейков са били разпространени, но и още някои от бунтовните му песни. Най-напред „Аз съм ваша майка мила“ се среща най-често от всички песни, записани в тетрадките със заглавие „Настроения“. Тук я виждаме в нови варианти. Тъй като в тези материали не са издадени целите стихотворения, а само първият куплет, не може точно да се определят ръкописите на всички Славейкови стихотворения. Преписвачите са променяли много текста на песните и може би тъкмо първият куплет е бил променен. Но по тези данни, с които разполагаме сега, може със сигурност да се каже, че „Аз съм ваша майка мила“ е преписана в много варианти. На места тя носи заглавие „Злочестата съдба на България“или „Младите към майка им“, или „Настроения“. Тъй като тази песен е много тясно свързана с „Поема за робството“ — по-

[1] Арх. ИБЛ, ф. 85, арх. ед. 1.
[2] Арх. П. Р. Славейков, п. VII, т. 2.
[3] Пак там, стр. 21—22.
[4] Пак там, стр. 7.

точно поемата е нов разширен вариант на песента, — допустимо е и самата тя да е била известна, още повече че между ръкописните текстове в читалището на Бяла черква намираме някои подобни строфи.

Много разпространена е песента „Утеха“.[1] Тук тя носи заглавие „Раздумване“, без да е отбелязано, че неин автор е П. Р. Славейков. Стихотворението е писано през 1851 г. Едно от най-разпространените стихотворения е било „Отечество“ („Жалба“), записвано винаги непосредствено до Ботевите стихотворения. Много известна е и една епитафия на Славейков, съчинена още през 1851 г. и отпечатана в „Смесна китка“ през 1852 г.:

Жив ил'мъртав все едно
да умра не ми й убидно,
но Отечеството ми е свидно.

Тя се среща почти на всеки лист от ръкописите на Бачо Киро. В неговите песнопойки са записани всички неиздадени школски песни на Славейков, неговото първо стихотворение „Житие на Св. Теодор Тирон“, което Славейков е мислил за безследно изчезнало, най-хубавите от любовните му песни. Освен това редица стихотворения на Бачо Киро започват с цели строфи на Славейкови стихотворения, така както в други се срещат цели строфи от Ботеви или Чинтулови стихотворения. Между стихотворенията на Ботев, Чинтулов, Л. Каравелов, Н. Козлев броят на стихотворенията от Славейков е най-голям. Има и много други стихотворения, авторството на които бихме могли да установим само ако открием ръкописите им в архива на някой от тези писатели. Много песни от Славейков са съвършено променени. Така стихотворението „Народен“ е придобило следната редакция:

Ако искаш правда,
ако търсиш ред,
гол и бос ще одиш

Дотолкова Славейковите песни са били близки на Бачо Киро, че дъщеря му Ирина, като издава след смъртта на баща си книгата „Българка“, печата като Бачокирови две стихотворения на Славейков. Силно влияние на Славейков се чувствува и в бунтовните песни на Бачо Киро: „Песен против фанариотите“, „Смърт тирану“, „Надгробни надписи“, „Размисли“ и др. Почти заимствувани са от Славейков стихотворенията „Младите към майка си“, „Приветствие към владиката“, „Съвети на младите да се учат“. Бачо Киро, който е един от най-светлите образи в нашата история, не е бил надарен с поетически талант. Въпреки това неговите стихотворения имат своето място в историята на българската литература и своето значение в революционната борба на българския народ за национално освобождение. Неговите ръкописи ни показват какво е било влиянието на Славейковите стихотворения за революционното възпитание на българския народ. Особено много е разпространено стихотворението на Славейков „На равно място куп от пръст“.

[1] Стихотворението е обнародвано от П. Р. Славейков едва през 1871 г. в „Пчелица“ с надслов „Младите към майка си“.

* * *

Въз основа на гореизложените нови факти могат да се направят ценни обобщения за характера на ранното творчество на П. Р. Славейков. Както е известно, българското революционно движение започва преди черковната борба. Неговото начало бележат селските въстания след 1830 г., явили се в резултат на накипяло народно негодуване. Това са бунтове стихийни, без революционна организация, без план, без определена политическа цел, поради което завършват без успех. Особено голям националноосвободителен подем преживява българският народ в периода на подготовката и развитието на Кримската война. Тези години (1850 до 1860) приличат на буйни пролетни води. Те чупят дебелия лед на робството, който с векове сковава сърцата, мислите, волята на народните маси.

Този национален подем не можеше да не се отрази върху произведенията на всички наши писатели навремето. Нещо повече — той става предпоставка за развитието на тяхното творчество. Върху пролетното небе на българската литература като светъл метеор блясва поезията на Добри Чинтулов. Революционната романтика на епохата облъхна дори произведенията на такива поети като Найден Геров, който също започва да пише бунтовни песни. Редица побудни младежи, учители и просветители съчиняват несръчни, но дръзновени песни за бунт, за свобода.

Този период съвпада с началните години от творчеството на П. Р. Славейков. Все още неукрепнал като поет, той търси пътя, който ще го изведе до сърцето на българския народ, който ще го направи народен писател. В своята дейност и литературна работа през първия период Славейков се движи от идеалите за национално освобождение. Ето защо неговите песни са близки на народа, той ги обича и разбира. Славейков започва своето творчество, както казахме, не със сантиментални песни, а с историко-патриотична, революционно-романтична поезия. Неговото ранно творчество е тясно свързано с нашите литературни традиции, той подема линията на революционната романтика на Паисий Хилендарски, Неофит Бозвели, народните хайдушки песни. В недовършената „Поема за робството" се чувствува прякото идейно и образно влияние на „Мати Болгария". Славейков познава добре и първите стихове на Добри Чинтулов. В едно свое писмо до Чинтулов, писано през есента на 1850 г., той казва: „Вашите приятели и съученици доволно са ми разказвали за Вас, доде бяхме в училището още... Небивайте толкова жесток към едно българче, което вашата муза към Парнас е упътила."[1] В тези негови първи произведения, които отразяват историческата обстановка и са продължение на нашата поетическа традиция, обаче личат вече и първите кълнове на поетическата индивидуалност на Славейков, самобитния и талантлив поет, който с творчеството си разкри широк и плодотворен път за българската реалистична поезия.

[1] Н. Табаков, Едно неизвестно писмо на П. Р. Славейков. Сп. Септември, 1956.

Може да се каже, че Славейков почти едновременно с Чинтулов издига зов за въоръжено въстание на целия български народ. Неговите бунтовни песни са агитация в полза на общото въоръжено въстание. Идеята за общото въоръжено въстание е близка именно на широките народни маси. Българските чорбаджии не я споделят. Нещо повече, те пречат за нейното осъществяване. Селските въстания от това време били стихийни бунтове, с които турците лесно се справяли. Но за да се създаде „човек от роба", както казва Некрасов, е било нужно време. През 1853 г. българският народ все още не е бил в състояние да се повдигне на широка, открита, съзнателна борба за свобода. Революционният идеал „към освобождение общонародно", който издигат Раковски, Славейков и Чинтулов, е бил нов, различен от идеала на хайдутите за лично отмъщение. Поетът зове смелите синове на поробена България да се борят общо срещу турската държава за освобождението на целия народ. Не личното отмъщение трябва да обединява българските бунтовници, а убеждението, че свободата е първата необходимост за съществуването на българския народ. Същата мисъл виждаме развита от Раковски в поемата „Горски пътник".

Воден от чувството на гореща любов към България, от тревога за нейната съдба, Славейков внимателно разглежда обкръжаващата го действителност. За него става ясно кой подтиска народа, че това не са само турците, но и българските кметове-чорбаджии и попове. По това време още никой не ги е разобличил. Раковски пише своя „Горски пътник", но той не е издаден и Славейков не е имал възможност да го чете. С отношението си към тези „предатели народни" Славейков още толкова рано показва пред народа тяхната продажна същност. Чинтулов въобще не засяга този въпрос в стихотворенията си. Картината, която Славейков рисува в своите бунтовни стихотворения за робския живот на народа, е по-широка и по-драматична от тази в песните на Чинтулов.

Ясно е, че интересите на освободителното движение през този период изискват дълбока и остра критика не само на отношенията на турците към българите, но и на социалните порядки, установени в поробена България. Изненадващ е фактът, че Славейков толкова рано и така ясно постави за разрешение въпроса за съдбата на народа, като направи критическа оценка на поведението и морала на българските чорбаджии и българското духовенство. По този начин той откри пътя към поезията на Христо Ботев.

Освен на българските чорбаджии — „предатели народни", както ги нарича поетът още по това време — турците се опират и на гръцките фанариоти. Ето защо борбата за народно щастие била неразривно свързана с борбата срещу панелинизма. Тази борба също е отразена в произведенията на Славейков от най-ранните години на неговото творчество.

По-големият брой от бунтовните и патриотични стихотворения на П. Р. Славейков нямат особени художествени качества, но между тях има такива, които за времето, в което са писани, са хубави. Те не отстъпват на песните на Чинтулов. Това са стихотворенията

„Спомняне“, писано в 1854 г., „Бъдний ден“, на което намерихме ръкописа на една от най-първите му редакции — още от 1857 г. Тя е по-хубава, затова ще си позволим да я цитираме изцяло:

Стани! Дойдох да ти попея,
да те разбудя веч от сън.
Стани! Виж слънцето изгрея
и планините как огън!

Стани! Гората се развива
и пуща гъсти листове,
трева полените покрива
и цветокиче върхове.

Стани! Все сън и докога ли,
или да спиш си ти роден?
Доволно вече що сте спали.
Станете! Дойде б ъ д н и й д е н!

Хубаво е стихотворението „На прощаване“. Предполагаме, че то е по-късна преработка на широко разпространената песен на Славейков „Пътник“:

Зора се сипва, мило либе, слънце изгрява,
конят ме чака, сладко пиле, на път да тръгна.

Много интересен е фактът, че Славейков създава това стихотворение именно след Кримската война, към 1860—1864 г.[1] Хубав е образът на „младото юначе“, което отива да се бие „за народа, за свобода“, „за любов и дружба“. Жив е образът на младата девойка, която се прощава със своя „мил сокол“. Картината на разсъмването е пресъздадена със забележителна простота и релефност. С малко думи, почти по ботевски, поетът е описал самото разсъмване:

Зора се сипва,
росата пада в тиха прохлада,
звезди залязват, ще съмне скоро . . .

Образите са близки и родни, те са ни познати от народните песни. Това е същият мотив, който по-късно гениално разработи Христо Ботев в стихотворението „На прощаване“. Великолепно е предаден задъхваният разговор на двамата влюбени, които не могат да се простят, въпреки че времето на тяхната среща отдавна е изтекло.

Споменът за славното минало, който се откроява върху фона на тогавашната печална действителност, събужда чувство на национална гордост у поета. Той си спомня за старите български юнаци и ги сочи за пример на младото поколение. Когато описва картината на настоящето, поетът не идеализира, той е реалист. Но когато се обръща към историческото минало, той го рисува през призмата на своето пламенно патриотическо въодушевление. Всички негови произведения на тази тема — „Самуилка“, „Крумиада“, „Бойка войвода“, „Кралев Марко“ и др. — ни напомнят патоса на Славянобългарската история на Паисий Хилендарски. По замисъл и идеи те се намират в тясна връзка не само с предците на тогаваш-

[1] А ко, разбира се, ръкописът, на който попаднахме, не е препис от по-ранен вариант.

ната наша литература, но и с поезията на нашите съседи от онова време. Поетът поставя миналото, славните победоносни битки, богатата книжнина като залог за успеха на борбата срещу поробителите. Неговият лиричен герой се обръща към свободата, която за него е най-желана, достойна за величави жертви, свидна, райска. Тя е, която увенчава със слава живите герои и обезсмъртява падналите за родината. Това е същият мотив за безсмъртието на героя, умрял за народна свобода, който Ботев така блестящо разработи след това в „Хаджи Димитър“:

Тебе ли, ясна свободо,
може да оцени достойно
народът в робство възпитан,
лишен от високи идеи . . .
. . . . . .
Ах, благородно влияние,
що има свободата
над смъртта и над живота!
В гроба ли свежда юнака —
кости му успокоява,
жив ли остане победник —
с лаври му чело венчава![1]

Интересно е отношението на Славейков към Русия. Той вярва в това, че именно тя ще помогне на България да се избави от робството. Нейното име е лозунг, с който той призовава народа да въстане в бой за свободата си. Нейното име дълбоко го вълнува. Той ту я обича, ту я укорява, ту вярва в нея и й е признателен за всичко, което е направила за нас, ту страда от това, че тя е позволила да се изселят толкова българи от родината си, за да умрат немили-недраги в чужд край. Доблестно е сърцето на Велика Русия. Тя е закрилница и сестра на поробения български народ. Но тя не трябва да гледа спокойно как турците и гърците угнетяват българския народ. В новата редакция на поемата след Освобождението Славейков изрежда всички жертви, които е правила Русия за нас, той слави войнишката й чест, която не може да гледа как турчинът тъпче братската българска земя, но той порицава нейната царска дипломация, която предаде българския народ на „чужда намеса злокобна“. Тук поетът има пред вид надмощието на немското влияние у нас след Освобождението по време на княз Батенберг и безсилието и нетактичността на руската царска дипломация:

Хвала ти, сестро Росие,
хвала ти на чест войнишка,
хвала на сърце доблестно,
хвала и благодарение
на твойта доблест човешка!
Но не хвала ти, не чест ти
на дипломати невещи,
на политика зловеща,
що си водила и водиш!

Славейков призовава българския народ да се бори за своята независимост, като не се надява, че освобождението на България ще дойде отвън.

[1] Из незавършената Поема за робството, вж. тук, стр. 49.

Глухи ли са твоите синове,
щото не рачат да чуват
глас за свобода що вика?
Сгърнали ръце и чакат
помощ от чужди, от Бога.

Той вярва в силата на народа и в щастливия изход на борбата. Когато сам се вдигне за борба, тогава и другите ще му помогнат. Ще му помогне и Русия, и братска Сърбия, но най-много, най-сигурно ще си помогне той сам, когато е единен и сплотен, уверен в победата и безстрашен в борбата.

Отличителна особеност на „Поема за робството“ е използуването на контраста, противопоставянето. Не рядко на този контраст се основава развитието на сюжета. Героическото минало на народа, неговите смели юнаци са противопоставени на сегашната му страхливост, подтиснатост и безличие. Кметовете и чорбаджиите са противопоставени на простия народ. И което е по-важно — контрастите в поемата са обосновани социално-исторически. В „Поема за робството“ се говори за народа като колектив, той е главен герой, движеща сила, способна сама да реши своята съдба:

Бащнино мила и свидна,
кой ще пролее кръвта си
и кой ще се наеме
твойте тирани да хване
и да им смаже главата
като на змия ехидна!
Бащнина клета, злочеста —
ний можем да я прославим,
ний можем да я посрамим,
ний можем да я въздигнем,
ний можем да я погубим!

Както известните вече стихотворения на Славейков от това време, така и тези бунтовни песни и недовършени поеми имат ярко подчертано национално своеобразие. Този факт е не само много интересен, но той е показателен за реалистическата линия на новата българска литература, за направлението, което й дава Славейков още със своите най-ранни творби. Поетът с радост разказва, че в България все още се раждат, макар и малцина, герои, които са готови да пролеят кръвта си за родината, на които животът не е свиден, когато става дума за свободата на българския народ. Но все пак той разбира, че още е много рано, че у народа далеч още не достига съзнателност. Въпреки че Славейков изцяло е на страната на онеправданите народни маси, че не съществува разлика между неговата мъка и великата народна мъка, най-мрачните страни в поемата не са тези, в които той засяга бедственото положение на народа, а тези, в които той се възмущава от неговата робска пасивност. Патосът на поемата се заключава именно в това възмущение.

* * *

Славейков пише поеми от най-ранния период на своето творчество. Може дори да се каже, че той започва с този поетически жанр. И това не е случайно. То е напълно обяснимо. То се обуславя от

национално-историческото своеобразие на нашия обществен живот. Трудно било за младия поет да напише епическа поема. Той вижда, че не му достигат нито знания, нито опит. И наистина такова произведение изисква зрялост на таланта, която се определя от жизнения опит, изисква познаване на живота и на хората, изисква обрисуване на характери, а Славейков се е намирал в младенческия период на своето творчество, когато душата му е била пълна повече от всеки друг път с чувства. Това било времето на младостта — най-доброто време за лирическа поезия. С това можем да си обясним факта, че поемите на Славейков са преди всичко лирически — в тях липсва развитие на образите.

По същността на своето творчество Славейков е преди всичко лирик. Песните му са израз на силни вътрешни преживявания. С твърде чувствителна душа, впечатлителен, с остър поглед за обкръжаващата го действителност, той сполучливо изразява настроенията, които го вълнуват, и умее да пресъздаде ярки поетически образи. В поемите, които пише по това време, той не е могъл да достигне тази висота, която достига в някои от лирическите си произведения. Но ние трябва да имаме пред вид, че преди всичко нито една от тези поеми, за които сега говорим, не е довършена. До нас са достигнали само части от тях, и то части от най-първите им, недообработени варианти. Такава е и поемата „Бойка войвода", и „Кракра Пернишки", да не говорим за останалите, които представляват откъси, от които можем да получим само известна представа за замисъла на поета и отчасти за изпълнението му. В тези откъслечни и незавършени поеми ние не можем да видим едно най-съществено качество на поемата въобще — композицията, която се явява важен двигател в развитието на основния замисъл на поета.

Но въпреки това ние все пак можем да открием някои отличителни черти в поемите на Славейков, резултат на неговия самобитен поетически талант.

Преди всичко историко-патриотическите и бунтовните поеми на Славейков са посветени на велики исторически и национални събития, свързани са с народния живот и неговите борби, те са прослава на българските национални герои. С това Славейков не само поставя първата здрава, реалистическа основа на българската национална поема, но той като поет стои на най-прогресивните позиции на своето време. През същото време дори в Русия Некрасов води борба с различни упадъчни литературни направления, за да възстанови и придвижи напред традициите, които въведоха Пушкин и Лермонтов, създавайки руската национална реалистическа поема.

И така най-ценната черта в поемите на Славейков от периода на Кримската война е, че в тяхната основа той винаги поставя събития от голямо национално значение. Изхождайки от темата, той ни запознава с действуващите лица и характеризира обстановката. Характеристиката на образите е предадена с реалистическа яснота. Битовите детайли не пречат на повествованието, а служат само като средство за разкриване на идейната тематика. Личният живот на героя е предаден от автора в своите най-остри, най-възвишени мо-

менти. Характерна и много ценна черта в поемите на Славейков е съчетанието на героичното, националното, обществено-значимото с интимно-битовия сюжет.

Темите, които разработва Славейков в своите поеми от периода на Кримската война, са взети от историческото минало, но са обърнати към съвременната действителност, те й говорят, те са тясно свързани с въпросите, които по онова време стоят за разрешаване пред българския народ. Тези теми могат да бъдат разгледани в три аспекта: 1) високо национално съзнание, родолюбие и храброст — отличителни черти на българите преди робството; 2) борба против народните подтисници — турци, гърци и чорбаджии; 3) безсмъртието на героя, умрял за свободата на своя народ.

Тези три тематични линии се свързват с други — с въпроса за същността на българския национален характер, с темата за приемствеността на няколко поколения в борбата за национална свобода, с въпроса за ролята и значението на жената в националната борба и др.

Немалка роля в историко-героическите поеми на Славейков играе диалогът. При въвеждане на диалога читателят получава възможност да се доближи до героя, да го разбере по-дълбоко. От всеки диалог идейната проблематика на произведението става все по-определена.

Пред нас като жив се изправя образът на Бойка, който ни помага да разберем правилно основната идея на автора. Разговорът между Бойка и нейния годеник довежда читателя до мисълта за силата на любовта, до мисълта, че дългът към отечеството стои над всичко — и над самата любов, — до мисълта за значението на жената в борбата за нашето национално освобождение. Готовността за саможертва, която показва Бойка, ни убеждава в искрената вяра и уважение, които има поетът към българската девойка от народа. Най-после образите на Бойка и нейния любим ни довеждат до мисълта, че народът е основната сила, която движи историята.

Съществено значение за развитието на идейно-революционната тематика в поемите на Славейков има и пряката реч. Например „Поема за робството“ е построена цялата върху разговора на поета с българския народ, с реките и планините на България, с поробената родина. На места изказванията на отделните герои в историко-патриотичните и бунтовните поеми на Славейков звучат като монолози, а известно е, че монологът е едно силно средство за въздействие върху читателя, в него се разкриват характерите на героите, монологът способствува индивидуалната съдба на героя да бъде осмислена като типична, да се покаже в личното народното, националното. Не случайно Славейков е имал интерес към драмата, а е и един от създателите на първите драматични опити у нас чрез диалозите, които е съчинявал за годишните изпити на своите ученици.

Начинът, по който Славейков използува пряката реч в своите поеми, може до известна степен да се свърже с влиянието на народното творчество. Но Славейков е разширил и обогатил значението на тази форма в общата система на избраните от него художествени средства.

Героите в поемите на Славейков са обрисувани като живи хора, свързани с обществено-политическия живот на своето време. Славейков обича да нарича поемите си по името на това действуващо лице, в което е вложена основната идейна проблематика на поемата — „Бойка войвода", „Кракра Пернишки", „Крумиада", „Самуилка". Така заглавието хваща изведнъж вниманието на читателя, насочва го правилно.

Опирайки се на тези образи, поетът се е опитал да разреши своята основна задача — борбата за национално освобождение, — да покаже духовната сила на българина, да отговори на най-актуалните въпроси на съвременността, да покаже пътя на революционната борба и типа на нейните ръководители. Тук трябва да подчертаем една оригинална черта в поемите на Славейков — още в тези години, когато и в Русия едва се опитват да поставят така наречения „женски въпрос", у нас, в изостанала, поробена България, Петко Славейков го поставя ясно и смело още в първите си поетически произведения. За поета—борец за национална свобода—проблемата за революционизирането, за освобождението на българската жена е имала особено голямо значение. Поетът е чувствувал каква голяма сила се крие у българката-робиня и тази сила той е искал да събуди, да ѝ отвори път напред в борбата. Мотивът за смелостта и патриотизма на българката съществува в творчеството на Славейков и до края на живота му. В архива на поета се намират редица стихотворения с подобна тематика. Доколкото може да се разбере от ръкописа на „Самуилка", и там в същност главната героиня е жена — Самуилка, — а не българският цар Самуил. Създавайки образа на Бойка, поетът е искал да убеди своите съвременници и в това, колко много могат да допринесат жените в борбата за национално освобождение. Поемата е прослава на самоотверженността и храбростта на обикновената българска девойка, тя е свидетелство за вярата на поета в силата на българския народ, в силата на българската жена, за която той пише винаги с такава любов и уважение. Наистина от значение е фактът, че именно Петко Славейков прозря още в зората на българското Възраждане значението на този въпрос, който намери своето правилно разрешение едва днес, в социалистическа България.

Това са в общи линии положителните черти в поемите на Петко Славейков, онези кълнове, от които по-късно се роди българската национална поема. Това са и реалистическите черти в поемите му. Но не само на тях се дължи значението на тези поеми. Тяхното влияние, ролята, която те са изиграли за революционното възпитание на българския народ, се дължи преди всичко на техния революционно-романтичен стил (като под стил разбираме идейно-художествена особеност на дадено произведение).

Когато Петко Славейков е искал да въплъти своя прогресивен идеал във формите на реалния живот, да го разкрие в отношенията си към хората, в това изображение в голяма или малка степен си пробива път идеализацията — сантиментална или героическа, — която може би пречи на пълнотата или обективността на реалистичното изкуство. Обективното изображение на действителността се под-

меня със субективното въплъщение на идеала на писателя; източник на изображението става не самата действителност, а представата на поета за това, каква трябва да бъде тя. И тук реализмът на П. Р. Славейков се сближава с романтизма. Романтизмът на българската литература от този период представлява съвършено своеобразно явление. Той включва специфично българско, историко-конкретно съдържание, разработва основните проблеми на времето, а тези именно проблеми и това съдържание представляват същността на произведението. Ние знаем, че жизнен характер, в който има голямо типическо обобщение, може да бъде предаден в романтичен стил, във фантастичен, символистичен. Същността на реалистичния образ обаче се намира не в облеклото на образите, а в самите тях. А много добре е известно, че ярките художествени образи, при създаването на които са използувани и такива средства като хиперболата, са много по-достоверни, отколкото усърдният документализъм и натурализъм. Ето защо в своята историко-патриотична и бунтовна лирика Славейков достига до сърцето на народа чрез романтизма, а не доколкото е преодолял романтизма, ползувайки отделни реалистични черти. Защото не можем да отречем, че през тези години за разобличаването на турските поробители, гръцките фанариоти и българските чорбаджии са допринесли не малко и сантиментализмът, и романтизмът на нашата нова литература.

Революционната романтика е стил на Славейковия реалистически метод. Този романтизъм, разбира се, не може и не трябва да се третира като слаба страна на неговия реалистически метод, а напротив, като негово многообразие, като негово богатство. Тук трябва да бъде изтъкнат още един интересен въпрос. Да подценяваме значението на сантиментализма и романтизма в творчеството на Славейков от периода на Кримската война не значи само да преценяваме значението на сантиментализма и романтизма от съвременно гледище. Понякога нашите литературоведи определят тяхното значение и от погледа на руската теоретическа мисъл през този период. И тук обаче трябва да се прави разграничение. Едно е руската действителност през 60-те години на миналия век, а друго е българската по същото време. И ако сантиментализмът и романтизмът на руската литература от 60-те години имаше за руските революционни демократи реакционен смисъл, на българска почва по същото време те звучат съвсем иначе.

Реализмът може да бъде свързан с различни стилове и форми, а поетът е длъжен да твори на този език, който е най-понятен за неговата аудитория. Нашата нова литература е реалистическа литература, която достига своя разцвет във връзка с надигащата се буржоазнодемократическа, националноосвободителна, селска революция. Но въпреки това ние не можем да не видим, че няма други по-силни, бихме казали, по-реалистически по своето значение творби, които до такава степен да отразяват особеностите на своето време и до такава степен да допринасят за формирането на българския национален характер, както революционно-романтическите произведения — Историята на Паисий Хилендарски, „Мати Болгария“ на Неофит Бозвели, бунтовните песни на Добри Чинтулов, „Гор

ски пътник“ на Г. С. Раковски и пропитите с революционна романтика стихотворения на Христо Ботев. Тяхното влияние върху неукия, изостанал, измъчен български народ беше толкова силно, че те допринесоха за националното възраждане на страната. Тази революционна романтика е отразена в някои произведения на Славейков, като „Бойка войвода“, „Кракра Пернишки“, „Поема за робството“, неговите бунтовни песни „Спомняне“, „Бъдний ден“, „Към дружината“, „Тя“, „Вие чухте ли как плаче тя“, „На прощаване“ и др.

Революционната романтика на нашата литература от епохата на Възраждането изигра огромна роля. Тя не само повлия на епохата, като отрази облика на онова време, неговата душа, свойствените му чувства и стремежи, но нещо повече — тя допринесе за формирането на българския национален характер.

Подобна роля са играли и героичните поеми и бунтовните стихотворения на Петко Р. Славейков от времето на Кримската война. В тях поетът възпя силата на народа, неговото славно историческо минало, подвизите на неговите национални герои. Тези стихотворения и поеми се разпространяваха в ръкопис между народа, те допринасяха за неговото революционно възпитание през най-тежките години на народноосвободителната борба.

ПРИЛОЖЕНИЕ

НЕПУБЛИКУВАНИ ПОЕМИ И СТИХОТВОРЕНИЯ НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

I. БУНТОВНИ ПЕСНИ И ПОЕМИ

1

В п. VI, т. 4, се намира ръкописът на песента „Аз съм ваша майка мила“. Тя е една от школските песни на Славейков, която децата са знаели наизуст и пеели. Според Хр. Н. Даскалов школските песни, които Славейков пише в Трявна, се делели на стари и нови. „Стари бяха — пише той — песните, които Славейков съчини през първото си учителстване в Трявна (1849—1853 г.), а новите — тези, които съчини в новото си учителстване (1854—1856).“

Песента „Аз съм ваша майка мила“, която Хр. Н. Даскалов издава през 1900 г., според един неин препис в тефтерчето на поп Койчо Витанов е от старите школски песни на Славейков. Ръкописът, който намираме, е по всяка вероятност един от първите варианти на песента. Той е от 1853—1856 г. Тук тя е още недовършена, някои строфи не са дописани и дооформени. Откриването на ръкописа доказва авторството на Славейков, което досега не беше сигурно. Между този вариант и преписа й в тефтерчето на поп Койчо Витанов има доста голяма разлика.

Според нас Славейков е започнал да пише тази песен в 1850 г. Освен автентичния й текст, нейния препис в тефтерчето на поп Койчо Витанов и обнародвания по него текст на Хр. Даскалов ние намерихме и други нейни варианти в ръкописни песнопойки от периода на Възраждането. Стихотворението е било широко разпространено като народна песен, без да е бил известен неговият автор. В една от ръкописните песнопойки[1] тя е записана със заглавие „Оплакването на България“, „Отечество“ или без заглавие като „Песен 58-ма“.

[1] Арх. ИБЛ, ф. 85, арх. ед. 1.

В друга песнопойка[1] тя е преписана под надслов „Оплакването на България". Песента се намира на много места и в ръкописните записки на Бачо Киро и неговите другари,[2] които се пазят в читалището на с. Бяла черква. Тук тя носи заглавие „Злочестата съдба на България", „Младите към майка си" или „Настроения".

Сравнителното проучване на достигналите до нас варианти на песента „Аз съм ваша майка мила" ни дава възможност да направим следните изводи:

1. Автор на песента е П. Р. Славейков. 2. Тя е написана не по-късно от 1850 г. 3. Нейният автентичен текст е бил по-призивен. В резултат на многобройните преписи той е променен така, че са се получили различни варианти, в които личи само основният й замисъл, нейният общ литературен и идеен план. В масово разпространение тази песен е била известна не в нейния пръв вариант, а в нова, по-обработена редакция, направена от самия Славейков. Автентичният текст на тази последна редакция на песента ние не бихме могли да възстановим напълно поради промените и допълненията, които е претърпяла тя при разпространението си.

Оплакването на България[3]

— Аз съм ваша майка мила,
аз съм вазе породила,
аз съм вази отдоила,
но недостойни синове сте
толкоз години все злочести!
Де са мойте тез соколи,
дет ги имах аз отколе,
славни бяха в бойно поле.
Ах, много, много бяха любородни
..... .[4] свободни.
Вий живейте все в окови,
се..... робове
секи ден на нужди нови.
Доде бях си още млада
тези мои славни чада
гледаха ма как са пада,
ах, повседневно за мен на бой
и аз минувах живот с покой.
От как съм си вас добила
желби съм ся нажялила,
от ядове иступила,
ах, да ви гледам все в окови
до смърт ужясно все робови.
За туй ли сте ви родени
вечно да сте укорени
и похулени ведно с мени?
. . . . . .
. . . . . .

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. VII, т. 2.

[2] Бачо Киро Петров, Материали и документи. Събрали Ал. Бурмов и др. София, 1937.

[3] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 86. Ръкописът е без заглавие. Недовършен. Почеркът е от периода между 1853—1856 г. Липсват каквито и да е допълнения или задрасквания. Предполагаме, че това е по-късен препис на недовършен вариант от 1850 г.

[4] Навсякъде, където има многоточие, означава, че текстът е недовършен. В самия оригинал авторът е поставил многоточие.

От вас други по-последни
. с венци победни
За свобода . . . .
Ах, а ви роби чяк до гроба
и не помисляте свобода.
О, вий синове злочести,
ах, къде сте, я излезте,
ах, да ви видя под байраци
ви как са бийте кат юнаци!
Тиранина поразете,
отвърнете, отмъстете!
. . . . . .
. . . . . .
Бой се бийте, кръв пролейте,
вашто[1] царство завладейте,
че свободни да живейте.
Ах, да добийте вечна слава,
всекой да вика брава, брава!

Обнародваният от Хр. Н. Даскалов текст на песента чувствително се различава от този в тефтерчето на поп Койчо Витанов. Последният е много лошо записан, има безсмислени изрази, пропуснати думи. По всичко личи, че Ив. Славейков не е променил само правописа й (както сам твърди), но е направил поправки в езика и в самия текст на песента. Към тази песен Хр. Даскалов е отбелязал: „Следната песен учителят Славейков ни запрещаваше да пеем и даже я изкъса из песнопойките на някои ученици. Това ще се разумее лесно от май бунтовническия в нея дух."[2]

Поп Койчо Витанов е записал в тефтерчето си още една школска песен от Славейков, неизвестна досега, която много напомня „Оплакване на България". Публикуваме я по-долу.

Млъкнете, вие птичици
в гората щото пеете,
Ах, млъкнете!
Ви, буйни, хладни ветрове,
в Балкана щото веете
Ах, млъкнете!
Дано се чуе моя глас
що плаче жално всякой час
Ах, за вази!
Аз съм една българка
що съм много теглила
Ах, със вази!
Ви сте мои синове
що носите ядове
Ах, таите!
В такваз умразна простота,
в такваз гнусна слепота
Ах, стоите!
Дали не ви е срамота
от край до край все в тъмнота

[1] Пред „вашто" авторът е поставил „старо" (в скоби).
[2] Спомени и пр. Уч. преглед, V, кн. VI, стр. 454.

Ах, лежите!
От сън станете, о деца,
и с огнени сърчица
Ах, тръгнете!
Наука да добиете,
слепота да омиете
Ах, станете!
Тръснете тия от очи
тъмнина да се отдалечи
Ах, от вази!
Да видят всички по света,
че ви си зехте живостта
Ах, тогази!
За братя да ви заловят
и любовта си да явят
Ах, над вази![1]

Ето един от вариантите на подобна песен, записана от Бачо Киро:

Оплакването на България

Я са спрете, славеи,
що невинно пеете,
орли златоглави
мене ли се смеете
Стига! Стига!
Аз съм бедна пленена
турска стара робиня
Жално! Жално!
Аз съм стара България,
всинца ви съм родила,
владала съм над гърка,
та съм вазе кърмила
Тъжно! Тъжно!
Где са мойте синове
храбри, силни герои,
стотните им чинове
буйни, тъмни порои
Мъртви! Мъртви!
Сестро моя Сърбио,
що си ме забравила
и ти велика Росио,
я чуй воздихание
Мое! Мое![2]

2

Към 1850—1851 г. Славейков е разработил основния мотив на песента „Аз съм ваша майка мила" в една поема за робството. Не ни е известно някъде Славейков да е казвал или писал, че е съчинявал такава поема. Каква е била съдбата ѝ, също не ни е известно. Може би той я е завършил, може би сам я е изгорил след въстанието на

[1] Арх. ИБЛ, ф. 85, арх. ед. 1.
[2] Ръкописни песнопойки. Читалището на с. Бяла черква.

Дядо Никола. Също нямаме сигурни данни дали тази поема е била разпространена сред народа и в какъв вариант.

Ръкописът обхваща 23 страници. От тях през периода 1850—1851 г. са написани 5, а останалите са от по-късен период след Освобождението. По това време (1881—1886 г.) Славейков отново се зае да обработи и довърши поемата, като включил и нови идейни моменти в съдържанието ѝ. За съжаление той и този път я оставил недовършена. Новата поема той нарекъл „Робка".

Въпреки че ръкописът е съвсем недовършен и съдържа само отделни моменти, които авторът е искал по-късно да развие и свърже в едно цяло, все пак този текст ни дава възможност да направим някои изводи:

1. Поемата е започната преди Кримската война — 1850—1853 г. Тя представлява нов разширен вариант на песента „Аз съм ваша майка мила".

2. Както в песента „Аз съм ваша майка мила", така и в „Поема за робството" се чувствува силното влияние на „Мати Болгария" от Неофит Бозвели. Това влияние е не само идейно, но то е проявено ясно както по отношение на образите, сравненията, така и в самите изразни средства, с които си служи поетът. Не може да се изключи и влиянието на някои сръбски образци.

3. Вероятно тази поема е била довършена, а може би и разпространена. Това обаче е само наше предположение. Доказателства за него още нямаме.

Ще обнародваме една част от нея така, както успяхме да я възстановим, загубена в безбройните задрасквания, избеляла от годините, които са минали през нея, изоставена и забравена дори и от този, който я е създал.

<Поема за робството>[1]

Каква съм майка злочеста —
мойта ма рожба не слуша,
синове не ма познават,
дъщери не ма послушват,
един не мисли за мене,
засрамиха ми челото,
потъпкаха ми името!

Глухи ли са твоите синове,
щото не рачат да чуват
глас за свобода що вика?
Ти ли ги слепи отхрани —
ето ги, гледай, не видят
кой им владее земята,
бащино славно наследие.
Сгърнали ръце, чакат сал
помощ от чужди, от бога,
а сами в мързел тънат
и немарение.

За твойте, Българие, черни теглила
черно ти стана името,
затуй са гаврят с него
иноплеменни народи
и под мустак са засмиват
твойка на рожба кат' видят.

---

[1] Всички заглавия, заградени в скоби < >, са поставени от автора на студията. Между отделните строфи Славейков сам е поставял черта. Предаваме текста без езикови промени на съвременен правопис.

Я на повикай, майчице,
я покани на да дойдем,
имами още няколко,
дето не сме са . . . [1]
нето душмана познали,
имами еще няколко
дето живейме за тебе,
живейме, но сми решени да умрем[2]
щото живот им умръзнал
тебе кат' гледат да тъжиш.
Я обади се, Свободо,
тебе що търсим и дирим,
де ти е твое жилище?[3]
Сакам те, мила Свободо,[4]
сакам те, дружке желана,
сакам те, райска питомке,[5]
во все достойна за подвиг
да тя добием, имаме.

Спете вий прадеди,
почивайте от теглата си
вий, които на в робство оставихте
и гласът на мучителите
в гробовете ви не стряска.[6]
В тозика живот грижовен
само това ни е желание
и в това само намирам благодарение —
безмерното богатство на свободата
за рода си да спечеля.[7]
Ний просветихме Сърбия,
но сега нà сме за нея
кат' догоряла свещица,
кат' угаснало светило.
Ний покръстихме Росия
и тя затуй ни въздава
на турци да на предава,
на гърци да на подлага.
Кат' има нужда от нази,
от наще малко юнаци,
да ги подмамва за нея,
в кръвта си да са кръщават.[8]
Аз са на тебе надеях,[9]

---

[1] Недописано.
[2] Прибавено отгоре над стиха.
[3] Следват още три реда недовършени.
[4] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 9.
[5] С някои промени от л. 85.
[6] Пак там, л. 8 (на гърба).
[7] Пак там, л. 9.
[8] Пак там, л. 8 (на гърба).
[9] Пак там, л. 9 (на гърба).

сестро Росия велика,
и ти ма страшно излъга.
Ти ли си дет' ма разтушаш—
тъй ли са тъжен раздумва?
Махай ся, махай от мене!
Горко ща, горко да плача,
върли ща клетви да думам.
Тежки са мойте въздишки,
мойте са сълзи горчиви,
ядовити ми са клетвите.
Дет' ми синове оцеляха
от буйна ярост тиранска,
от остри турски ножове,
ти скочи да ги довършиш,
но ти ги грозно подлъсти,
подлъсти, грозно подмами,
в пуста земя ги заведе
да ги измори.
Синове мои любезни,
чеда пресвидни,
дали гробища нямаше
за вази, за челядта ви
във вашата земя бащина,
та отидохте в чужбина?

От нож ли бягаш, от глад ли,[1]
от зор ли или от мор ли,
или от чума умразна?
Де сте тръгнали, къде отхождате,
на света ли да покажете
вашата ничтожност, вашето недостойнство,
за да ви видят и други какво сте цвете.
Наситихте ли се на робство
и пресно робство търсите?

Също както орачът
когато гледа и види
земята суха и жедна,
зинала, напукала се
и загорели нивята
и прежълтели сеитби,
как силно желал, горещо
да би дал господ дребен дъжд
и колко тъжи и скърби,
когато дъждец не вижда,
каква надежда осеща,
кога съгледа далеко
някъде на хълм бележен

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 9.

синя се мъгла спуснала,
спуснала и заловила;
когато види небето
с тъмни облаци покрито,
още когато усети
вятърът влажен да духа.
Крепка разтуха усеща
за дет е тъжил изпърво,
дет е въздишал дълбоко.
Жежкият камък тъжовен
снема се от гърдите му.
Кога в сърцето човешко
блага надежда проникне,
скръбта тогази изчезва,
душата леко поема,
тъги, въздишки изпуща,
тя хваща да ся разтуша . . .
Тъй се усети народът,
когато след опит последен,
потоци кърви, пожари
съгледа сестра Росия
да ся накълми, закани.

Хвала ти, сестро Росие,[1]
хвала ти на чест войнишка,
хвала на сърце доблестно,
хвала и благодарение
на твойта совест човешка,
но не хвала ти, не чест ти
на дипломати невещи,
на политика зловеща,
що си водила и водиш!
Аз са на тебе надеях,
сестро Росие велика,
дал' ти мя страшно излъга,
ил' ти до толкоз прилегна.
Много сме ние злочести
и добро който поиска
да ни направи, избави,
кат'че повлича на себе
гнев божий с казън на нази.
Помня аз, сестро Росие,
когато зина да кажеш
две добри думи за нази —
тми зли язици гракнаха
въз тебе и против тебе.
Когато ти меч си изсуна

[1] Текстът от заб. 1 на стр. 52 до заб. 2 на стр. 53 е писан след Освобождението (1881—1886 г.). С много поправки. Всичко останало, което обнародваме в Поема за робството, е от 1850—1853 г.

да ни запазиш на дело,
тми остри копия и щикове
насочиха се въз тебе.
За пръв път ти ся принуди
на пред тях да се устъпиш —
скръбно за тебе горкана,
тежко и горко за нази!
Потекоха ни пак дните
в черни, жалостни потоци
и нямаше у нас търпение,
ний прогневихме тирана —
със злоба, с ожесточение
той на връз нази въстана,
замисли за изтребление.
Пожар ни обзе Родина,
рукнаха кървье потоци . . .
Ти пак са смисли за нази
и пак са нас поемна
да сториш да ни избавиш.
Твоите синове юначни
появиха се меж' нази
и възкресиха надежди.
С тяхната помощ . . .
и ний с врага се сразихме,
сразихме, с труд му надвихме.
И кога плодът да видим —
чужда намеса злокобна
уби надежда народна . . .[1]
О, няма да те забравя,
плодородно страно Доброджо,
що та на власи дадоха,
ни тебе Пирот . . .
на сърби що та дадоха!

Що са оплакваш на други,[2]
що от тях помощ ожидаш?
Яде ли други за тебе,
пие ли други за тебе?
Кажи на твойта десница,
на твойта пушка и сабя —
чужда е помощ горчива,
секи себе си помага,
секи самси се отлага.
Просба ви никой не зема,
молба ви никой не чува,

---

[1] Отнася се за княз Батенберг и немското влияние в България след Освобождението.

[2] Там, л. 9. Писано през 1850—1853 г.

никой ви вера не среща,
секи от вас се отвраща,
щото сте труп без душа;
млого сте били милиони —
що ми е мложество без сърце?

Кметове, вие попови,[1]
еднички вожди народни,
що смущавате народа
и не дирите свобода?
Синове ви недостойни,
ил' ся сякате спокойни
под нож душмански да спите?
Ил' ся сякате богати
със ваште светли палати?
Кметове не са . . . . . .
но предатели народни
и мъчители сирмашки.

И что сме ние за народ,[2]
дето на казват българи?
Няма от нази на служба
нето войскари, ни съдник,
нето искусен художник,
нето достоин правител.
Черни сме роби ний синца,
работим всегда за люцки,
раждаме деца за роби,
пари печелим . . . . . .
хляба си с трепет ядеме,
водица с горест пиеме,
сънът ни като на заец.

Тежко и горко на нази,[3]
щото сме роби неволни —
в градовете сме в окови,
ний робуваме в селата,
гинеме без вест в горите,
без жалост мреме в полето,
трупове ни се търкалят
по пътищата в презрение,
с години кости излагат
на поругания безгробни,
но един няма от нази
на бойно поле да гине,

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 9.
[2] Там, л. 9.
[3] Там, л. 9 (на гърба).

каквото юнак да умре
за рода и за свобода!

Чуваш ли, Стара планино,[1]
пред тебе плача, нареждам,
на тебе думам, говоря.
Не съм аз юнак българин,
обръжен от връх до печи,
не ходя със силна десница
сърни, рогачи да гоня,
но бягам да се крия от турци . . .
Не пея песни победни,
силен съм ази от жалби
и на печали дарен съм . . .
Река ти Етър жалее,
свободен не я нагазва —
свободен българин!
Роби се идат до нея,
срамът в нея да мият,
срамът неомиваемий
от тежко робство, неволство.
Де са онези години,
той когато е приливал,
наводняван от кървье вражеско
от българите избити,
когато идял изпълнен
с лежове още с трупове
на тези, що са дерзвали
в българска земя да стъпят
с цел враждебна . . . . . .
Сега нà той си прилива
от секи приток със сълзи,
сълзи от робье злочести,
деньете дет си оплакват,
защо са живей на света . . .
Влачи той нине лежове,
лежове, но сѐ български —
не за свобода убити,
български, но не юначни . . .[2]

Бучете, ветрове балкански,[3]
свикайте верни юнаци,
пръснати горе и долу,
свикайте, съберете ги!
Бащнино мила и свидна,
кой ще пролее кръвта си

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 6, л. 10.

[2] Поетът прави сравнение със славните години, когато българите са били храбри и господари на страната си. Сега българските реки са пълни с трупове на българи-роби, убити от турците.

[3] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 3 (на гърба).

и кой ще се наеме
твойте тирани да хване
и да им смаже главата
като на змия ехидна!
Бащнина клета, злочеста,
ний можем да я прославим,
ний можем да я посрамим,
ний можем да я въздигнем,
ний можем да я погубим!

Върху тази поема, както казахме по-горе, П. Р. Славейков работи и след Освобождението, към 1881—1886 г. По това време той иска да разработи и двете поеми — „Крумиада“ и „Поема за робството“ — и ги озаглавява „Крумка“ и „Робка“. Започва „Робка“, но за съжаление и този път не я довършва. В същност този нов вариант на „Поема за робството“ не представлява нищо друго освен препис, почти дословен, от това, което е писал поетът през 50-те години (прибавен е после откъсът за Русия, който цитирахме по-горе). Ние предполагаме, че освен с тази тетрадка Славейков е разполагал и с други, от които също е преписвал своите стари ръкописи. От едната страна на ръкописа той е направил план на поемата, която е трябвало да обхваща историята на България в продължение на 7 века — от 13 до 19 век. Предвиждал е тя да бъде развита в три глави от по седем части:

1. Издъхва векът
2. Завоеванието
3. Робуването[1]

В обнародвания тук ръкопис, както и в „Поема за робството“ ние не сме включили абсолютно всички откъси, а само по-завършените.

Робка

Тежки тъги, тъмни мъгли[2]
затъмнили градовете,
а селата веч прикрили
бег и слабост, скръб и жалост!
Ах, гиди мила Свобода,
ще ли да дойде туй време
ние... . .[3] да видим
да не е грозна и тъжна
бащина мила прекрасна.
Пущинни, братко, събори,
не видиш вити трапези,
да ядат стари, да пият,
веселба да се веселят.
Хорища с треви обрасли
не видят лепи девойки
с млади момци ергени
на хоро . . заловени!
Не ще ли къннат горите,
горите и планините

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 3 (на гърба).
[2] Пак там, л. 81.
[3] Навсякъде, където има многоточие в текста, означава, че стихът не е довършен.

от . . . свирки овчарски,
не ще ли екнат нивята
с весели песни жътварски.
Дет' се извърнеш, обърнеш
очи ти друго не виждат,
все врагове се мержеят,
всеки раст все неприятел,
всеки раст тебе засада —
между листа се провират
зловещи духла на пушки.
Що ти е толкоз чак свиден
този живот робски, обиден,
каква ли цена той има
таквъзи болен, неволен,
когато виси, зависи
от ножът на мъчителя.
Де си ти, старо юнашство,
де си, хранител свободи?
Що и сега ми не дойдеш
в нашта бащина окайна?
Що не изпълниш душите
на нашите млади българи
с таквизи чувства пъргави,
с каквито наште прадеди
били живели, дихали,
всекого одушевляли
с таквизи чувства сладостни,
които вдъхват свобода.
Ах, туй са време минало . . .

Аз ли да'н пея, да н'славя
тебе, о славна свободо;
аз ли да'н тъжа, да н'плача
за това робство срамотно.
Песнославя та, свободо,
благославям та
тебе, о райска питомке!

Кой ли минува край цвете,
цъфнало в китна градина
или в засмяни ливади,
да мине, цвят да'н откъсне,
кичица да си не скиче.
О, да не виждам такъвзи
род чувствен, а пък нечувствен,
чувства му тъй загрубели,
що мож да цени еднакво
цветето със копривата
и кокорякът с божура.

Тебе ли, ясна свободо,
мож' да оцени достойно
народът в робство възпитан,
лишен от висши идеи,
как може да разумеи!

Ах, благородно влияние
що има . . . . свобода
над смъртта и над живота!
В гроба ли свожда юнака,
кости му успокоява —
жив ли остава победник —
с лаври му чело венчава,
о, благотворно влияние!
Робство проклето, позорно,
ти с какво мож' ся похвали?

Няма ли господ да види
тази озлоба що тегли
клетият народ български?
Няма ли племе, сродно нам,
тъй ли сме народ злочестен,
народ от бога оставен,
народ от сродни забравен!

Български жребий плачевен,
жалостна, тъжна судбина,
сичко за нас ся свършило,
нула сми между народи.
В бой за свобода, за рода
слабий войскарин лъв бива.
Та кой ли юнак не става,
кога се бие за рода,
за жени, сестри и майки,
за деца и за унуци?
Веч и самите животни
и най-малките гадинки,
които нищо не знаят,
нито свобода разбират,
ни ся за слава осещат,
до смърт ся бият и бранят
своите рожби.
Квачка си брани пилците,
петел се бие с други —
брани своите кокошки.
Що за създанье човек е
да не осеща той милост
за чеда и за другари
и кога види . . . .
да бяга, да ги оставя

на произвола, на други.
О, каква слабост,
о, какъв позор човешки!
Та или роби не раждай
или като си . . . .
бий се, мри за тях!

Знае ся всинца ще мреме
днес или утре без друго,
ни един не е останал,
нито щем ний да останем
кол да побием, да'н мреме.
Кога го знаем, че тъй е,
що ся боиме да станем
срещу врагове да ся опълчим.
Та и ти човек . . . . .
какво ти имаш по-долу
от турчин, своят противник?
Като е турчин, та що е,
с две глави ли е кръвника;
гъжвата л'му е страшното,
четири ръце ли той има?
Две са у теб и у него,
ни един палец, ни некът
няма повече от тебе.
Тогава що му устъпваш
имота, още честта си,
живота на децата си?
От тебе кръвье течало,
ами от него вода ли?
Дръж ти, търти го, удри го!
Мъж съм и ази, речи му,
нож имам, пушка аз нося
и като тебе аз мога
да гърмя, ножът да въртя,
бой да ся бия, да трия.
Мога и да мра свободен!
Жив си бил —
каква облага,
ограбен и обезчаден,
поруган и обезчестен.
Ил'ще пребъдеш до века,
ако побегнеш,
ако сега ся укриеш.
Робство, о що за позор си!
Свиден ти живот поруган,
мило ти твойто безчестье —
как ще ся с него разлъчиш:
приемаш сичко да видиш,
кабулиш всичко да миниш,

сал да живееш, да теглиш —
чюнким не си са нателил.
За твойта слава, Родино,
с присърце напред ще ида,
кръвта си ще да пролея.
Ако ме на бой убият,
свободен ще да въскръсна
и на небето ще фръкна.
Така ся народ възражда,
тъй ся свобода заклажда —
на бойно поле никне тя,
с черно ся кървье полива
и с кръв бива кръвена.
О, вий български юнаци,
дет ся от смърт не боите,
нека ви бъде блаженство
едничка радост и вечна —
бащнина да въскресите,
а ваште свети въсторзи —
милата ваша бащнина
от робство освободите.
Станете, напред тръгнете,
дано след вас ся възмогнат
малодушните и тръгнат!
Братя рождени и кръвни
с врагове да ся побият,
свобода да си добият,
с блаженство да ся насладят
и сполоносна свобода.
Подвиги, жертви да сторим,
пожертвувания достойни.
Тъй ся купува свобода —
от тежко робство спасенье,
от мъки освобождение.
О, вий девойки български,
нежни отрасли славянки,
скръбта си унищожете,
в тъги ви гърди да'н съхнат,
нека ви хубост процветне,
лепост и гиздост да светне!
Но не за чужди тирани,
за наш'те млади юнаци —
юнаци-върли аслани,
юнаци-победители,
народ-освободители.
Когато майки станете
юнаци да си раждате —
кога се раждат да знаят,
че те се раждат в свобода.
Когато пръв път заплачат,

плачът им тиран да'н чуе
и сълзите им да падат
на земя освободена;
първа им улибка да бъде
свободѝ привет и поздрав.
Къде сте, млади българи,
вий лъводушни юнаци,
вика ви вашта бащнина,
глухи ли вече станахте
на гласът на отьчбина?
О, овдовела от слава,
сирота откъм юнаци,
силна някога държава
и лична земя българска!
Любовта къмто Родина
юнаци ще ви направи,
на бойно поле лъвове—
за тебе, мила бащнино,
за тебе, народ поробен.
Блъснато дърво от мъльне
все пак се още зеленее —
ти от съдбата блъсната
не се зеленееш, не кръвиш.
Защо ний бяхме злочести,
та не можахме да умрем
от смърт най-сладка, юнашка
в бой за свобòда народа,
за мила, свята Родина.
Дали щеш, боже, да бъде?
Мила майко Българие,
за твоите черни теглила
черно ти стана името,
гаврят се с него чужденци,
иноплемени народи
и под мустак се подсмиват
за твоите чеда и рожби
кога ги видят какви са.

Я ни повикай, майчице,
я покани на да дойдем,
имаме още няколко
що глава не сме подвили,
нето душмана познали;
имаме още няколко, дето живеем за тебе,
живеем, но сме решени
да умрем, щот' ни умръзна.
И що сми ние за народ,
дето им казват българи?
Няма от нази на служба
нето войскари, ни съдник,

нето искусен художник,
нето достоин правител.
Черни сме роби ний всинца,
раждаме деца за роби,
живеем, ала мърцина,
работим, ала за чужди,
пари печелим за турци,
хлябът си с трепет ядеме,
водица със скръб пиеме,
сънът ни като на заец —
час по час да се стрескаме.
Едно сме само дарени
да въдим роби . . . . .
Развъдили сме ги сума —
четем се на брой милиони,
на дело нищо не чиним,
щото сме много, а нищо!
Я обади ся, свободо,
ти пожелання войводо,
тебе ний търсим и дирим
де обитаваш, живееш,
къде е твойто жилище?
Сакам те, мила свободо,
сакам те, дружке желанна,
сакам те, райска питомке —
ти си достойна за подвиг
да та добием, имаме.
И в този живот грижовен,
на този свят лъжовен
туй ми е само желанье,
в туй благородство намирам —
тебе, свободо, да найда
и да спечеля народу
това безценно богатство.
Дò ще ли време за мене
да си отвърна врагу си,
да ся наситя от мщенье?
О, няма милост за вази,
кръвници, душеубийци,
пълни ви ръце с кървье,
души ви пълни с неправди!
О, вий синове, сиви соколи,
известни и неизвестни
в бой загинали юнаци
за рода и за свобода!
От гробовете станете,
та се на сцена явете —
Мануше, старий войвода,
вий първи дет'са наехте

да се дигнете въз турци
в първите още години.
Ти Велчо, велий поборник,
Мите и Коле Гайтанжи,
Янаке, рожба търновска,
в пустия Ловеч обесен,
Хаджи Юрдане кръстнико,
вечен ви спомен!
Издайник Хаджи Юрдане,
вечно проклетство на тебе,
юдо предател. . . . .
Капитан дядо Никола,
о, лъвский ти, лъводушний . . .

3

На две места намираме преписана песента за хайдутина Пенчо в архива на поста. Най-напред в п. VI, т. 4, л. 88—ръкопис от времето 1853—1857 г., а може би и по-късно — до 1860 г. Предполагаме, че тя е народна песен, която Славейков е преработил. Възможно е обаче тя да е била съчинена от него, тъй като първият вариант, на който попаднахме, беше с доста поправки. Освен това отстрани на ръкописа е написана стъпката — нещо, което Славейков прави често, когато започва да пише ново стихотворение. В текста се срещат няколко места, където Славейков не е могъл в момента да намери съответния израз на мисълта си и е оставил празно място. След Освобождението върху същия текст Славейков е нанесъл още поправки. Ръкописът не започва от самото начало, тъй като на това място от тефтера са откъснати няколка листа.

В Арх. П. Р. Славейков, п. 13, т. 5, л. 36, се намира друг ръкопис на същата песен, писан вече много по-късно, след Освобождението. Той не се различава от първия текст. Тук Славейков е преписал още две бунтовни песни — „Инджe войвода" и „Стоян Карнобатчанинът". Ние предполагаме, че през периода на Кримската война и по-късно поетът е и съчинявал, и обработвал народни песни, в които са се възпявали хайдушките подвизи и животът на борци за националното ни освобождение. Те са били разпространявани като народни. Тук песента е озаглавена „Пенчо Габровчанин".

Пенчо Габровчанин

Остана Пенчо сираче,
без баща Пенчо, без майка —
расти ми Пенчо, порасти,
няма кой да го научи
бащини ниви да оре,
майчини лозя да копай.
Отиде Пенчо с хайдути —
на хайдутите байрактар
и стана Пенчо главатар,
главатар млади войвода.
Три годин Пенчо походи
по Габровските планини,
по Троянските пътеки,
добри си пари спечели,
та че си Пенчо затресе
върла ми треска огница.
Отиде Пенчо да лежи
на Габровските колиби,

у сестрини си Йонкини.
Цяла ми зима пролежа,
чак на пролет се привдигна.[1]
Оздравя Пенчо и стана,
на работа са не хвана.
Мила на Пенча гората,
дет си свободно живее.
Пенчо на Стояна говори —
— Стойне ле, зетко кат братец,
я нà ти, Стойне, парици
размесом с дребни жълтици;
да идеш, Стойно, в Габрово,
да купиш барут, крошюми.
Не гледай скъпо, купувай —
крошюми носят пари,
барутът пари печели.
Аз щж юнаци да свикам,
пак щж им стана войвода,
тебе байрактар ще туря.
Стойно на Пенча думаше —
— Пенчо ле . . . . .[2]
Ела са Пенчо остави
от този пусти занаят,
имаш бащино имане,
къща, градини, ливади,
ниви, кории [3]
работи мирно, живей си.
Още му Юнка думаше —
— Кака ще да те ожени
която мома аресаш,
аресаш да си избереш,
[4] челяд да видиш.
Пенчо им дума думаше —
— Не дей ма, Стойне, не дей ма,
не дей ма . . . [5]
Немога, братко, да трая —
куче залавка в махлата,
пак аз да бягам в гората,
сиймени да ма не фанат,
меджии да ма не карат.
Не мога, братко, да трая
да чувам турци да псуват
майка ми още сестра ми,
да инджитисват жена ми,

[1] Дотук текстът на песента е преписан от Арх. П. Р. Славейков, п. 13, т. 5, л. 36, тъй като в най-ранния ръкопис от 1856–1860 г. той липсва. Текстът е без поправки.
[2] Недописано.
[3] Недописано.
[4] Недописано.
[5] Недописано.

когато не ма намерят.
Таквъзи живот, живот ли й?
Иксик да ми е женене,
женене, челяд въдене!
Що да ги раждам да теглят?
Не стигнало ни теглило
четиристотин години!
Сестро ле, Юнке сестрице,
аз съм си избрал невеста
и съм са сгодил за нея —
за мойта пушка бойлия
и нея съм си аресал.
Аз съм си челяд навъдил,
сѐ млади момци юнаци —
при тях трябва да ида.
Бащини къщи що ми са,
аз имам светли сараи
в зелена гора букова.
Стойно са стори че слуша,
стегна са в село да слезе.
Отиде, Стойно в Габрово,
отиде, Господ убил го,
отиде ала не купи,
не купи барут крошюми —
право в конака отиде,
че на Ахмедча думаше:
Ахмедчьо, бюлюк-башия,
да знаеш, аго Ахмедчьо,
каква съм лова уловил
дето го дириш отколе —
шуря си Пенча хайдутин,
на хайдутите войвода,
и съм го запрял в зимника —
да дойдете да го хванете.
Избирай[1] . . . . . .
че ти си знаеш стоката.
Ахмедчо свиква сиймени:
— Ще идем горе в Балкана,
ще идем Пенча да хванем;
пет пъти сме го гонили
със цяло село потира,
не сме Пенча хванали.
Ранен е Пенчо, запрен е.
Стегнали са се сиймени
и Ахмедчо ги поведе;
Стойно напред отиде,
влезе при Пенчо в зимници
и си на Пенча думаше:
— Пенчо ле, на̀ ти парите,
неможах барут да купя,

[1] Недовършено.

нето пък дребни крошюми.
Селото пълно със турци
кояджичани яловци,
нам ни са дума чуваше,
сега са едвам потъпка.
Пенчо ле, ще на подирят,
подирят, Пенчо, уловят
и тебе, Пенчо, и мене —
нека са мине туй лето,
че за долето да видим.
И стана Стойно, излезе,
а Пенчо стана, затвори,
затвори Пенчо заключи.
Стойно на Пенчо думаше:
— Я не затваряй вратата,
Юнка ще сега да влезе
листеца да си разтърси,
фтичето да си нахрани.
Пенчо си врата отвори
и Юнка влезе в зимници,
листеца зела притрива.
В махлата псета лавнаха,
Пенчо на Юнка думаше:
— Що лаят, Юнке, тез псета,
да не са върли сиймени?
— Кучка са, Пенчо, бесува
и кучетата тъй лаят.
Пак си я Пенчо попита:
— Що ми са глъчка дочюва,
да не бъде[1] . . . . потиря?
— Децата на двор играят,
туй ти се глъчка дочюва.
Дори туй Юнка издума,
ето Ахмедчо в' вратата —
в двете му ръце пищови
и с двата гръмна връз Пенча.
Ранен си Пенчо подскочи,
шишинето си смъкнова
на връх Ахмедча грумнова —
неможѐ да го удари,
само му брадата опърли,
че скочи Пенчо връх него,
за шията го докопа,
под себе си го подмъкна.
Ахмед са жално провикна:
— Тичайте, холан сиймени,
че тоз ма Пенчо изеде,
изеде Пенчо одуши!

[1] Недовършено.

Нахълтали са сиймени,
повалиха си на Пенча.
Пенчо ги грабяше,
връх Ахмедчо ги тръшкаше.
Посегна Пенчо за ножа,
ала го Юнка изнесла . . .
Бог да убие Гиргина,
Гиргина младо ахчийче —
той се връх Пенча подвърли
и на гърба му залепна.
Пет пъти Пенчо подскочи
и ув греди се удари
главата да му разбие —
не можа Пенчо горкия . . .
И сиймени са станали,
сичките Пенчо фанали,
фанали и го вързали,
та го на двора извели.
Пенчо Ахмедчо говори:
— Ахмедчо бюлюк-башио,
три годин как ма ти дири —
не можи да ма уловиш
и чак сега ма удари,
удари и ма улови.
Как не ми Господ помогна
вън да са срещним на къра,
аз да ти кажа що бива
Пенчово младо юнашество!
Стойно ле, Господ убил та,
дето брата си издаде,
брата си още шюра си!
Юнке ле, гроб да не сториш,
дето ма Юнке излъга,
а че ми право не каза —
сал на двор да бях излязъл —
да видят Пенчо що струва!
Ахмедчо бюлюк-башио,
сега ти паднах в ръцете —
юнак юнака послушва;
ако си юнак, послушай —
тук ми отрежи главата,
недей ма води в Габрово,
че имам много роднини,
роднини и приятели.
На кръст ми кимер жълтици —
нека за тебе да бъде,
в избата торба с грошове —
се вети кара грошове,
на сиймените раздай ги,
мойто шишине . . . . .

и ятагана самлия
ти да ги дадеш Гиргину,
нека ма помни Гиргина.
Ахмедчо Пенчо послуша
. . . . . .
Пролетта Пенча убили,
есента Стойна уловили —
обесиха го в Търново
на голямата чърница.
Юнка от дърво паднала
и вълците я изели.
Гиргина младо ахчийче
нещо се сводил с Ахмедча
и му главата отрезал
с ятагана Пенчови,
а че си във Влашко забегнал.

4

Песента „На прощаване" е по-късен вариант на широко разпространената песен от П. Р. Славейков „Пътник", обнародвана още през 1852 г. в „Песнопойка". Въпреки че в самата песен не е казано къде отива „младото юначе", подразбирало се е, че то отива на война. Ето защо песента е придобивала бунтовен характер и с това е допадала много на българската младеж по времето на Кримската война. По-късно, както ние предполагаме, Славейков е създал нова песен, „На прощаване", която не беше известна. Не можем да търдим, че тя е била разпространена, защото досега не сме открили нито един неин ръкопис в сборниците с песни от епохата на Възраждането.

Стихотворението се намира в Арх. П.-Р. Славейков, п. III, т. 2, л. 88, а също в Арх. П. Р. Славейков, п. VII, т. 1, л. 326.

<На прощаване>

Зора се сипва, войска се сбира,
младо юначе с либе се праща,
сабя препасва, на бой потегля.
Първо му либе тихом говори
и му се моли да'н я оставя:
— Еще е рано, драгий соколе,
постой, почакай, не ме оставяй.
— Пусни ма, дружке, зора са сипна,
росата пада в тиха прохлада,
звезди залезват, ще съмне скоро,
нека да ида бой да се бия
зарад народа, зарад свобода!
Моли сал бога, душице, агне,
моли са само, дано жив бъда.
Ах, остави ма, мила, пусни ма!
Но верна дружка в очи го гледа,
горчиви сълзи рони два реда.
Юнак ми младий ето двои са,
първо му либе плаче, троши са . .
— Да'н съм се раждал, да'н съм порасвал
и остра сабя да'н съм препасвал!
Род и свобода, любов и дружба —

зло положение, несносна служба.
Млъкни, о агне, млъкни, ах Радке,
мори душа ми гласец ти сладкий.
О, сладка душо, ето че съмва,
ей подир малко и топът гръмва.
Прощавай, тръгвам, цалувка дай ми,
сърце юнашко търпи ли, трай ли?[1]

5

В Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 87, се намира недовършеният ръкопис на още едно стихотворение с бунтовно съдържание. То е без ясно определено начало, затова и ние го оставяме без каквото и да било заглавие. В ръкописа липсват поправки.

Течи сега в Балкана,
злочеста българска дщи . . .
От люти мъки, ах горкана,
в пусти долчини пропищи.
Но твоята горчива участ,
целба не ще да найде там
и гъстий лес не укрива
в света разчутия ти срам.
Тъгата ти вселена гледа
и счита твоите беди,
тирана слуша[й] с победа
как с твойте рани се горди.
Твойта народност са потъпка,
вилнее твой заклетий враг
и знамена със смела стъпка
погази вече чужд юнак.

6

Стихотворението „Към българите" е писано по същото време, по което и сръбският текст на стихотворението „Първа здравица". Въпреки това ние предполагаме, че както тази песен, така и текстът на „Първа здравица" са преписани тук в по-късен период от 1848 г. Това личи както от почерка на Славейков, така и от факта, че ръкописът е без каквито и да било поправки. Отнасяме го към 1850—1853 г. Намира се в Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 86.

⟨Към българите⟩

О, унуци цар Шишмана,
дет' живейте по Балкана,
покрай Дунав по полето
и в Тракия до морето —
негов глас е дет' ви вика!
Днес време [е] и прилика,
хад'те внуци, хад'те чяда

[1] Стихотворението е обнародвано за пръв път от С. Баева, в. Лит. фронт бр. 37 от 13. IX. 1956 г.

за свобода как са пада
ударете връх тирани,
връх безбожни агаряни! (мюслюмани)
Докоги щат те да бъдат
на той престол и да съдят?
Що търпите, ваш не е ли?
Ха удрете, бъдте смели —
не бойте са, ще надвийте,
враговете ще избийте![1]
Бог е с' вази, хад' удрете
и тирани изтребете![2]

7

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 86; Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 2, л. 75. Ръкописът на песента „Към дружината" е от 1850—1853 г. Няма никакви поправки. Стихотворението е недовършено. След последния стих е поставено многоточие.

През 1875 г., по време на подготовката на Априлското въстание, Славейков отново работи върху него. Новото стихотворение той издава през 1879 г. в стихосбирката „Песни и стихотворения", издава го също и през 1882 г. След 1882 г. Славейков отново го преработва.

Стихотворението е било широко разпространено след Освобождението. Няколко стиха от него са вдълбани в паметника на свободата, издигнат в гр. Севлиево през 1880 г.

Ако би даже
да н' оцелеем,
всеки ще каже:
„Боже, блазе им —
юнаци бяха,
на бой умряха!"

Песента се е пеела по мелодията на народната песен „Мануш войвода".[3]

⟨Към дружината⟩

Я пълни чяшка,
майко юнашка!
Пийте, дружина, зима са измина,
с пушка на рамо, хайдете тамо
в бой за народа — в бой за свобода!
На планината юнак царува
и по горите господарува.
Кръстът ще нази редом да пази,
нам е войвода нашта свобода,
нам е богатство нашето братство
обич-согласа волност принася . . .[4]

[1] Тук са написани още два реда:
За помощник вам на битва
ний пред бога на молитва

[2] Стихотворението е обнародвано за пръв път от С. Баева във в. Лит. фронт, бр. 37, 1956.

[3] Вж. П. Р. Славейков, Избрани произведения, 1954, стр. 394.

[4] Стихотворението е обнародвано за пръв път във в. Лит. фронт, бр. 37, 1956

8

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 92. Ръкописът е от 1850—1857 г. Стихотворението е написано на корицата на тефтера. Няма поправки.

⟨Хайде, братя⟩

Хади, братя, хад, дружина,
що чяками, що седим,
съмна вече, нощ се мина,
имал още ний да спим!
Дълги нощи пролежяхми,
потопени в тежък сън,
много назад ний остахми
и сега да' н останем вън.
Да си сейми ний нивята,
жито да са наплоди,
да си режими лозята,
грозде да са народи.
Почивахми вече доста,
нива ни са залиши
и лозица е безгрозда,
маната я изсуши.
Хад, дружина бързоконци,
тракиенци, македонци!

9

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 87. Без никакви поправки в текста. Ръкопис от 1850—1857 г.

⟨Високо от Балкана⟩

Гор високо от Балкана
чуй се екот, силен глас:
о, унуци цар Шишмана,
ей свобода дойде час!
Петстотини стана лета
бащнина ви как е зета —
толкоз робство как се трай?
Ето, ето и земя ти
за свобода веч играй.
Из ножница нож извлечи,
върви течи, гори, сечи,
със юначний воевода
за българска свобода!
Ожида назе слава там,
а тука в робство вечен срам.[1]

[1] Стихотворението е обнародвано за пръв път във в. Лит. фронт, бр. 37, 1956.

10

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 4, л. 87. Стихотворението е писано през периода 1850—1857 г. Без поправки в текста. Не е довършено Насочено е срещу гърците.

⟨Към българските юнаци⟩

Где са, братя, ваште саби
о, юнаци българи,
тоз имота ви що граби
как спокойно си върви.
Ти го гледаш той кат' зема
твоя труд и . . .[1] пот
и с гордост . . . голяма
води разкошен живот.
Ти на царя данок даваш —
правда има, длъжен си,
но защо са тъй оставяш
тоз да граби пак самси?
Ако вече е ръждива
остра сабя дядова,
твойта брадва е светлива;
дръж, че право по глава!
Питай го що търси той
. . . . . между нази,
дал' ни служи, дал' ни пази,
ходи'л зарад нас на бой?
Нему най-пристойна плата
със кривака че в тила
. . . . . .
. . . . . бела.
Знаеш ли как са те причина
да са толкоз кръв проля,
нашта книжнина загина —
пак от тях тя изгоря
. . . . . .

11

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 2, л. 66—67. Стихотворението е недовършено. От периода 1850—1857 г.

Българие, не разбра ли
что за нас се отреди,
ще ни колят както клали
наште клети прадеди.
Че какво не ни са зели
нека кажат, да рекат —
за туй ли са се те клели
до един да ни секат.

[1] Недовършено.

Взеха ни труда, имота,
что остана да дадем?
Всеки сабя да препаши
и за вяра да умрем!

12

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 2, л. 69. Песента е писана между 1853—1857 г. По всичко личи, че това е един от нейните най-първи варианти. Върху текста има много поправки. Той е преглеждан след Освобождението от Славейков, който отстрани е направил знак, че го отделя за печат.

⟨Тръгвай, Българио⟩

Стари, станете,
млади поведете —
тръгвайте, ергени,
синца ображени!
Ето ви готови
с пушки и топове,
със саби и ножове
скъсайте окови!
Руски глас ви вика,
ей Русия иде
роби да избави,
български аслани
иска да прослави.
Тръгвайте след нея
час и време доди,
кръст христов изгрея —
към победа води!
Бог кога е с нази,
от какво се плашим —
кръст ще заповяда,
кръст ще да ни пази.
Наша е победа
бог кога е с нази.
С бога и Русия,
тръгвай, Българио!

13

Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 2. Стихотворението е преписано без поправки. Славейков го е харесал и го е определил за печат със знак.

⟨За бащини права свещени⟩

За бащини права свещени
днес всинца да се обръжи
против тирана разярени
ний смело да се устремим.
Падни, тиран! Умри, проклети!

Да викнем: „Смърт за мъст!“
Свобода наша са прочети,
написана от божий пръст.
Смисли ти струваните нам обиди
за мъки — мъки, кръв — за кръв,
настръхвай, ето виж че иде
неострашим Балканский лъв.
Но стореното се зло не връща,
какват' услуга — таквази дар
и български син ще плаща
за робство — леш, за дан — пожар!
. . . . . .
Скочи ти, лъв от Балкана,
и юнаци поведи
да сгромолиш тирана!

14

Едно от най-разпространените стихотворения на Славейков през време на турското робство, което е било печатано много късно, едва през 1871 г., разпространено като народна песен, е стихотворението „Раздумване“. Неговият ръкопис намерихме в архива на поета. Под него сам Славейков е написал 1851 година. По-късно, към 1864 г., Славейков отново работи върху него. Сега той му поставя ново заглавие — „Утеха“. Първият вариант на това стихотворение, а именно този от 1851 г., намерихме записан във всички песнопойки,[1] които прегледахме. И това стихотворение Славейков е определил за печат и го е преписал в тетрадката, в която подготвя своите „Избрани стихотворения“. Наистина то няма ясно изразен революционен характер, но той се е разбирал между редовете и това е било причина за неговото толкова широко разпространение. Бачо Киро, който го е преписвал на много места в своите песнопойки, го е допълнил. Арх. П. Р. Славейков, п. V, т. 3, л. 16.

Раздумване

Ти, майко мила, недей въздиша,
недей пролива сълзи кат' киша,
недей ти плака, о майко мила!
Знам, че си, майко, много страдала,
живот спокоен не си познала
от толкоз време, стотин години
не те е смислил един до нине,
но утеши се, майко любезна,
и недей тъжи, бъди ти трезна!
Отгледай нази и отрасти ни
в тези печални, скръбни години!
Ето за тебе ний ще живейме,
от млади ищем ний да се учим —
дано за тебе добро да сполучим,
та кога доде нашето време,
на тебе помощ да пододеме,
от простотата да те отървем
и на нов живот да позовем!

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. VII, т. 2; Арх. ИБЛ, ф. 85, арх. ед. 1; Бачо Киро Петров — Материали и документи. Събрали Ал. Бурмов и др. София, 1937.

Ето как намираме записано същото стихотворение в ръкописните сбирки на Бачо Киро и неговите съграждани. До стих дванадесети е същото. От стих дванадесети:

Ето за тебе ний ще живейме,
та кога доде нашето време,
на тебе помощ да подадеме.
Ето за тебе синца отиваме,
живот не жалим, кръв проливаме
да те свободим от иго тиранско,
от проклето племе османско.
Остри си саби ще да измъкнем—
смърт на тирани всички ще викнем.
Тяхната майка нека да плачи,
нашта е сита, вече не рачи.
Аз, мила майко, за теб жалея,
за твойта свобода кръв да си пролея.

Може би песента е имала и такъв вариант, а още по-вероятно е тези последни строфи да са допълнени от Бачо Киро.

II. ИСТОРИКО-ПАТРИОТИЧНИ ПЕСНИ И ПОЕМИ

1

Недовършеният ръкопис на поемата „Кралев Марко" е съчинен към 1853 г. а може би и по-рано. В началото с черковнославянски букви на говорим език е написано съдържанието на поемата. След съдържанието Славейков е започнал и самата поема. Намира се в Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 2.

В същата тетрадка се намира друг вариант на тази поема, съчинен по-късно, по всяка вероятност след 1857 г. Той има друго съдържание и носи заглавие „Седем юнаци и Крали Марко". Не е довършен. Ние предполагаме, че това е откъс от същия онзи вариант на поемата, написан от Славейков по време на Кримската война, за който ни разказва и Христо Даскалов.[1]

Кралев Марко

1853 г.

Марко Кралёв, изобретение или съдържание будущей поемы Марка.

Баща му, майка му, зачатието му, рожданието му, в часа на рожданието му какви лижби са станали, как са го орисниците орисали, как са го самодивите откраднали и где го завели, с какво го хранили, как му построили оружия, какви и где и кой ги правил, какво било изобразено на оръжията му, как го учили кон да езде, копье да мята, лък да напрегне, как го учили да се бори и му доводяли мечета и скимни да се бори с тях; как му казали отровений бурян да маже с него стрелите си. До тука.

[1] Вж. Хр. Н. Даскалов, Спомени и пр. Уч. преглед, г. V, кн. VI, 1900, стр. 449—467.

II песен

Как разбрали змеевите, че самодивите хранят скрит юнак, за да ги порази, как се събрали, как се обръжили, как отишле на бой, първом един как сварил Марка да играе със сабята си, как се били, какви билки приготвили самодивите да поливат Марковите рани, за да зарасноват, как поразил Марко змеевите и ги истребил (от света).

III песен

За ламята (Цар на змейовете, змей огромной величины) как дошла, как се сбили с Марка, как се хлъзнало копието му от люспите ѝ, как я клюцнал Марко със сабята си и как рукнало от нея буйна река, та щяла да го удави, как получил в гърлото с копието си, как го ударила ламята с опашката си и го повалила, как не изпуснал Марко копието си, но в земята го забил, как се обвила ламята около копието му, как я съсекъл, как се лъснало напреде му безценний (философский) камен, десний рог на ламята да го лизва и да не огладнява, левий . . . да го лизва и да го отрова не хваща.

IV песен

Как забягнал Марко от самодивите, как извел със себе си момата, что я били скоро зели самодивите, как завел и я дал на баща ѝ и на майка ѝ, как намислил да се задоми с нея, но възнамерил да издири по-напред баща си, как му дала тя по-напред пръстена си за помен, как посегнал да ѝ даде и той своя си пръстен, как не излезвал, но го претиснал, как прокапало кръв от пръстена му, как се смаяли сичките за това чудо, как го проводили при врачката.

V песен

Где намерил Марко врачката, какво правили, как му гледала и познала, че пръстена е бащин му, как баща му паднал на войска, как съмодивите са сърдити нему и се заклели на погибелта му, с какви буряни го поляла на кръстопът, за да го не хващат самодивските примки, как наклала огън от самодивски съчки и го накарала да изгори самодивский пояс, за да го непознаят, как след изгорение на пояса станал обикновен, но юначен мъж.

Другите две песни 7 и 8-ма съдържават юношеските му приповедки.

Как тръгнал да търси баща си, как стигнал войска и по-случаю намерил бащината си сабя, как намерил майка си и как ходил да търси брата си дете дукатинче — Мусо Киседжия. Маркова женитба, откradването на любовницата му, втората му женитба, за харапина, за Алибега и за робите, най-сетне за бягането Марково в пусти гори тилилейски и конец. Ето началното развитие на тая поема.

I

Слънце и месяц

Нощи, дълги нощи, траете ли еще,
месечинка що грее, слънцето кале е,
грее не залезва, в къщи си не влезва
. . . . . .

От море се завеса отвори,
зад завеса гласец проговори —
хайде, сестро, майка ти ожида,
не се ли нагледа долу на земята,
не се ли начуди на игри световни,
не се ли насити на дела лъжовни.
Месечинка залезе, море се заклопи,
у морето стъклени сараи,
у сараи все от злато стаи,
все от злато стаи с рубин напостлани,
прозорци им от бистри алмази,
вратата им изумруд зелений,
одрови им с маргар оплетени,
а за ресни с бисер обнизани.
Всред сараи стол от безцен камък,
на стол седи жена с два образа —
с който назад гледа, ден от ден старее,
с който напред гледа, ден от ден младее.
То е било слънчевата майка,
на луната мащеха заклета.
Жена двообразна луната погази—
где си била, дъще, где си се бавила,
забрави ли, дъще, че си в чужда руба,
что се големееш със людска премяна?
Луна се приклони, прошка се испроси,
на исток отиде брата да изпраща,
брата си изпраща, тихом му говори:
— Светло, ясно слънце, мило мое братче,
като ша изгрееш на долнята земя,
да стоиш, да видиш чудо нечуено.
Там на долня земе силна царя има,
царско мъжко чедо от как се родило,
вън е неизлезло и не си го виждал,
крила го е неговата мама
никой да н' го види, да не урочаса.
Расло е порасло, за женене дошло —
лицето му лъскаво как твойто,
челото му бело като мойто,
очите му от нашите свещи,
от нашите свещи, от ясните звезди,
косата му като наща слуга,
като наща слуга, разноцветна дъга.

До сега е нощя походвало,
от прозорци навън погледвало,
а утре се кани на сгледа да иде
през девет планини у десета (града),
да си сгледва, братко, мома неродена;
ожидах го, братко, навън да излезе,
в снага да го видя е ли и юначно.
Слънце сестри дума, чувало съм, сестро,
как го хвалят, хвалят, до небеса дигат.
Море се расклопа, зора се показа —
рижи конье езди,
от грива им едра роса пада,
слънце се зададе на злата калеска!

II

Царското чедо

Юнак в премена
коня му надежда

Царско чедо на сгледа ша иде,
рукнало са мало и големо
по пътища и по кръстопъти,
за да видят мъжка царска рожба —
тъз що я е слънце невиждало,
на коя се месец ненагледвал.
Царско чедо врана коня езде,
потеглило на сгледа да иде,
през планини у десета града.
Пет планини мина, шеста настана,
слънце го напекло, пот го вътекло.
Низ планина бистър извор ручи,
то не смее в извор да се мие,
в извор да се мие, водица да пие.
Извор тече през росни ливади,
гдето никнат билки ми умразни —
да не би се билки подмесили,
де не пие — моми да н'го мразят,
най пътува на глава да иде,
там водица да пий, жадност да погаси.
Наближило извор на главата,
кон отседна, за юзда поведе,
кон му пръха, напред не престъпва,
царско чедо коню си говори —
ой те тебе, конче стиховито,
что не ми си послушно, покорно,
дали съм ти всадник неповело,
или тебе как юнак не яхам,
та за това пътя не пътуваш?
Конче приха, напред не престъпва,
царско чедо кончето си яхна,

па го сбоде с позлатени стръмни
и му стегна юзда сребровита.
Конче тръгна като кротко агне,
агне цвили и напред поглежда,
еще хъхри и назад озърта,
сал си всадник с язик що не дума,
че го в извор премежда ожида.
Между това извор се зададе,
царско чедо конче ще отсяда —
глас се сбило, песен му се счуло
чудна песен ум . . . . . .[1] отнесен.
Забравило где се то намерва,
път побърква, май се, та не тръгва,
кон му трепне, далек го отнесе,
где водоскок пада, песен заглушава,
где го срещат негови дружина.
Царско чедо на дружина дума,
тръгвайте, дружина, пътя да вървими,
таз планина мени е опасна;
аз не смея тадес да замръкна —
что съм гласи чуло, что съм чудо видяло,
та ми сърце трепти, трепти не мирясва.
Конье сболи, тръгнали дружина —
долчини минуват, планини превалят,
стигнали са напред залог слънце
под планина у десета града;
напред града широки полени,
на полени шатри разведени
и под шатри . . . . . .[2] юнаци
да си просят дошле мома неродена.
Царско чедо тук шатри разведе.

III

Мома неродена

Ружа е мома,
а момата ружа —
ружа и мома
да се момко дружат

Крал кралици дума: „Кралице, душице!
хубостта ти, душке, по земета няма,
кротостта ти агне, знам, не се намерва.
Мила ми си, дружке, как не би по-много,
ала ми е тъжно, тъжно и усилно,
че от сърце рожба немаш
ни момчана, ни пък момичана.
Пет годин се водим, шеста ти подбира,
ако еще в седмата година

[1] Не се разчита.
[2] Не се разчита.

ти от сърце рожба не завъдиш,
да на кралство наследник остава,
аз ще тебе при живот напусна
да си друга родовита найда.
Кралици е твърде домъчняло;
в зори стана, нанавън излезе,
че си влезе в китнести градинки,
че сама се меж цветя прохожда,
пръсти чупи, от сърце въздиша,
сълзи рони и цветя облива,
че поседна под дърво, под смърчье
тъга тъжи . . .
Там където тъга тъговала,
дремка я отнесе, сън е сънувала —
да откърши пръчка от трендафил
на коя е пъпка неразвита,
да я всее в позлатений цветник,
да я скрие на затулно място,
да разглежда пръчка от трендафил
нощи среди нощи, по потайно време,
да я реди, да я пригодява
като майка младо пеленаче.
Сепнала се кралева подруга —
сън припомня, черни очи трие
и не вярва, че е сънувала;
струва й се как на яве чува,
без да види кой е, что й дума.
Тогаз тия из градина тръгва
да избира пръчка от трендафил,
на коя е пъпка неразвита.
Скършила е пръчка от трендафил,
всеяла я в позлатений цветник
и я скрила на затулно място;
нагледва я по потайно време,
от лява гърда с кръв поила
да й дънер в цветник не засъхне,
от дясна гръд с мляко пъпка кърми.
Редила я триж по девет нощи —
пъпка се развила, чудо се родило.
Цъфнала е ружа, пак мома завърза
хубава, прекрасна как звезда зорница.
Кралица я вдига в майчини обятья
и я кралю носи и на краля дума —
на ти, кралью, на ти, според просба рожба,
кралят се зарадва, че наследник има.
Расла мома, расла и порасла
и на света осмо чудо беше.
Кога мома малко се улибне,
на уста й ала ружа цъвва,
а кога се за нечто нажали

и от очи сълзи да порони,
вместо сълзи маргарец прокапва.
По вселена глас ѝ се разнесе —
за нея се сватят от света юнаци,
да сгледва царско чедо нея ище.

IV

Срьце ми трепти
совест ми говори
ти ще бъдеш ти . . .

Изгрея звезда зорница
в дрезгави зори пред слънце,
не било звезда зорница,
най била млада Януша,
нероденáта девойка.
До града, града Мирона
лежат ми китни градини —
в градини кула висока,
кула с обли прозорци,
пречки им с злато ковани,
с . . . . . завеси
с'бяла свила тъкани.
Млада Януша ранила,
свилени дръпна завеси
да види и да разгледа
подошле ли са иргени,
иргени царски момчета,
за нея да са сватосват.
Днеска са борби отварят
юнаци да ся надварят —
да припкат, да ся надприпкват,
да тичат, да ся надтичват,
да скачат, да ся надскачват,
на камък да ся надмятват
и в борба да ся навалят.
Който на сичко надмине
юнак над юнак да бъде,
нему ще либе да стане,
него Януша ще земне.
Гледала шатри расперти,
под шатри коври разслани,
на коври млади ергени —
един през други гиздави,
един от други по-красни.
Кога с поглед досегна
шатра что ново расперта,
под шатра седи иргенче
от прясно мляко по-бяло —
хубаво лице прекрасно,
бяло му лице червено,

от хубост лъщи, блещука
как капка роса на ружа.
Януша сърце затрепка,
както слънцето играе
на Енюв ден кога изгрява —
че кой ще бъде тоз ирген,
наскоро дошел незнаен,
чуди се сама, мае се.
Райдуша вика робиня,
вика я още пита я
дали е чула, разбрала,
че кой ще бъде тоз ерген
по мрак да дойде незнаен?
„И чула, и разбрала съм,
Янушке, господарушке,
кралево чедо той ерген —
нето е света виждало,
не света него съгледал —
вчера го слънце познало,
днеска го слуша Януша."
„Верна ле друшке, Райдушке,
би ли ще и на юнашство
каквото първо на хубост,
би ли ще ази честита
който ми падне на сърце,
на тейка да се понрави,
него за либе да имам?"
На тия думи отгоре
засвири свирка за белег —
върли се борби почноват.

V

Секиму ся ревне
юнаку ся пада
достойна награда

Първа ся борба почена
препускат конье хранени;
втора ся борба захвана
пешом юнаци тичали;
третя ся борба . . . .[1]
тропнем юнаци скачали,
истиришком ся хвъргали,
на три пристъпа крачкали;
четвърти камък мятали,
пети ся борба ловили
кой кого може обори.
Чудо ти земе и небе
кралево чедо . . . . .
кога е коня припкало

[1] Недовършено.

кога е пешом тичало,
кога е . . . . . .
кога е камък метало,
кога ся борба учило —
всите юнаци надприпка,
надтича еще надскача
и на борба ги наддиле.
Кога са борба довърши,
по залог слънце излезе
Миронски крал и кралица
със тях Януша девица,
царско си чедо срещнали.
Кралят пръстен извади,
кралица други подаде,
сама Януша девойка
със вит венец го обкичи,
десна му ръка целуна . . .

2

Марко се съветва

Свика Марко свои седем друга,
седем друга все отбор юнаци.
Първи беше сват му Дебел Новак,
Дебел Новак и най-стари юнак,
а със него син му млад Груица.
Трети беше Тантомир от Костур,
четвъртият Янкула войвода,
воевода от Радомир града.
Пети беше Милош от Охрида,
а шестийт Секула детенце
от Будина сестрино му чедо.
И повика свойът мили братец,
мили братец Дели Костадина,
стара майка Кира Ефросина
и своята млада домовница,
домовница госпожа Елица,
та па Марко калпак понахлупи,
а че хвана така да говори:
„Стара майко и млада невесто,
мили братец и ближни роднини,
по юнашство верни побратими,
викал съм ви да ви кажа нещо,
да ви кажа и да ви попитам —
да кажете вие що мислите.
Ви сте чули и знаете всинца,
как са дигна друга нова вяра —

турчин Мурад, кучешко коляно,
с' него още татари, арапи;
съсипал е царства и градове
и е презел царе и народи —
де отиде своя власт си кладе.
Скоро Мурад и връз нас ще дойде.
Сега ние що тряба да чиним —
дал' с Мурада на бой да излезем,
да са бийме и да [му] надвийми,
ил юнашки синца да изгинем . . .[1]

3

Отделни откъси от „Крумиада"

Де си ти, старо юнашество,
де си, хранител свободи,
що и сега ми не дойдеш
в нашата окайна бащина,
що не испълниш душата
на нашите млади българи
с таквизи чувства животни,
с каквито нашите предци
били живели, дихали;
с таквизи чувства сладостни,
които вдъхват свобода!
Ах . . . туй са време минало,
гат' са живели тез юнаци,
гато са ставали
тези работи, дето ги аз вестявам!

„Ти щеш Радане да идеш,
ти си в Гръцко порасал,
знаеш им язика и . . . . . .
вещ си ти в техните . . .
В тебе е силно оръжие,
твоя ум светъл и разум —
колкото и силен меч остър
в мишци юначни на битва,
дваж е по-силно ветийство
и сладкодумство в погода.
В битва сполучят млозина,
мир ся приключя с двамина.
С тебе ще дойдат пратници
двама от наште войници,
способни в нужда . . . . . .
срещ двесте да та запазят."

Зина Радан продума —
„Наша честитий владетел,

[1] Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 3, л. 4.

Крум задунайский,
праща на царе великий
новаго Рима престолний
здраве, погода ний носим,
братско приветствие
мир между . . . . . .
Що ви са, царю, сторили
тези либави войскари,
та че на смърт ги водите?
Слава ли търсиш край Дунав,
славен не си ли в белий Рим,
славен не е ли мир почтен?
Мир ти ний носим от Крума —
мир без кръвопролитие."

Гордий Никифор начюмерен
гордо подума . . . . . .

Радан на тръгвание подума:
„Бой са, о царю великий,
свидна е сладка свобода,
страшен е народ отчаян,
Крум има сърце кораво,
мълние той е в гнева си."

Има ли сила необорима,
има ли пречка ненадвивана
от единодушно въодушевление от родолюбие!

Секо ми гнездо от зверие,
гнездо бе славно юнаку,
тамо-ка старо и младо
купно живяха, търпяха,
еще от тамо разсейват
ужас тук, смърт таме ужасен.
Секой ми зъбер и камък,
сека ратлина, могила
гробища ваша свещенна,
български славни юнаци.

Пусто е днеска полето,
славна Преслава дет беше,
светли ви царски палати
тъжни са днеска грамади
зверем жилища . . . . .

Гърци метежни, лукави,
вера що нямат ни честност,
щяха с измама да ма затрият

Перси са нам съюзници,
татари — доброволни помощници,
крайдунавските равнини тесни са
за множеството на нашата войска —
де може удържа България туй наводнение.

Те, балканските пещери, немогат укри Крума, немогат го побра краедунавските лесове, тясна ще му са види Дакия. Горяла е война меж нази, но с такъв пламък не е бухтяла. Качили са се мнозина до силний кратер на Етна, с презрение са гледали нейното слабо пушание, но кой поставял препънки на буйното нейно излияние?

Черви са и са срамувай за твоята страхливост, мекушерщино цариградский, тук не е ипподром византийский и не та гледат през прозорци цариградските палави геркини как яхаш коня и припкаш, как мяташ бързолетна сулица, тука та гледат, преследват върло български юнаци.

Щом позна Никифор своето положение и опасността, в която се намери, смути са много и на тъга са предаде и като не знаеше за бъдния си жребий, отпадна духом.

Я ми недейте напомня
Крума кръвника умразний,
Крума изедника гръцкий
колко е майки разплакал,
колко безвреме обезчадил,
колко невести зачернил
и годиници разтъжил.
Той ми земята обезлюди,
градовете пустинни направи.

Тук от стените, дето се Етър разлива,
дето ручей са утича
в Каменец утес,
колко са й пътя явявал,
как ли не са е показвал
бодрий лев балканский със слава
в кървави битви ужасни.

Всекой дъб нему беше
препорец любосвободен;
секо ми гнездо от зверие . . .

Кървавий бой ся довърши,
светна на исток зорница.
Крум затръби с тръбата
куп да ся сбират юнаци

и под байряк ся беряха.
Слънце на исток истече,
царска слава си огрея
кървава . . . . . .

Тътри Никифор да бяга
с мало оставши войници.
Син му Ставрикий пред него
бягаше . . . . . .

Падна Никифор Византски,
паднаха още с него
сете му буйни замисли;
светел му поглед погасна,
като погасна, помръкна
славата гърка гордаго.
Мислеше гордий Никифор
Крума да фати, убие,
българи роби да цари —
друго го слете сирмаха
слава, победа на Крума,
пагуба гърка сполете.

Връщат ся в Шумен юнаци,
весели еще радостни,
пеяха песни победни:
„Крумова славна победа
старо и младо да гледа,
туй е Никифор кръвника,
мало-голямо да вика —
весела, майко весела!“

Все ратоборни загорци —
слънчови зари трептяха
в шлемове юнашки.

Ден знаменитий настана,
ден знаменитий за назе;
Крум тържествува победа,
слава Преслава огрея.

Гърку се сила сломила —
вижте глава му на вила,
буйни огньове в Балкана
в мрак среднощний пламтяха,
силни удари от копия
. . . . пращяха
глух екот в стените
горе високо . . . .

Рукна си порой от кърве
в сете ми сухи долчини,
кърви ми гръцко българско
трупове правят язове.
Светла денница грееше,
злати зори са сипваха
в събота срещу неделя,
рано в понделник
в Преслава тръба протръби ...

Там си е шатри поставил,
там си е войска разложил
тоз кръвожадний Никифор,
дето е зинал въз нази,
градове, села попали,
с кръв облял
Шумен, ти граде зажданий,
хубост цветуща изгуби,
тебе Никифор нападна,
в прах та и в пепел обърна,
в жара лежат твоите нови, недоизкарани здания,
юнаци в тебе гинали от смърт позорна,
порой от кърви твойте улици облял е,
моми са увлечени от твоите стени
за роби, робиня и ти отиде.

4

Откъси от поемата „Бойка войвода"

Угаснаха прелести, очи помрачняха,
лице побледняло, хубост потъмняла,
младост повяхнала . . . . . .

Нека . . гадаят
юнаку едно гаданье,
едно свещенно желанье—
да мреми зарад народа,
да гинем зарад свобода!

Война му е нему бог,
устав му сабя френгия.

Кажи ми какво да правя,
речи ми къде да ида—
на секи труд съм готова,
за секи подвиг приправен
опасност не ма страхува
в открито поле на битва . . .

Смърт любви силнее —
безценен дар на небето,
на войска да сми другари
и преди да са венчайми,
двама заедно да умрем.

Аз славя моя жребий.
Сега съм стократа блажена,
сега да умра със тебе,
със когото не бях честита
да посветувам, живея.

От млади еще години
с пъргави ръце корави
смирявала порива на конете

. . . . . .

ней е било забава меч, копье и лък,
в борба и препусня порасла,
от тогаз тича на бран.

5

Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 3, л. 3. Стихотворението е преписано след Освобождението без никакви поправки. Не е довършено. Предполагаме, че е преписано от ранен ръкопис от 1850—1853 г.

Добрица

В днешната земя българска
нямало еще българи,
па ни славене имало,
ни роби, ни господари.
Славенско славно селенье
имало само во Влашко
и по източно Маджарско,
а върлували наокол
страшните обри жестоки.
Хан Баян, техний началник,
в свойте разбойни походи
искал и тези славенски
селенья да ги ограби,
но над славени тогава . . .
владял Добрец, княз храбрий,
тъй що хан Баян не дръзнал
земята да му нагази,
с орди си да я поплени
и не проводил ратници,
ами допратил пратници,
данък да искат от тия
независими славени.
Добрец събира стареи

и с' тях са посъветува,
та на пратници говори:
„Обри, ви люди недобри,
в недобър час сте тръгнали,
искате данък от нази —
ний искаме ли от вази?
Кой е тоз ваша хан Баян,
идете та му кажете —
ние го непознаваме.
Че кои са тез юнаци,
що на земята живеят,
които са даром греят
на слънчеви ясни зари,
та ги блазни къркацила
да покорят нашта сила.
Ний до сега това знайме
и така сме научени —
да владеем ний на други,
а не нази да владеят
и това е наший завет
тука доле на белий свет.
Доде има нож и сабя
да решават кой кому да владее . . . "

6

Арх. П. Р. Славейков, п. IV, т. 5, л. 1. По всяка вероятност този текст е преписан от стари ръкописи. Преписът е направен след Освобождението. Нашето предположение се потвърждава от факта, че ръкопис на същото стихотворение намерихме в п. VI, т. 4, лист 1 (на корицата), писано през 1850—1851 г. с молив. Този текст е полуизтрит и Славейков след Освобождението го е възстановил, като го е преписал отгоре с лилаво мастило.

Сражението при Яллън

Блед бързоконник Асеню
жално известье донесе
(по-блед го Асен изслуша).
— Царю честити, да знаеш,
скръбно ти носим известье,
влязоха турци в Каргана,
в Каргански равни полета.
Станаха страшни удари,
биха са наште юнаци,
крепко държа са войската,
дълго са време противи,
за да запази честта си,
за да избави рода си.
Много бе сила у турци
паплач несметен . .
из земя сякаш че вряха,
гърбом връз нази валяха.

Нашите горки войници
какточе бяха малобройни,
секи от тях са бореше
като лъв в стадо от псета.
Множество турци паднаха
и догде бе жив войвода
страшния,
страшна бе сечта жестока,
разбивахме ги пет пъти —
несметна сила поганска:
за един настъпват седмина
и догде бе жив воевода,
вси са държахме воеводски.
Падна воевода от рани —
всичкото падна с него,
а ратници са пръснаха.
Видях аз, царю честити,
този ден в гибел обречен!

7

Арх. П. Р. Славейков, п. XLII, т. 5, л. 1. Към 1850 г. е писано стихотворението „Днес от радост упоени". По всяка вероятност и то е едно от онези стихотворения с исторически сюжет като „Сражението при Яллън", „Добрица" и др.

Днес от радост упоени
и в сърдечни веселби,
веч тръбата с глас военни
по вселена протръби:
— България веч прораства,
милиони победи;
гръцка гордост да погасва
да ся всуе негорди!
Преужасна гръцка сила
днес Каран е сломил,
Никифорова на вила
глава е забил.
Бяга, бяга сам Ставрикий,
но от сърце кръв тече —
на гърба си люти рани
до Визант ще завлече.
Весели ся, Българие,
ти извърши чудеса,
твойта слава ще прикрие
бледний месец в небеса!

8

Арх. П. Р. Славейков, п. XLII, т.4, л. 6. През периода 1850—1853 г. Славейков е работил върху една поема, озаглавена от него „Певец към славяните пред тръгване на войска". По всяка вероятност ръкописът, на който попаднахме, е един от първите варианти на тази поема, тъй като е изпъстрен с много поправки и е недовършен. По-късно, вероятно в Цариград, Славейков отново е работил върху тази поема. Той не само е искал да я довърши, но е променил и съдържанието ѝ, като е отнесъл разказа към съвременните български войници (той е имал пред вид българската наемна войска). Тях поетът е искал да съпостави със славните бойци на старите славяни, за да изтъкне колко ока-

яна е сега тяхната съдба. Той е нарекъл тази поема „Войници". Но и тя е съвсем незавършена. В същност тя представлява само един опит за нова разработка. Ето и самата поема:

Певец към славяните пред тръгване на войска

Славяне, време настана —
на буйна войска вървете;
отдавна конье войскарски
пред вратни за вас ожидат;
я вижте и погледнете
как гризят със зъби юздите,
бият земята с копита
и с нетърпение как цвилят.
По чаша нà ви със винце,
искри как огън что пуща,
бистро, румяно, огняно
как чисто злато в горнило.
Присушете я до капка
за помен, еще за прошка
на ваще бащи и деди,
за вси юнаци войници.
Сръбнете двенки и тринки
да разпилейте ядове.
На радо сърце, весело
яхнете коне хранени!
Ви, млади наши невести,
на този сахат тъжовен
за прошка нас прегърнете,
за сбогом в гърди целунете.
Недейте плака, въздиша
сегиз-тогиз са смислете,
за нази помянувайте
и наще дребни дечица
как очите си пазете.
Кога видите отсреща
бледнее гора зелена
и росните ливади
под снежен саван съкрити;
гор по високи рътлини
нависне мъгла . . . .
студен долняка повее
и стане ли ви усилно
на празни къщи без нази,
през дълги зимни вечери,
домъчней ли ви, дожалей
на меко легло без другар,
и рукнат сълзи горещи
от вашите очи палави —
в душа със пълна надежда
за нас тогаз помянете.

Ако ли дете кърмаче
от люлчицата заплаче
и в вашто сърце унило
разбуди мисли печални,
то ви му песен запейте,
как сме далеко отишле,
в далека земя през мъгли
заради слава военна.
Тъй пейте ви на децата
за наще славни победи[1] —
как-кога че им платиме
с остри саби кръв за кръв.
Кога пак че ся постелят
с зелений губер полета,
нивята с злати класове
и препелица певица
от сън трепне да запей
(в гори крилата певица),
кога липите ся разцветят
и по високи стръмнини,
води замятат талази —
тогаз за нас ся надейте
да дойдем и да донесем
богата добив от войска.
За назе ще си отделим
за винце, еще за конче
на вас щем пак да подарим
скъпи безценни камъни,
хубави, шити премени,
заморски злати обици
и много алмаз пръстени.
В таквиз приятни мечтанья
мислете, еще гледайте
кога ся лъсне светушка
или ся тресне да гръмне,
нашите саби да н'лъщят,
да н'бъдат наще шлемове
това що лъщи под небо,
да н'бъде конско тропанье
что дудне горе и гърми.
Но ако че ви измамят
лъжливи чути ихтенья
и ми след дълга разлъка
със пълни ръце от добив,
с весели очи от радост,
на бързи коне хранени
назад към вас са невърним;
ако ви тогаз дотегни

[1] Още два реда: Залъгваньето чудесно
на кървавите приказки

през дълги зимни вечери
у пусти стаи без другар
и рукнат сълзи кървави
от ваще очи палави —
в душа си пълна с унинье
за нас тогаз помянете.
Ако ли дете сираче
от люлчицата заплаче
и в'ващо сърце унило
умножи мисли печални,
то ви му песен запейте
как сме далеко отишле
през гори далеч, през море
за смърт, за слава военна.
Тъй пейте ви на децата,
за бащина им пораза
и в младите им душици
вдъхвайте мщенье кърваво
към клети врази отцовски,
за тяхна слава, тържество,
за бащина им пораза,
за гдето кръв е проляна.

— Здравей ми, първо венчило,
това е, що ти вестявам,
свърши ся наш бой кървави,
с победа свойте здрависвам,
а себе — с ръка сломена.
Ни много бяхме на мъка
от силний огън душмански,
но пак каквото юнаци
надвихме, врази разбихме.
В снагата ми до два крошума,
аз в болницата умирам,
на тебе пращам жълтичка . . .

9

Арх. П. Р. Славейков, п. VI, т. 3, л. 24; Арх. П. Р. Славейков, п. III, т. 2. През 1857 г. Славейков написал и едно стихотворение за тревненските чорбаджии. Отстрана на ръкописа той е направил следната забележка: „Тревненските чорбаджии. От осем години насам как живея в село Трявна. Аз имах възможност да забележа постъпките на тези еничери, аз дълго ожидах за поправлението на състоянието на сиромасите, но като гледам, че се еднакво теглят, написах тези стихотворения." По-късно, към края на живота си, Славейков отново се връща към това свое произведение. В една тетрадка, озаглавена от него „Стари стихотворения", той го е преписал без никакви промени.

Чорбаджийска или селска управа в Трявна

„Заклела се Земята на Рай
всичко скришно да знай."
„Кой те пита, синко, бръсне ли се владика."

В село се джумхур[1] подигна
и до касаба пристигна —

[1] Джумхур — буна, метеж.

чорбаджията се менява
и други ще са стъкмява.
Сички са скупом навират,
но селяните избират —
не рачат всеки изедник.
Те искат челяк да й слога,
който да гледа по бога,
версия да не товари
и да не търси другари,
харачи[1] да не надписва,
раята да не потисва.
Петима искат тогози,
дестина пак оногози,
и тъй са, инък гласили
по-многото са надвили —
Белча чорбаджи избрали,
та му тевтери предали.
Той е прост и нискогледник —
не ще да бъде изменник,
на добър чилек прилича
и за хайрати обрича
дюгени, чешми, мостове,
та да ги знаеш готови
и сюрдисани[2] по-нови
да теглят като волови.
Сички селяни отбрани
били са наедно събрани,
като го чорбаджий гудили,
те сж са с'него трудили.
Царска вергия редили,
кому по колко делили,
секиму наспоред стока,
а нейде и напосока.
Като са сичко стъкмили,
най-сетне кръчма пили.
Чорбаджията покани
по-първи и по-избрани
на зефет да са наситят,
чорбаджилък да му честитят.
Какво е место хванало,
лавса и то е станало.
Гощавал, що е гощавал,
кат'кум кумци прощавал,
а като ги изпратил

[1] Харачи — народно название на данъка в стара Турция, събиран от немюсюлманското население в замяна на военната повинност.
[2] Сюрдисвам — продължавам.

и са за в'къщи повратил,
още му очи четворни,
той си тевтери отвори
и над тевтери поседва,
име по име разгледва
кому какво е писано
и какво е масторисано.
Ръка от вино трепери,
но дето трийсет намери,
четирийсе ги направя.
Дал' му се краят улавя,
който му тараф дюздисвал,[1]
на него грош-два отписвал,
но пак да н'бъде по-много;
който след него не водил
и до касаба не ходил,
сега ще да му отвраща,
да мисли как ще да плаща.
Кой го за чорбаджия не рачи,
нека виргия[2] да влачи —
ум да му доди в главата.
Тежко на тези сирмаси
кои не носят по прасе
или не дават кокошка
като на кума за прошка.
Клети селяни, злочести!
Вергията са размести,
да видим сега с харачи
колко ще майки разплачи,
кадърни и некадърни —
той все ще да ги пребърни.
Де гиди, царска раица,
дали остана с душица!
Белчо ти имот испука,
не ти ли стига, артиса
дет'ти виргия надписа,
дет'ти харачи надзема
и на рушвети край нема.
Щета не е туй чорбаджия,
хади, че вика меджия,
воденицата с кирия,
но днес той е чорбаджия
водата да са разправи,
дор'чорбаджия борави.
Копай, раице, по вади
но и залагай ливади,

[1] Дюздисвам — стъкмявам, нареждам.
[2] Виргия — данък.

копай и не си почивай
с'горки са сълзи обливай.
Не питай що я скопосва,
той с нея са сватосва,
тя ще му сина ожени.
Плачи са сама, раице,
с' сълзи обливай ти лице,
саминка себе оплаквай
от други помощ не чакай —
има да мислят за вази,
но секи себе си пази.
Знаят го че й беладжия
пак днес за днес чорбаджия
обърта секакви долапи,
кого как може тъй хапи.
Който са пада да стани,
той чака да го нахрани,
пак други седят и гледат
като че да са говеда!
Раице, мила душице,
по Черно море чернееш,
по Бело море купнееш,
из Добруджата печелиш,
в'Балкана да се заселиш.
С'пот печелени парици
да храниш таквиз гладници
злочеста, мила раице,
клета българска рожбице!
Султан та с'милост дарява,
а Белчо не та смислява.
За село ожур купува,
пак в'село друго хортува
и търси еще другари
изново да те товари.
Много другари почерва,
ала секиго не верва
дали кат'него ще бъдат
от снопът крина да вадят;
комуто трябва купува,
но Белчо друго мъдрува.
Що мисли, как ще сполучи
вика сина си и учи —
да са в'бостани не криеш,
пушката да си истриеш
сега й на нази година.
Да си избереш дружина,
че по колиби да тръгнеш
из дъно да ги изтръгнеш,
каквото видиш, докачай
та че го тука довлачай.

Дано са погюрендисаш,
никого да не адждисаш
освен нашите тарафи,
да им наложиш кюлафи,
да видят и да познаят
как можат връх нас да лаят.
И син му така научен,
каквото беше окучен,
от кол, от въже дружина
обира и ги повежда.
Сичките с пушки обкича
по колиби ги повлича.
Кат'че са село запали,
големи, мали писнали
каточе ожур не берат,
но хора живи ша дерат.
Що са кокошки иззели
и що са нещо надзели,
то кой го може изказа!
Който изпатил, той знае
какви са били аждае.
Клета му душа, проклета,
който по право не шета,
който сурмаси обижда
кървави сълзи не вижда,
който раята разплаква
божа го казън очаква,
гнев божий ще го обсеби
родът му ще са изтреби,
ако едничък остани
ще нема да са нахрани.
От сълзи имот събиран
като прах ша са развъди —
двори му пусти ще бъдат,
огънът в къщи не свети.
Ветърът пролет що духа,
в'празни прозорци ще буха.
Пътници в'път ли минуват,
те не ще да са шегуват,
на ухо не щат да шепнат,
но с'глас щат ясно да викат
и колкот' можат да кликат:
„Тез ли са къщи високи,
тез ли са двери широки,
дето чорбаджия седеше,
сурмашка сълза пиеше!
Гледайте, братя, дружина,
много са време не мина
и до где го господ искара!"
Синове се чорбаджийски

ходят немили-недраги —
сичкий . . . . на врати
и секи им се подсмива,
думи и сълзи не пролива,
дали са имот немали,
дали бащи им небрали;
сурмашки сълзи и клетви
как огън сичко поядат —
на това живи примери
доволно щат са намери . . .
Ой ви вас, кметове селски,
добре си умът помнете
и сетнината мислете! . . .

ДРАМАТИЧНИ ОПИТИ НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

от Надежда Драгова

Драматичните опити на П. Р. Славейков са една от неизследваните страни в творчеството на големия български възрожденски писател. Славейков е автор на значителен брой диалози, на две комедии, на няколко публицистични сцени и на една драма. Литературните занимания на поета в тази област обхващат голям период от време. Първите му стихотворни диалози са публикувани през 1852 г. в „Песнопойка“, издадена в Букурещ, а последното му драматично произведение е драмата „Старозагорченката“, част от която печата в сп. „Наука“, г. 2, 1883 г. Този период от 30 години съвпада с основните моменти в създаването и развитието на българската драма от епохата на Възраждането и първите години след Освобождението. Славейков, заедно с Войников и Друмев, е един от нейните създатели. В неговите драматични опити се набелязват главните линии в развитието на драматичната форма в българската литература от диалога до създаване на цялостно драматично произведение. В това се състои и смисълът на настоящото изследване — чрез анализа на Славейковите драматични опити да се оцени една неразработена в литературната ни история страна от творчеството на писателя, а също и да се събере материал за вярното разбиране развитието на драматичния жанр в нашата литература.

* * *

Театърът е важна обществена проява в живота на българите особено през епохата на Възраждането. Зароден в училищата, той постепенно увеличава обсега на своите задачи и теми, за да се превърне през 60-те и 70-те години в мощно средство за възпитание и организиране на революционизираните народни слоеве. В този процес на все по-тясно свързване с историческите задачи на времето българският театър крепне, създава си здрави демократични и реалистични традиции. Петко Славейков като учител, активен обществен деец, патриот-демократ и талантлив писател не може да отмине без внимание тази съществена културна проява на своето време. Нещо повече. Той участвува дейно в театралния живот у нас и ратува за неговото укрепване и развитие още от първите му школски форми. По-късно чрез статии в редактираните от него списания и вестници и чрез рецензиите си на съвременни драматични творби той допринася много, за да се създаде обществено мнение за то-

гавашния театър. Ето защо отношението на П. Р. Славейков към театъра е представлявало винаги научен интерес.

За първи път по-подробно с този въпрос се е занимал Боян Пенев. Той сочи Славейков като организатор на борбата срещу театралните представления, като челен изразител на общественото мнение против младия български театър: „Мнозина от българските писатели са били против театралните представления — и то не незначителни писатели, за мнението на които може и да не се държи сметка, а писатели и обществени дейци като Петко Славейков например. В списание „Гайда“ и във вестник „Македония“, редактирани от Славейков, често срещаме било дописки, било специални статии против българския театър. Срещаме подобни статии и в сп. „Читалище“, което е излизало в Цариград и в което е работил Славейков.“[1]

Като главен аргумент в подкрепа на това свое убеждение Боян Пенев цитира печатаната във вестник „Македония“ статия „Пак нещо за свещенството ни“.[2] За жалост всички театроведи и литературоведи след Боян Пенев вече само повтарят неговата оценка и я подкрепят пак само с използувания от него материал.

Досадно е, че и в най-новите театроведски изследвания се повтарят дословно думите на Боян Пенев. Нещо повече, те се използуват за основа на съвсем погрешни изводи. Проф. Пенчо Пенев в своя учебник по история на българския драматичен театър[3] прави неверни обобщения за отношението на Славейков към театъра, а също и за обществено-политическите му позиции. На стр. 277 той представя Славейков като идеолог на заможната търговско-индустриална класа, като оръдие на тази класа в борбата ѝ срещу театъра. Той пише: „Почти целият цариградски печат и особено списание „Читалище“ и в. „Македония“ и други вземат отрицателно отношение към театралните представления. Странното тук е в обстоятелството, че тази борба води не друг, а П. Р. Славейков. Но като знаем неговите идейно-обществени схващания, типично буржоазно-либералистични, не трябва да се учудваме, че той в същност служи на своите просветителски и либералистични идеи, които отговарят на схващанията на върховете на търговско-индустриалната класа и на черковниците-еволюционисти.“ Като илюстрация към това обобщение и погрешна оценка на идейните възгледи на Славейков авторът на учебника цитира без допълнителни коментарии преголям пасаж от статията „Пак нещо за свещенството и за черквата ни“. Тази статия правилно е окачествена от проф. Пенчо Пенев като консервативна реакция на театралните представления у нас. Но не става ясно защо основните положения, застъпени в нея, се приписват на Славейков, след като във вестника е отбелязан нейният автор.[4] В такъв случай няма основание да се приписват на

---

[1] Боян Пенев, История на новата българска литература. Т. IV, част II, стр. 780.

[2] В. Македония, г. 5, бр. 11.

[3] П. Пенев, История на българския драматически театър. Ч. I, София, 1952.

[4] Статията е подписана с особения псевдоним „Поп“. В уводната ѝ част е отбелязано, че авторът ѝ за втори път публикува свое мнение на страниците на

редактора Славейков изразяваните от сътрудниците му възгледи, а още по-малко би могло да се направи от тях верен извод за „идейно-обществените му схващания". Обстоятелството, че възрожденският писател е дал място в страниците на редактирания от него вестник за изразяване на подобно отношение към театъра, не може да бъде свидетелство, че той е солидарен с него.

В стремежа си да докаже на всяка цена предпоставената теза, че П. Р. Славейков оглавява отрицателното отношение на българския цариградски печат към театралните представления, проф. П. Пенев привлича и друг, още по-несериозен довод. Той цитира пасаж от статията „Театралните представления у нас", сп. „Читалище", г. 2 (1872), кн. 17, и заключава: „Тази статия е доста голяма, за да цитираме повече от нея, но трябва да кажем, че тя се явява като теоретическа статия против театралните представления за историческия момент. С нея авторът, в е р о я т н о (разр. Н. Д.) П. Р. Славейков или Тодор Икономов, верен на своите либералистични идеи и послушен на българската буржоазия [Петко Славейков или Т. Икономов?], изгражда цяла теория срещу театралното изкуство и театралните представления, които той [кой от двамата?] като просветител-еволюционист и либерал не отрича, че са необходими за живота на народа, но смята и проповядва, че за историческия момент, за условията на живота на нашия народ, тези театрални представления не са необходими."

Досега не е категорично установено авторството на статията „Театралните представления по нас", но това още не дава право да се приписва тя на П. Р. Славейков само по предположението на Боян Пенев, без никакви други исторически данни. А материалите в спомените и запазените архиви ни насочват повече към Т. Икономов като неин автор. По времето, когато се отпечатва статията, той е фактическият редактор на списанието. За това официално съобщава Лазар Йовчев в кн. 15 (г. 2), стр. 710. Сам Икономов в ръкописните си мемоари[1] подробно разказва за участието си в списанието: „В началото на 1872 год. Цариградското читалище ми

в. „Македония". Наистина в брой 5, г. 5, стр. 2—3, намираме друга статия от същия автор под заглавие „Достолепието и уважението на свещенството ни" с подпис „Един Поп", придружена с обширна бележка от редакцията. От бележката на редакцията става ясно, че статията се публикува в поредицата материали, в които се обсъжда устройството на новосъздадената българска черква и се набелязват мерки за нейното правилно развитие: „... но като му благодарим за трудът му и за полезните му забележвания и наставления, умоляваме светиня му да продължава своите от този род полезни занятия. Македония на радо сърце ще приема статиите му и ще ги обнародва с благодарение, но още повече ще се радва, ако благоволи той да й съобщи името си поверително поне." Явно е, че втората статия, част от която цитира Пенчо Пенев, е отговор на тази покана. Проблемата за театъра не е централна в статията. Тя е засегната във връзка с извънредно болезнения за църковното дело въпрос — охладняването на младежта към религията и делото на църквата през 70-те години. Авторът на статията вижда причината за апатичното отношение на младите към църковните борби в увлеченията им по театъра и затова рязко ги осъжда. Редакцията според тогавашната журналистическа практика не е можела да коригира статията, едно, че е написана по нейна покана, и, друго, че основните въпроси на статията засягат важни страни от устройството на новата църква.

[1] Т о д о р И к о н о м о в, Моята обществена дейност. ДБВК, БИА, ф. № 19, арх. ед. 1, л. 25.

възложи редактирането на списанието „Читалище“, но това не трая за дълго; то беше за 5—6 месеца. Догдето пишах в списанието невинни неща и кратки критики на някои преводни на български книги, на това място аз бях добър за другите и добре се поменувах..., но щом обнародвах един сериозен член, който се отнасяше до черковний въпрос, в Ортакюю се повдигна такава врява от духовенството по „една стъпка напред“..., щото мене не ми оставаше, освен да напусна Цариград и да бягам във Влашко.“

Първата част от статията „Една стъпка напред“ излиза в същата (17) книжка на списанието. Явно е, че противотеатралната критика е в редицата от онези „невинни неща“, чрез които Икономов се е поменувал добре. Статията не е подписана, а в тези две книжки (17 и 18) неподписани са само материалите на Т. Икономов. Дори Л. Йовчев, отговорен редактор на списанието тогава, винаги се подписва.

Във втората годишнина на „Читалище“ П. Р. Славейков участвува съвсем малко, като винаги подписва своите произведения, дори преводите (кн. 9, стр. 406), понякога с инициали, а понякога с цялото си име.

Твърдението ни, че статията е на Икономов, се подкрепя и от съдържанието ѝ. Т. Икономов се проявява като враг на театралните представления още по време на учителствуването си в Шумен. В ръкописната си автобиография[1] той изповядва: „Не ми стигаха главоболията в училището, аз си навличах други нови със статиите си в „Турция“ за театралните занятия, с които се занимаваха в онова време някои от учителите и от учениците по нас в самите училища, на които се даваше голяма важност и се губеше в тях много време от училищните занятия.“ Пак там възрожденският общественик разкрива подробно възгледите си за българския театър: „Младите момчета се увличаха в занятията на представления и не само считаха за образователни, нъ и ума си настрояваха по драмите и комедиите, които изучаваха и постоянно имаха пред очи и впадаха в заблуждение откъм назначението на драмите и театрото. Тий почеваха да дават някакъв си важен и нужен в учението още в млади години характер и забравяха, че театрото е забава, може би и поучителна, но не нужна и полезна за ученика. В своите статии аз настоявах на актьорство да не се учат никак децата, а да се учат на ум и на полезен труд, а после който не е за полезен труд, да остава актер и друго, каквото иска.“

Тези мисли отразяват основните положения в разглежданата тук статия: „Вредни са прочее — четем в статията — и представленията за нас днес, защото ни отнемат времето от полезни занятия, защото ни научават на лекомислие и защото затулят други, поважни нужди и ги оставят без удовлетворение... Ний гледаме ученици да си оставят занятията зарад игрите; ний виждаме много млади да поставят за главна задача на живота си служенето на театрата; ний виждаме много други да са развращават само и само защото са запознават с театрата и с техний живот зад пердето (772).

[1] Тодор Икономов, цит. съч., л. 91.

... Следува от нашата точка на зрението, че театрата не докарват днес нищо друго освен вредове на наший народ. А това ни кара да ги осъдим безбоязнено и да наречем вредителни онези хора, които ги одобряват, насърчават и съставляват."

Тази близост на идеите и обстоятелството, че Икономов е тогава редактор на списанието, подсказват, че той е авторът на статията „Театралните представления по нас".

За изясняване отношението на П. Р. Славейков към театъра не е необходимо да привличаме чужди статии и анонимни материали по страниците на българския цариградски печат, след като сам писателят е изразявал публично с името си своите възгледи — както със статии и бележки, така и с художествената си практика.

Отношението си към театъра Славейков е показал съвсем ясно в бележка на редакцията към поместената във в. „Македония" статия на И. К. Черепов „Върху театърът".[1] От тази бележка се вижда, че Славейков предявява големи изисквания към младия български театър — да бъде той на художествена висота и да възпитава разума и чувствата.

Писателят се обявява срещу широкото разпространение на театралните представления у нас по това време, тъй като в умъртвяващата атмосфера на чуждонационалното иго до народната сцена могат да стигнат само безидейни, празни, с посредствени художествени качества пиеси, „които като ползa не принасят, докарват и онази важна повреда, която казва: разрушават ся мислите и здравийт разум и събарят ся чувствата". Демократът Славейков заявява открито, че в условията на турската цензура българският народ няма възможност да развива своя театър върху здрави народностни основи: „Има и това — пише Славейков в същата бележка, — че *не са дозволени освен представления с празно съдържание*" (разр. Н. Д.). В това изречение недвусмислено е изразено недоволството срещу официалната власт, която спъва развитието на театъра, като разрешава само пиеси от рода на „Многострадална Геновева" със сантиментално съдържание, без каквато и да е обществена значимост. Тук нямат място изводи за някаква революционна мисъл на Славейков, но като се има пред вид цялостната му обществена и литературна дейност, със сигурност може да се изведе убеждението, че недоволството на писателя е насочено срещу забраната на пиеси с теми от българското историческо минало, отразяващи историческото величие на нашия народ, освободителните му борби през вековете. На произведения с подобно съдържание Славейков възлага големи надежди за патриотичното възпитание и сплотяването на народните маси. Такава мисъл ръководи писателя при създаване на поетичните творби „Самуилка", „Крумиада", „Крали Марко", „Бойка войвода", „Кракра Пернишки" и др.; такава мисъл го ръководи и в отношенията му към театралния живот у нас.

П. Р. Славейков е автор и на три рецензии за български драми — „Велизарий", съставил Т. Шишков,[2] „Не ще може, или

[1] В. Македония, г. 6, бр. 13.
[2] Сп. Читалище, г. 3, кн. 4, стр. 379—384.

глезен Мирчо", от Т. Шишков,[1] и „Иванку, убиецът на Асеня I", от Васил Друмев.[2] Особен интерес за изясняване отношението му към българската драма и българския театър представляват и неговите бележки към публикуваната в сп. „Читалище" критика на Добри Войников за „Иванко".[3]

От рецензиите проличава сериозното и загрижено отношение на големия писател и общественик към театъра у нас и верният му поглед върху развитието на българската драма. Навсякъде той поставя като първо условие общественото въздействие на драматичното произведение. В схващанията си за комедията Славейков се доближава до възгледите на Гогол, че смисълът на комедията не е в лекото осмиване недостатъците на живота, а в дълбокото им разобличаване и поражение чрез смеха. „Развезката на комедията — пише той в рецензията си за „Глезен Мирчо" на Шишков — трябва да стане някак по-комична, съгласно с намерението на съчинението, което е — да направи смешни някои недостатъци, предразсъдки и глупави страни от живота и чрез поражението, което им нанесе със смехът, да подействува на умовете на зрителя или на читателите" (разр. Н. Д.).

За да изпълни това свое предназначение драматичната творба, трябва да е близка до съзнанието и чувствата на публиката. Към драматичните произведения писателят-патриот предявява изисквания да бъдат те дълбоко народностни. Той отхвърля всичко безродно и дори се обявява срещу такива маловажни моменти като дуелът в „Криворазбраната цивилизация" на Войников, защото това не било присъщо на българския народ.[4] Народността Славейков разбира не само в това — драматичната творба да е близка до бита и нравите на народа; тя трябва да се свърже с психическия строй на даден народ чрез цялостния облик на героите, да проникне в цялостната атмосфера на произведението: „Ний не дирим правилата какви трябва да бъдат и какви не героите и другите действуващи лица в една драма, но гледаме онова, което е съществено, че в драмата на г. Друмева гъркът мирише на грък от далеч, а българинът личи, че е българин не по дрехите и по името, но по онова, що го виждаме, че прави, още и по онова, което го виждаме, че е неспособен да го направи."[5]

Славейков критикува някои френски драми, че са изградени само върху сценични ефекти, и вижда основата на всяка пиеса в логическата връзка на сюжета, в художествената цялост на творбата. Тук на първо място е композицията. Линията на драматичното развитие трябва да се очертава от поведението на главните действуващи лица; те трябва да са носители на конфликта, без да се прехвърля тежестта на действието върху второстепенните герои. И Славейков прави бележка на „Глезен Мирчо" на Шишков главно в това отношение: „Но защо г. Шишков остава зад сянка главните

[1] Сп. Читалище, г. 3, кн. 5, стр. 480–481.
[2] Сп. Читалище, г. 3, стр. 477–481.
[3] Сп. Читалище, г. 3, стр. 662 и стр. 746.
[4] Сп. Читалище, г. 3, стр. 671, в бележките към статията на Д. Войников.
[5] Пак там.

действуващи лица, та извежда начело лица второстепенни в комедията и свършва с едно явление, което няма нищо смешно и което е даже вън от целта, това може само той да го знае."

Развръзката трябва да бъде умело изградена, защото чрез нея се разкрива смисълът на драматичното произведение. Въпреки че приема с възхищение Друмевия „Иванко", Славейков вижда сериозна слабост в развръзката на драмата, „която намервам малко слаба и особено след трагическата смърт на Асеня, която остава като заглушена и подир която падането на Иванка изпада някак вяло".

Ценността на едно произведение за Славейков се определя от значителността на разкрития в него конфликт. Той вижда конфликта на драмата „Иванко" на по-широка основа—като конфликт между представителите на два народа, и тук намира основание за висока оценка на пиесата. „Според нас целта на автора, както е лесно да се разбере, не е била да представи как е станало убиването Асенево и да свърши там, но да покаже какъв изход е имала борбата между Исака и отца Ивана, които са истинните герои на драмата и които олицетворяват гениите на двата народа, гръцкият и българският, а това е и най-интересното. Сполучена и в това най-добре драмата на г. Друмева, като ѝ се поправят някои сценически неудобства, които стават явни повече на сцената, може да служи за сегашния, а че и за бъдещия наш народен театър."[1]

Този момент е особено важен във възгледите на Славейков за драмата. Писателят е чужд на мисълта да се пишат пиеси само за развлечение на публиката. Истинската драма според него може да се създаде само върху дълбок конфликт, засягащ съдбата на цял народ. Това си схващане по-късно той ще потвърди и чрез собствената си художествена практика с написването на драмата „Старозагорченката".

Писателят отделя специално внимание за художественото изграждане на характерите — основен строителен материал за драматичната творба. Той критикува второто и последното действие на „Глезен Мирчо" за това, че „някои от характерите не са чак толкова верно одържани". В същото време дава висока оценка на Друмевия „Иванко": „Най-хубавото в тази нова драма е това, че характерите са одържани до поразителна верност . . ., защото най-големият камък за спъване в този род съчинения е туй, дето често, твърде често писателите изтърват жицата на основният характер, та го побъркват, и не могат да се спазят да не турят в умът и устата на героите мисли и думи от друга епоха, нещо, което е такожде голям недостатък и уничтожава съвършенно изящността на творението." Славейков отстоява възгледа за реалистично, правдиво изобразяване на характерите, съобразено с историческата правда на епохата. В същото време характерът трябва да е индивидуализиран до подробности. Славейков сочи като образец индивидуализацията на Исак от „Иванко" на Друмев с дребни на пръв поглед прояви: „. . . Ний мислим, че точно в това е сполучено очертан

[1] Сп. Читалище, г. 3, стр. 759, в бележките към статията на Войников.

гръцкият характер на Исака, като за в онова време, а че и за днес; защото са такъв били и са повечето пъкълни души, интриганти и лицемерно набожни изчадията на Византия. Думите „Боже, прости ма“ не показват някаква черта от совест, не са изражение на някакво вътрешно чувство, ами са гола привичка, твърде обикновена и даже свойствена на всички злодейци от пасмината на Исака, и тук тези думи са последната кист, която, вещо приложена, допълня рисуваний характер. Да отнемем тези думи от Исака еще и онова, което го прави да се вижда, че има нещо уж като совест в него, ще каже да му отнемем половината от характерът му и да го представим само от една страна обрисуван.“[1]

Това са основните линии в схващанията на Славейков за театъра и българската драма. Пиесата „Иванко“ на Васил Друмев му дава богат материал в подкрепа на неговите изисквания за реалистични, високо художествени драматични произведения, отразяващи живота на народа, насочени към неговото патриотично възпитание и културно издигане. Демократичните възгледи на Славейков за общественозначими, реалистични, висохудожествени драматични произведения имат видно място в историята на нашата театрална мисъл и в развитието на българската култура. Тези факти не ни позволяват да се съгласим с мнението на проф. П. Пенев, че съществуват противоречия между възгледите на Славейков за театъра и неговата художествена практика.[2] Напротив, драматичните опити на Славейков са в пълно съгласие със схващанията му за мястото на театъра в обществения живот на народа. Нещо повече: няма драматични произведения, които писателят-патриот да не е свързал с наболелите за момента обществени въпроси, в които да не търси пътища за изграждане на общественозначима народностна драматична творба. Само че те не винаги отговарят на изискванията за художествена пълноценност, каквито поетът предявява към произведенията на своите съвременници, защото повечето от неговите опити в областта на драмата нямат претенции за драматични творби и са създадени с оглед публицистичните задачи на обществения деец Славейков.

В българската литературна история е писано много малко върху тази страна от творчеството на поета. В изследването си върху развитието на драматичния жанр преди Войников Т. Йорданович се спира на някои по-известни диалози на Славейков.[3] Покъсно Т. Атанасов, говорейки за диалозите на поета, дава сведения, че е изпълнен на сцената в Болград диалогът „Иван и Стоян“.[4] Сравнително по-обширно са разгледани драматичните опити на Славейков от Цв. Минков в книгата му „Българската драма“ (София, 1936, стр. 10 и 24). Той вижда заслугите на поета в създаването на поетически диалог и в това, че е автор на първата българска

[1] Сп. Читалище, г. 3, стр. 669.

[2] П. Пенев, цит. съч., стр. 316.

[3] Т. Йорданович, Драматични опити преди Войников. Известия на семинара по славянска филология, 1921, стр. 211.

[4] Т. Атанасов, Как се посреща театърът у нас преди Освобождението. Сп. Училищен преглед, София, г. 21, 1922, стр. 720—722.

драма в стихове — „Старозагорченката“. Отричайки драматичната стойност на това произведение, Цветан Минков посочва, че не му липсват известни поетически достойнства. Специално внимание на Славейковата комедия „Малаков“ отделя К. Н. Державин в труда си „Болгарский театр“ (1949, стр. 33) и я разглежда като пръв опит за българска битова драма. По-пълно е анализиран „Малаков“ и от П. Пенев в споменатата вече „История на българския драматически театър“ (ч. I, стр. 139—140).

От изследователите на Славейковото творчество пръв Боян Пенев се спира, макар и съвсем малко, да прецени неговите диалози и драматични творби.[1] Той отбелязва, че диалозите на Славейков нямат драматична стойност, но посочва новото, което внася поетът в тях — хуморът и сатирата.

Досега нямаме специално и цялостно изследване върху драматичното творчество на Славейков.

Тъй като много от диалозите му, а също и комедиите са публикувани в редактираните от него списания и вестници без отбелязване на автора, налага се, преди да бъдат разгледани те, да се установи авторството им и точно да се посочи драматичното наследство на писателя.

Тук трябва да се припомни особената редакторска практика на възрожденските дейци — в повечето случаи те сами да подготвят целия материал за редактираните от тях вестници или списания и да го публикуват анонимно. Това важи в пълна степен и за редакторската дейност на Петко Славейков. Той пише почти целия материал за своите вестници, проявявайки извънредна работоспособност и продуктивност.

Първата журналистическа проява на Славейков е сатиричният в. „Гайда“ (1863—1866). В него са поместени най-разнообразни материали: фейлетони, политически прегледи, сполучливо наречени „политическа сгледа“, кореспонденции, анекдоти, разкази, стихотворения, бележки. Тук диалозите заемат видно място. Новият характер на вестника, особеният сатирично-хумористичен тон, с който Славейков пръв заговорва в нашата журналистика, не са му позволили при тогавашните условия да привлече сътрудници. Поради тези причини приемаме, че всички диалози, публикувани във в. „Гайда“ без отбелязване името на автора, са на Славейков. Тук е напечатана и първата му комедия „Малаков“. Водени от подобни съображения и доводи, твърдим, че са Славейкови и диалозите, печатани във в. „Звънчатий Глумчо“, който се е списвал изцяло от Славейков, и сценките и диалогичните фейлетони във в. „Остен“, издаван от писателя след Освобождението (1879 г.). Но много по-трудно се разрешава въпросът за авторството на диалозите, поместени във в. „Македония“, сп. „Читалище“, г. 3 (когато списанието се редактира от П. Р. Славейков), и в. „Шутош“. Трудността произтича от положението, че вече в края на 60-те и през 70-те години повече писатели опитват силите си в диалогичната литературна форма, а също така и повече хора сътрудничат и участвуват в периодичния печат.

[1] Боян Пенев, История на новата българска литература. Т. IV, ч. I, стр. 608—611 и стр. 735.

Във в. „Македония“ Славейков рядко прибягва до диалога. В 6-те годишнини на вестника са напечатани едва девет диалога — част от тях в притурките на вестника, повечето с дидактично съдържание. Два от тях са на сътрудниците Душанов[1] и Млъчан.[2] Диалогът „Разговор в кафенето „Търново“[3] е подписан с „Аз“. Досега няма данни, които могат да разкрият кой сътрудник на вестника си е служил с такъв начин за отбелязване на авторството си. Диалогът „Негово Величество Ученикът и Негово Светейшество Учителят“ е преведен от гръцки, придружен със следната бележка от редакцията: „Под горното надсловие местний гръцкий сатирический вестник „Диоген“ обнародва следущийт комический разговор върху решаването на църковнийт въпрос, който за любопитство на читателите привождаме в стълповете на Македония.“ Не много броеве след него в редовната притурка на в. „Македония“ (г. 4, бр. 2, стр. 2—4) е поместен диалогът „Нещо за осмото тайнство“, подписан „От Диогена и от мена“. В един от фейлетоните в рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“[4] Л. Каравелов иронизира Славейков за този начин на подписване, което говори, че Славейков е писал диалога — вероятно го е побългарил от гръцки.

Диалозите „Разговор между Грък и Българин в Цариград“,[5] „Разговор между Българин и Грък в един немски университет“[6] носят белезите на Славейковата проза. Те съвпадат и по замисъл с първите школски диалози на писателя, когато разговорите между грък и българин са били любимата му тема за диалог, която той изпълня с борческо, антифенерско съдържание и внушава чрез нея действен патриотизъм.

Стихотворният диалог „Какво ся приказва между гърците“[7] положително е творба на Славейков, тъй като по тема и художествено оформяне е много близък до неговите диалози в стихове във в. „Гайда“ и стихосбирките му.

Особен интерес представлява диалогът „Една вечер в хотел „Лондон“ в Русе“.[8] Участвуващите в диалога са повече от двама и вместо с имена те са обозначени с началните букви от азбуката: а, б, в, г. Въвеждането на повече от две лица е похват на Славейков, използуван още в диалозите от първата годишнина на „Гайда“. Същият начин за отбелязване на участвуващия в диалога персонаж с буквите по техния азбучен ред срещаме и във в. „Шутош“.[9] Явно е, че тези диалози са дело на П. Р. Славейков, тъй като само той е редактор и на двата вестника и публикува диалозите си в тях без подпис.

[1] Душанов, Комически разговори. В. Македония, г. 4, бр. 68, подлистник.
[2] Млъчан, Разговор между троица българи. В. Македония, г. 5, бр. 13, стр. 2. М. Ст. Манев, сп. Духовна култура, 1942, стр. 28, разкрива, че този псевдоним крие авторството на Найден Геров.
[3] В. Македония, г. 4, бр. 47.
[4] В. Свобода, г. 2, бр. 31, 32, или отделно издание под редакцията на Ал. Бурмов, 1947, стр. 52.
[5] В. Македония, г. 6, бр. 4, стр. 2.
[6] В. Македония, г. 5, бр. 32, стр. 4.
[7] Редовна притурка, г. 6, бр. 2.
[8] В. Македония, г. 4, бр. 63.
[9] В. Шутош, бр. 27, стр. 216, „А и Б“.

Така че от в. „Македония“ приемаме за Славейкови диалозите „Разговор между Грък и Българин в Цариград“, „Разговор между Българин и Грък в един немски университет“, „Какво ся приказва между гърците“, „Нещо за осмото тайнство“ и „Една вечер в хотел „Лондон“ в Русе“.

В списание „Читалище“, г. 3, има само един диалог — „Полза от съдружаването“,[1] с много интересно актуално съдържание, печатан без подпис. За неговото авторство нямаме никакви преки данни. В списанието е установена традиция да се публикуват статиите и художествените материали на сътрудниците с подпис — цялото име на автора, инициали или псевдоним. Но в съгласие с общоприетата редакторска практика тогава трудовете на членовете на редакцията се печатат без подпис. А по това време членове на редакцията са Иван Найденов, отговорен редактор, и П. Р. Славейков, администратор. От това следва, че неподписаните материали в сп. „Читалище“, г. 3, са или на Иван Найденов, или на П. Р. Славейков.[2]

В полемичните си статии Т. Н. Шишков, търсейки изобличителни факти против Славейков, говори за неговата практика при редактирането на сп. „Читалище“, и то специално на втора книжка, която ни интересува: „Гледаш колко много и разнообразни статии съдържа сега например втората книжка на „Читалище“ — в 96 страници именно 14 и словом четиринадесет статии, от които, като извадим стихотворенията на г. Кисимов и онази за правописанието на Д. Г. М., сичките други треба без съмнение да са на г. Администратора! Ако пък беше действителен редактор г. Славейков, кой знае колко и какъв още материал щеше да натрупа в този журнал.“ Можем да се доверим на Шишковото свидетелство, тъй като той участвува дейно в културния живот на цариградските българи, познава добре организацията в сп. „Читалище“ и много лесно би могъл да се осведоми за авторството на една или друга статия. Според това свидетелство неподписаните статии са дело на П. Р. Славейков. Това твърдение се подкрепя и от обстоятелството, че в повечето преводни и оригинални статии без подпис по правописни, исторически и общоетически въпроси бележките под линия са подписани с неговите инициали „П. Р. Сл.“.

Твърдението на Ботев обаче не може да се отмине без внимание и то, без да определя авторството на диалога, поставя въпроса в такъв смисъл: диалогът „Ползата от съдружаването“ на Найденов ли е, който е главен редактор, или е на Славейков, който е администратор на списанието?

---

[1] Сп. Читалище, г. 3, кн. 2, стр. 131—141.

[2] Към тази мисъл ни водят и фейлетонът на Ботев „Знаеш ли ти кои сме?“, („в. Независимост, г. 3, бр. 38), статията на Т. Н. Шишков „Разменение на две думи с един задграничний писател-критик“ (Цариград, 1873 г.), и данните, съдържащи се в самото списание. Във фейлетона Ботев приписва печатаните без подпис творби на Иван Найденов. Той казва: „Аз ще да препечатам едни твърде „хубави“ стихове, които са поместени в бр. 3 в „Читалище“ без подпис и които, както се види, са излезли из под перото на г. Найденова, защото г. Найденов е отговорен редактор на тоя вестник“ [разр. Н. Д.].

Наблюденията върху езика на диалога и съдържанието му, сравнени със статиите на Найденов във в. „Право“ и Славейковите статии в последните годишнини на „Македония“, ни водят до убеждението, че диалогът е труд на П. Р. Славейков. В петата годишнина на в. „Македония“ срещаме няколко статии, където сериозно се обсъжда въпросът, как могат българските занаятчии да се спасят от разоряването на западноевропейската конкуренция. Славейков като редактор и издател на вестника дава място на редица мнения по този въпрос. Сам произлязъл от занаятчийска среда, свидетел на процъфтяване на занаятите в балканските селища, той с дълбока мъка забелязва тяхното разорение. „Ний сме пътували — пише той — низ по-голямата част от нашето Отечество, но кои занаяти сме видели и на кое състояние сме намерили нашите занаятчии. Не само в завенило, но и в съвсем отчаяно! Навсякъде усърналост, навсякъде едно сгугушено склеквание над една каква да е работица, и то работена с една допотопна майстория.“[1] Публицистът насочва всичките си сили към популяризиране на нови методи и нова организация в работата. Особено близка до диалога „Ползата от съдружаването“ е статията „Съдружаването“,[2] където подробно и конкретно се изтъкват предимствата на обединението сред занаятчиите на базата на по-голямата капиталистическа концентрация. Тези положения на статиите в „Македония“ сякаш набелязват основните моменти в диалога: занаятчиите Колю и Стоян са отчаяни от западането на тяхната професия. Учителят идва и им сочи изход в сдружаването, като им изтъква ползата от него. Авторството на Славейков проличава и от високата роля, отредена за учителя в диалога.

Въпросът за авторството на литературните творби във в. „Шутош“ се разрешава също така трудно и в голяма степен условно, тъй като и тук неподписаните работи са на двама автори — Найденов и Славейков. От брой 1 до брой 5, когато Славейков сам редактира вестника, има само един диалог,[3] разкриващ характера на в. „Право“ и целта на редактора му. Явно е, че този диалог е на Славейков, тъй като в него той продължава критиката на в. „Право“, започната още от статиите му в „Македония“. Съвсем в духа на Славейковото творчество е непосредственото изразяване, тънко проведената ирония и победоносният смях в заключението: „Хей! Кач яшинда кокона Трандафила е то туй Право, не го гледай, че му е малък бойт.“

В брой 6 и 8 са публикувани недовършената работа „Домашна сцена върху една прикя“ и диалогът „Разговор между Шутуша и Лирата“, по всяка вероятност писани или преведени от Д. Г. Сарафов, който подготвя литературния материал за броевете от 6 до 12 по време на разпрата с П. Р. Славейков.

От бр. 13 до бр. 37 комедиите и диалозите без подпис са написани от Иван Найденов или от П. Р. Славейков, които заедно редактират вестника. Тук авторството на материалите в повечето

[1] Работата и изкуството, в. Македония, г. 5, бр. 37, стр. 1.

[2] В. Македония, г. 5, бр. 49, стр. 1.

[3] Разговор, в. Шутош, г. 1, стр. 7.

случаи ще се определи изключително по тематиката, стила и езика им, тъй като не разполагаме с по-преки свидетелства за това.

За Славейкови приемаме диалозите „Подслушано“[1] и „Разговор пред черкова“.[2] Тези диалози са написани по повод построяването на българската черква в Цариград — любим обект за осмиване и в други сатирични творби на Славейков. Освен това разговарящите си служат с македонски диалект, който Славейков е владеел добре и е използувал и в други свои прозаични творби, за да създаде умело и живо хумористични ефекти.

Диалозите „Мъж и жена“,[3] „Модата“,[4] „Какво си приказваха две жени в черкова“[5] се свързват по съдържание и начин на художествено оформяне с фейлетоните на Славейков от „Гайда“, осмиващи модните увлечения, лекомислието и празнодумството на градските жени.

С горепосочената група се свързва и диалогът „Уроци по свещенната история“[6] както по своя замисъл—да се възпитават жените чрез свещената история,— така и с живите битови моменти.

В няколко броя на вестника[7] срещаме публицистични диалози с едно и също заглавие: „Разговор между Хитър Петър и Шутош“, писани по разни поводи — гръцката схизма, поведението на Марко Балабанов и неговите статии във в. „Век“ и други.

Обикновено Хитър Петър е носител на здрав народен разум и дава съвети или обяснява някои неща на Шутош. Такава роля има Хитър Петър и в диалозите на П. Р. Славейков във в. „Гайда“. Сам Славейков в хумористични стихове и във фейлетони, печатани във в. „Шутош“,[8] се представя като Хитър Петър и чрез разказване на своите приключения осмива разни страни от живота във Фенер или в журналистическите кръгове на цариградските българи. Освен това по-голяма част от тези диалози са поместени в броевете на „Шутош“, когато Славейков се е завърнал от Македония и Найденов (според негово писмо до Николаев[9]) му е предоставил пълното списване на вестника.

В бр. 18 срещаме диалога „Разговор между Хитър Петър и Шутош за една давия“, който е един от най-слабите материали на вестника, лишен от каквато и да е хумористична сила. Смятаме, че този диалог не е на Славейков поради тази безцветност, чужда на Славейковата сатира, а така също защото по това време поетът е в Македония и Найденов сам списва „Шутош“.[10] Навярно Найденов е искал да не губи единството в стила на вестника в отсъствието на Славейков и му е подражавал, но в случая несполучливо.

---

[1] В. Шутош, бр. 4, стр. 111.
[2] Бр. 29, стр. 224.
[3] Бр. 26, стр. 208.
[4] Бр. 28, стр. 224.
[5] Бр. 22, стр. 174.
[6] Бр. 28, стр. 224.
[7] Бр. 17, стр. 126, бр. 36, стр. 284, бр. 37, стр. 286.
[8] Кармакарашик, в. Шутош, бр. 29, стр. 1.
[9] ДБВК, БИА, ф. „Светослав Миларов“, дял VII — Исторически архив.
[10] Също.

Така че диалозите под заглавие „Разговор между Хитър Петър и Шутош“ приемаме за Славейкови без диалога в бр. 18.

Интересна композиция имат написаните във въпроси и отговори „Уроци по география и история“,[1] в които се критикуват нередностите във Воден и Цариград. Със сигурност можем да твърдим, че те са писани от П. Р. Славейков. В тях той разкрива още живите си впечатления от обиколката по Македония, а така също и негодуванието си от неорганизираността на цариградските българи, страстно изразено по това време в стихотворението му „Не сме народ“.

И последния много духовит сатиричен диалог „Изпитание в едно училище“[2] можем да свържем с името на Славейков. Диалогът е насочен против невежеството на чорбаджиите, претендиращи за авторитет на просветени хора, а също така и против формалното провеждане на годишните изпити в училищата — мисли, които винаги са вълнували Славейков, а още повече сега, когато той сам е учител и наблюдава подобни явления.

От двете комедии, печатани в „Шутош“, смятаме, че е Славейкова комедията „Днешната ни търговия“,[3] което обаче не може да се твърди с категоричност. Комедията е много близка до Славейковата художествена проза по непосредствеността на изложението, простотата и конкретността на езика, стила, живия диалог. Още в уводната авторова ремарка намираме основания в стила и езика да приемем комедията за Славейкова творба: „(Един тежък търговец сам в писалището си). Продан няма, разноски колкото искаш, приходи никакви. Госпожата иска нова дреха, касата пълна със записи и със всякакви книжета, слугите си искат платата, взаимодавците — парите; от друга страна, децата растат и имат нужда от туй и онуй; а времето все лошо, ту дъжд вали, ту сняг, не знае и то какво прави. Зима. Вятър вее. Боже мой, та какво време!“

Напълно издържани в стила на Славейков са изрази като „слугите си искат платата, взаимодавците — парите“, „децата растат и имат нужда от туй и онуй“. Подобни изрази срещаме на много места по вестниците, особено в автобиографичните му материали. В духа на Славейков е да не забрави да отбележи, че „госпожата иска нова дреха“. Дори в този жив тон и експресивното изречение накрая, чуждо за ремарките на Иван Найденов и другите драмописци, можем да открием одухотвореното повествование на големия писател. Това не е ремарка, а развълнувано разкриване с вещата ръка психологическото състояние на главния герой.

Диалогът е естествен, динамичен. Комичният ефект е постигнат с умението на опитен сатирик и хуморист. Идейният замисъл на комедията съвпада напълно с мнението на Славейков, отразено в някои от статиите му, че съвременната търговия не носи печалба, защото малкото капитал се влага в несигурни предприятия, а има много разноски. Тук е осмяна и мнимата благотворителност на всевъзможните дружества, срещу които Славейков се обявява и

[1] В. Шутош, бр. 27

[2] В. Шутош, бр. 37.

[3] Днешната ни търговия, комедия в едно действие и 12 трагикомически сцени, в. Шутош, бр. 16, стр. 125—126.

като обществен деец. Някои моменти от сцената, особено първата картина, ни напомнят преживявания на поета, познати от биографичните му фейлетони и разкази. Тези страни от комедията дават основание да се предположи, че тя е творба на Славейков.

Другата комедия, „Зимата на 1874 г.“,[1] не може да се приеме за произведение на Славейков както поради сюжета и идейния й замисъл, така и поради художественото й оформяване. По всичко изглежда, че е преведена от гръцки, навярно от Ив. Найденов, тъй като отразява скорошна случка и редакцията започва публикуването й в отсъствието на Славейков. В творчеството на Славейков нямаме произведение, което да не е свързано с бита на българския народ, с неговите борби и исторически задачи (такива, каквито ги вижда поетът, разбира се). Основните мисли, легнали в предисловието на комедията, написани от името на „Шутош“, са чужди на Славейков дори в периода на най-големи идейни колебания. Пламенният патриот П. Р. Славейков никога не е смятал, че българският народ е толкова безцветен, че дори комедия да не може да се напише за него. А в предисловието така се обяснява положението, че сцената е из живота на богатите гръцки кръгове в Цариград: „Действителността на представлението е заета от гръцкий цариградский живот, от това, разумява се, и лицата са гърци, нашите бо български лица и за комедия не годят ся.“

Гражданските песни на Славейков говорят убедително, че той макар и да не може да си обясни правилно социалното неравенство в обществото, не се помирява с него и не го смята за естествено. А предисловието е в пълно противоречие с подобно отношение. „В тази комедия и самите слуги са показани като чеда на естеството, послушни, преданни на господарите си, честни и верни, които не презират себе си поради общественото си положение и нямат претенции да бъдат равни с господарите си и най-после приемат естествено общественото неравенство“ (разр. Н. Д.).

Освен тези основни различия на цялостния замисъл в произведението с възгледите на Славейков от този период комедията не може да се свърже с неговото творчество и поради езика. Езикът е тромав, претрупан, изпълнен с много чуждици. Русизмите „странни езици“ в смисъл на „чужди езици“, „бо“ в значението на „защото“, „негодят ся“ вместо „не стават, не вършат работа“ са чужди за Славейковата реч от това време, близка до езика на народните маси. Словесни съчетания като „сценно поучение“, „привилигировани естества“, „чада на естеството“ звучат много книжно за тогавашния език на художествената ни литература и не ги срещаме никъде, употребени от Славейков. Твърде интересен е фактът, че в публикуваните сцени след завръщането на Славейков от Македония езикът на комедията явно се опростява, демократизира, придобива по-голяма конкретност. Ако и да предположим, че Найденов е превел цялата комедия, със сигурност можем да твърдим, че в своето редактиране Славейков е наложил този отпечатък върху езика.

[1] Зимата на 1874 г. (комедия в три действия), Шутош, г. 1 от бр. 20 до бр. 28.

От направения преглед става ясно, че освен диалозите в стихове и проза, поместени в стихосбирките и учебниците, във вестниците „Гайда“, „Звънчатий Глумчо“, „Остен“ и в списание „Български книжици“ (подписани с името на автора) от перото на възрожденския писател са излезли и други диалози и драматични опити. Това са разговорите в списание „Читалище“ — „Ползата от съдружаването“ — и във вестник „Шутош“ — „Подслушано“, „Разговор пред черкова“, „Мъж и жена“, „Модата“, „Уроци по священната история“, „Разговор между Хитър Петър и Шутоша“ (без диалога в бр. 18), „Уроци по география и история“ и „Изпитание в едно училище“. П. Р. Славейков е автор и на комедиите „Малаков“ и „Днешната ни търговия“.

Най-цялостната драматична творба в творчеството на писателя е писаната след Освобождението драма „Старозагорченката“, част от която е печатана в сп. „Наука“ — 1883 г.

* * *

Когато се уточнява и анализира драматичното наследство на П. Р. Славейков, трябва да се държи сметка и за диалозите.

Диалогът като самостоятелен литературен жанр получава значително развитие в българската книжнина през епохата на Възраждането. Още в първите му прояви отчетливо се разграничават един от друг диалогът на публицистиката и диалогът на новоутвърдения театър. В живота на българите двата вида диалози се налагат с едни и същи обществено-политически задачи — патриотичното възпитание на масите, — но в тях проблемите се разрешават с различни художествени средства и похвати. Много често литературните историци пренебрегват спецификата на двата вида, което извежда до нелепи положения. И в наши дни, в авторитетни научни изследвания, ярките публицистични диалози на Бозвели и Раковски се разглеждат наред с типично школските диалози на К. Джинот. Нещо повече. В диалогичните творби на Бозвели и Раковски се търсят предвестниците на драматичната форма в българската литература.[1] Общоизвестно е, че като литературно-публицистична форма българските книжовници възприемат диалога от литературите на съседните народи — главно от гръцката, руската и сръбската книжнина.[2]

Създаден през V—IV в. до н. е в Сократовата школа като жанр на елинската философска проза, диалогът достига пълен разцвет в творчеството на Платон. Тук той е вече основна литературна форма, освобождава се от повествователната рамка на предшествениците си от фолклорната проза — „пировете“ и „състезанията“ — и се оформя като специфична, художествена форма за философско изложение. Литературните достойнства на Платоновите диалози се мерят с литературните постижения на древногръцката художествена проза от онази епоха и се проявяват преди всичко в завидното из-

[1] П. Пенев, История на българския драматически театър. Т. I, стр. 108—116.

[2] Вж. Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане, Неофит Бозвели. СбБАН, кн. 21, кл. ист. филолог. и фил.-общ.

куство да се създаде чрез диалога персонална характеристика. Участвуващите лица в Платоновите произведения са многобройни. В диалозите не се сблъскват голи философски позиции, а се преплитат конфликти на живи хора, които носят своите възгледи, своя свят, своите възможности, безпокойството и драматизма на мислещата личност. За цялостна индивидуализация на персонажа в диалога Платон използува разнообразни стилистични похвати — ремарки, метафори, сравнения, митологични образи и сюжети, — като винаги подчертава чрез художествената характеристика своето отношение към спорещите. С развитието на философските възгледи у древния мислител художественият елемент в съчиненията му все повече отслабва. Диалогът вече няма драматичен характер, персонажът е условен, диалогичната форма е само литературна фикция. Това развитие се утвърждава окончателно в творчеството на Платоновия ученик Аристотел.

По този начин още в древногръцката литература се създават образци, от които се развива, от една страна, драматичният диалог с ярки художествени качества, който се възприема като литературен жанр през VII—VIII в. в западноевропейската литература, и, от друга страна — публицистичният диалог, при който драматичната страна е пренебрегната и се използува само разговорната форма за категорично и ясно изразяване на известни възгледи и обществено-политически позиции.

В балканските литератури диалогът претърпява своеобразно развитие. Той се пренася от Платоновата философска проза през последните етапи на нейното развитие главно чрез съчиненията на византийската източноправославна църква, във философската основа на която се вгражда Платоновата идеалистическа концепция. Но този диалог не е вече форма на художествена проза, а диалог, предназначен да утвърди догмите на една нова философия. Диалогичната форма се използува за внедряването на догматизма в мисленето на хората — в църковната литература на всеки въпрос може да се даде само един отговор, одобрен и благословен от официалната църква. По такъв начин възникват множество катехизиси, слова, проповеди под формата на въпроси и отговори, които се разпространяват от византийската литература в българската, руската, сръбската и румънската църковна книжнина през средновековието. Подобни съчинения се пишат дори до края на XVIII в. От църковната книжнина диалогичната форма в този вид се пренася и в школската литература. Цели сто и пет страници от широко популярния Курганов писмовник са заети с школски разговори (Присовокупление IV, Содержащее в себе разные учебные разговоры, стр. 391—496). В българските школски помагала тази форма е жива и през втората половина на XIX в. Но подобен похват на изложение във въпроси и отговори е далеч от диалога като литературна форма. Той е тежко наследство от догматизма на църковната книжнина.

През епохата на Балканското възраждане — края на XVIII и началото на XIX в. — в гръцката литература се възстановяват художествените традиции на Платоновия диалог не толкова по древно-

елински оригинали, колкото по създаденото в тази област в западноевропейската литература. По този начин се проявява подчертан стремеж художествено да се оцвети утвърдената вече диалогична форма и да се изгради от нея жив литературно-публицистичен жанр. Като примери за осъществяването на тоя замисъл могат да се приведат диалозите: в гръцката литература от края на XVIII в. — „Плач на Румелия", в сръбската литература — „Сербии плачевное пакипорабощение лета 1813" (печатано в 1815 г.), в украинската литература — „Плач малой Руси" от началото на XVIII в. Те служат за литературни образци на Неофит Бозвели, който пръв въвежда публицистичния диалог в българската литература. Диалогът е основна форма на литературните му трудове. Произведенията „Здраваго разума разговор", „Разговор с един бесарабски българин" са ясно оформени, цялостно изградени публицистични диалози. В основата им лежи доказателството на високопрогресивната мисъл за необходимостта от радикално ликвидиране с господството на фенерската църква над българския народ. Правотата на тази мисъл се изяснява от автора в процес на спор между опонентите и привличането на доводи и аргументи, които засилват впечатлението, утвърждават идеята. Произведенията се открояват с раздвижено чувство, темпераментен тон и подчертан патриотизъм. Неофит Бозвели разгръща публицистичния диалог и върху по-широка рамка, като го обогатява със значителни художествени елементи. В диалозите „Плач бедния Мати Болгария" и „Просвященний европеец" се въвеждат повече от две действуващи лица, търсят се средства за тяхната индивидуализация и емоционално оживяване. По този начин в творчеството на Неофит Бозвели публицистичният диалог намира издържани образци. Поради това още в първите стъпки на нашия периодичен печат българските литературни дейци възприемат диалогичната форма и търсят пътища и похвати за внедряването ѝ в младата ни журналистика. Вече през 50-те години литературно-публицистичният диалог е една от формите на журналистическите материали и в неговото развитие се влагат творческите сили на големи общественици и писатели като Г. С. Раковски, П. Р. Славейков и други.

П. Р. Славейков е автор на най-много диалози в българската доосвобожденска литература. В областта на публицистичния диалог той има литературни образци в гръцката, сръбската и руската литература. Славейков изпъстря вестниците и списанията, които редактира, с множество публицистични диалози, отразяващи различни страни от живота в различна художествена форма. В тях е използувано основното свойство на диалога — близост до живата реч, противопоставяне на известни доводи, възгледи, знания и възможността чрез полемизиране да се утвърди истината и разобличи некрасивото поведение, неправилната мисъл или положение. Литературно-публицистичният диалог с близостта си до говоримото слово предоставя на талантливия възрожденски писател много възможности за хумор и сатира, за непосредствено въздействие върху непросветените народни маси. В този си вид диалогът е най-близо до средствата на публицистиката, предназначена да оцени всички

важни прояви на обществения живот, да ги ръководи и където е възможно, да внушава едни или други идеали.

Но и тук именно проличава писателското умение на Славейков. Той оставя свой отпечатък — следа на художествено майсторство. Писателят търси винаги средства да оживи диалога, да го открои от останалия материал, за да останат по-трайни впечатления от него, да се засили въздействието му. В едни случаи, когато се отнася до църковната борба, той използува черковнославянски език и прокобвания в духа на библейската книжнина, в други случаи си служи с въпроси и отговори на македонски диалект, гръцко произношение на думите и пр. Дори когато пише по едни и същи въпроси — църковната борба или борбата за книжовен език, — той рядко се повтаря. Намира най-разнообразна постановка на диалога, насочва мисълта към различни страни от едно и също събитие и по този начин диалогът в журналистическата му дейност се изковава като изпитано, силно средство за критика на обществените недъзи. В тематиката на публицистичния диалог Славейков включва и битови моменти — осмиване на модите и възприетите от Западна Европа маниери и навици, изобличаване на чорбаджийството и други, — което го прави още по-жив и по-действен. Характерна черта на литературно-публицистичния диалог в творчеството на Славейков е индивидуализацията на героите. Но за разлика от литературните драматични форми тук нямаме сблъскване на характерите и създаване на конфликти, а изясняване и внушаване на един или друг възглед. Индивидуализацията се използува само като художествен момент за създаване на по-голяма живост и естественост. Най-често в литературно-публицистичния диалог се въвежда лице — резоньор на авторовата идея, — което е и носител на замисъла на диалога. Такъв образ в литературно-публицистичните диалози на Славейков е Хитър Петър. Показателен е вече фактът, че писателят избира за резоньор в творбите си най-любимия образ от българския хумористичен фолклор.

В многобройните народни приказки и анекдоти Хитър Петър е представен доста противоречиво. Но най-често срещаният образ е умният, духовитият, находчив българин, който е попил в себе си много народна мъдрост и я проявява в най-различни епизоди. В диалозите на Славейков образът на Хитър Петър е издържан в тази светлина. Той знае всичко и в разговора с него се разкриват различни страни на живота, получават се много знания.

Друг не по-малко интересен образ, който се явява само в диалозите, осмиващи модите, е Голий Стамен. Той е представител на бедните народни слоеве и неговите оценки са проникнати с дълбока мъдрост и логика. Голий Стамен е носител на здравия народен морал и проявява трезво отношение към модите. В идейното осмисляне на образа Славейков показва и вярно виждане на социалната му същност.

С индивидуализацията на героите, със значителните художествени елементи, с говоримия български език литературно-публицистичните диалози на Славейков лесно се възприемат от читателските маси и бързо се популяризират. В литературния им елемент се крие

основата на голямото въздействие, което имат върху читателската публика. Чрез него те по-убедително внушават прогресивните идеи, които носят.

Веднъж създаден като литературно-публицистична форма, диалогът се възприема и от следващата генерация журналисти. Каравелов изгражда в диалогична форма цели фейлетони в рубриката „Знаеш ли ти кои сме?". Христо Ботев творчески се учи от опита на Славейков в областта на литературно-публицистичния диалог. В сатирите на в. „Тъпан" се възприема тази форма в цялото ѝ разнообразие, създадено от Славейков, и дори се използува образът на Хитър Петър, като му се отрежда същата роля и литературна функция, каквато има той в творчеството на Славейков.

Литературно-публицистичният диалог в процеса на развитието си в българската журналистика се разгръща в по-големи форми, до изграждане на много едноактни и многоактни публицистични сцени. В творчеството на Славейков те са представени от комедията „Днешната ни търговия" и от сцените във в. „Остен". Тези произведения не са предназначени за сцена. В тях не се разрешават конфликти, не се развиват характери, а само се използува живата диалогична форма за изясняване и оценка на важни страни от нашия обществен живот. По форма те се свързват съвсем пряко с литературно-публицистичните диалози, но чрез по-пълната индивидуализация на героите и конкретизиране обстановката на действието те придобиват характер на малки едноактни комедии. Тази разширена драматично-публицистична форма има вече създадена здрава традиция в българската литература чрез сатирите на Ботев. Ботев е непосредствен продължител на Славейковия сатиричен диалог. Той възприема от Славейков формата, някои образи и сатирични похвати, като в творбите си във в. „Тъпан" пълно се ползува от всички постижения на Славейков в тази област. Но геният на Ботев доразвива тази форма, доближава я до живота и чрез непосредствено сценично представяне и разкриване на образите и отношенията той постига по-многостранно и задълбочено сатирично изобличение, по-голяма непосредност на въздействието. Ботев създава неповторими по живост и публицистична страст сцени и комедии, които и днес си остават образец на високо идейна сатира, намерила оригинална и сполучлива художествена форма. Ботевите сцени „Един нотабил", „Тайната на богослужението в тукашната българска капела" (комедия в две действия) и „Китайска комедия" (в три действия) се отличават по живостта на диалога и богатата сатирична характеристика на участвуващия в тях персонаж.

Съвсем нелогично е да се твърди, че Славейков ще работи самостоятелно, за да открие „публицистичната комедия" три години след създаването ѝ в „Тъпан". Напълно естествено е той да използува постиженията в литературната форма на своя даровит ученик и да ги подчини на задачите и темите на собственото си творчество, което ги прави напълно самостоятелни. Този факт за творчески обмен в художествената форма говори, от една страна, за високите художествени постижения на Славейков, легнали в литературната основа, върху които се изгражда творчеството на революционерите-

демократи, а, от друга страна, той сочи приемственост на здравите реалистични традиции в демократичното течение на нашата литература.

Комедията „Днешната ни търговия“ има съвсем проста композиция: тежък търговец седи в писалището си през студената зима на 1874 г. Отвсякъде идват вести за фалити на негови длъжници и той е разтревожен, че няма да може да си събере вересиите. Освен това вече чувствува и материални затруднения. В минути на високо напрежение, когато очаква всеки момент да дойде някой от длъжниците и да му донесе пари или слугата да му съобщи за някаква сполучлива търговска сделка, идват един след друг няколко представители на благотворителни дружества и му оставят скъпи билети за представления, с което увеличават разходите му. Той изпада в ярост и най-после изпъжда последния просител. В това просто развитие на действието обаче Славейков успява да създаде комедийност. Хуморът тук се изгражда на противоречието между очакванията на търговеца да получи пари отнякъде и целта за посещението на идващите — да вземат от него пари. Жизненият материал тук е обработен по художествените закони на фейлетона. Сцените вървят една след друга, без особена вътрешна закономерност, с главната задача всяко ново явление да покаже още веднъж посоченото вече в първото явление на нова степен, във все по-хиперболизирани размери, да доведе комичността на положението до най-висока точка. Вниманието на писателя е насочено върху два плана: от една страна, се осмива състоянието, в което се намира търговецът поради това, че доверчиво се е вплел в новите търговски операции, във фондовете на борсата, а, от друга страна, се иронизира мнимата благотворителност на всевъзможните дружества в Цариград. Тази двуплановост се отразява и върху композицията. Последователно се редуват явления, в които представителите на благотворителните дружества изскубват средства от търговеца, с явления, в които слугите съобщават за търговски неуспехи. По този начин се създава пълна градация в комичната характеристика. Сполучливо са изградени диалозите между търговеца и пратениците на благотворителните дружества, които във всяко явление се повтарят текстуално до дума само с разлика в наименованието на дружеството и в непрекъснато увеличаващия се брой на оставените билети. В комедията няма положителни и отрицателни герои. И търговецът, и представителите на благотворителните дружества са осмени с лек, безобиден хумор на положението, без той да засяга същината на явленията. Комедията „Днешната ни търговия“ отразява висок етап в художественото майсторство на писателя, но при снижено идейно равнище и действеност на хумора му, характерен белег за всички творби на Славейков във в. „Шутош“.

Сцените във в. „Остен“ разкриват вече нова обществено-политическа действителност — парламентарните борби у нас непосредствено след Освобождението. Славейков избира два противоположни по културно развитие герои: селският учител, „гражданин, начитан и доста развит момък“, и селският кмет, „от новите хора, пъргав, жив и твърде любопитен, но неучен млад човек“. Развихре-

ният парламентарен живот у нас през 1879 г. е разкрит от писателя чрез различната оценка, която намира той у учителя и у непросветения кмет. Славейков дори снижава равнището на идейно-политическите възгледи на кмета, за да могат неговите оценки да се приемат като народното отношение към събитията. Комичността тук се гради върху недоразумението, създадено от новите явления и думи в нашата страна, и отношението на простите селски маси, които в желанието си да ги разберат провеждат смешни аналогии с явления от селския живот или с познати тям понятия главно според фонетичното звучене на думите. Така когато кметът научава, че някои от представителите искат да бъдат сенатори, и учителят е наклонен да приеме това за правилно, възмущава се дълбоко, излизайки от понятия, свързани с бита на народа. Думата „сенатор" той извежда от „сено": „А бе, то таквиз халгази да се излежават по сената и да се показват уж, че работа вършат, ще се намерят, ама работата е да видим потребни ли са? Аз се чудя с тебе какъв учен челяк си, на всичко вярваш каквото ти кажат за хубаво и си готов да го приемеш, а не размисляш де ще да му иде края."[1]

Друг път, когато кметът вижда изострените прения в събранието и запаления оратор, неговото вярно чувство му подсказва, че тук има и лична заинтересованост: „Не го ли видиш? Чиледен чикмъш и не са осеща нето какво дума, нето какво прави. Аз да съм такъв, дето стои там горе ей, ще викна да го вържат. Я го виж, станал жълт-зелен, сякаш че . . . Има нещо да го е жегнало, че са не побира в кожата си. Страшно е да не полудее досущ."[2]

В тези реплики зад привидния наивитет и невежество се крие здравата народна оценка на събитията. За народната маса е съвсем ясно, че кандидатите за сенатори търсят топли местенца да живеят на гърба на трудещите се и че буржоазните депутати определят своето поведение с оглед на облагите, които биха могли лично те да имат. Чрез този похват Славейков умело критикува уредбата в новоосвободената държава. Но неговата критика е съвсем съкрушителна в словесните метаморфози и аналогии, които като етикет се лепват о осмиваното без допълнителни коментарии за смекчаване на смисъла. Учителят дълго обяснява на кмета защо жените ходят в Народното събрание — да вдъхновяват ораторите, но той не може да се съгласи с това: „Я ми кажи ти на мене те детупатки ли са или как го каза?" Уч.: „Депутатки не са, ама . . .[3] В тази фонетична грешка — „детупатки" вместо „депутатки" — се крие вече и оценката на възприетата от Западна Европа мода жените да ходят в парламента като в театър. В словесните каламбури Славейков не се спира и пред груби аналогии, които сигурно са допадали на широките, не особено културни народни слоеве: Уч.: „Тези, дето викаха, искат да ги турят сенатори." Км.: „Ако е затуй, какво има, защо са карат, нека ги турят да торят сената, стига да могат да ги наторят . . ."

---

[1] В. Остен, бр. 8.
[2] В. Остен, бр. 6, стр. 5.
[3] В. Остен, бр. 1, стр. 7.

Със сцените във в. „Остен“ Славейков продължава художествените и идейни традиции на литературно-публицистичните си диалози от преди Освобождението. С тях той утвърждава демократичните позиции, на които стои в своето обществено-политическо поведение; довежда демократичните идеи по художествен път до съзнанието и на малограмотните читатели. Това са първите художествени творби у нас след Освобождението, критикуващи непорядките в новия обществено-политически живот.

Посочените литературно-публицистични диалози и разгърнати публицистични сцени не могат да бъдат причислени към драматичните произведения на писателя, тъй като те въпреки значителните си литературни достойнства не са предназначени за сцена и, което е по-важно, техният жизнен материал не е обработен драматургически. Основната задача на литературно-публицистичния диалог във всичките му разновидности си остава не да разрешава конфликти, а да дава оценка в живи, лесновъзприемащи се, действени сцени на най-съществените обществени явления. Но литературно-публицистичните диалози са свързани с ранните драматични опити в българската литература, поради това че в тяхното развитие и художествено усъвършенстване диалогът се обработва като градивен материал на драматичната творба, намират се у него средства за персонална индивидуализация, за комедийна и сатирична характеристика.

* * *

Същинските драматични опити на Славейков започват с театрално-школските диалози. Възприемаме термина „театрално-школски диалог“, тъй като той вярно сочи произхода на театралния диалог и главно защото школските разговори и театралните диалози имат една и съща композиция, еднаква драматургична структура (казано съвсем условно) и общи похвати в художественото си оформяване. Те се отличават само по обсега на темите си. Ето защо от литературно гледище школските разговори и театралните диалози представляват един и същ литературен вид — театрално-школски диалог.

Школските диалози намират място в нашия културен живот по същото време, когато литературно-публицистичният диалог се утвърждава в младата ни журналистика. Четиридесетте и петдесетте години са време на ускорено формиране на национално съзнание у нашия народ, на сплотяване на патриотичните сили за борба срещу социалния, политическия и духовния гнет на гръцкото фанариотско духовенство и турската феодално-спахийска държава. На този етап от развитието на демократичната революция характерна проява е всенародният стремеж към светско образование, към положителни знания, към създаване на национална култура. Просторът, който получава българското образование след въвеждането на взаимоучителния метод в обучението, благоприятствува за създаване на различни форми за приобщаване на широките народни маси към просвета и култура. Най-широко популяризирани средства са словата на учителите в празнични дни и тържествените годишни и полугодишни изпити, въведени за пръв път през 1846 г. от шуменския

учител Ст. п. Н. Изворски. Годишните изпити с разнообразната си програма са събуждали възторзите на гражданството и не само са утвърждавали авторитета на новото просвещение, но са внушавали национално самочувствие и национална гордост.

За първи път македонският учител Йордан Хаджи Константинов Джинот въвежда в тържествените изпити и школските разговори. През 1848 г. той представя със своите ученици в Скопие редица диалози, съчинени от него, част от които са публикувани в „Цариградски вестник". В диалозите на Джинот най-често се обсъждат въпросите на школското обучение, на човешкото поведение в обществото. Освен с подчертания дидактичен тон те се отличават и с повишеното национално самочувствие, с идеята за братска солидарност между балканските славянски народи. Но в тях още личи неизживяна абстрактност в изложението, публицистично изграждане на репликите, условна персонификация на диалога, наследство от литературно-публицистичния диалог, който е първоначалната основа на школските разговори.

От свидетелствата на съвременниците научаваме, че П. Р. Славейков въвежда школските диалози в своята педагогическа практика твърде скоро след Джинот — още в 1850 г. В спомените си за дейността на Славейков в Трявна Христо Даскалов посочва характера на Славейковите диалози, обществения ефект, който имат, и спецификата на художественото им оформяване.[1] Макар и продиктувани от преподавателската работа на възрожденския деец, с темите и с обсъжданите в тях проблеми те се свързват с публиката, отразяват редица актуални въпроси, вълнуващи гражданството. „Учителят Славейков — пише Даскалов — грижливо приготвяше своите изпити. Той полагаше големи усилия да ги направи не само полезни за учениците, но и привлекателни, поучителни и възпитателни за народа. Отличителна черта на тия изпити бяха разговорите, които учениците публично държаха пред събраното множество (и мало, и голямо се стичаше на изпитите на Славейкова) по разни предмети — българска история, география — или по образованието, богатството, невежеството и други подобни."

Диалози върху изучаваните в училищата предмети пишат и други учители по това време, но новото, което внася Славейков, са битовите теми. Школските диалози на поета засягат различни моменти от ежедневието на зрителите, изобличават слабите страни, утвърждават положителното и по този начин се превръщат в удобна форма за възпитание на широките маси. Славейков използува различни средства за провеждане на дидактическите си задачи.

Най-често той си служи с баснята, дори в случаи, когато тя не е свързана със смисъла и съдържанието на диалога. Даскалов си спомня, че след разговора по българска история учениците са разказвали баснята за лисицата и пърча. Баснята е любим литературен жанр за Славейков. Още в ранните си писателски опити той се насочва към нея, превежда Езоп и сам пише басни върху сюжети от българския фолклор. Писателят умело използува битовите мо-

[1] Христо Н. Даскалов, Спомени за учителската, книжовната и обществената деятелност на П. Р. Славейков в Трявна. Уч. преглед, г. V, стр. 449.

менти в баснята, близостта на образите до представите на народните маси и ги осмисля възпитателно, като изразява и внушава чрез тях обобщената мъдрост на народите от дълговековното им развитие. По този начин, от една страна, чрез школските диалози той популяризира басните, а, от друга — чрез басните създава живост и оригиналност в широко разпространената школска практика — тържествените „изпитания“ да се провеждат и под формата на „разговори“.

За да постигне по-голям ефект и въздействие чрез разговорите, Славейков ги оформя в стихове. Този момент е съществена страна от новаторството на поета в областта на театрално-школския диалог. Христо Даскалов пише: „Всичката оригиналност на тия разговори при изпитите състоеше в това, че те биваха приготвени в стихове, научавани наизуст и тържествено изговаряни. Училището в деня на изпита се обръщаше в малък театър, актьори на който бяха учениците, дирижирани от даскал Петка, а слушатели — гражданите.“

Стихът в диалога е строен, написан на понятен за слушателите език. В повечето случаи стихотворните реплики перифразират поговорки, пословици, които римувани и издържани в ритмиката на целия диалог, придобиват по-голяма художествена сила и музикалност и лесно се запомнят... По такъв начин са написани споровете между гражданин и селянин, между прост и учен, между богаташ и учител.

Единствено цялостно запазен до нас школски диалог на Славейков е разговорът „Парите и науката“ или „Препирня между двама съученици Петър и Михал“.[1] Основната тема в диалога е утвърждаването на светското образование и на новата просвета. В спора между двамата ученика Петър и Михал се изтъкват предимствата на образованието като средство за по-лесно ориентиране в новите търговски, административни и др. отношения. Макар че в диалога тази проблема е разрешена в просветителски дух, идеята за необходимостта от ново образование в края на 40-те години е една от прогресивните идеи, около която се обединяват усилията на широки слоеве от нашия народ. Утвърждаването на тази идея в диалога е убедително. Аргументите са почерпени от жизнения опит на хората и, претворени от находчив и духовит писател като Славейков, придобиват въздействуваща сила:

Добре, ти казваш: „аз“ се не яде —
кажи ми без „аз“ кой ще ти две пари даде?
„Буки“ не преде —
простотата где ще те изведе?
„Веди“ лозе не копай.
Ами кой го копай?
Оня, гдето „глагол“ не знай.
. . . . . .
И за малка заплата
ще вртиш хорската лопата.

Но най-убедителна е Криловата басня „Петел и елмаз“, вплетена в диалога в много точен художествен превод. Замисълът на

[1] П. Р. Славейков, Парите и науката или Препирня между двама съученици Петър и Михал. Трявна, 1924 г. Съобщава Б. Даскалов.

баснята се обобщава и от автора и се свързва пряко с оценката на отрицателното отношение към просветата:

Колкото разбира петел от елмаз,
толкова и ваша милост в този час.
... Като че сте от петела от соя —
и неговия ум е същия кат твоя.

Специфично за творческите похвати на Славейков е умението му в процеса на изясняване основната тема да засяга и редица други въпроси, които го вълнуват. По такъв начин, свързани с основната проблема, без да я засенчват, допълнителните моменти носят свое въздействие, обогатяват художественото произведение, правят го по-вярно и по-задълбочено.

Успоредно с основната тема е засегнат и въпросът за парите като единствен всесилен двигател на човешкото поведение в капиталистическото общество. Чрез репликите на Петър е изразена пълно и пространно философията на заможната буржоазия, която вижда обществената си сила единствено в икономическата си мощ. Нейна върховна цел е натрупването на богатства, по които се мери и достойнството в капиталистическото общество.

Петър: Не видиш ли кого почитат
и за какво най-много питат.
Имаш ли пари — имаш ихтибар,
нямаш ли — бъди учен, пак си говедар.
. . . . . .

Като не мога нещо да напиша,
ще взема едно грошче, ще го помириша
и то ми стига и артисва —
каквото искам се написва...

Всички аргументи в диалога са насочени да оборят подобни възгледи. Като отрича тези позиции, Славейков отрича основите на буржоазно-капиталистическата идеология още в нейните първи прояви. Оттук още започват критико-реалистичните моменти в произведенията на писателя-демократ, за да се разгърнат по-сетне в зрялото му творчество като последователно приложен художествен критико-реалистичен метод. В тези моменти на диалозите се създират и тематичните и идейни корени на по-сетнешните сатирични творби на поета, като „Песен на паричката ми", „Опак свят" и други.

В рамките на малкия школски разговор е засегнат и въпросът за бедственото положение на учения у нас. Взети са под внимание условията на капиталистическите отношения, които се развиват при феодалната турска империя. Нежеланието си да учи Петър обяснява с лошото материално положение на „учените".

Със „аз", със „буки", със „веди" се пери,
пък в джоба му две пари не можеш намери.
Защо ми й такваз наука,
когато нема що да се пука?
„Аз" се не яде,
„буки" не пр де,
„веди" лозе не копай,
„глагол" вика дай!

Тази тема, засегната бегло, вълнува писателя през целия му живот и става повод за създаване на редица белетристични и поетични произведения. Тя се чувствува и от всеки ред в мемоарните му творби.

Макар и малък по размери, диалогът „Парите и науката“ носи ценно идейно съдържание. В него се отстояват демократични, прогресивни позиции.

По композиция и художествено оформяне той съчетава в себе си главните особености на школските разговори. Още от първите стихове проличава стремежът на автора да намери такива положения и реплики, които биха придали на разговорите жизнена правдоподобност на положенията — елементарна сценична правда. Това е съществена особеност на школския диалог, която го отличава от диалога в журналистиката и го приближава към драматичния текст. Докато в литературно-публицистичния диалог репликите се съсредоточават върху изясняване на основната идея, тук, без да се пренебрегва изясняването на идеята, чрез репликите вече се търсят възможности да се създаде впечатление за обстановката, за естествен и непринуден разговор:

Петър: Здравствуй, мили мой съученик!
Михал: Здравствуй, Петре, с медений език!
Петър: Отколе аз с тебе желая
да си поприказваме, ала не зная
дали имаш време
или ти се дреме!...

Друга характерна черта на школския диалог, която е проявена и тук, е подчертаната му връзка с публиката. Зрителите участвуват в развитието на диалога с присъствието си, което налага да се обсъждат едни или други теми и сериозно да се отнесат разговарящите към тях:

Михал: Тук толкоз хора се събрали
и я ги виж как са се умълчали —
чакат да чуят нещо от нази,
пък аз да спя!... Бог да пази!

Отличителен белег на школските диалози е индивидуализацията на спорещите. Те най-често изразяват идейните позиции на големи социални групировки. В разглеждания диалог Петър изразява отрицателното отношение на заможните търговско-занаятчийски слоеве към просветата, а в отпора на Михал се отразява стремежът на бедните трудови хора към светско образование и наука, един от най-характерните устреми на възрожденската епоха. Въпреки подчертаната типизация разговарящите са представени като живи лица, със свой характер. Те дори носят истинските имена на учениците, изпълняващи отделните роли.[1] Индивидуализацията се постига както с подчертаване на отделни страни от характерите им, така и с езиковото оформяне на репликите. Стихът в репликите на Петър е

[1] В писмо до Иван Славейков, което сега се пази в Къща-музей Петко и Пенчо Славейкови, Христо Даскалов съобщава, че този разговор е бил изпълнен от учениците Михал П. Димов и Петър Калинчов.

къс, игрив, по-свободен, със съчинени, доста наивни рими, изпъстрен с пословици и поговорки. В репликите на Михал прозира явното желание на автора да изгради по-съвършени стихове. Тонът е по-спокоен, по-мъдър. Стихът тук е очебийно по-дълъг, с по-вещо подбрани рими. Ритъмът е различен:

Петър: Знаял си езици —
нал нямаш парици,
не ставаш „ни за в тикви, ни за в боб“,
всякога ще бъдеш на хората роб.
Имаш ли дюкен,
ти си веч учѐн.
Имаш ли сирмия,
ти знаш и философйя.

Михал: Зная, зная — ти не вземаш от дума,
ти бягаш от науката като от чума.
Сега на теб тъй ти се струва,
с време ще познаш как се добрува...

Но спецификата на театрално-школските диалози не трябва да се търси в стихотворното им оформяне, тъй като то не е съществена страна, а особеност. Тяхната същност се крие в индивидуализацията на героите и в стремежа да се създадат характери. Писателят вече насочва творческото си внимание към индивидуализацията на героите и към релефното им художествено оформяне със средствата на диалога. В същото време се обръща внимание и на сценичното изграждане на „разговора“. Това са съществени моменти, които правят от школските разговори удобен текст за сценично изпълнение.

От типа на школските разговори са така наречените „театрални“ диалози, представени в творчеството на Славейков най-ярко от диалога „Иван и Стоян“. Той е публикуван за първи път в издадената през 1852 г. „Песнопойка“ в Букурещ. В последвалата през 1857 г. „Нова песнопойка“, издадена в Цариград, диалогът се помества отново, значително изменен, с по-голямо разгръщане на мислите, разделен на два разговора — I и II. В различните редакции обаче основата му остава една и съща: Иван е решил да се жени. Той отива при Стоян и му иска съвет. Стоян е против женитбата, тъй като от женските моди и капризи семейният живот е непоносим. Но Иван не се вслушва в съвета му:

Иван: Ех, диване, ни диване,
мечка страх, меня не,
аз ша са оженя, ша зема Куна.
Стоян: Ша прукопцаш като синигер в кратуна.

Разговор II. Стоян честити на Иван булка. Но Иван е нещастен. Съжалява защо не е послушал съвета на приятеля си:

Не та послушах тогази,
отидох, в тиня загазих,
заглебнах, братко, до уши,
да ти приказвам, че пиши,
да чете секи да види
какви съм теглил обиди.

Диалогът „Иван и Стоян“ и останалите диалози в стихосбирката („Мариола и Колю“, „Еленка и Сийка“) са първите „разговори“ в нашата литература, в които се излиза от школската тематика и се обсъждат битови въпроси. Най-често техен предмет е осмиването на женските моди, на неравните бракове, на безпокойствата в семейството, създадени от женската суета, и пр. Тези теми се налагат от живота, събуждат интерес у публиката, вълнуват. Подобни произведения Славейков е чел и в Кургановия писмовник, където в раздела „О женщинах и о браке“ срещаме стихотворения, близки по замисъл до споменатите битови диалози.[1] Диалогът „Иван и Стоян“ поради жизнената битова тема и значителното му възпитателно въздействие веднага се популяризира. Дори в 1863 г. е представен на сцената в Болград (Румъния). Дълго след Освобождението той се преиздава в няколко песнопойки.[2] В диалога се забелязват вече елементи на драматично действие — противопоставяне не само на становища, но и на характери. Между първия и втория разговор има известен период, през който се променя становището на Иван (загатнато е и развитие на характера). Създадени са елементарни драматични моменти. Драматизмът в този вид диалози се състои в това, че вече се забелязва въздействие у спорещите, което ги довежда в края на диалога до нови отношения. Постигането на тези драматични моменти става основата, върху която по-късно Славейков разширява диалогичната композиция до степента на едноактна битова комедия като „Малаков“. По този начин в творчеството на Славейков театрално-школските диалози са началната точка, от която започва развитието на по-големите драматични форми.

Комедията „Малаков“ е първото голямо драматично произведение в творчеството на поета и една от първите комедии в българската литература. Преди нейното излизане във вестник „Гайда“[3] могат да се изброят само няколко заглавия на драматични произведения, известни на българската читателска публика. По време най-напред са преводните комедии „Памела уженена“ (1852 г.) и „Михал“ (1853 г.). Но тези преводи са по-скоро опит да се запознае българският читател със сюжета на чуждите драматични произведения. Те не отразяват художествените постижения на оригинала. (В същност комедията „Михал“ и в оригинала не блести с особени

[1] На стр. 326 четем:

Ты будущей себе женою утешаешь
какую взять тебе, усердно вопрошаешь.
Возьми богатую, так будешь ты богат,
возьми большей родни, боярам будешь брат;
возьми разумную, любви к похвальной страсти;
возьми прекрасную, телесной ради сласти.
А ты ответствуешь: хочу иметь покой.
Так лучше не бери пожалуй никакой.

[2] Разговор на Иван и Стоян, любопитни приказки за моми и ергени. I изд. Търново, 1893; II изд. Стара Загора, 1899; III изд. В. Търново, 1900; IV изд. Пловдив, 1902; V изд. Пловдив, 1902; VI изд. София, 1906.

[3] Г. I (1864), бр. 22, 23, 24, стр. 174—176, 185—186, 192—194.

художествени качества.) Единствено оригинално българско драматично произведение преди „Малаков“ е комедията на Т. Икономов „Ловчанският владика“ или „Беля на ловчанския сахатчия“. Очевидно Славейков е един от авторите, които първи търсят пътища за създаване на пълноценни български драматични творби.

Комедията „Малаков“ се свързва по тема с някои от ранните прозаични и стихотворни произведения на Славейков, а по драматургична структура и композиция е още в плен на похватите от театрално-школските диалози с битово съдържание като „Иван и Стоян“. Борбата срещу модите, която е една от главните теми както в творчеството на Славейков, така и в журналистичните му материали, не е приумица на автора, нито литературен навей. Тя отразява тревогата на българската общественост от нахлуването на евтините западноевропейски фабрични стоки, които конкурират и разоряват дребните български стокопроизводители — занаятчиите. В безсилието си пред тази икономическа лавина българските общественици повеждат борба против внедряването на западноевропейските стоки в бита на хората, борба за лишаване на западните капиталисти от пазари. Този насъщен за нашия народ въпрос намира отражение в много статии, пътеписи и дописки на Славейков. Оформен като тема „борба срещу модите в името на запазване на народностните битови форми“, той е център на множество Славейкови художествени творби. Главна тема е и на комедията му „Малаков“.

Темата за малакова се явява доста често в творчеството на писателя от това време. Малаковът е предмет за осмиване в диалога „Хитър Петър, Голий Стамен и баба Каркацилка“,[1] където хуморът се създава от наивните разсъждения на героите за произхода на наименованието му. В анекдота „Лясковски малаков“,[2] авторът съобщава как един баща отишъл да лови риба с малакова на дъщеря си, тъй като не знаел за какво служи той. Друг път, пак в „Гайда“, се разказва в стихове, не особено духовито, изкуствено съчинена история за една маймуна: подгонена от господаря си, маймуната намира убежище в хралупата, която се изпречила на пътя ѝ — малакова на някаква госпожа, — и в желанието си да се спаси я изподрасква цялата. Явно е, че идеята за осмиване на въведения от модата малаков е вълнувала Славейков и той търси разнообразни литературни форми да я въплъти художествено-сатирично. Трябва да се подчертае обаче, че нито в едно произведение, разработващо тази тема, писателят не е могъл да открие сатирично ядро, да постигне истински комично положение. Хуморът в тези творби е изграден върху наивни приумици, върху недуховити, груби, често пъти нецензурни езикови каламбури. Не по-успешно е разгърната тази тема и в комедията „Малаков“. Сюжетът на комедията не е сложен. Той се съдържа в разкриване отношението на непросветените селски хора към случайно попадналия им малаков.

[1] В. Гайда, г. I, бр. 1, стр. 5—6.
[2] В. Гайда, бр. 7, стр. 56.

Комедията „Малаков“ е пръв опит за създаване на българска битова драма. В нея е отразена сцена от селския бит, но поради липса на драматургична традиция в нашата литература и на художествен опит писателят се спира пред всички създадени в процеса на действието възможности за комедийни конфликти, развива ги, като изоставя основното действие. По този начин се набелязват множество проблеми, без да намерят художествено разрешение, създава се гранка от конфликти без централно действие. Основният замисъл на комедията — осмиване на женските моди — се засенчва от допълнителни, но акцентувани положения: разкрива се незавидната участ на мъж, „оженен на къща“, тема, разработвана неколкократно в анекдоти от писателя; осмени са глупостта и мързелът на мъжа, който е бреме в къщи; подложено е на сатирично изобличение властното самочувствие на Рашовица — богата вдовица, за която е оженен простият и наивен селянин Рашо, — нейното суеверие и глупост. Всичко това съставя темата на комедията, в която, както духовито забелязва Боян Пенев, „цялото действие се свежда към това, че селянката набива мъжа си и изпъжда навън не само него, но и гостите“. И ако трябва да се говори тук за сблъскване на характери и създаване на комичност в тяхното противопоставяне, основният драматичен конфликт на комедията ще се проектира в сблъскването на културата и по-широкия поглед у гражданите с ниското интелектуално равнище на селяните и произтичащите от това комични положения. По тази линия наистина има създадени известни комични моменти, но авторът само ги е набелязъл, без да ги задълбочи. Липсата на действие в произведението, а също и изграждането на комизма в повечето случаи върху диалога и върху смешни езикови комбинации сближават комедията с битовите театрално-школски диалози на писателя.

В комедията наред с нелогичните, изкуствено съчинени събития, като намиране малаков на пътя и други, има верни реалистични битови моменти. На първо място трябва да се посочи, че тук е отразено безправното положение на българските селяни в епохата на турското робство, когато всеки момент са застрашени от ограбване, отвличане на добитъка или убийство. Авторът само от цензурни съображения е казал, че грабителят е грък, но той подчертава произшествието не като изолирано събитие, а като широко разпространен метод на подтисниците. Освен това не е случайно и отношението на Рашовица към мъжа й. Развитието на новите буржоазни социални сили в рамките на феодализма създава и нови отношения между хората. Вече хората се ценят по имущественото им състояние. В имота е силата и предимството на Рашовица — инак проста, суеверна и глупава жена. Суеверието е също отличителна черта на селския ни бит от това време. То черпи жизнени сили от ниското културно равнище на широките селски маси у нас. В пресъздаването на тия страни от живота и в отричането им се съдържат и реалистичните моменти в комедията.

Художественото оформяне на образите обаче е много неумело и примитивно. Авторът разкрива социалната среда на своите герои, като изгражда техните реплики изцяло на търновски диалект. Това

снижава доста художественото равнище на произведението. Чрез други средства не е проведена индивидуализация на героите в комедията. Дори някои литературно-публицистични диалози на писателя от това време имат много по-индивидуализиран персонаж, много по-жив, динамичен и съдържателен диалог. В художествено отношение комедията е под равнището на авторовите възможности. Тя е на по-ниска степен и от тогавашната, макар и оскъдна драматична продукция. Комедията на Т. Икономов „Ловчанският владика" има много по-изяснен и по-значителен сюжет. Целият материал в нея е организиран около разкриването на определена идея, докато в „Малаков", както се посочи, са отразени различни страни от селския бит през тази епоха, които не са свързани в ясно проведена драматична линия. „Малаков" е дори на по-ниска степен от литературната продукция на в. „Гайда". В г. 2 (1864), бр. 1, 2 и 3 на вестника, е публикувана драматичната творба „Сцена из домашния живот на нашите чорбаджии" от Л. С. Кръстица.[1] В тая сцена на битова основа е разкрита антинародната социална същност на чорбаджийството и дълбоката пропаст, която го отделя от народните маси. Наистина тази творба не е комична, но идейните и художествените задачи са разрешени много по-сериозно и по-задълбочено, отколкото в комедията „Малаков".

Въпреки големите слабости, като една от първите комедии у нас „Малаков" се посреща с голям интерес. С грубия смях, който буди, с живите битови моменти, с близостта до живота на селските маси комедията бързо се популяризира. С ярко изразената дидактична тенденция и със сценичните си удобства тази Славейкова творба отговаря на задачите и възможностите на новосъздаващия се театър и оказва положително въздействие в борбата срещу модите и суеверието.

За популярността на произведението говори Т. Н. Шишков в предговора си към книгата „Глезен Мирчо": „За туй като комедия, при лишението ни от по-добри, за сега ний по-обичаме да видим на българската сцена „Михаля" на С. И. Доброплоднаго или „Малакова" на Славейкова в „Гайдата" и „Злата жена" на Д. Т. Душанова, а още по-добре „Помагачът без помощ" от Коцебу . . . — и туй са сичките ни комедии до сега."

От съобщение във в. „Право", г. 7, бр. 50 (15. II. 1873), научаваме, че комедията е била играна в Цариград: „Представлението се игра в Орта кьой на Арменското театро."

В книгата на Ст. Н. Шишков „Пловдив в своето минало и настояще" (1926, стр. 362) е отбелязано, че „Малаков" е бил представен и в Пловдив.

През 1872 г. комедията е включена и в програмата на театрален спектакъл в Русе, изнесен от членовете на читалище „Зора". По този случай в. „Дунав" помества следното известие: „Българското читалище „Зора" има честта да прозове с най-голяма учтивост почитаемата публика да посети театралното представление: 1-во Велизарий (драма в две действия), 2-ро Малакова (комедия в

[1] Зад този псевдоним се крие авторството на Любен Каравелов.

едно действие), 3-то Сцена от домашний живот на нашите чорбаджии (комедия в едно действие)... Русе, 11 януари 1872 г.[1] И до днес в архива на читалището се пази художествено изработена покана за този спектакъл.[2]

Комедията има безспорен успех, който се обяснява с актуалността на темата, със значителните реалистични моменти и с липсата на по-високи естетически изисквания към драматичните творби у нас по това време.

Комедията „Малаков" заедно с хумористичните литературно-публицистични и театрално-школски диалози показва богатите възможности на Славейков за комедийно изграждане на художествения материал. По-късно, когато в българската литература се създават вече по-зрели комедийни творби, интересът на писателя към този жанр не отслабва. За това говори бележката в папка 8, тетрадка 1 от архива му, където на лист 19, стр. 2, е отбелязано: „Да се напише комедия за отношението на българките с руските офицери." Писателят не осъществява този замисъл, но той е свидетелство, че и след Освобождението творческото му внимание се спира и върху такъв род литературни занимания.

Комедийните драматични опити на Славейков, макар и неиздържани от театрално-драматургическо гледище, носят в себе си литературни и идейни ценности. Големият писател и патриот отразява в тях образи и конфликти от своето време, но техният път от живота до книгата минава през изпъкналите и вдлъбнатите лещи в зрителните уреди на хумориста. През сатиричните, гротескни и престорено наивни художествени образи неудържимо блика Славейковият хумор — неотменимо, високо качество на цялата му художествена проза.

* * *

От драматичните опити на П. Р. Славейков най-цялостно произведение е пиесата в стихове „Старозагорченката". „Старозагорченката" е една от най-дълго работените творби на писателя, на която той посвещава много сили — дълги години живее с темата, премисля и обединява материала. Опожаряването на Стара Загора при временното отстъпление на руските войски през 1877 г. се врязва дълбоко в съзнанието на поета с ужасите на опустошението, с невижданите жестокости и хилядите жертви, с разбитите надежди за свобода. В писма до близки и в предговора към „Български притчи" Славейков говори с несмирено още вълнение за лихата народна участ и за личното си нещастие. В запазен в архива му ръкопис той изповядва подбудите, които го карат да пише драма за това събитие: „В разстояние на пет години няколко пъти аз ся залавях да напиша нещо в спомен на ужасната катастрофа в Стара Загора, на която бях донейде очевидец-свидетел. Иска ми ся, ако бе възможно, тъй както аз гледах това с очите си, да можех така нагледно да го представя и пред очите на други, т. е. да напиша

[1] В. Дунав, г. 7, бр. 642 от 12. I. 1872 г.
[2] Окръжен исторически архив, Русе, арх. ед. 13.

една от най-ужасните драми, каквито са станали в светът и в наше време, но колкото и ся опитвах, не можех да изпълня желанието си и да постигна целта си.“[1]

За творческите му търсения говорят и няколкото редакции на драмата, запазени в архива му. От тях по много податки[2] приемаме за първа редакция написаното в тетрадка 1, папка 8. Тази първа редакция е особено важна, тъй като предоставя богат материал за запознаване с творческата работа на поета, пътищата, по които той създава художествената творба, начина на претворяване жизнения материал в художествено произведение. Особено трябва да се подчертае стремежът на автора да спазва точно историческата правда.

Разликата между първата и последната редакция не е голяма. Драматичното действие, главните действуващи лица и техните взаимни връзки и отношения, общият облик на характерите им се запазват непроменени, което е свидетелство, че Славейков е пристъпил към работа, след като дълбоко е премислил материала и е изяснил композицията на творбата си. В процеса на работата обаче той изоставя някои от предвидените второстепенни образи и епизоди,[3] ограничава ролята на хоровете и полухоровете, като отминава първоначалния си замисъл те да участвуват и оценяват всички важни събития и им отрежда място само в началото или в края на действието.

Драмата „Старозагорченката“ е била приготвена за печат в отделна книжка и се отпечатва в Пловдив през 1883 г. по време на Славейковото емигрантство в Източна Румелия. Но авторовият ръкопис, както и новонапечатаните екземпляри изгарят в някакъв пожар до един. За това ни говори преписката за хонорара между поета и М-вото на просветата. „Старозагорченката“ не е публикувана докрай и на читателите е известна само онази част, която е печатана в сп. „Наука“ — първо, второ и началото на трето действие. От трето и четвърто действие са запазени няколко варианта в ар-

[1] Архив в Къща-музей Петко и Пенчо Славейкови, п. 8, т. 1, л. 3, стр. 2.

[2] Тук са отбелязани в проза творческите му планове, разпределно е развитието на драматичната линия по действия и явления, уточнена е композицията на драмата и специално мястото на хоровете и полухоровете в нея. Полетата на листовете са изпълнени с бележки, отразяващи работата над езика — създаване на нови думи, издирване на най-точното словесно съчетание между прилагателно и съществително или съществително и глагол. В началните листове на тази тетрадка е записан и фактическият материал, който ще е необходим при художествената работа — имена на участвуващи в съпротивата, съдбата на убити и измъчвани от турците, сведения за събитията в града и пр. Имената на главните герои са различни от имената им в последната редакция, печатана в сп. „Наука“ (кн. 7, 8—9, 11—12). Дори заглавието на творбата тук е „Загрянката“, а не „Старозагорченката“, както е в сп. „Наука“. Тези моменти ни дават основание да приемем написаното в първа тетрадка, папка 8 от архива, за първа редакция на разглежданата драматична творба.

[3] В т. 1, п. 8, л. 19, Славейков е набелязал образ, който не е използуван в окончателната обработка на творбата: „Чорбаджийката, противна на народното движение и в предидущето явление, която гълчи и осъжда, иде в . . . , вижда сина си обесен, тогиз са разривава, калне турците, вика всичките стихии да ги обърне против тях, става прекалена патриотка.“

А на л. 18, стр. 2, писателят отбелязва: „От остатък на събраното може да остане и за друга трагедия с името на някой от воеводите.“

хива на писателя. За най-близък до последната редакция приемаме варианта в т. 3, п. 8.[1] От този вариант ще анализираме и непубликуваната част на творбата.[2]

Драмата „Старозагорченката“ обхваща много събития и характери, но основната линия на драматичното действие се определя от трагичната участ на старозагорченката Донка, главно действуващо лице на пиесата. Чрез съдбата на героинята се отразява и голямото народно нещастие. Поетът винаги подчертава колизията и върху нея изгражда личната драма. Така че обществената драма е основата, същината на произведението.

Пиесата започва с развълнуван пролог. Общ хор разкрива всенародната мъка чрез символично представяне на одухотворената българска природа.

Реки са всички с горест прелели:
Бистрица стене, Вардар ридае
И тъжи Струма, и плаче Места!
. . . . . .
И върлий Искър, и дърлий Осъм,
и буйний Етър с суйна Камчия
стенат, въздишат в жалба и горест,
Дунав подмъщат и Бяло море.

Чрез хиперболизацията тук „Дунав подмъщат и Бяло море“ е постигнато вярно пресъздаване на настроението, на атмосферата, която ще се разкрива чрез конкретни епизоди и в различни човешки съдби в хода на пиесата.

Уводният хор е издържан по замисъл и стил в духа на българските народни исторически песни — природата участвува в съдбата на народа, в неговите борби и в мъката на поражението. Тук авторът си служи и с художествен похват, възприет от народното творчество, където съдържанието на глаголното действие се извежда от корена на съществителното-деятел и по този начин се подчертава, внушава със сила смисъла на действието:

„Клокотница веч не клокочи
народна слава“
„А Плачковица сълзи пролива“,

[1] Тук двете действия са преписани почти чисто, без съществени задрасквания, стихът е обработен и името на главната героиня е вече Донка, както е в сп. Наука (а не Цвета, както е в другите две редакции).

[2] В сп. Наука под заглавието е отбелязано, че драмата ще бъде в 5 действия. Пето действие няма запазено в архива, пък и в четвърто действие се свършва личната драма на главната героиня. В т. 3 след четвърто действие е написано с големи букви „край“, което при завършване на другите действия не се среща и дава основание да се смята, че това е краят на пиесата. В т. 2, л. 21, намираме бележка, която може да ни наведе на предположението, че в 5-то действие Славейков не е замислял появяване на герои и създаване на нови конфликти, а довършва цялото произведение с български хор. Той е отбелязал: „Последното действие от явението на Петка“ (Петко се явява малко преди края на четвърто действие). И по-долу на същия лист: „5 /Хор в духът на Петкова разговор за разтуха на героите.“ Тук цифрата „5“ означава действието. Явно е, че Петко Славейков е смятал, след като завърши личната драма на Донка, да набележи чрез българския хор линията към развръзката на обществения конфликт. Навярно появата на българския хор той е отбелязал като пето действие.

Това художествено средство се разширява и върху прилагателните, употребени като определения към имената на реките и планините: „Стара планина преостаряла“, „морна Морава“, „нижна Нишава“, „Лом ломливий“, „марна Марица“ и др. Веднага трябва да се отбележи обаче прекомерната претрупаност от имена и изброявания. Макар и подчинени на авторовия замисъл, на желанието му да създаде цялостна картина на родната земя, претрупаното изброяване нарушава художествената цялост на пролога. В стремежа си да съобрази епитетите на реките с имената им Славейков стига на места до нелогични, формалистични определения като „марна Марица“, „морна Морава“.

Общият хор създава настроението, въвежда в съдържанието на драмата, определя нейния материал, посочва народната драма като основен конфликт.

Първият полухор, който започва непосредствено след общия, изразява светло, оптимистично чувство, възхищение от богата и красива родна природа, „от любимия, свободен вече град“. Градът е представен през възхитен, очарован поглед:

Предел прекрасен Средна гора е,
рудоутробна, металогръдна,
лозопокрита и розовъдна.
На вскрай гори й, на южни склони,
белей, светлей ся Стара Загора.

Възхищението върви по възходяща линия, за да стигне чрез отрицателно сравнение до вдъхновена възхвала:

Не град е зиден, китка е цвете,
градина-град е бадемокитен,
крин е в полето широколистен.

За да засили емоционалното въздействие на хоровете, в изграждането на стиховете им опитният художник Славейков привлича и тонални средства. Всяка дума е оформена като ритмическа цялост, с което тя става носител на главно ударение, акцентува се и се отделя от останалите с голяма пауза, разделяща всички стихове на драмата на две тактови единици:

|⏑⏑| ⏑ || |⏑⏑| ⏑ ||
|⏑⏑| ⏑ || |⏑⏑| ⏑ ||

Вторият полухор е въведен в пролога, за да донесе ново настроение, и създава пълен контраст със светлата картина на свободния цветущ град. Тук хорът, както в древногръцката драма олицетворение на колективна мъдрост и ум, има силата да предвижда събитията с вярна оценка на техния исторически смисъл. Още повече че поводът за опасенията е конкретен:

Далеко тамо гъмжи рат тежка

Няколкото свободни дни не са заличили от паметта на народа спомена за турските зверства:

Гроза се сбира връз теб, цветущий,
Огън и ужас, ярост и злоба . . .
О горко, горко, зловеща коба!

Поетът умело подчертава контраста в настроението на двата полухора с противопоставяне на заключителните им стихове. На възторжения възглас „Ой граде, граде, цветущий граде!“ на първия полухор отговаря „О, горко, горко, зловеща коба!“ на втория. Ритмичната структура е една и съща, с голяма звукова близост на първите тактови единици — „Ой граде, граде“, // „о, горко, горко“ — където придобиват смисъл дори и повторенията на еднаквите звуци „г“ и „р“ в различни съчетания с отворени и затворени гласни, за да се подчертае с по-голяма сила конфликтът с вторите ритмични единици на стиха, където на „цветущий граде“ отговаря „зловеща коба“. В този контраст ляга и завръзката на обществената драма — един народ, пет века мечтал за свобода, когато я получава, още в нестихналото щастие, трябва да понесе поражение с невиждани жестокости и зверства. Този контраст звучи като лайтмотив в преживяванията на всички герои, пречупен през индивидуалната им психика, разкрит по този начин като съдба на цял народ. Върху него се изгражда и личната драма, ако може така да се нарече трагичната участ на Донка — старозагорченката, — главно действуващо лице в пиесата.

Авторът рисува образа на Донка с голяма обич и възхищение. Той се спира на човек от средите на тогавашната интелигенция, защото смята, че този образ с високото си културно и интелектуално равнище, с богатството на преживяванията ще му даде възможност за най-пълно и всестранно отразяване на събитията. Славейков проявява верен усет в обрисовката на героинята. В основата на цялостната ѝ психика е подчертаното майчино чувство. Но характерът на Донка е сложен. В него има дълбоки корени и патриотизмът. Героинята се вълнува от съдбата на народа, приема я като лична участ и в нейното съзнание собствената ѝ злочестина се рисува като брънка от трагизма на целия народ:

Боже! Каква е
Сцена ужасна! Горка судбина!
Тоз народ, който вчера още беше
Свободен нещо и са гордеше,
Буйно крещеше „ура“ и „слава“,
Сега на този час грозен, страшен,
Да няма никой да му помогне,
Да го отбрани, да го запази.

Конфликтът, загатнат в пролога, намира определен израз в тези реплики. Но в тях вече се долавя и накърняване на патриотичното чувство у героинята. Тя разбира, че народът е станал беззащитна жертва на поробителя, не е намерил в себе си мъжество за отпор. От този момент започва разрухата на вярата ѝ в бъдещето на народа. Уверенията за щастливи дни, с които се мъчи да оживи ранения си мъж Слави, стават все по-неубедителни. От време на време проблясва надежда, че русите ще се върнат, но тя не се избистря като твърдо убеждение. Пленяването им и смъртта на Слави убиват у нея всяка мисъл за избавление. Отвличането на децата ѝ я лишава от всички други чувства. Желанието ѝ да ги спаси я сблъсква с грубата похот на Сюлюман, който създава у нея психическа борба:

или да му стане робиня с плаха надежда, че той ще спаси децата ѝ, или да ги жертвува, с тях и себе си, но да запази своята чест. Чувството за чест тук е своеобразна проява на патриотичната ѝ гордост.

В турски ръце съм и нека турчин
Със живота ми що ще да прави,
Но със честта ми не ще го бъде,
Винаги тя е в моята воля.

Драматизмът у героинята отразява съществени положителни черти от характера на българката. В поведението на Донка има близки моменти с образа на Гергана от „Изворът на белоногата", но тук вече на по-широка психическа и осъзнато патриотична основа. Трябва да се каже обаче, че в претворяване образа на Донка Славейков не е успял да достигне художествените върхове, които бележи творчеството му с образа на Гергана.

Развръзката на драмата у Донка се подготвя от развитието на историческите събития. Всичките ѝ морални устои са рухнали — любовта ѝ към децата е превърната в ужас за тяхното бъдеще. Патриотичното ѝ чувство, победител на всички съмнения, не може да я върне към живота, защото е лишено от най-главното — от вяра в силите на народа, от перспектива. Ето защо тя отхвърля предложението на Петко да бягат и избира смъртта. Този край е логичен за цялостното развитие на образа.

Затрогващ е монологът на Донка преди смъртта. След дълги душевни мъки тя очаква да намери покой във водите на реката, облажава я за нейната безчувственост, но не може да приеме философията на безразличие към мъките на народа. С призивна сила звучат предсмъртните ѝ думи:

Завет за мщенье на това племе,
Завет за всички: мщенье и мщенье!

В този монолог наред с вярното психологическо преживяване и значителна поетичност се разкриват и слабостите на основния образ. Донка е поетична натура с високи граждански добродетели, но у нея има много малко движение. Експозицията на личната ѝ драма продължава почти цели две действия. Конфликтът се създава за твърде късо време, за да дойде много бързо до развръзката си. Ето защо Донка не е драматически образ — нещо, което се отразява и върху драматургичните качества на цялото произведение.

Друг главен образ в драмата е Сюлюман, командуващият турските войски при превземането на Стара Загора. Той е известен на широките читателски кръгове у нас от стихотворението на Вазов „Опълченците на Шипка", но в „Старозагорченката" е пресъздаден художествено много по-многостранно. Образът е разкрит живо, в различни епизоди, създаващи ясна представа за цялостния лик на кръвожадния турски пълководец. При изграждането му Славейков черпи материал както от разпространените на времето характеристики за Сюлюман, така и от своите лични впечатления. В бележка под черта към III действие (сп. „Наука", г. 2, стр. 967) авторът отбелязва: „Сюлюман паша, когото аз познавах от Цариград, когато

беше учител във военното училище, бе мъж жесток и строптив, но когато искаше да се показва като благ и вежлив, служаше си с ирония уж, но и тя злобна; говорението му биваше изпъстрено с таквиз едни само на турский язик свойствени сарказми, в които ся проявяваше всичката жестокост на душата му." В художественото оформяне на драмата Славейков съумява да пресъздаде тоя сложен, многостранно проявен образ. Дивата му ярост срещу българите личи с еднаква жестокост както в привидно търпеливия спор с младия революционер, така и в гаврата над стария селянин-бежанец и накрая — в престорено благата, уж бащинска загриженост към малкото българче. Особено пълно е завършен нравственият му лик в циничното му отношение към Донка, в издевателството му над майчината й обич. Сцените, в които участвува Сюлюман, са много живи и динамични, тъй като авторът е подбрал богат материал за неговата характеристика. Освен това като ярко очертан силен характер в допира си с останалите герои той предизвиква сериозни психологически сблъсквания, става причина за драматичната вътрешна борба у главната героиня и неговото поведение довежда тази драма до развръзката й. В пресъздаване образа на Сюлюман Петко Славейков се издига до сериозно художествено постижение, проявява умение да разкрие драматичния образ не чрез авторовата характеристика, а в процеса на непосредственото инсцениране. За по-пълното представяне на този образ Славейков използува в началото на трето действие и общия хор, изразител на народната омраза и презрение. Репликата му има особена композиционна структура. Първите стихове под формата на въпрос дават най-обща характеристика на пълководеца:

. . . дух на угроза,
кървав, ужасен, гибелен, страшен,
грозен, та гнусен.

В това натрупване на определения вече се чувствува несдържаната омраза и ненавист. В отговор на въпроса следват девет стиха оценки, една от друга по-черни и тежки, които не само не допринасят нищо за оформянето на образа, но поради многословната си претрупаност създават впечатление на крайна психическа възбуда, когато хулите се сипят без ред и логическа връзка. Тук Славейков е снижил художественото равнище на творбата. Хорът обаче е интересен с това, че не остава на позициите на безсилната злоба. Заплахата, която отправя към Сюлюман, звучи внушително, убеждава:

О, тъй да знаеш, ти Сюлюмане,
Че по-висок ще скоро да стане
Балканът наший с кости навозни
От твойте буйни ратници грозни!

Останалите герои с оглед развитието на личната драма са второстепенни. Повечето от тях не са свързани помежду си от основното драматично действие. Всеки изживява своя собствена драма, разрешава я съответно на своя характер и разбирания. Всички са свързани в произведението чрез общата народна трагедия, която намира своеобразно движение в пречупването си през психиката на

различни хора от различни обществени слоеве. Ето защо авторът е отделил най-много внимание за обрисовката на характерите и отношението на различните хора към събитията, като създава по този начин разнообразни художествени типове.

Най-последователно революционен е Слави — пламенен патриот, отдаден с цялото си същество на освободителното дело . . . Раната обаче му пречи да продължава борбата и това го прави нещастен. От всички герои в произведението той единствен преценява събитието с по-широк поглед — не се бои от жертвите и опустошенията. За него е важен изходът от цялата война:

Градът горял бил! Да гори пустий!
Много по-хубав ще го направим.
Хора избити! Без жертви може л'?
Туй ми не тряба; казвай по-скоро:
Има л' надежда да се избавим?
Турците де са и какво правят?
Русите де са и какво мислят?

Той възлага надежди, че Балканът ще спре турските пълчища и ще даде сили на защитниците. Революционното начало е определящо в неговата психика. Когато жените, отчаяни, изгубват вяра в бога, той е дълбоко убеден, че

И чуе Господ, и види Господ,
И всичко знае и разполага,
Но на юнака само помага. (Разр. Н. Д.)

Последният стих от репликата е важен момент както в драмата, така и в идейното развитие на поета. В справедливата борба на народа Петко Славейков вече е прозрял отговора на безпомощно зададения от него преди десет години въпрос, когато, потресен от теглото на народа, възкликва: „О спи ли Бог, о Бог не види ли?"[1]

Слави вижда своя край и като истински революционер скърби, че не е намерил смъртта си в борбата:

Жал ми е, Донке, че аз загинвам
И ставам жертва не както исках —
Да падна мъртъв на бой в полето,
Тамо където смъртта е сладка...

Като образ той не се развива в рамките на драмата. Неговите постъпки само разкриват отделни черти от характера му, набелязан още в монолога на Донка в първо действие. Смъртта му не е необходимост, продиктувана от същността на характера. Авторът я довежда, от една страна, да създаде атмосфера на събитията, а, от друга — да задълбочи трагизма на героинята.

Близък до Слави по обществени възгледи и поведение е неговият побратим Стою — един от най-бледите образи на творбата. Той играе в известен смисъл ролята на вестителя в древногръцката драма, но докато съобщенията на древногръцките вестители стават подтик за драматичното действие, тук разказите на Стою само дават възможност на автора да разкаже подробно ужасите на разоре-

[1] Жестокостта ми се сломи, сп. Читалище, г. III, 1873, стр. 386.

нието в града. Тези прекалено дълги и претрупани със събития разкази засенчват драматичната линия на произведението, лишават я от действие.

От героите революционери особено място заема Петко — ученикът. Явява се само в четвъртото действие преди самоубийството на Донка и повежда твърде неестествен разговор с нея. Той я вика да бягат, защото вярва, че наближава часът на народната отплата, изказва мисли невероятно мъдри за възрастта му:

За вази няма, върли тирани,
Няма за вази милост, пощада,
Силен е, страшен народ озлобен,
Народ, кой видел, народ, кой помни
Туй, що е теглил и още тегли,
Тази жестокост, туй ваше звярство,
То ще да бъде нашто юнашство,
А треперете, часът настава.

Авторът е избрал за резоньор на своите идеи неподходящ герой, навярно воден от съображение да разкрие, че силата на съпротивата и отмъщението за смъртта на всички се носи от подрастващото поколение. Към такова предположение ни навежда и цитираната бележка на стр. 21 (VIII_2), където Славейков замисля последното действие да има за начален момент „явението на Петка“ и заключителният хор да е „в духа на Петкова разговор за разтуха на героите“. Явно е, че Славейков проектира развръзката на обществената драма в духа на Петковия разговор, т. е. във волята за борба на идещото младо поколение. Така Петко става носител на оптимистичната идея на произведението. И все пак трябва да се каже, че като художествен образ той е напълно несполучен. Идеята на автора не е намерила художествено въплъщение.

Освен революционната интелигенция в драмата са представени и мирни хора — жертви на нашествието. От тях образът на селянката Тана — сестрата на Слави — е най-пълно разгърнат. Поради ниското интелектуално равнище на героинята драматизмът у нея е снижен до борба между инстинкти, което я довежда до крайни постъпки и съвсем естествено завършва с нейната смърт. Цялото ѝ поведение е изградено върху панически страх от надвисналата смърт. Свидетел на убийството на мъжа си и децата си, тя сякаш изгубва човешки разсъдък и много лесно удавя останалото ѝ единствено пеленаче, за да не ги предаде с плача си на турците.

Думите на Тана — с езиковата си близост до народния говор, с мрачната трагичност на казаното и ритмиката с паузата в средата на стиха, напомняща цезурата в народните песни — създават впечатление на припев над умряло. С това още повече се свързва героинята със селската среда, от която произхожда. Характерът на Тана не се развива в рамките на драмата; в процеса на действието той само по-пълно се разкрива като характер, лишен от воля и мисъл, насочен към единствена цел — спасение на собствения си живот. Останалите герои обсъждат положението в града, хода на военните действия, обмислят своето поведение, а репликите на Тана имат винаги едно и също съдържание:

Време е вече, ко ще ся бяга,
Да се обтяга на къде-годе (стр. 682)
Дойде, не дойде, полека-лека
Да ся отмича тамо нагоре (стр. 682)
Било как ли щем, било дали щем,
Да ся отприда, това аз зная (стр. 683)
Нашта е помощ бегът със време,
Веднъж от тука да ся извреми (стр. 685)
и т. н. и т. н.

Почувствувала се спасена на връх Бетер, Тана придобива отново човешки облик, обхваща я скръб по децата, смисля за обикновени битови грижи — да набави храна, да потърси начин за полесно придвижване на ранения си брат и пр. Но в момент на опасност — при пленяването им — пак я обладава само силата на инстинктите и пада убита в борба да спаси от отвличане братовите си деца. Образът на Тана е ненужен в развитието на драматичното действие. Авторът я въвежда, за да представи повече слоеве от народа. Но неправилно поведение като нейното се свързва само с представителите на селските маси. Тук се крие сериозната грешка в идейния смисъл на произведението, продиктувана от просветителското надценяване на интелигенцията. С избора на герои и чрез тяхното поведение Славейков изразява идеята, че носител на революционното съзнание в епохата на освободителната борба е интелигенцията: Донка, Слави, Стою, Петко. На селяните той отрежда ролята да бъдат само сляпа жертва на събитията. Това се проявява не само в образа на Тана, но и в поведението на стареца селянин-бежанец, на майката, чийто 8-годишен син Сюлюман обесва. Подобно художествено отразяване на освободителната борба противоречи на историческата правда. Общоизвестно е, че носител на революционно съзнание през 70-те години до Освобождението са селските маси и свързаната с тях интелигенция. По този начин чрез характерите в „Старозагорченката“ революционните сили на освободителната борба у нас са разкрити едностранчиво.

Своеобразното самостоятелно развитие на драматизма у всеки герой поотделно определя особената композиция на произведението. В „Старозагорченката“ трудно би могло да се говори за единно драматично действие, за сблъсък на характери и положения около основен конфликт. Подобна композиция не би съответствувала на замисъла на пиесата, който се крие в това: да се пресъздадат художествено редица типове от различни обществени прослойки, като се разкрият на фона на голямата народна трагедия различни характери и съдби и чрез тях да се претвори, да се покаже живо пред идните поколения народната драма.

В бележка, запазена в архива, Славейков отбелязва: „... като съм искал да представя колкото е възможно по-вярно чувствованията, които като очевидец гледах как различно се проявиха те в разните слоеве над пострадавшите, или осещах, че в данни минути вълнуваха сърцата и душите на всички, до които беше се докоснало това голямо нещастие. И толко повече изпуснах художествеността им, за да съхраня повествователността, като мислех, че във времени по-отдалечени много ще бъде по-мъчно да се възстановят

те във всичкия биг, а още повече когато никое списание нито имаме, нито ще имаме да рисува епохата, в която това събитие се случава.

В туй аз не драма се мъчих вече да напиша, а материал да събера и предоставя на други да направят."[1]

Сам авторът преценява, че произведението „Старозагорченката" не би могло да се нарече драма. В произведението се преплитат драматургически и белетристични творчески похвати. Първо, второ и част от трето действие са изградени повече белетристично. Истинската драма започва едва в края на трето и през четвърто действие в психическата борба у Донка, когато, от една страна, майчиното ѝ чувство я тласка непреодолимо към Сюлюман с цената на всякакви жертви да спаси отвлечените си деца, а, от друга страна, я възпира чувството ѝ за чест, векове наред възпитавано у българката. То се е просмукало в кръвта ѝ и е придобило сила, еднаква с най-съкровените ѝ чувства, неотделимо се е свързало с чист, неподкупен патриотизъм и голяма мъдрост. Славейков има верен поглед за драматичните страни на жизнения материал и вижда възможностите за изграждане на драмата си именно в този конфликт, но неговият замисъл е друг и психическата борба у Донка не става център на произведението. В бележка към второ действие той посочва: „В първото действие, във второто, а може и в другите действия някои от сцените да се разместят и съкратят или съвсем да са изключат, за да стане трагедията по-удобна за представление. Тука аз съм гледал да бъда повече верен на събитията, отколкото на сценическото удобство. Драмата собствено започенва от третата поява на II действие."[2] Със своеобразното самостоятелно разгръщане на епизодите, с разкриването на образите и човешките съдби на фона на обществената драма „Старозагорченката" е по-скоро историческа хроника на събитията, епопея на страданието на нашия народ от времето на освободителната борба. В този смисъл тя трябва да бъде наречена не драма, а драматическа историческа хроника. Към това определение ни насочва и ролята, която Славейков отрежда за хоровете и полухоровете. Съвсем е ясно, че при написването на „Старозагорченката" Славейков има за литературен образец древногръцката драма. Но хоровете в това произведение се отличават от древногръцките както по мястото си в композицията, така и по драматичната си функция. Хорът в древногръцката драма е колективно действуващо лице, участник в трагедията, а тук той е само изразител на общонародните настроения, чувства и мисли и оценява събитията. Славейков определя мястото на хоровете така: „На петте действия по един хор да се прибави, които да изказват в общи думи посоките и направлението на духът на преобладаващата политика или състояние."[3]

Според тоя замисъл писателят предвижда руски хор, турски, български и английски, запазени в ръкопис. В окончателната редакция на драмата обаче не всички намират място. Особен интерес за

[1] Архив, п. 8, т. 2, л. 20.
[2] Сп. Наука, кн. 8—9, стр. 686, бележка под линия.
[3] П. 8, л. 12, стр. 1,

нас представя английският хор. За него е отбелязано в черновата следното: „английский, може да се представи в два полухора, от които единът да представя по-либералните страни на живота, а другий...“ [недоизказана мисъл].[1] Този план на автора, изглежда, не е осъществен, защото в запазена чернова има само един английски хор. Неговите реплики не са обработени в художествено отношение докрай, но е отбелязан смисълът на отношението му към събитието:

Народ ви още неонароден,
Каква свобода вази ви блазни ?
За вас свободни няма ли други
Толкоз народи в цяла Европа ?
И ви под тяхно покровителство
Всякога може да добрувате
Под таз нелоша турска държава.
. . . . . .
Ний ще им кажем да ви не бесят,
Да ви не гонят, да ви не колят
И челядта ви да не безчестят,
И то ви стига, повеч излишно.

Доводите против свободата на народа са съвсем неоснователни и тяхната античовечност проличава особено рязко на фона на изобразените в произведението жестокости. Славейков замисля този хор с оглед конкретната обществено-политическа обстановка у нас след 81-та година и нанася удар срещу русофобската политика на Батенберг и ориентацията му към западноевропейските държави, особено към Англия. Репликите на английския хор се свързват по идейно съдържание със стиховете от това време, главно на Вазов, насочени против английската империалистическа политика на Балканите по време на освободителните борби. С това Славейков още веднъж отстоява твърдо демократични народни позиции.

Не само с този хор, но като цялост драматичната хроника „Старозагорченката“ е носител на високо прогресивна идейност. Тя отразява страданието и героизма на народните маси в борбата им за свобода и издига гражданските добродетели на героите като морална норма за подрастващите поколения. В това утвърждаване на революционната сила на народа, макар и едностранчиво представена, във възхваляване непримиримостта с робството и вярата в свободните щастливи дни се крие и значението на пиесата. Още по-голяма стойност придобива тя, като се вземе пред вид и обществено-политическата обстановка у нас по време на нейното излизане. Славейков издава „Старозагорченката“ в емиграция. Още в първите години на свободния живот, след превратa на Батенберг и консерваторите през 1881 г., насочен против либералите и руското влияние у нас, поетът-демократ е принуден да емигрира в зависимото от турците българско княжество — Източна Румелия. С тази драматична хроника поетът протестира срещу потъпкването на всенародната мечта за свобода и напомня, внушава, че русите са ни освободили, спасили са народа от турската робия. С това той застава изцяло на позициите на широките народни маси против терора и безправието в новоосвободе-

[1] П. 8, т. 1, л. 12, стр. 1.

ната държава, против ориентацията към западноевропейските капиталистически сили.

Невярно би било обаче да се търси ценността на произведението само в идейната му сила. Големият поет Славейков се чувствува и в това неиздържано от драматично гледище произведение. На места поетът се е домогнал до поетични образи, до внушителни картини. Най-голямо постижение за пиесата е образът на Сюлюман, който единствено е изграден драматургически. Образът на главната героиня Донка, макар че не е драматичен, е нарисуван с обич, вълнение, което неизбежно се предава на читателя. Поезия блика от някои реплики на героите. Славейков рисува природните картини с вярна наблюдателност и изострено към красотата чувство. Разсъмването в планината е дадено с художествено майсторство:

Мъждат звездите, ще гаснат скоро,
Тегли са нощний чер тъмен покрив;
Запърполяха веч из шубраци
И ся обаждат малите птици.
Първи зори ги будят, разбуждат...
Но буха още в стените горе
Зловещий бухал.....
(„Наука", стр. 700)

Нарисуваният пейзаж не е само декор. Той се свързва винаги със съдбата на героите, допринася за по-пълното разкриване на техните преживявания, поетически обогатява картината.

Стихът е ритмично стегнат. Всеки стих от драмата е разделен на две тактови единици с голяма пауза помежду им | ⏑ ⏑ | ⏑ || | ⏑ ⏑ | ⏑, като авторът се старае тези ритмически единици да са смислова цялост и по този начин създава строен, осмислен стих с много конкретен език:

Земя обилно с кръв напоена,
С кости обсята, не е безплодна:
От кръв проляна свобода никне,
Кости зарити юнаци въдят.

Обикновено стиховете не са римувани, но там където може да се постигне рима, Славейков не я избягва, а я използува за по-голяма музикалност на стиха или за подчертаване чрез римата на смисъла:

А пред туй общо бедство ужасно
Що значи нашто теглило частно? (стр. 955)
Няма надежда, няма спасение;
настана гибел и изтребление (стр. 685)

Срещат се случаи и на вътрешни рими:

Да понабруля жито за днеска,
А че след в е ч е р . . . виде щем в е ч е.

Въпреки че произведението е в стихове, авторът не е спазвал само ритмичните изисквания, но при някои герои умело създава речева индивидуализация. Така например Тана си служи с много словесни съчетания, присъщи на народния говор, с поговорки и пословици, с което е подчертана връзката ѝ със селските маси.

С литературните си постижения и идейното си богатство, макар и непубликувана докрай, драматичната хроника „Старозагорченката“ има място в българската литература. С ярко изразения патриотизъм, с възхищението пред героите, художествено пресъздадени за спомен на подрастващото свободно поколение, „Старозагорченката“ се включва в линията на патриотичните творби на Вазов и Захари Стоянов, печатани в сп. „Наука“.

В развитието на нашата литература определено може да се сочи въздействието на драмата върху творчеството на Пенчо Славейков. Един подробен анализ би ни довел до изводи за близост по настроение и образи между „Старозагорченката“ и „Кървава песен“. На първо място тази близост ще се открие в онези картини от „Кървава песен“, където се рисува поражението на въстанието. В тях Пенчо Славейков богато използува материала, съдържащ се в разказите на Стою за ужасите в града, от „Старозагорченката“. Примерите са много, но тук ще приведем само един:

У Петко Славейков:

Из тесниите, в прохода вътре
Какво да видиш — народ там струпан:
Кола, волове, пушки, топове,
Жени и мъже, дечица дребни
Размесом, скупом на рукло бягат.
Ни жена мъжа, ни мъж жена си,
Ни деца майка знаят къде са.
Едно през друго врат ся, провират,
Па ся надварят и ся притискат.
И навалица, и страшен писък,
Един ся други блъскат и падат
От пътът горе в реката долу.
(Сп. „Наука“, стр. 689)

У Пенчо Славейков:

И тласка се за път напред и все напред —
И чедо майка път да мине не остава,
И майка чедото без милост отминава . . .
Отвъд прогонени към върлия проход,
На буйната река се трупат за изход
Тълпи и блъскат се, и викат разярени;
. . . . . .
И от редът си краен
Обезумялата навалица в несвяс
Нахвърли и напре по стръмний път и в бяс
Изблъскана напред се люшна и отплесна
Един през друг, един въз другиго . . . Смъртта
Обилна жетва там нечакано пожена
И, буйно придошла, реката разярена
Се плисна сепната из свойте брегове
И пръпна се, и с рев повлече трупове.
(„Кървава песен“, IV изд., стр. 253 — 254)

У Пенчо Славейков картината е по-релефна и художествено по-издържана, с голяма поетичност, но е явно, че той черпи материал от драматичната творба на стария Славейков. По картини от „Старозагорченката“ са разкрити ужасите на поражението, жестокостите на турците и злощастната участ на българите. Тук може да се посочи близост и в съдбата на Вела от „Кървава песен“ и

Донка от „Старозагорченката“. Стиховете, посветени на Вела, звучат и като поетично обобщение, като оправдание за развръзката в драмата на Донка, с голяма близост до нейния предсмъртен монолог:

Тя беше хубава родена на света,
Но в робска бе земя, тя хубава родена,
А хубост не вирей в земя онещастéна.
И на живота смърт без време туря край.
Едничко щастие, което роба знай,
Едничко щастие на таз земя нещастна.
(„Кървава песен“, IV изд., стр. 268)

От литературно гледище пиесата на П. Р. Славейков е интересна с това, че е една от първите български драми в стихове. Опити в тази насока се правят още преди Освобождението. През 1874 г. Светослав Миларов започва драма в стихове — „Падането на Цариград“. Първото явление е напечатано в подлистника на в. „Напредък“ (г. I, 1874, бр. 4 и 6) с покана за набиране на спомоществователи за отделно издание на произведението. Поради намесата на турската цензура публикуването на драмата се спира и редакторът на вестника Иван Найденов бива затворен. Светослав Миларов се връща към това произведение едва след Освобождението и го издава в отделна книга. Онази част, която е публикувана във вестник „Напредък“, въпреки похвалите на редакцията, е слаба, написана в измъчен стих, на много изкуствен, неправилен език. Такива си остават стихът и езикът в цялостното произведение, стигнало до читателя девет години по-късно. Макар че могат да се намерят някои интересни по замисъл образи, трудно би могло драмата на Миларов да се брои между първите български пиеси в стихове главно поради стиха и езика, далеч и от най-елементарните постижения на нашата поезия.

Опит в областта на драмата в стихове прави и Добри Войников. През 1872 г. той вече е преработил в стихове историческата си пиеса „Велислава“ и като коригира някои образи, я озаглавява „Фросина, дъщерята на цар Георги Тертер Старий“. Пиесата обаче не излиза преди Освобождението. Тя е напечатана едва през 1883 г. посмъртно от съпругата на писателя. Интересното в тази драма е обстоятелството, че Войников търси пътища за оригинално, самобитно разрешаване на въпроса за стиха в една българска историческа драма. И съвсем естествено е, че той се насочва към народната песен. Репликите на героите му са издържани в нейния стил не само по техника на стиха, но и по образна система, по ритмика и езикови средства. Но това оригинално разрешение се оказва непригодно за развитието на следосвобожденската драма. При високото развитие на българската поезия още преди Освобождението националната ни драма в стихове не може да остане под равнището на личната поезия, само в рамките на постигнатото от народната песен. Ето защо опитът на Войников не намира продължители.

Пиесата на П. Р. Славейков „Старозагорченката“ е също един от опитите да се положат основи на българската драма в стихове. И Славейков търси оригинално художествено разрешение. Той обръща поглед към световната драматична класика и възприема ре-

дица елементи от древногръцката драма, като ги осмисля в стила на творбата си. По въпроса за стиха Славейков избира правия път — стихът в една съвременна българска драма трябва да бъде на висотата на стиха в поезията. В тоя смисъл с пиесата „Старозагорченката“ се прави съществено завоевание в българската литература.

Показателно е също, че Славейков публикува творбата си в 1883 г. — годината, когато най-издигнатите културни дейци в Източна Румелия водят борба за създаване на български професионален театър, продължител на народностните и патриотични традиции на любителските театрални трупи до Освобождението. С написването на „Старозагорченката“ Славейков проявява пак своето будно гражданско съзнание. За създаването на национален театър са нужни български драми, които да станат негова здрава национална основа. И Славейков търси начин да вложи усилията си за утвърждаване на такъв културен институт. Но пиесата „Старозагорченката“ не намира място в развитието на българския театър и българската драма както поради особената си композиция и липса на последователно драматично действие, така и поради това, че не е отпечатана докрай и не е могла да се представи на сцена.

* * *

Драматичните опити на П. Р. Славейков са свидетелство за многостранните литературни интереси на възрожденския писател, за непрестанните му търсения на литературни форми, с които най-лесно би довел мислите и идеите, що го вълнуват, до съзнанието на своите сънародници. Те са още едно доказателство за обществената отзивчивост на големия възрожденски деец.

Драматичните опити на П. Р. Славейков отразяват богатството от багри и форми в творческото му дело. В областта на българската драматична литература те имат място като предвестници за нова форма, за нов жанр, който трудно се постига в условията на възрожденския културен кипеж, но вече проявява първите признаци на живот. Драмата е най-изостаналият вид в българската възрожденска литература. Докато във възвишения си полет поезията стига до завидни върхове в песните на Чинтулов, Славейков, Ботев, докато художествената проза отразява във високо художествени картини своята съвременност в устремното ѝ развитие към революция, драмата прави бавни, несигурни стъпки, уплетена от наивен дидактизъм, външен патос и гръмки слова, без да се домогне до значителен драматизъм, цялостно и стройно въплътен в художествено произведение. От многобройната драматична продукция във възрожденската литература само Друмевият „Иванко“ и Войниковата „Криворазбрана цивилизация“ доживяват до съвременната сцена.

Причините за това трудно развитие са не само в общата културна изостаналост на народните маси, но главно в непълноценното развитие на театралното дело тогава, задушавано от условията на чуждото робство, и в липсата на драматургична традиция в нашия фолклор — най-здрава опора в израстването на литературата през Възраждането.

Драматичните опити на Славейков също се отнасят към онези произведения, които днес имат само историческа стойност. Но в своята съвременност те утвърждават здравите, положителни тенденции в развитието на драмата, допринасят за ускоряване на този мъчителен процес, набелязват линии за по-нататъшно развитие. Изпод умелото перо на Славейков се създават едни от първите диалози — както литературно-публицистични, така и театрално-школски. Талантливият писател използува в публицистичните диалози всички художествени похвати за създаване на жив, плътен допир между спорещите, постига изразителност на фразата, намира богати средства за персонална индивидуализация, за комедийна и сатирична характеристика. По този начин той обработва диалога художествено и го издига на висока степен, което се отразява благотворно върху развитието на драматичния жанр.

В театрално-школския диалог Славейков търси драматично зърно, прави сполучливи опити за драматургическо изграждане на образите, които са вплетени в спора. Набелязва, макар и съвсем леко, драматично действие, съдържащо се в активното въздействие на спорещите помежду си, което ги довежда в края на диалога до нови отношения. Така се постигат елементарни драматични моменти. Този „драматизъм" става основа, върху която по-късно Славейков разширява диалогичната форма до степента на едноактна комедия. Близостта в техниката на художественото обобщение между комедията „Малаков" и школските диалози от типа на „Иван и Стоян" е свидетелство, че в творчеството на Славейков театрално-школските диалози са началната точка, от която започва развитието на големите драматични форми. Този процес е характерен изобщо за развитието на драматичната форма в българската възрожденска литература. Той се очертава и в творчеството на първия български драматург Д. П. Войников. Става ясно, че театрално-школският диалог е онзи художествен опит, от който възрожденските писатели преминават към изграждане на цялостни, завършени драматични произведения. Тук проличава най-добре Славейковият принос в създаването на новата драматична форма.

Славейковите драматични творби са образец и за неразривна връзка на изкуството с най-актуалните проблеми на съвременността. И комедията „Малаков", и драматичната хроника „Старозагорченката" са обобщени картини от живота на нашия народ. Чрез тях Славейков набелязва вярната реалистична линия в развитието на българската драматургия.

РАЙКО ЖИНЗИФОВ

(Очерк)

от Илия Конев

Райко Жинзифов се оформя като поет и талантлив журналист — защитник на народните интереси в средата на българските студенти в Москва — под непосредственото въздействие на руската обществена мисъл от 60-те години на миналия век. Той е един от ония български дейци от епохата на Възраждането, които по причина на редица обстоятелства не само получиха образованието си в Русия, но и при съществуващите в нея през 60-те и 70-те години на миналото столетие условия подпомагаха активно борбата за политическото освобождение и културния напредък на българския народ. Не случайно за него в една бележка в руския сборник „Родное племя" се казва, че по своя произход и дейност той принадлежи на българския народ, а по възпитание и служба — на Русия. Но докато за Любен Каравелов, Нешо Бончев, Константин Геров и други български дейци от епохата на Възраждането, учили се и работили в Русия, у нас се е писало сравнително много и тяхната биография е до голяма степен установена, то изследванията за Райко Жинзифов са твърде малко. В същност литературата за неговия живот и дейност наброява повече от 50 заглавия на малки или по-големи статии и предговори към съчиненията му, написани предимно до 1944 г., но само някои от тях имат характер на оригинални научни проучвания.

Особено внимание заслужават статиите на Л. Д. Ихчиев — „Райко-Ксенофонт Жинзифов. Живот и литературна дейност" („Известия на семинара по славянска филология за 1908—1910 г.", кн. 3, стр. 495—542) и на С. С. Бобчев — „Райко Жинзифов. Живот и книжовно-просветителна деятелност" (сп. „Наука", Пловдив, II, 1883 г., кн. 8—9, стр. 745—773); най-обстойното и единствено засега изследване на Павел Орешков — „Жинзифов като журналист" (сп. „Македонски преглед", IV, 1928 г., кн. 1, стр. 31—90); университетската лекция на Боян Пенев („История на новата българска литература", т. VI, ч. I, стр. 627—683); предговорът към поемата „Кървава кошуля", издание на в. „Автономия", София, 1899 г., и предговорът на проф. П. Динеков към издадените от него през 1939 и 1942 г. „Избрани съчинения на Райко Жинзифов".

Тези по-главни проучвания изнасят много важни факти относно биографията и литературно-публицистичната дейност на Жинзифов, който изпъква в съзнанието на всеки добре запознат с историческото минало на българския народ читател като една творческа,

рядко симпатична личност, посветила своя млад живот и способности на борбата за народна свобода и културен напредък. Отделни моменти от неговия живот, свързани главно с участието му в църковната борба и приятелската дружба с братя Димитър и Константин Миладинови, се изясняват и в книгата на Михаил Арнаудов „Братя Миладинови. Живот и дейност“ (1810, 1830—1862), София, 1943 г.

Въпреки това обаче посочените изследвания, на някои от които ще се спрем по-нататък специално, не изчерпват всички въпроси от биографията и разностранната дейност на Жинзифов. Така например в литературата за него не са научно изяснени характерът на връзките му със славянофилите в Русия и значението на руската обществена мисъл за оформянето му като поет и високо талантлив публицист; не е разкрита същността на неговото горещо желание да поддържа близки връзки с дейци на славянската култура от всички славянски страни; не е изяснено участието му в обществено-политическите движения в България и специално дейността му като член на Българското книжовно дружество; почти неизвестни са неговите изследвания върху историческото минало на българския народ и борбата му срещу шовинистическите стремежи на гръцкото фанариотско духовенство тогава. За съжаление и днес не е възможно да се напише обстоен очерк за живота и многостранната дейност на Жинзифов главно поради това че не са издирени и издадени статиите му в руския печат, както и много важни архивни материали относно руския период от живота му — писма, ръкописи на оригинални и преводни художествени творби, на литературни статии и бележки — най-значителната част от богатия му личен архив, продаден на търг веднага след неговата трагична смърт. Ето защо в настоящата работа не ще бъдат разгледани художествените преводи на Жинзифов от руски, полски и чешки на български,[1] както и дейността му като публицист — област, в която той е проявил своя талант и родолюбие в най-висока степен. Поставяме си задачата въз основа на досегашната литература за Жинзифов и на редица нови архивни документи да очертаем по-обстойно жизнения път на този заслужил български патриот и книжовник; да изясним отн шението му към руските славянофили и обществено-политическите движения в България, както и да разгледаме някои въпроси на неговото литературно творчество.

I

Райко Жинзифов е роден на 15 февруари 1839 г. в гр. Велес, разположен покрай бреговете на живописната и историческа река

[1] От тия преводи Жинзифов е публикувал в българския печат и изобщо само една малка, незначителна част. В много от своите писма до Марин Дринов той отбелязва, че е превел на български всичко от украинския поет-революционер Тарас Шевченко, което по неизяснени досега причини не е успял да издаде.

Както е известно от посочените работи на Боян Пенев и Петър Динеков, Жинзифов е превеждал твърде свободно, а на места нехудожествено, поради което много от преводите му се отличават сериозно от оригинала и звучат грубо. Въпреки този си недостатък преводите на Жинзифов, публикувани в тогавашния български печат, допринасят за запознаването на българския читател с творби от руската и другите славянски литератури, подтикват към преводаческа дейност видни обществени и културни дейци.

Вардар. В годините на черното турско робство и особено през втората половина на XIX в. градът Велес е бил средище на богат културен живот, на активна борба за политическа свобода и самостоятелна българска църква. В разгара на тази борба врагът отнел живота на най-достойните, най-скъпите чеда на Велес, чиято алена кръв се изляла от сърцата им, за да ороси широката нива на утрешния свободен и радостен живот. На тази нива се ражда и израства бъдещият поет и публицист Райко Жинзифов. Първоначалното си образование той получава в родния си град при своя баща Иван Жинзиф, който владеел отлично гръцки език и бил добре запознат с богатата елинска култура, повлияла значително на неговите обществени възгледи и идеали. В желанието си да даде на своя син по-солидно образование и сам поклонник на гръцката култура, Иван Жинзиф записал своето дете не в българското училище в града, където се изучавали само „Черковно-славянски буквар", „Часослов", „Псалтир" и „Дейността на апостолите", а в гръцкото училище. По-късно учител на Райко Жинзифов е известният просветител и общественик Николай Тонджоров-Самоковецот. Майката на бъдещия поет и книжовник била твърде любознателна жена, която със своя силен характер влияела положително на децата си. Винаги радостна и засмяна с цел да не огорчи детската радост на своите скъпи рожби, тя скривала от тях всички болки и душевни страдания на сънародниците си. Ето как сам поетът по-късно рисува живота в родния дом и сърдечната нежност на своята майка:

Мене отхрани после майчно млеко
Вардарска бистра вода.
Растех я, растех како китка в поляна,
Злоба никаква немах я,
Майка ме галеше радостна, засмяна,
За нищо не се грижех я.
(„Безсоница")

Но след години, когато дори най-топлата майчина усмивка и нежност се оказали слаби да скрият от очите на младия Райко нейната и хорската скръб, сърцето на това будно дете било наранено от много тъжни впечатления от робската действителност в родния му град; изпълнило се то със „злоба", която бързо прераснала в силно чувство на омраза към поробителите, към алчните и безскрупулни фанариотски духовници. Тази омраза ние чувстваме във всички прояви на обществената, а по-късно и на книжовната дейност на Жинзифов.

През 1855 г., едва 16-годишен, Райко Жинзифов е назначен за помощник-учител в старинния град Прилеп, където Димитър Миладинов работел като главен учител. Разбира се, помощник-учителят тогава не е бил само лице, административно подчинено на своя началник, а преди всичко народен будител. И като такъв младият учител се е опирал на прогресивно настроените обществени среди в Прилеп, на опита и помощта на Димитър Миладинов, с когото споделял своите мечти и планове за народополезна дейност. Неизбежните по онова време разправии с гръцките духовници в града, ненавистното отношение на последните към българския език и мла-

дата българска култура изобщо, огорченията, които и двамата учители неведнъж изпитвали от местните чорбаджии, както и общите цели, които преследвали в борбата срещу шовинистическите домогвания на гръцкото духовенство — всичко това направило тяхната дружба необходима и братска. Тази дружба укрепвала все повече и повече, особено силна станала тя през следващата година, когато Жинзифов по предложение на Димитър Миладинов го заместил в гр. Кукуш. Дали младият Жинзифов е бил в състояние да обогати с нещо своя учител и вдъхновител, с положителност не може да се каже, но затова пък почти всички техни биографи говорят със сигурност за благотворното въздействие, което Миладинов е оказал на своя помлад сънародник. И наистина още в тези дни на първи стъпки на общественото поприще Райко Жинзифов, насърчаван от Д. Миладинов, проявява голяма активност и трудолюбие: чете, за да обогати знанията си; събира и записва народни песни, които по-късно Димитър и Константин Миладинови поместват в своя сборник; съвместно с Димитър Миладинов работи върху съставянето на едно „Географическо-статистическо описание на Македония"; разяснява пред своите сънародници престъпленията и целите на гръцкото духовенство и т. н. И най-важното: Димитър Миладинов допринася твърде много за избистряне националното съзнание на Жинзифов, който като юноша отчасти под влияние на своя баща не е чувствувал шовинистическите замисли на гръцкото духовенство спрямо българския народ и се е отнасял благосклонно към тяхната фалшива, пълна с лицемерие проповед, към „хитрите гръцки мъдрости". Вместо да го назовава с гръцкото име Ксенофон, което му дали родителите (бащата гръцки възпитаник!), към него Димитър Миладинов се обръща с българското име Райко. Този акт от страна на Миладинов не само ободрява Жинзифов, но и дава правилна насока на неговата учителска дейност и на развитието му по-късно като поет и книжовник. По повод на това важно събитие в живота си в писмо до Раковски от 9. I. 1859 г. Жинзифов казва следното: „... Впрочем вместо Ксенофон... зедох име Райко, с което преди две години [1857, в Прилеп, б. Ил. К.] ме викаше муж добрий и великодушен и най-голем родолюбец в Македония, Д. Хр. Миладинов. Това име ке го держим до последното ми издихание. О! Да знаете колко се радувам, даже и се гордам." [1]

Учителстването на Жинзифов в Прилеп и Кукуш е много важен момент както от живота му, така също и от развитието на училищното дело в Македония. Още в Прилеп заедно с Димитър Миладинов той пренася училищното образование сред народа и по този начин помага на сънародниците си да се освободят от въздействието на гръцкото духовенство и гръцката шовинистическа пропаганда. А когато през 1857 г. отива в Кукуш, той става наистина смел апостол на народната просвета и образование: започва да учи децата на български език; разпалва патриотичния дух на местното население; пропагандира борбата за църковна свобода; под влияние на известния книжовник и църковен деец Партений Зо-

[1] Държ. библ. „В. Коларов", ф. Георги Раковски, I Б 460/52.

графски възприема становището, че македонското наречие трябва да послужи за основа на българския литературен език и прокарва това становище в своята учителска и книжовна практика. „От Жинзифов започнаха да се учат на български език не само малките, но и повъзрастните, женените хора и дори свещениците, тъй като гръцкото богослужение в черквите трябваше да се замени със славянско“ — четем в краткия очерк за дейността му, поместен в сборника „Поэзия Славян“, стр. 309. Родолюбието и активната дейност, която развива, го издигат високо в очите на местното население. Колко силна и искрена ще да е била любовта на учениците и прогресивно настроената общественост в гр. Кукуш към него, се вижда между другото и от една дописка на В. Чолаков, поместена в сп. „Български книжици“, 1858 г. „Не по-малко бзсмъртно име тие остават за своето усърдие и ревност — четем в тази дописка — и достопочтенният им учител Димитрия Миладинов с помощник Ксенофонта; они вечно се споминат како първоначални насадители и разпространители на народното просвещение и учение в тая страна.“ Все същата любов и почит към народния учител проличава и от едно писмо на Иван Танев, свещеник в гр. Струга. „Любезни и високонаучени учителю, Господине Ксенофон, братски в Христа те поздравлявам“ — така започва писмото си свещеник Иван Танев и споделя нататък свои мисли и впечатления от мизерния живот на сънародниците си под турско робство. За съжаление твърде оскъдни са материалите за отношението на народа към учителската дейност на Жинзифов в Прилеп и Кукуш, но колкото и малко да са, те свидетелствуват преди всичко за едно: в лицето на своя учител Ксенофон Жинзифов, който и до края на живота си не престава да полага грижи за разцвета на училищното дело в Македония, в чиито по-големи училища изпраща вестници и най-различни по вид и стойност книги, по-будната част на населението в Прилеп и Кукуш е виждала един от най-прославените, най-вдъхновените борци за народна свобода и просвета в Македония. И тъкмо поради това така силна е била народната любов към него.

Благотворното въздействие на Димитър Миладинов се изразява и в друга, много важна за по-нататъшното развитие на Жинзифов насока, а именно: той разгаря появилото се у него през време на учителстването му в Кукуш желание да отиде не в Атина, а в Русия и там да продължи своето образование, та да се подготви по-добре за изпълнение на ония задачи, които ще му постави националноосвободителната борба на народа.

* * *

За Русия Райко Жинзифов тръгва през месец юли 1858 г.[1] — едновременно с Константин Станишев и почти една година след за-

[1] Цитираното по-горе писмо поп Иван Танев от Струга е изпратил на Р. Жинзифов в Кукуш на 15. VI. 1858 г. по повод предстоящото му заминаване за Русия. Ако приемем, че преди да отпътува за Русия, Жинзифов е прекарал няколко дни при родителите си в град Велес, тогава няма съмнение, че той е напуснал своя роден край на път за великата славянска страна именно през м. юли 1858 г.

минаването на Любен Каравелов, Костаки Искров и други български младежи. Като се спира на този момент от живота на Жинзифов, един от първите му биографи — автор на предговора към поемата „Кървава кошуля“, издание на в. „Автономия“, София, 1899 г., стр. 7 — пише: „В края на учебната година [1858, б. Ил. К.] Нако Станишев, виден първенец и най-деятелен българин в Кукуш, искал да прати сина си Константина на учение в Атина. Обаче под влияние и съветите на Миладинова той изоставил първото намерение и се решил да го прати в Русия. Тогава х р у м н а л а [разр. Ил. К.] идеята на Райка да отиде и той за по-нататъшно учение също тъй в Русия.“ Тази мисъл на цитирания автор ни задължава да поясним още тук, че решението на Жинзифов да отиде в Русия не е резултат на едно обикновено „хрумване“, на случайно появило се у него желание да бъде заедно със своя приятел К. Станишев. Почти всички известни досега факти и някои от писмата на Жинзифов ни насочват неотклонно към извода, че заминаването му за Русия е в непосредствена връзка с един много важен момент от културното развитие на българския и останалите южнославянски народи, а именно: създадените през 60-те години на миналия век благоприятни условия повече младежи от южнославянските страни и особено от България, включително и Македония, да се учат в Русия. Както се знае, още през 1844 г. Светият синод в Русия по предложение на известния руски учен и общественик Михаил Погодин, а след Кримската война и Московският славянски комитет взели решение да предоставят на „благонадеждни и доказали своята любов и привързаност към Русия младежи“ възможност да се учат под тяхно покровителство в руските училища. За популяризирането и своевременното изпълнение на това решение, съгласувано между другото и с политическите интереси на руското правителство тогава спрямо южнославянските страни, съответните органи съобщили официално на руските консулства в Цариград и Битоля да издирят и изпратят в Русия подобни младежи. „Трябва да знаете — пише Никола Палаузов на Найден Геров — какво Св. Синод откри 75 места при Семинариите, за да ся образоват българе, други южни Словяне и някои Арабчета... Сега ся получи утвърждение и на нас ся возложи да приглашаваме момчета из България, а пък ние възложихме тая работа на Цариградската българска община, защо тя може по-лесно от нас да има сношение със България. Ние писахме д а с я о б р а т и в н и м а н и е о т М а к е д о н и я [разр. Ил. К.]. Провождайте сега момчета.“[1]

Както се вижда от цитираното писмо, видни български дейци в Русия с признати от историята заслуги за културния напредък на нашия народ са настоявали да се изпращат на учение в руските училища п о в е ч е м л а д е ж и о т М а к е д о н и я. Несъмнено това положение, отразено и в други документи, е било направено достояние на образованите среди в Македония, които веднага започнали да „провождат момчетата“ за Русия. И ние виждаме през 60-те и 70-те години в Москва Константин Миладинов, Райко Жинзифов, Константин Станишев, Георги Стаменов, Андрей Стоянов, Никола

[1] Из архива на Найден Геров. София, ч. II, стр. 165.

Деливанов, други младежи и девойки, разни търговци и книжари, които са и първите руски възпитаници от Македония, първите разпространители на руската култура в Македония. Заедно с тях в столицата на Русия пребивават и други български младежи, чието следване във висшите учебни заведения се дължи на същите обстоятелства и причини от обществено-политически характер.

В Русия Райко Жинзифов пристига в края на м. юли или през първата половина на август 1858 г. Подобно на Каравелов, Кесяков и други свои сънародници и той първоначално се установява в гр. Одеса. Тук постъпва в прочутата за онова време Херсонска семинария, която напуска в края на същата година. Този факт разкрива пред нас достатъчно ясно нежеланието на доскорошния пламенен учител да посвети себе си на църковна служба, макар че ако съдим по едно негово стихотворение, като малък „минавал през църковния праг с душа детинска и целувал с пълна вяра светците" („Безсоница"). В същност по време на пребиваването си в Одеса Жинзифов се стреми да се запознае с видни български и руски дейци, които ще му помогнат да постъпи в Московския държавен университет, за да се подготви там преди всичко като добър учител. Документите показват, че още в навечерието на своето заминаване за Русия той е имал поръчение (навярно от Д. Миладинов) да се срещне с Георги Раковски и Никола Палаузов, на които да предаде писма, снимки и други литературно-исторически материали. Жинзифов се съгласил с радост да изпълни това поръчение, което му дало възможност да се свърже на първо време с Раковски и Палаузов и да получи тяхното съдействие при осъществяването на своите цели в Русия. Ето какво четем в едно твърде интересно писмо на Жинзифов от есента на 1858 г. до Р (вероятно Раковски): „Сякам, че излишно е да ви се молим, за да имате и мене бедного във вашата любов и под ваше покровителство и защита [разр. Ил. К.], понеже от първият час, когато влезох в стаята ви, познах добре, че ме возлюбихте (както и другите македонци), така що любихте всите прочий ученици, и че ще ся погрижите и за нас по возможностю... Още же и писмата — продължава Жинзифов — за г. Палаузова, ако не ги предадохте, молим, ако е възможно и благословно, да ги однесиме ние, колко да ся обявиме ние пред негово високоблагородие." (Разр. Ил. К.)

Раковски и Жинзифов се обикват още в първите дни на своето запознаване в Одеса. Между тях бързо се поражда и укрепва една хубава дружба, която години наред окриля и вдъхновява младия поет от Македония. Зачестяват приятните творчески срещи, еднакво полезни и за двамата. Докато Жинзифов е разказвал на Раковски за апостолската дейност на Д. Миладинов и за тежкото положение на населението в Македония, отразено донякъде в писмото на поп Иван Танев от Струга[1] и другите материали, които му е предал, то Раковски ще да е обяснявал на своя млад съотечественик политическата

[1] Не случайно това писмо се пази в архива на Георги Раковски, който сигурно ще да го е запазил за свои цели, защото писмото съдържа много и интересни данни за мизерния живот на населението в Македония.

обстановка тогава и необходимостта от революционна борба на поробения български народ. Може би тези разговори заедно с пресните спомени от живота в Македония са породили у Жинзифов известни революционни мисли и настроения, които намират отражение в отделни негови песни, написани през годините на следването му в Московския университет.

Освен това разменените на тези срещи мисли дават на Жинзифов възможност още като възпитаник на Херсонската семинария да изучи добре биографията и разностранната революционна литературна и обществено-политическа дейност на Раковски до 1858 г., както и да се запознае с неговите литературни и обществено-политически възгледи. Няколкото статии, които по-късно написва за Раковски, показват колко високо той е ценял неговата публицистична и научна дейност, колко силно вдъхновение за народополезна работа е черпил от нея. „В числото на забележителните деятели, които се трудили за умственото и нравственото развитие на българския народ — четем в статията му „Няколко думи за съчиненията на Георги Раковски", публикувана в „Русский архив", 1863 г., — принадлежи и Георги Раковски. Той е син на именит гражданин от Котел... Раковски е човек с твърдо образование. Голям познавач на езиците старославянски, руски и други славянски наречия, той освен това знае арабски и турски, владее езиците стари и новогръцки и говори по френски. Неговото име е доста известно не само между българите, но и между сърбите и хърватите... В 1858 г. Раковски беше наставник в Одеса на българчетата, които се учеха в Одеската духовна семинария..." По-нататък авторът на статията критически разглежда съчиненията на Раковски „Показалец или ръководство как да си изискват и издирят най-стари черти нашего бития..." и „Няколко речи о Асеню първому...", които оценява като много полезни и навременни. Веднага обаче трябва да кажем, че както в Одеса, така и по-късно Жинзифов вижда у Раковски главно книжовника, публициста и просветителя, а не и бореца-революционер, чиито политически идеи той явно не споделя. Това най-ярко проличава от статията му „Няколко думи за българския вестник „Дунавски лебед", печатана в бр. 8 на славянофилския вестник „День" (3. XII. 1861 г. стр. 15), която същевременно издава и неговата политическа незрялост.

По време на своето почти тримесечно пребиваване в Херсонската духовна семинария Жинзифов се свързва и с Никола Христов Палаузов — виден български деец, който е подпомагал активно просветното дело в България, особено българските ученици в Русия. Те постоянно се обръщали към него с молба за съдействие по най-различни въпроси относно следването и пребиваването си в Русия. Чрез Никола Палаузов, с когото поддържа близки приятелски отношения от есента на 1858 г. до края на живота си, Жинзифов се свързва с редактори на много български вестници, с видни български и руски дейци на културата и политиката; с негово съдействие изпраща книги за училищата в Македония и т. н. Изобщо Одеса въвежда Жинзифов в една полезна за него среда, която го импулсира за народополезна книжовна дейност.

В края на 1858 г. Жинзифов идва в Москва, откъдето на 9. I. 1859 г. изпраща на Георги Раковски цитираното по-горе писмо. В Москва той се озовава по настояването на К. Миладинов, който, види се, е бил предварително осведомен от своя брат за желанията, положителните качества и ограничените материални възможности на този техен сънародник.[1] С това се поставя началото на една искрена дружба и активно сътрудничество между Жинзифов и К. Миладинов, благодарение на която още неприетият за студент в Московския университет младеж от гр. Велес по-лесно и по-бързо е преодолял някои трудности.

Още с пристигането си в Москва Райко Жинзифов попада в средата на изтъкнати дейци на Московския славянски комитет, които го вземат под свое покровителство. Те му съдействуват да издържи изпит за средно гимназиално образование, да получи разрешение за пребиваване в Москва и да се запише във Филологическия факултет на Московския държавен университет; осигуряват му стипендия, учебници и други необходими пособия. Благодарение на тази именно подкрепа Жинзифов успява да преодолее много трудности и след като се снабдява с билет за пребиваване в Москва,[2] на 21 юли 1860 г. подава следната молба до ректора на Московския държавен университет:

Его Превосходительству Господину
Ректору Императорского Университета

Из Болгар Болгара Ксенофонта Ивановича
Жинзифова

Прошение

Родом я из Болгар, Православно-восточного вероисповедания, из города Велеса (в Македонии), воспитывавшийся в доме родителей, имеющий от роду лет 20, желаю поступить студентом Московского университета, на Историко-филологической факультет; причем представляю свидетельство о рождении и крещении моем и билет на жительство.

Болгар Ксенофонт Жинзифов

21-го июля 1860

---

[1] Вж. очерка за Жинзифов в сборника на Гербел, стр. 809.

[2] Поради това че билетът съдържа интересни данни за външния образ на Жинзифов, публикуваме тук неговия текст изцяло, но с нормализиран правопис по фотокопие, изпратено ни от Държавния архив в Москва.

БИЛЕТ

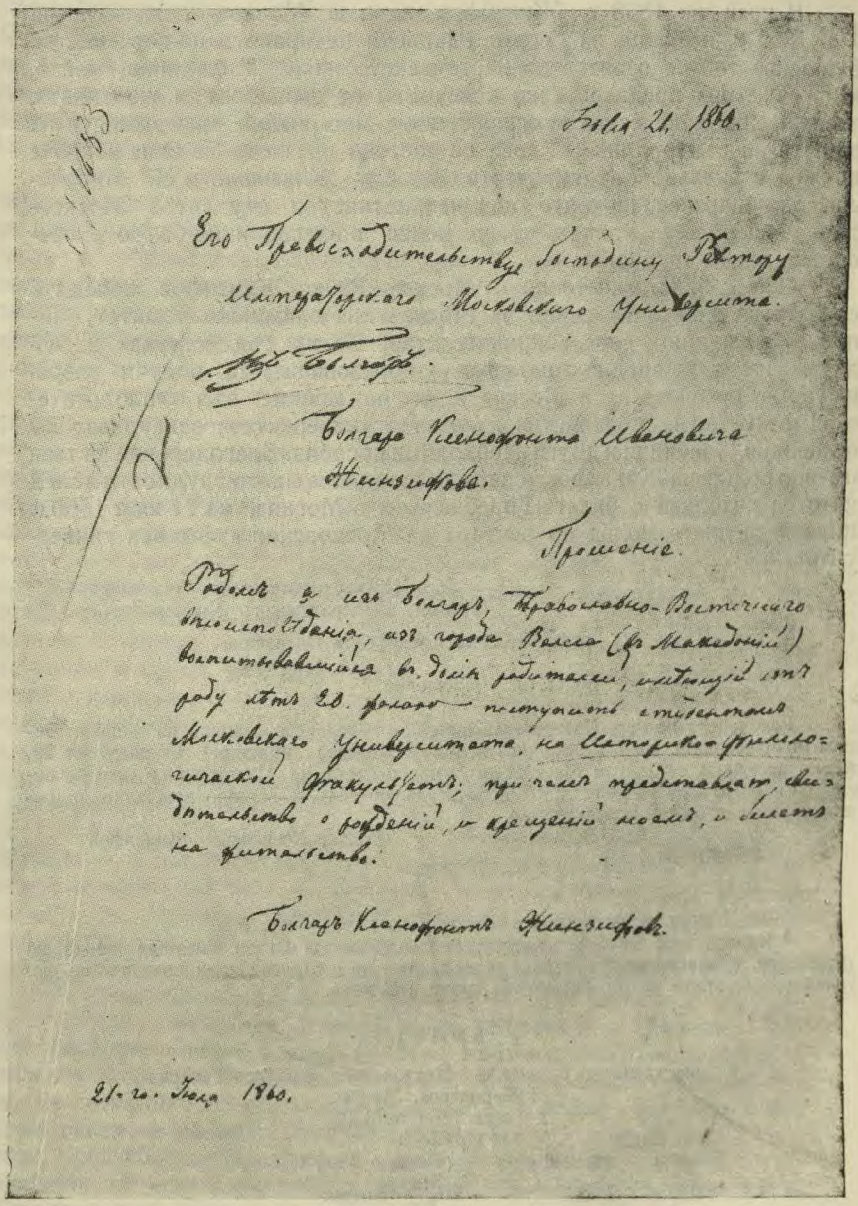
Из иностранного отделения Московского Военного Генерал-Губернатора. Москва
2 Юния 1860 № 3308.

Приметы

Лета — Двадцать.	Глаза — Голуб.
Рост — Сред.	Нос / Рот Средн.
Волосы / Брови темно-рус.	Подпародок / Лица Чистое

Дан сей на свободное пребывание в Москве по 31 число Января 1861 года Турецкому поданному Болгарину из Кукуша Ксенофонту Жинзифову

За Московского Военного Генерал-Губернатора, Гражданский Губернатор, действительный статский Советник — Корнилов.

Юля 21. 1860.

Его Превосходительству Господину Ректору
Императорского Московского Университета.
отъ Болгаръ.
Болгаръ Климофонта Ивановича
Жинзифова.

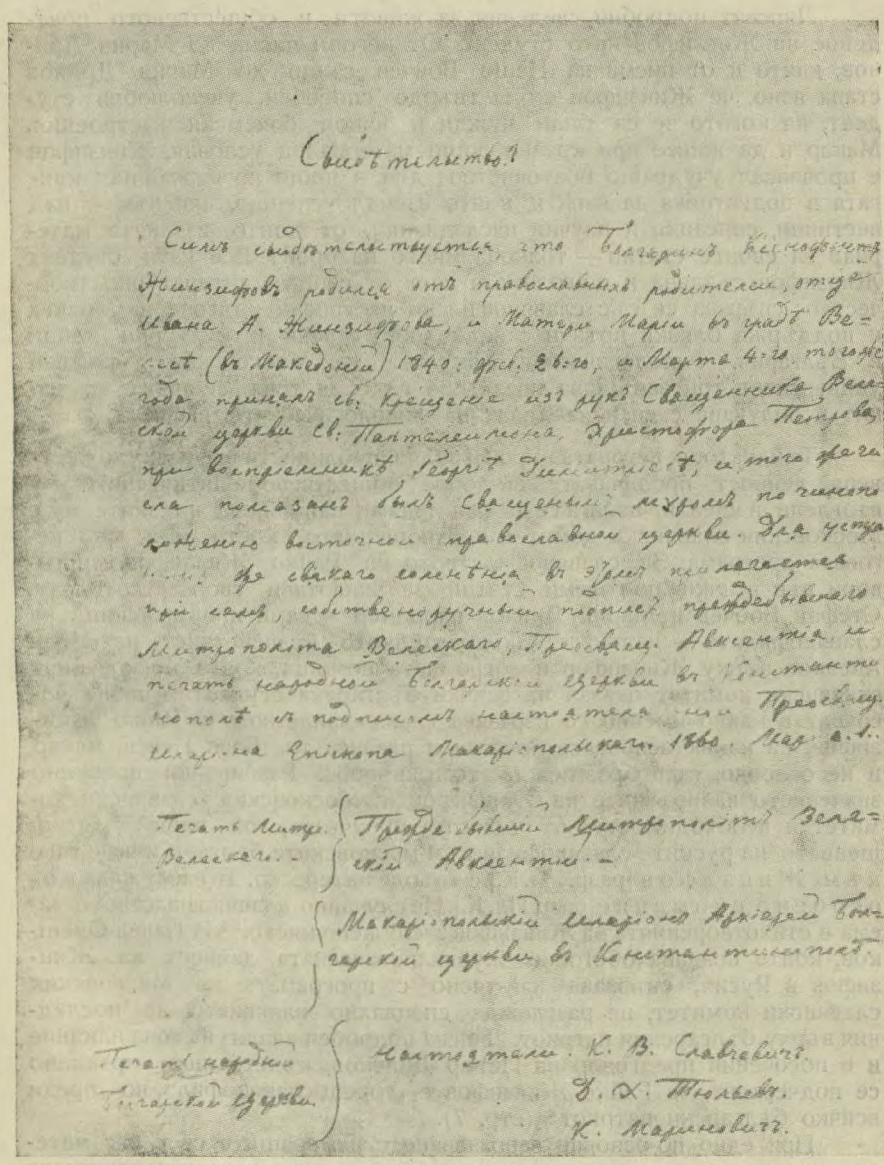
Прошеніе.

Родомъ я изъ Болгаръ, Православно-Восточнаго
вѣроисповѣданія, изъ города Велеса (Ст. Македоніи)
воспитывавшійся въ домѣ родителей, имѣющій отъ
роду лѣтъ 20. желаю — поступить студентомъ
Московскаго Университета, на Историко-Филоло-
гическій факультетъ; при чемъ представляю свѣ-
дѣтельство о рожденіи, и крещеніи моемъ, и билетъ
на жительство.

Болгаръ Климофонтъ Жинзифовъ.

21-го. Юля 1860.

Факсимиле на молбата на Жинзифов до ректора на Московския университет

Свидетельство.

Сим свидетельствуется, что Болгарин Константинъ Жинзифовъ родился отъ православныхъ родителей, отца Ивана А. Жинзидова, и Катери Марии въ градѣ Веросѣ (въ Македонии) 1840. фев. 26-го, а Марта 4-го того же года принялъ св. Крещение изъ рукъ Священника Великой церкви Св. Пантелеимона Христофора Петрова, при восприемникѣ Георгіѣ Димитріевѣ, и того ради сила полезанія былъ Священникъ Петровъ по чинному постановленію Восточной православной церкви. Для чего ... Изъ сваго соизволенія въ семъ подписуемся при семъ, собственноручно подписавъ прежде бывшаго Митрополита Велесскаго, Преосвящ. Авксентія и печать народной Болгарской церкви въ Константинополѣ и подписали настоятеля ихъ Преосвящ. Епископа Макарiопольскаго. 1860. Мая 8.

Печать митр. Велесскаго. — Прежде бывшій Митрополитъ Велесскій Авксентій.

Макарiопольскій Епископъ Архіерей Болгарской церкви въ Константинополѣ.

Печать народной Болгарской церкви. — Настоятели. К. В. Славейковъ.
Д. Х. Тюлевъ.
К. Марковичъ.

Това свидетелство Жинзифов е представил заедно с други документи в канцеларията на Московския университет на 26 юли 1860 г. В него е посочено, че той е роден не на 15. II. 1839 г., както се приема от биографите му, а на 26. II. 1840 г. Това твърдение обаче не отговаря на истината и по всяка вероятност е направено с цел да представи кандидат-студента с една година по-млад, за да бъде приет в университета.

Липсват подробни сведения за живота и общественото поведение на Жинзифов като студент. От негови писма до Марин Дринов, както и от писма на Нешо Бончев също до Марин Дринов става ясно, че Жинзифов е бил твърде способен, ученолюбив студент, на когото не са били чужди и някои бохемски настроения. Макар и да живее при крайно лоши материални условия, Жинзифов е проявявал учудващо постоянство: дни и нощи прекарвал над книгата в подготовка за изпити, които вземал успешно, или пък — над вестници, списания и научни изследвания, от които извличал материал за своите статии — толкова много на брой! Все като студент Жинзифов създава и по-голямата част от своето литературно творчество; свързва се със славянофилски настроени кръгове в Москва и поддържа близки връзки с видни обществени и културни дейци в България. Филологическия факултет на Московския държавен университет той завършва през 1864 г.; след това се явява на изпит и получава степен кандидат на филологическите науки.

Тъй като в неговата пропагандна, публицистична и художествена дейност проличават най-добре обществено-политическите му възгледи и идеали, налага се да разгледаме най-напред връзките му с Московския славянски комитет и отношението, което има към неговата програма. За славянофилството на Райко Жинзифов се говори във всички по-големи статии за живота и творчеството му. Стефан Бобчев и Марин Дринов например — сами привърженици на славянофилите — изтъкват „положителното въздействие“ на Иван Аксаков върху Жинзифов и „огромната помощ“, която Московският славянски комитет оказал на всички български студенти, но не посочват в какво именно се изразява славянофилството на Райко Жинзифов, на каква основа се появява и развива то. Боян Пенев, макар и не основно, също разглежда този въпрос. Разбирайки правилно значението на връзките на Жинзифов с Московския славянски комитет и необходимостта от тяхното проучване, той пише: „Отношението на руските славянофили към московските българи и ч а с т н о към Ж и н з и ф о в [разр. Ил. К.] е твърде интересно. То заслужава п о - о с о б е н о в н и м а н и е [разр. Ил. К.]. Не случайно славянофилството заема в стихотворенията на Жинзифов заслужено място.“[1] И Павел Орешков, който познава обстойно журналистическата дейност на Жинзифов в Русия, свързана най-тясно с програмата на Московския славянски комитет, не разглежда специално влиянието на последния върху българския патриот. Липсва подробен анализ на това влияние и в посочения предговор на Петър Динеков, където инак правилно се подчертава, че Райко Жинзифов е „горещ славянофил“, но „преди всичко български патриот“ (стр. 7).

При едно по-основно запознаване с намиращите се у нас материали и със съответната литература за политическата и просветната

[1] Б. П е н е в, История на новата българска литература. Т. V, ч. I, стр. 640.

дейност на Московския славянски комитет става ясно, че главно три важни обстоятелства допринасят твърде много за ориентирането на Райко Жинзифов, а така също и на другите български студенти в Москва към славянофилите. Тези обстоятелства са: 1) недостатъчната подготовка на Жинзифов да се ориентира правилно в сложната вътрешна обстановка в Русия през шестдесетте години на миналия век; 2) липсата на здраво ядро от революционери сред българските студенти в Москва и 3) бедственото материално състояние на студента Жинзифов.

1. Когато тръгва за Русия, Райко Жинзифов е едва на 18 години. При това той е роден във Велес, учителствува в Прилеп и Кукуш — градове, чието население, ако и да се отличава със свежо патриотично чувство през годините на робството, в своето културно развитие е още твърде назад в сравнение с другите славянски народи. Главно средата, в която Райко Жинзифов се е движил в тези градове, както и събитията, на които е бил свидетел, а не политическите разбирания на едни или други руски общественици са му помогнали да си оформи правилно отношение преди всичко към фанариотското духовенство, чието влияние в Македония е било най-широко. Все под въздействието на родната обстановка Жинзифов осъзнава дълбоко в себе си необходимостта от борба срещу народните врагове, за установяване на свободна българска църква и български училища. И поради това като патриот и младеж с подчертани творчески амбиции, без да е на ясно за същността на славянофилите и руските революционни демократи, за тяхното отношение към събитията в южнославянските страни, за историческите събития в Русия в края на 50-те години, той тръгва за великата славянска земя не за да бъде настрана от задачите на борбата на своя народ за църковна свобода, а напротив — да се подготви за по-достойно участие в тази борба. Такова е искреното намерение на Жинзифов и то проличава в едно от най-хубавите му стихотворения — „Гулаб“, — публикувано през 1860 г. в сп. „Български книжици“. След като рисува картина от тежкото положение на народа под гнета на гръцките фанариоти, поетът изповядва:

Не можейки ове да гледе,
Никак веке них да търпе,
фанариотите владици,
Безсовестни клети гърци,
Реши се далеко да бега,
Българска мъка да не гледа,

Да жертвува своя си майка
И невинните си братя
Само ако може да помогне,
Татковината си да избави [разр. Ил. К.]

Тази изповед на поета ни напомня веднага автобиографичното стихотворение на Л. Каравелов „Брату Я. К-с-р-ву“, от което става

ясно, че почти същият стремеж е отправил и него към великата славянска страна.

Обаче непосредствено след пристигането си в Русия Райко Жинзифов не само поради своите интереси, чийто научен характер се изяснява през следващите две-три години, се записва в известната Херсонска духовна семинария в гр. Одеса. Специалните условия на живот и образование в семинарията не са позволили на Жинзифов, както и на много други възпитаници да почувствуват пулса на революционния подем в Русия, да влязат в непосредствен допир с прогресивно настроените среди в руското общество. При това невъзможно е било и проникването на прогресивна литература вътре в семинарията, поради което възпитаниците й могли да четат книги главно с църковно-религиозна тематика. Може би само разговорите с Георги Раковски са чертаели пред Жинзифов по-правдива картина за живота в Русия. Обаче по начало Херсонската духовна семинария е държала своите възпитаници, в това число и Жинзифов, настрана от обществено-политическите движения в Русия. Ето защо когато след няколко месеца бившият учител от Кукуш напуска нейния пансион, за да отиде в Москва, той се оказва неподготвен да се ориентира правилно в наново развихрящата се по това време полемика между славянофилите и руските революционни демократи.

2. Липсата на здраво ядро от революционери сред българските студенти в Москва също така спомага за насочването на Жинзифов към славянофилите. През 1858 г., когато той идва в Москва, Любен Каравелов също търси подкрепата на славянофилите; Константин Геров, макар и да е разочарован от някои представители на Московския славянски комитет, общо взето, има положително отношение към него и поддържа лични връзки с Погодин, Ал. Рачински и други видни славянофили; помощта на Московския славянски комитет търсят и българските студенти Костаки Искров, Константин Станишев и Константин Миладинов. Всички те в малка или по-голяма степен получават такава помощ и считат за свои покровители отделни членове на комитета. При това положение съвсем естествено е за един осемнадесетгодишен младеж, току-що напуснал Херсонската духовна семинария в Одеса, а преди това и своя роден край, в който още нямало организирано революционно движение и представителите на славянофилството били известни предимно като доброжелатели на поробените южнославянски народи, да се присъедини към семейството на своите сънародници и заедно с тях под една или друга форма да се свърже с Московския славянски комитет, който бил особено разположен към младежите от Македония.

3. И най-после крещящата нужда от материална помощ и необходимостта да бъде своевременно препоръчан от официални лица пред съответните органи на Московския държавен университет отправят Жинзифов към славянофилите. Подобно на Каравелов и Костаки Искров, на почти всички български студенти в Москва и Райко Жинзифов изпитва големи материални лишения. В едно писмо до Тъпчилещов (12. X. 1860 г.) той отбелязва следното: „Аз пиша нему [на баща си, б. Ил. К.] да ми изпрати пари, че овдешната работа,

како що се види, ет спукана и тежко и горко на това момче, което ще се случи да дойде в Москва да ся учи с празни пазухи. Затова аз не би советувал никого да остави Цариградското училище, освен ако има верни средства."[1]

В много по-голяма степен мизерният живот на Жинзифов намира отражение в поезията му. Ето например какво ни казва поетът за битовата обстановка, сред която живее като студент:

О! Не ет стая — свинска кочина,
Ти в стая седиш самичък,
А гладно сърце тамбура свирит...[2]

Грешат ония автори у нас, които не разглеждат бедственото материално състояние на българските студенти в Москва като една от причините за тяхното ориентиране към славянофилите, чиято помощ първоначално те приемат като израз на известно състрадание и любов към южнославянските народи. Излишно е да се доказва, че и Райко Жинзифов, и Любен Каравелов, и всеки друг студент от южнославянските страни са постъпили правилно, като при тогавашните условия не са отказали предложената им от славянофилите помощ, въпреки че тази помощ е предначертала до известна степен тяхната зависимост от Московския славянски комитет поне в първите двете три години от пребиваването им в Москва. Защото в противен случай почти невъзможно би било тяхното записване в университета. А известно ни е, че нито един от така наречените „възпитаници на Московския славянски комитет", в известен смисъл дори и Жинзифов, не оправдаха напълно неговите надежди. Напротив, използувайки материалната, а донякъде и обществената подкрепа на Московския славянски комитет, всички те, макар и в различна степен, още в Русия изпитаха влияние на прогресивните течения и не само че не се откъснаха от развитието на своя народ, но и станаха първи дейци на борбата му за политическо освобождение. Все пак обаче тяхното идейно и творческо оформяване не е протекло независимо от практическата дейност и политическата програма на Московския славянски комитет и при изследването на живота им необходимо е да се посочи точно влиянието, което изпитват от Московския славянски комитет.

[1] Дърк. библ. „В. Коларов", фонд Тъпчилещов, I А 1774.

[2] Тежала е на Жинзифов материалната му зависимост от славянофилите, измъчвала го е и той силно е желаел да я избегне, но уви — средствата, с които е разполагал, са били твърде оскъдни, не е имал достатъчно сили да преодолее тази зависимост. Тази мъка на поета проличава най-добре в стихотворението му „Таен глас", в което между другото четем:

Ти си трошкоед, ти чуждо пиеш,
Ти чуждо ядеш, на чуждо спиеш,
Ти с чужда вода лице си миеш.
Под чужди дрехи голота криеш
И чужда ет риза ти на снага,
Одгорна дреха и панталони,
И стая чужда, ако и с влага,
И чужди сет на нозе ти скорни . . .
Ти велит час по час
На совеста му таен глас.

В какво се изразява славянофилството на Райко Жинзифов? Както у Каравелов и другите български студенти в Москва, славянофилството у Жинзифов се появява и развива на основата на неговото искрено желание да допринесе за доброто на своя народ. От една страна, младеж с крайно оскъдни средства, а, от друга — студент с все по-разгаряща се страст за народополезна книжовна дейност, Райко Жинзифов вижда в програмата на Московския славянски комитет една прекрасна възможност за разгръщане на творческите си сили и способности, а в лицето на Аксаков — един искрен приятел на българските студенти, българския народ и неговото освободително дело. Ето защо предоставената му от Иван Аксаков подходяща възможност да печата във в. „День“ и другите органи на славянофилите Жинзифов, без да съзнава, че с това сам допринася по-лесно да бъде въвлечен в идейните им води, използува най-широко главно с намерението да запознае руската общественост с действителното положение в неговата родина, с борбите и страданията на неговия народ. Тази патриотична цел ярко проличава още в първата му публикувана статия във в. „День“ — „Письмо едного из учащихся в Москве болгар к „Дне“ („День“, бр. 3, стр. 14—15, 6. XI. 1861 г.). Изразявайки с право недоволството си от това, че тежката участ на българския народ все още не възбужда у братския му руски народ необходимото чувство на състрадание и готовност за помощ, Райко Жинзифов най-откровено мисли и вярва, че органът на Московския славянски комитет ще се заеме със задачата да спечели руското обществено мнение в полза на освободителната борба на неговите сънародници. Като изтъкваме тези чисти, скъпи надежди на Жинзифов, трябва да кажем определено, че славянофилите и особено Иван Аксаков са били благодарни на младия български студент, задето е решил да публикува писмото си именно във в. „День“. Защото както това писмо, така и другите материали, които Жинзифов по-късно обнародва в органа на славянофилите, дават възможност на Аксаков да открие във вестника си специален славянски отдел и чрез него да популяризира сред руското общество своето становище по въпросите на национално-освободителната борба на южнославянските народи. Доколко идеологът на руското славянофилство през 60-те години на миналия век е успял в това свое намерение, се вижда между другото и от обстоятелството, че още на втория ден след излизането на бр. 3 от в. „День“ много руски граждани отправили до него писма, в които предлагали най-различни начини за бързо организиране на материална и духовна подкрепа на българския народ. А всичко това несъмнено спомага за издигане престижа на в. „День“ като орган на Московския славянски комитет. И още нещо може да се каже тук: обстоятелството, че Жинзифов публикувал своето писмо в „День“, а не в някое друго списание или вестник, сигурно е дало на Иван Аксаков основание да бъде по-твърд в полемичната борба с руските революционери-демократи, пред които неведнъж е заявявал писмено, че неговите схващания относно миналото, настоящето и бъдещето на южнославянските страни споделят самите южнослa-

вянски народи и особено културно издигнатите личности от тези страни, сред които несъмнено стои и Жинзифов. При това става ясно, че талантът на публициста Жинзифов и дълбоко патриотичните цели, с които той започва да сътрудничи във в. „День", са послужили на Славянския комитет в Москва и неговия председател Иван Аксаков като средство за издигане на авторитета им сред руското общество и южнославянските народи. Обнародваното във в. „День" писмо можем да считаме за начало на онова активно влияние, което неговият автор търпи от руските славянофили до края на своя живот. Почти всички работи на младия български студент от Велес, написани след 1861 г., са изпълнени със славянофилски мисли и настроения. Жинзифов възприема и до голяма степен прокарва в творчеството си становището на Московския славянски комитет спрямо политиката на руското правителство, спрямо гръцките фанариоти и ферманите на турското правителство, както и по въпросите на литературата, изкуството и просветата. Така например в уводната си бележка към преводите на Шевченковите стихотворения, поместени в „Новобългарска сбирка", Москва, 1863 г., той оценява правителствената „реформа" в Русия от 1861 г. като действително освобождение на руските селяни от робството на помешчиците: „Малорусский поет Тарас Григор Шевченко — пише Жинзифов, — син на несвободен в свое време селянец, беше ся родил в 1814 г. в с. Кириловска, Киевски окръг, и като видя в животът си секакви мъки и тенижи, преди три години помина във вечен живот, като не дочека славната в руската история 1861 година, коя из устата на русский цар дарова русскому народу свобода." И по отношение на българската действителност Жинзифов проявява същото разбиране. В своя пътепис „Из бележките на един пътувач по Македония в 1866 г." той между другото пише: „Сегашният ред на нещата в Турция и положението на раите по-красноречиво от всичко говори за това, че знаменитият хатихумаюн не е нищо друго освен мъртва буква, при все че са съставени от турските министри нови устави и многобройните параграфи и правила за управлението на християните..." Но защо в същност хатихумаюнът се е оказал „мъртва буква", авторът на пътеписа пояснява в следващите няколко реда, от които се вижда, че хатихумаюнът не е изпълнил своето предназначение главно задето турските чиновници по места били свирепи и не изпълнявали неговите разпореждания. „Вярно е — четем в пътеписа, — че цариградското турско правителство не обича [разр. Ил. К.] грабежите и убийствата, вършени от турците на християните; истина е и това, че турският министър строго заповядва на пашите да преследват разбойниците и убийствата... Вярно е, че турското правителство се погрижи и се грижи [разр. Ил. К.], щото животът на пътуващите по своя работа да бъде вън от всяка опасност..."[1], но в действителност не е така и лично той е видял в Битоля грозни убийства и своеволия. Тук Жинзифов по-скоро изказва съжаление, задето не се спазват разпорежданията на хатихумаюна, без да се обяви срещу

[1] Цитирам по изданието на П. Динеков, стр. 104—105.

него и всички други подобни опити на турското правителство да „омирява раята", както направи това Каравелов още в разказа си „Войвода". Все същата мисъл Жинзифов прокарва и в разказа си „Прошетба". След като правдиво описва нерадостното състояние на българската църква в Македония, постоянно подтискана от гръцките фанариоти, авторът на разказа възкликва с думи, които будят недоумение у читателя: „Кутра, сирота България! Дали царят не дават фермани да се строят църкви [разр. Ил. К.], или твоите вредни фанариоти със среброто и със златото, което дават твоите бедни синове, покриват своите каляски и наргилета?..."[1] Тук Жинзифов е съвършено ясен и конкретен: основната причина за неблагополучното състояние на българската църква, а така също и на училищата, не е във ферманите на турското правителство, които по начало са добри и много полезни, а изключително в своеволията на гръцките фанариоти.

И още един факт спира нашето внимание: когато бил убит из засада сръбският княз Михаил Обренович, Жинзифов изпраща на Иван Касабов писмо, което придружава със стихотворението си „Белграду". В него поетът дава израз на своята голяма скръб от убийството на сръбския княз и подчертава мисълта, че сега скърби цялото славянство!

Неразбрал правилно противонародната вътрешна политика на руското правителство тогава, Райко Жинзифов по славянофилски оценява и някои негови прояви в областта на външната политика. Характерна в това отношение е споменатата вече статия „Няколко думи за българския вестник „Дунавски лебед". В тази статия Жинзифов се обявява срещу обвиненията на Раковски по повод сключения от руското правителство през 1860 г. договор с турското правителство за изселване на част от населението в Северна България далеч на руска територия. „Ние, разбира се, не вярваме на думите на „Дунавски лебед", защото Русия като християнско царство, а особено като единствена свободна представителка на славяните нямаше намерение да повреди на българите. Няма съмнение, че българите от Видинска област, които се преселиха в Русия, се намираха в безизходно положение и доброволно [разр. Ил. К.] изявиха желание да се преселят."

В продължение на четири години Жинзифов публикува във в. „День" повече от 60 малки и по-големи статии, значителна част от които са написани в духа на славянофилската идеология. Освен това той най-редовно поддържа близки връзки с Иван Аксаков, Нил Попов и други представители на Московския славянски комитет; редовно посещава организираните от Аксаков всяка неделя литературни вечери,[2] а през 1865 г. става сътрудник и на новия славянофилски вестник „Москва". „Аксаков от нова година, пише по този повод Нешо Бончев на Марин Дринов, ще да издава ежедневна газета „Москва" с политически отдел; Жинзифов е будущий его сотрудник"[3] [разр. Ил. К.]. Жинзифов присъствува и на някои

[1] Цит. издание на П. Динеков, стр. 8.
[2] Цитираната статия на М. Дринов в Периодическо списание, стр. 9.
[3] Държ. библ. „В. Коларов", фонд М. Дринов, писма на Н. Бончев.

заседания на Московския славянски комитет, изнася пред комитета беседи и осведомява членовете му за състоянието на българските студенти; взема участие в работата на Славянския събор в Москва през 1867 г.; получава своята кореспонденция на адреса на Нил Попов и Иван Аксаков, с които поддържа близки връзки до края на живота си.

Интимните връзки на Райко Жинзифов с най-отговорните лица в Московския славянски комитет, както и неговата публицистична и литературна дейност в духа на славянофилската идеология не са го представили добре пред някои от сънародниците му в Москва, които подложили на сурова критика неговата ориентация към славянофилите. Така например Каравелов, който след 1861 г. изпитва все по-значително въздействие от страна на прогресивната руска общественост, посвещава няколко статии на Московския славянски комитет и отношението на Жинзифов към него. Две от тях са от особено значение за нас и допринасят за по-правилното изясняване на поставения въпрос. През 1862 г. Любен Каравелов, още незавършил филологическия факултет на Московския университет, публикува в „Русская речь" твърде интересната статия „По повод на славянския отдел на вестник „День". В нея авторът изтъква необходимостта от появата на такива статии в руския печат, които правилно ще осветляват руската общественост за събитията в южнославянските народи, ще чертаят пред тях пътя на борбата, която водят за свобода и културен напредък. Ако според Каравелов от тази жизнена необходимост преценим статиите на Жинзифов и всички останали материали в славянския отдел на в. „День", ще видим, че те не помагат на делото на южнославянските народи. За пример Каравелов посочва между другото и споменатата вече статия на Жинзифов „Няколко думи за българския в. „Дунавски лебед". Каравелов отхвърля опита на Жинзифов да защити руското правителство тогава, като скрие от очите на своите сънародници истината за неговата реакционна политика. Каравелов защищава правилното отношение на Раковски към въпросното споразумение на руското правителство с турското, сам разобличава това споразумение и се изказва възторжено за бащата на българската революция. „Раковски е един от изтъкнатите българи и може би понастоящем единственият човек, който гласно и публично защищава българските интереси. За него щастието на народа, щастието на българската земя е всичко..."[1]

Още по-подходящ повод за пълно разкриване на влиянието, което Московският славянски комитет след 1861 г. оказва системно върху Райко Жинзифов, Каравелов намира в издадения от него през 1863 г. сборник „Новобългарска сбирка". В рецензията си за този сборник[2] Каравелов критикува някои основни славянофилски концепции в поместените в него оригинални и преводни стихотворения на Жинзифов. След като отбелязва пасивно-съзерцателното отношение на поета към миналото на българския народ, към страданията

[1] Цитирам по К. А. Копержински: Журналистично-публицистичната дейност на Любен Каравелов в Русия, Известия на Институт Ботев—Левски, кн. 2, стр. 57.

[2] В. Българска пчела, 1864, бр. 7—9.

му и борбите, които той води за освобождението си от турско робство, авторът на статията пише: „Прошедшето е за нас, г. Райко, загубено и да го върнем назад ние не можем и ако да ахаме и охаме, ние ще да загубим и настоящето и тогава не ще да приготвим нищо и за бъдещето.“ Прочетем ли внимателно редица статии в славянския отдел на в. „День“, изпълнени с извънредно много „охания“ и „ахания“ по повод „нерадостната участ на единоверните и единоплеменните братя българи“, ще се убедим, че авторът на критиката насочва своето перо едновременно и срещу възгледите на идейните учители на Жинзифов. Като отбелязва откъснатостта на поета Жинзифов от съвременния живот и идеалите на българския народ, неправилното му отношение към миналото и липсата на ясна перспектива за бъдещето на неговото отечество, Каравелов заключава: „Ето, братя българе, каква полза може да ни донесе глупавият патриотизъм и заръждавялото славянофилство...“ [разр. Ил. К.], което искало да направи от Жинзифов „свой поет“.

В тези думи на Каравелов се съдържа всичко важно, което е необходимо да се каже за отрицателното въздействие на славянофилите върху развитието на Райко Жинзифов. Уместно е да се запитаме: има ли Каравелов основание да уеднаквява патриотизма на Жинзифов с „глупавия патриотизъм“ на славянофилите? И ако наистина има основание, как е станало възможно, щото свежият патриотизъм на пламенния учител от Прилеп и Кукуш и борец срещу фанариотите в Македония да се измени така, че от гледището на пореволюционна идеология да бъде определян като „глупав патриотизъм“? За да отговорим правилно на поставените въпроси и за да видим колко погрешно е твърдението на С. С. Бобчев и други автори, че сред славянофилите в Москва Жинзифов намерил „благоприятна“ за развитието си среда, необходимо е да се спрем първо на някои мисли в писмата на поета. От тях става ясно, че пътят на взаимоотношенията между Жинзифов и славянофилите в Москва е път на откъсване от родната действителност, на бавно и незабелязано от самия него угасване на първоначалното му искрено желание да се подготви в Русия за по-достойно изпълнение на своя дълг към народа чрез непосредствено участие в неговата социална, църковна и националноосвободителна борба. Ще приведем за пример следния факт: след като завършва успешно Филологическия факултет на Московския държавен университет, в няколко писма до Марин Дринов Райко Жинзифов говори за своето желание да се завърне в родината си; съобщава му дати, в които ще напусне „белокаменная Москва“ и т. н., но все обстоятелства от най-различно естество не му позволяват да отпътува за отечеството си. „Да знаеш как ми загорела душата за дома!... Вярваш ли, че аз като гледам, че нема възможност да се върнам у дома си, съм станал суеверен. Неотдавна обяви се лотария... Аз станах, та купих два лотарийни билета с надежда, че ще изиграя или 1000 р., или 500. Ако кривата съдба ми помогне, та изиграя една из тези премии, то ни минута нема да се мая в Москва, ами в той час ще се

прехвърлам в България! [разр. Ил. К.] Види щем!"[1] И наистина, когато през 1866 г. му се отдава възможност да отиде в родината си, той веднага и с радост напуска Москва. Но какво става по-нататък? Жинзифов идва в България в момент, когато революционното движение е пред прага на нов, с историческо значение етап на развитие. Обаче възпитаникът на Московския славянски комитет, слушал години наред славянофилска проповед, не може да оцени правилно новата обществено-политическа действителност, която заварва сега; не успява да разбере големите промени, които са настъпили в живота на българското общество; не успява да намери подходяща възможност за осъществяването на своите идеали. Поради всичко това той отново се завръща в Москва, където приема руско поданство и става учител. „Сега той добро място има — пише Нешо Бончев на Марин Дринов, — учител в Института, и в I и в II гимназия, получава много добра плата; се си пише в „Московски ведомости", сега се печати там-же неговото путешествие. На въпрос: Защо са не помая в България повече, он отговори: Я с тамошния живот са не миря [разр. Ил. К.], вие находите, че в Турско е добро, то вървете! На това ние му казахме: да полно так ли, или въобще ibi bene, ibi patria? На това нитой нищо не отговори [разр. Ил. К.], а зе да пълни папирос из кесията си."[2] И още един пример от биографията на Жинзифов открива пред нас все същата му откъснатост от новата политическа обстановка в България и отслабналото вече у него желание да бъде рамо до рамо със своите сънародници в борбата им срещу дългогодишния и жесток враг. Заслужава да бъде отбелязан следният факт: през 1865 и следващите няколко години Райко Жинзифов получава от директора на гимназиите в Белград, София и други градове покани за учител, обаче той отхвърля тези покани не толкова поради нежелание да напусне „доброто място", което има в Русия, отколкото поради страх да се влее в революционния подем в България през 70-те години на миналия век и да заработи за освобождението на своя народ при изключително трудните условия в нея. От едно писмо на Христофор Т. Стоянов до Найден Геров (14. IX. 1864 г.) узнаваме, че Жинзифов се е съгласил да стане учител в София и софиянци го очаквали с радост. Но уви! Несполуката в църковния въпрос силно оскърбила и този български деец, започнал той да се разколебава и впоследствие отказал да дойде в София.[3] Жинзифов не приел и поканата на Христо Георгиев да бъде редактор на органа на Тайния комитет. Могат да се приведат още редица примери за проявяваната през тия години от Жинзифов предпазливост при непосредственото му участие в обществения и културния живот в България. И тъкмо в това явно противоречие между любовта му към родината и съществуващото у него бягство от революционния кипеж, от непосредствения политически живот в България се изразява една от главните особености на трагизма, който изживява през 70-те години. Жинзи-

[1] Държ. библ. „В. Коларов", фонд Марин Дринов, писма на Р. Жинзифов.
[2] Пак там, писма на Нешо Бончев.
[3] Из архива на Найден Геров, кн. II, София, 1914 г., стр. 284—285.

фов не успява да излезе от това трагично положение, не отива учител в България под предлог, че там няма сигурно място, а остава в Русия, където до края на своя живот работи за освобождението на отечеството си главно чрез перото, потопено в съчувствието и доброто разположение на Московския славянски комитет към борещия се български народ. „Ако се решим да преминем във Влашко, трябва да се откажем от даскалъка си в Москва, което може да стане тогава, когато се уверим, че там ще намерим място навярно..." [разр. Ил. К.] — пише той на Марин Дринов през 1868 г. А в писмо от 16. VI. 1869 г. пак до М. Дринов обяснява следното: „Имам твърдо намерение, ако дотогава не умра, да направам едно обширно путешествие в 1870 летом и да видам Прага, Виена, Белград, Букурещ, Браила, Атина и Цариград... с цел да си разреша сам следущую задачу: Може ли се намери и има ли за мене твърдо място [разр. Ил. К.] вън Россия, или же ще ся окаже пак необходимо да си карам учителствуването пак в Моск. гимназия." Ако сега е невъзможно да разберем правилно какво точно Жинзифов е влагал в понятието „твърдо място" [разр Ил. К.], то със сигурност можем да посочим и това писмо като израз на посоченото вече по-горе противоречие: от една страна, желание да не бъде в Русия, а в родината си или близо до нея, и, от друга, липса на достатъчно сили да отиде там въпреки всички местни условия.

Райко Жинзифов е почти единственият български студент в Москва, който последователно и до края на своя живот търпи влияние от Московския славянски комитет. Фактите показват, че дори и в ония моменти, когато срещу дейността и политическата програма на последния рязко са се обявявали руският прогресивен печат и младежи от южнославянските страни, между които най-активно Любен Каравелов, Райко Жинзифов е продължавал да съгласува своите дела със съветите на Иван Аксаков. Въпреки всичко обаче не е напълно точно заключението на Б. Пенев за характера на неговото славянофилство. Според Б. Пенев Жинзифов „до края на живота си остава дълбоко убеден, страшно увлечен славянофил — и то славянофил от руски тип". „Дълбоко убеден" и особено „страшно увлечен" славянофил — да, такъв го представя цялата му дейност. Но „славянофил от руски тип" Райко Жинзифов не е и не можеше да бъде, защото той е преди всичко „български патриот" — както правилно отбелязва Петър Динеков. В своето художествено творчество авторът на „Кървава кошуля" не пропагандира идеята на Московския славянски комитет за сляпо подчинение на всички малки славянски народи пред тяхната „старша сестра" — царска Русия. Ни нотка от подобна мисъл няма и в неговото публицистично наследство. А това е съществен белег, по който можем веднага да различим българския славянофил Жинзифов от идеолозите на славянофилството в Русия.

II

Макар и да живее при крайно неблагоприятни за творческа работа условия и същевременно далеч от своята родина, като студент,

а по-късно и като учител по гръцки език в I и II гимназия в Москва Райко Жинзифов развива активна публицистична, научна и обществена дейност. Той редовно следи българския, руския, сръбския, чешкия и гръцкия периодичен печат,[1] запознава се с руската литература и литературите на другите славянски народи; не рядко по цели дни прекарва в московските библиотеки, където изучава византийските летописи, трудовете на видни руски историци и всички славяноведи, а нощем в бедната си студентска квартира пише стихове или пък превежда на български из творчеството на Шевченко. Ако съдим само по цитираните в статиите му съчинения на чужди автори, ще трябва да кажем, че Райко Жинзифов е познавал много добре научната литература върху историята не само на българския народ, но и на всички славянски и балкански народи. Плод на тези знания са повече от 200 статии, по-голямата част от които са публикувани в руския периодичен печат и ние ги познаваме само по заглавие, тъй като и до днес те не са издирени и събрани в един том. Същевременно Жинзифов е автор и на голям брой хроники за обществено-политически събития в България, на преводи из гръцките вестници и летописи — също пръснати в руския печат.

В статиите си Жинзифов разработва най-различни актуални за онова време проблеми: исторически, литературни, културно-битови, училищни. Във всяка една от тези области проявява голяма ерудиция, работи с учудващо усърдие, вдъхновяван от единственото желание да бъде полезен на своя народ и верен на историческата истина. И тъкмо поради това навсякъде в тези статии се чувствуват силата на патриотизма на автора, неговият полемичен дух и страст да възкреси историческото минало на българския народ, да разобличи враговете му. Характерна в това отношение е статията му „Отношенията на византийските императори към България при последните й цареви“,[2] която според уводните думи на автора представлява „кратко разсъждение... един прост разказ заради отношенията и свръзките, в които ся намираха византийските императори с последните цареви на България, преди те да попаднат под властта на сегашните нейзини владетели турци...“ Не само в тази, но и в останалите статии на Жинзифов върху историята и специално върху църковната борба на българския народ историкът ще намери много интересни факти, твърде оригинални мисли на автора, извънредно ценни примери за характера на отношенията, съществували между българския и останалите балкански народи. Предмет на нашите интереси обаче в случая са предимно статиите му за българската литература, а именно: „Няколко думи за съчиненията на Георги Раковски“ („Русский архив“, 1863 г., выпуск третий); „По повод хиляда-

[1] Това личи от неговите писма до Марин Дринов, Тодор Бурмов и други лица. Така например в писмото си от 20. II. 1863 г. до Ф. Иезбер, редактор на вестник „Словенин“, той отбелязва: „Господине Ф. И. Иезбер! С драго сърце и преголяма радост я прочитах вторий брой на вашата всеславянска газета „Словенин“. Бог да ви е на помощ, славний мъже, в това широко поприще...“

[2] Время, I, 1866, бр. 28—30; 34—39; 44—47. Жинзифов имал желание да издаде статията си разширена в отделна книга, но липсата на парични средства осуетила това му намерение.

БАН
Институт за
литература

годишнината на Кирил и Методий" („День", 1863 г., № 18); „Няколко думи за българския вестник „Дунавски лебед" („День", 1861 г., № 8); „Братя Миладинови" („День", 1862 г., бр. 46 и 48, също в „Родное племя", 1877 г., стр. 264—288); „Българска литература" (Сборник „Поэзия Славян", 1871 г., стр. 294—302, съставен от Н. В. Гербел), както и отделните очерци за Георги Раковски, Петко Славейков и Любен Каравелов, поместени в същия сборник, и съобщението „За седенките, обичаите, годежите. . ." („Труды Этнографского отдела", кн. 3, выпуск первий, 1874 г.).

В тия статии Жинзифов се спира на по-основните моменти в развитието на българската художествена литература и журналистика; дава правилна оценка на творчеството на много български писатели и книжовници; пръв съобщава важни факти от биографията и дейността на Раковски, братя Миладинови и някои редактори на български вестници и списания от 50-те и 60-те години на миналия век; прави подробна информация за тържествата във всички славянски страни по повод хилядогодишнината на създателите на славянската азбука и писменост. Най-голямо значение безспорно има статията му в сборника на Гербел „Поэзия Славян", която представлява една твърде изчерпателна и правдива характеристика на българската литература, публицистика и училищна просвета от Паисий до 1870 г. В продължение на две-три десетилетия от тая статия са черпили сведения руски и други славянски книжовници. Написана с чувство на любов и отговорност, тази статия не само че посочва вярно всички по-главни моменти в развитието на българската литература до Освобождението, но изтъква и отрицателното въздействие на турското и гръцкото робство върху нея и славянската книжнина в България. Авторът обстойно се спира на всички обстоятелства, които направиха възможно заменянето на славянския език с гръцки, а оттук и на славянската писменост и култура с гръцка. Всичко това според Жинзифов „разрушило материалните и нравствени сили на народа" (стр. 296), поради което неговото литературно развитие през този период не е така бурно както у други славянски народи. Понататък авторът прави задълбочен анализ на литературния процес в България от 1806 г., когато излиза първата новобългарска печатна книга, до края на 60-те години, когато творчеството на Л. Каравелов бележи разцвета на нашата художествена балетристика до Освобождението. Жинзифов накратко и вярно определя мястото на всеки български писател и книжовник, издател на книги и редактор на вестник. Говорейки за журналистическата дейност на Раковски, той с основание казва, че в. „Дунавски лебед" е принесъл огромна полза на българите, защото неговият редактор със своето изкусно перо е способствувал много за успеха на борбата срещу опитите на западната католическа пропаганда да наложи в България „унията" (стр. 300—301). По-обстойно за делото на Раковски, а така също на Славейков и Каравелов, за мястото им в развитието на българската литература Райко Жинзифов говори в очерците за тях, поместени в сборника на Гербел.

Солидни знания за развитието на българската литература и култура, искрена любов към нейните творци и добросъвестност ха-

рактеризират и останалите статии на Жинзифов. С чувство на голяма любов и признателност той говори за историческото по своите заслуги дело на създателите на славянската азбука и писменост, която е оцеляла и в най-тежките за нея и за българския народ десетилетия на политическо и духовно робство. „Забележително е — пише той в статията си „По повод на хилядагодишнината на св. св. Кирил и Методий", — че у българите, както и следва, тоя празник, който се започна преди 15 години, малко по малко става всенароден, защото в наше време 11 май се празнува не само в училищата и църквите на българските градове, но даже и в селата се върши тържествено прославяне на св. св. Кирил и Методий ... Кирил и Методий еднакво принадлежат на всички славяни — на западните, южните и източните." Същите положителни качества на Жинзифов като литературовед проличават и в статията му за братя Миладинови. Тук авторът на широк план за пръв път разкрива първоначално от страниците на руския вестник „День", а няколко години след това и от сборника „Родное Племя", Москва, 1877 г., стр. 264—288, родолюбието на двамата братя, широтата на тяхната обществена и книжовна дейност, заслугите им към българската литература. Преди всичко Жинзифов високо цени съставения от тях сборник „Български народни песни": „С тоя в много отношения прекрасен сборник македонски песни двамата Миладиновци си поставиха най-хубавия паметник. С него не може да се сравни по количество на песните и по чистота на народния език нито сборникът на Верковић, нито песните, издадени от Безсонов, и т. н." Авторът на току-що цитираната статия, говорейки за любовта на Константин Миладинов към Русия, за огромното благотворно въздействие на нейната култура върху него, пише: „Спомените му за Русия бяха ту радостни, ту тежки. „О, Волга, Волга, какви спомени ми навеждаш, как ме караш да се задълбочавам в миналото! — възкликваше К. Миладинов, описвайки своето пътуване в пустинята на св. Нил. — Волга! В тебе аз и моят другар българин се кълнахме и хвалехме един пред друг, че ето сега ние в същност се кръстихме. Не се смейте, ако ви кажа, че моите другари измиха своите глави във Волга и един от тях взе със себе си няколко камъни, тъй както поклонниците взимат от р. Йордан. Волга!..." Но все пак — продължава Жинзифов — Москва, която му даде нови, свежи умствени сили и повече твърдо народностно самосъзнание, остана неизгладима в паметта му и К. Миладинов — говори очевидец, — заминавайки си, не можеше да не се просълзи и да не каже: „Прощавай, Москва! Прощавай, черкво на Блажения Василий! Прощавай, Кремъл! Прощавай, университете!"[1]

Чрез тези и всички останали статии, публикувани в руския печат, името на Райко Жинзифов бързо става популярно сред руската общественост. Неговите статии привличат вниманието на видни руски общественици и учени. Сътрудник на почти всички славянофилски органи в Москва, в началото на 70-те години той е удо-

[1] Цитирам по П. Динеков — Райко Жинзифов. Избрани творения. София, 1943, стр. 111—113.

стоен и с честта да бъде избран за член на известното по онова време „Общество любителей естествознании, антропологии и этнографии", на едно от заседанията на което прочел през 1874 г. научно съобщение на тема „За седенките, обичаите, годежите"...[1] В това съобщение Жинзифов запознава членовете на обществото с българските обичаи, като подробно изяснява характера на седянката, тлъката, годежните и сватбените обичаи в България.

Широко известно става името на Райко Жинзифов и в родината му. От началото на шестдесетте години на миналото столетие, когато в сп. „Български книжици" се появява стихотворението „Гулаб", той сътрудничи в много от българските вестници и списания тогава, чиито редактори публикуват стихотворенията и особено статиите му с твърдото убеждение, че ще бъдат посрещнати одобрително от българските читатели. Ето какво пише Т. Бурмов, редактор на в. „Время": „Ний приемаме за подлистникът на Времято следующите стихове „Великден", „Сам себе си" и полската народна песен „Краковянка" от един млад българин, който е свършил с похвала образованието си в Московский университет." А в един от следващите броеве на вестника намираме и следния отзив, пак от редактора му: „Г. Жинзифов ни изпрати за напечатване във „Времято" следующата изрядна [разр. Ил. К.] статия [става дума за голямата по обем научна статия на Жинзифов „Отношенията на византийските императори към България при последните й цареви", б. Ил. К.], която, уверени сме, читателите ще прочетат с удоволствие [разр. Ил. К.]... Нашите съотечественици ще забележат и справедливо оценят искреното и безинтересното [в смисъл безкористното, б. Ил.К.] родолюбие на Г. Жинзифов." Все същото уважение и почит към личността на Райко Жинзифов засвидетелствува и редакторът на вестник „Пътник", в брой 7 от който четем: „Редакцията на „Пътника" благодари публично от сърцу г-ну Жинзифову, който, подбуден от желание да съдействува на развитието на българския народ и на неговата литература[2] [разр. Ил. К.] своеволно изяви желание да бъде постоянен сътрудник на „Пътника"." С чувство на уважение към личността на Райко Жинзифов са написали отзиви и други негови съвременници.

Личната писмена връзка с редакторите на някои български вестници тогава Жинзифов умело използува не само за публикуване на свои работи, но и за осъществяването на една друга патриотична цел. В качеството си на сътрудник на руските вестници „День", „Московские ведомости", „Православное обозрение", „Москва" и пр. той редовно изпраща тези вестници в България и моли българските редактори да сътрудничат в тях със статии или информации за живота на българския народ под турско робство. В архива на

[1] Препис от тази статия в превод на български език се пази в архива на Евтим Спространов, който е събирал материали за поета с намерение да напише монография върху живота и творчеството му. Поради това че някои годишнини от „День" и други руски вестници не се намират в България, по изключение цитирам от преписите на Е. Спространов — Архивен институт при БАН.

[2] За съжаление липсва писмото до Б. Запрянов, в което Жинзифов е изяснил целта на своето сътрудничество в „Пътник".

някои от българските редактори тогава се пазят писма от редакциите на „Москва“, „Московские ведомости“ и други руски вестници, от които се вижда колко много усилия е положил Жинзифов, за да установи пряка връзка между руския и българския периодичен печат. Успоредно с това Жинзифов абонира за българските вестници читалища и училища в Македония, както и редакциите на някои руски вестници. С всичко това несъмнено той е допринасял твърде много за популяризирането на българската публицистика и художествена литература, за създаване на по-голям интерес у читателя към нея.

Райко Жинзифов взема непосредствено участие и в живота на образуваното през есента на 1869 г. в Браила Българско книжовно дружество, което си поставило високо патриотичната задача да бъде огнище на българската просвета и наука. За образуването на дружеството и характера на неговите цели Жинзифов, а така също и Нешо Бончев, се осведомява от своя приятел Марин Дринов. Последният създава у него интерес към дейността на дружеството, разпалва страстта му за непосредствено участие в живота на тази нова българска културна организация. И наистина ние виждаме с каква радост приема той поканата на Марин Дринов да представлява българите в Москва на първото годишно отчетно събрание, което се състояло в Браила от 25 до 28 юли 1870 г. в обстановка на остри противоречия между Васил Стоянов, от една страна, и българските революционни дейци в Румъния, главно Любен Каравелов и Христо Ботев, които настоявали програмата на дружеството да отразява интересите на българското националноосвободително движение. Тези противоречия бързо се изострили дотолкова, че намерили израз в устната и печатната кампания на Каравелов и Ботев срещу Васил Стоянов и неговите поддържници.[1] При такава обстановка, приел поканата на Марин Дринов да сътрудничи в работата на дружеството, Райко Жинзифов идва в Браила и се включва активно в подготовката на годишното отчетно събрание. Тъкмо това участие е твърде характерно за неговите обществено-политически възгледи и идеали, за идейната зависимост, която търпи от славянофилите в Москва, поради което заслужава да бъде изяснено тук малко по-подробно.

Страхувайки се основателно от разобличителната дейност на българските революционери в Букурещ, Васил Стоянов и Васил Друмев положили големи усилия да организират около себе си болшинството от делегатите и да осигурят по този начин приемането на начертаната от тях програма за бъдещата дейност на дружеството. За тази цел те предварително информирали Жинзифов за състоянието на нещата и навярно охарактеризирали пред него българските революционери като врагове на дружеството, на българската просвета изобщо. Десетгодишното общуване на Жинзифов с най-видните

[1] Специално на този въпрос е посветена статията на Никола Трайков — „Христо Ботев и Българското книжовно дружество“ (Сборник „Христо Ботев“, София, 1949, стр 226—321), в която читателят ще намери много интересни факти за активното участие на Ботев и Каравелов в усилията на прогресивната българска емиграция да измени програмата и дейността на дружеството.

идеолози на славянофилството, откъснатостта му от обществено-политическата обстановка в България и особено в Браила, както и недружелюбните отношения между него и Каравелов допринасят твърде много за ориентирането му към крилото на Васил Стоянов. Не случайно в едно от писмата му до Марин Дринов, изпратено от Москва на 22. XI. 1868 г., намираме следното интересно признание за представата, която има относно идейните различия между партиите на „старите“ и „младите“ сред българската емиграция в Румъния: „Я не знам ни старите, ни младите, но не умея да ти кажа зачто сердце мое лежит повече към старите, нежели към младите.“ [Разр. Ил. К.]

От запазените документи се вижда, че Васил Стоянов и Васил Друмев разчитали много на неговото присъствие и на поведението му по време на събранието, его защо с голяма радост уведомили всички делегати за пристигането му в Браила. В писмо от 7 юли 1870 г. до болградската гимназия те със задоволство отбелязват следното: „При тоя случай имаме честта да ви съобщим, че от нашите учени българи в Москва г-н Жинзифов вече пристигна...“ Тук той се присъединява изцяло към проекта на Стоянов и Друмев и полага много усилия да привлече на тяхна страна и останалите делегати. В края на цитираното по-горе писмо Жинзифов отправя към населението на Болград следното свое обръщение: „Съотечественици! Като пристигнах из Москва в Браила, за да присъствувам на съборът, който, както е известно, ще стане на 25 текущаго месеца, не мога да не изява горещото си желание, чтото Болград да има на съборът колко е възможно повече представители. Като Ви изражавам моето почитание, което питая към Вас, останувам Ваш еднородец К. Жинзифов.“ Същевременно младият деятел на дружеството в навечерието на събранието посещава Галац, Гюргево и Букурещ с единствената задача да се срещне и поговори предварително с някои лица, да ги подготви за самото събрание. Както става ясно от писмото му до Марин Дринов, изпратено на 5 август 1870 г., Жинзифов направил опит да установи контакт дори и с революционни дейци в Букурещ, но мисията му пропаднала, защото се разочаровал силно от „букурещките еничери“, с които и бог не могъл да се разбере. Тъкмо в това писмо Жинзифов разказва подробно за своето участие в работата на събранието, което свидетелствува за просветителския характер на идеологията му, за неспособността му да се ориентира правилно в обстановката и да подкрепи усилията на българските революционни дейци за революционизиране програмата на дружеството. Ето най-характерните пасажи в писмото: „Аз, братче Дринов, изшетох и извидох... половината от левий бряг на мътний Дунав...; аз бех в Галац, бех в Браила, бех в Гюргево, бех наконец и в Букурещ; в последний град живях една цела неделя... И тъй, аз като видях, че не е възможно да се влезе в разумни сношения с букурещките еничаре, аз побързах да се върнам в резиденцията на дружеството, где аз поживях цели три недели... На другий ден утром откри ся второто заседание: в него заседание аз прочетох на събранието инструкциите на одеските членове, които категорически клаваха необходимо условие: капи-

талът на дружеството да останва винаги нетронут и дружеството да се ползува само с процентите от капиталът... Наконец избра ся една комисия (в числото бех и аз), която прегледа всичките сметки и касата на дружеството... Беше вече ся минало ч. 2. На разидването аз станах и казах едно словце за значението на дружеството и тому подобное. Тържествено обещах ся да печатам трудовете си безплатно; обещахся още да издам в Москва една книга, от която сичкий приход назначавам в полза на дружеството. Наконец тържествено заявих, че с драго сърце ще пращам на дружеството ежегодно спомоществование от 300 фр. (100 руб.). Рукоплясканията беха громки и рукопожатия горещи. Види ся, че парите имат сила. Еще бы!..“ По всяка вероятност Жинзифов е направил тези тържествени обещания с единствената цел да повиши ентусиазма на присъствуващите, да допринесе за тяхното сплотяване около приетите от събранието решения. Чувствувайки, че в негово лице те виждат един образован български патриот, речта на когото ще изслушат с най-голямо внимание, той се е съгласил да поеме обещание, за което предварително знае, че ще направи необходимия ефект, но не би имал възможност да изпълни. Че това е така, се вижда пак от същото писмо, в което отправя към Марин Дринов следния съвет: „Позволявам си не да те советувам, ами да те попроса и моля като твой верен другар и побратим да ся откажеш от платата, която ти земаш от дружеството, ако само намираш възможност. Като додеш в Браила, да ги събереш и обявиш с един тържествен начин, че ти своята си плата поне за 2 години (уж там смотри как тебя бог научит) жертвуваш на дружеството. Ако ти извършиш това, то ти, вярвай ми, брате, много и много повече нежели аз ще укрепиш съществуването на дружеството“ [разр. Ил. К.]. Още по-убедително доказателство в това отношение представлява писмото на Жинзифов до Н. Ценов от 13. VII. 1872 г. Тук той обяснява, че не е в състояние да изпълни даденото през 1870 г. обещание и моли чрез председателя членовете на Книжовното дружество да го освободят „великодушно“ от това задължение. Какви са били коментариите по писмото на Жинзифов и решението на ръководството на дружеството, засега не е известно. Факт е обаче, че Жинзифов с малки изключения не е изпълнил обещанието си било поради липса на достатъчно средства, било поради появилото се у него през 1872 г. съмнение в народополезната дейност на дружеството. Така Жинзифов напуска Българското книжовно дружество, без да принесе нещо по-съществено за неговия напредък. През 70-те години на миналия век той работи в Москва, главно като учител в лицея на цесаревича Николая и член на Московския славянски комитет; подпомага материално със средства на комитета младежи от Македония и книжари, които закупуват руски книги за македонските училища. По време на Априлското въстание Жинзифов поддържа близки връзки с Иван Аксаков и видни руски военачалници, в съгласие с които развива активна народополезна дейност.

III

Райко Жинзифов започва своето развитие като поет няколко години след първите публикации на Добри Чинтулов, Петко Славейков и Георги Раковски; работи едновременно с тях и към техните усилия за създаване на родна българска поезия прибавя и своите твърде скромни способности. В началото на шестдесетте години на миналия век, когато на страниците на новото българско списание „Братски труд“ се появяват първите стихотворения на Жинзифов, младата българска поезия е имала вече значителни постижения. Стихотворенията на Добри Чинтулов „Стара майка се прощава със сина си“, „Къде си вярна ти любов народна“, „Стани, стани, юнак балкански“, бунтовните песни на Петко Славейков, разпространявани в ръкопис по време на Кримската война, и особено поемата на Георги Раковски „Горски пътник“ са оная здрава основа, върху която се извърши по-нататъшното развитие на българската поезия до Освобождението, чийто връх бележи поетичното творчество на Христо Ботев.

Литературното наследство на Райко Жинзифов не е голямо по обем. То се изчерпва с около 50 оригинални стихотворения, една поема, един разказ и повече от тридесет превода на български език, главно от украински и руски. Всичките му стихотворения и преводи са публикувани в българския периодичен печат (сп. „Братски труд“, „Български книжици“, „Читалище“, в. „Македония“, „Българска пчела“, „Время“, „Свобода“) и в неговата единствена стихосбирка „Новобългарска сбирка“, отпечатана в Москва през 1863 г.

Издавани досега на няколко пъти,[1] стихотворенията, разказът и поемата на Жинзифов са разглеждани обстойно от много автори. Първи оценки на неговото поетично творчество се появяват веднага след смъртта му. В малки или по-големи статии на руски и български книжовници, в писма на Стефан Бобчев, Нешо Бончев, Марин Дринов и други негови съвременници се изтъкват основните мотиви в поезията му; подчертава се голямата любов на поета към родината, отразена в стихотворенията му. Повлияни обаче твърде силно от личните си впечатления и чувства към Жинзифов, тези автори надценяват значително поетичното му творчество; не изтъкват преобладаващите в него публицистични елементи и липсата на достатъчно умение у поета да се изразява художествено, на образен и правилен български език. При това тези автори в стремежа си да оценят високо Жинзифов съзнателно премълчават достойнствата на първите стихотворения на Чинтулов, Славейков и Раковски — най-значителните български поети тогава; не казват почти нищо за тяхната популярност сред народа; не свързват анализа на Жинзифовата поезия с тяхното богато по идеи, тематика и художествени образи творчество. Особено характерен в това отношение е очеркът на Стефан Бобчев, издаден през 1883 г. Две десетилетия по-късно в литературата за

[1] Някои стихотворения на Райко Жинзифов и поемата му „Кървава кошуля“ са отпечатвани много пъти по повод на една или друга годишнина на поета. По-важни издания на поемата са: от 1870 г., издание на Българското книжовно дружество; от 1899 г., направено от редакцията на в. „Автономия“, от 1926 г.,

Жинзифов се забелязва друга тенденция, а именно: да бъде той напълно отречен като поет. Така например Пенчо Славейков в своята литературна бележка срещу издадената от в. „Автономия“ през 1899 г. поема на Райко Жинзифов „Кървава кошуля“ прибягва и до най-груби нападки, за да внуши на българския читател своята мисъл, че поемата е едно „некадърно“ произведение и не бива да се издава между другото и за да не се подиграват литераторите и „учебникарите“ с паметта на Григор Пърличев. И Вазов подобно на Славейков прави опит да не признае каквото и да било значение на Райко Жинзифов като поет и изобщо. В своя отзив за посочения очерк от Стефан Бобчев за живота и творчеството на Жинзифов той пише: „Кой е Р. Жинзифов? Що е той направил за доброто на български народ? На тия въпроси всеки ще отговори утвърдително, т. е. че ако да не беше г. Бобчев да напише животът на покойний, то никой от българите, с малки изключения, не щеше да знае, че той е живял в Москва... Колко за трудовете на Р. Жинзифова, тии са умрели заедно със своя автор, ако не и по-напред, като трудове, лишени от всякакъв талант.“[1]

Но доколко погрешна и чисто субективна е оценката на Пенчо Славейков и Иван Вазов, се вижда от самия факт, че в продължение на 50 години (1899—1950) поемата и по-голямата част от стихотворенията на Жинзифов са издавани няколко пъти. За същото говори и обстоятелството, че в началото на този век писателят Антон Страшимиров и проф. Стефан Младенов публикуват статии, в които дават друга, различна от тази на Славейков и Вазов оценка на Жинзифовите стихотворения.

По-обстойна и правдива характеристика на поетичното творчество на Жинзифов намираме в университетските лекции на Боян Пенев. В тях виднияг литературен историк, ако и да поставя в кавички израза „поезията на Жинзифов“, след като изтъква правилно всички нейни недостатъци: еднообразни и „скучни“ художествени средства, бедни и неправилни рими, стилови и езикови грапавини, поради което „много от произведенията на Жинзифов не са нищо друго освен публицистически разсъждения, изложени в неправилни и непоетични стихове“,[2] отбелязва добросъвестно редица положителни качества на Жинзифовите стихотворения, на първо място тяхното културно-историческо значение.

През 1939 г. Петър Динеков издаде „Избрани съчинения на Райко Жинзифов“ В своя предговор към това издание той се спира и на стихотворенията му. Като взема под внимание обстоятелството, че идейно-творческото оформяване на Жинзифов се извършва под непосредственото въздействие на руските славянофили и българските студенти в Москва, авторът на посочения предговор осветлява пра-

издание на Придворната печатница. С малки изключения почти цялото поетично наследство на Жинзифов заедно с откъси от негови писма и статии е събрано и издадено за първи път през 1927 г. от Зора Здравева, а през 1939 г. — от Петър Динеков.

[1] Ив. Вазов, Събрани съчинения. Том осемнадесети. Статии. Под редакцията на Емил Стефанов. Български писател, София, 1957.

[2] Б. Пенев, История на новата българска литература. Т. IV, ч. I, стр. 642.

вилно и някои неразгледани от Боян Пенев стихотворения, в които поетът е изразил своето възторжено отношение към македонската природа, към миналото и бита на неговия и всички славянски народи, към отрицателното влияние, което оказват на българските градове някои страни на западната култура и пр.

Знае се, че по-голямата част от стихотворенията на Жинзифов, писани в Русия, са публикувани в издаваното от българските студенти в Москва списание „Братски труд“ и в излязлата през 1863 г. в Москва „Новобългарска сбирка“. Появило се почти едновременно с първата книжка от последната годишнина на сп. „Български книжици“, „Братски труд“ — трето по ред новобългарско списание — има известни заслуги както за развитието на българския периодичен печат, така също и за разцвета на българската литература след Кримската война. Преди всичко то дава възможност на българските студенти в Москва да публикуват свои работи на родния си език, да се обединят около една обща патриотична задача, да сплотят своя колектив и да се свържат по-тясно с ония творци на българската литература, които по същото време работят в Цариград, България, Румъния и Сърбия.

В своята статия „Българска литература“, поместена в сборника на Гербел, след като определя значението на сп. „Български книжици“, Жинзифов отбелязва и сп. „Братски труд“, издавано на собствени разноски от българските студенти в Москва. Непосредствено след това той се спира на в. „Дунавски лебед“, редактиран от Раковски в Белград, и по този начин посочва мястото на сп. „Братски труд“ в развитието на българския периодичен печат. Но какво поточно представлява списанието, какъв е неговият профил? Веднага трябва да кажем, че сп. „Братски труд“ е обединявало усилията главно на българските студенти от Филологическия факултет на Московския университет, които имали различни и още не напълно оформени политически разбирания; сред тях не се образува едно здраво, единно в идейно-политическо отношение ядро, което да ръководи работата. Така например двама от най-изтъкнатите български студенти по филология — Любен Каравелов и Райко Жинзифов (редактор на списанието) — още в началото на шестдесетте години, когато излиза първата книжка „Братски труд“, имат различна насока на развитие: първият тръгва все по-определено по пътя на прогресивната руска общественост и през 1864 г. публикува остра статия срещу втория, който прави все по-близки и по-трайни връзките си с Московския славянски комитет. Само този факт говори убедително, че сп. „Братски труд“ не е могло да се ръководи от една последователна, ярко изразена програма. Не случайно едва в четвъртата, в същност последна, книжка на списанието се появява предговорът „Две думи към читателите“, в който се казва, че целите на уредниците и сътрудниците на „Братски труд“ са „да принесат нещо на нашата книжнина“. Но този предговор, написан от Жинзифов, идва не толкова със задача да очертае програмата на списанието, колкото да продължи неговото съществуване. Било вече повече от ясно, че сп. „Братски труд“ не е получило обществена подкрепа, не се е наложило нито в България, нито в средите на българската

емиграция, поради което Жинзифов направил опит чрез посочения предговор да събуди у своите сънародници интерес към тази своя и на други български студенти в Москва патриотична проява. Но уви!

След преустановяването на сп. „Братски труд", при изключително неблагоприятна за творческа работа обстановка, Райко Жинзифов подготвя и издава своя сборник „Новобългарска сбирка", в който включва оригинални стихотворения и преводи от чужди автори. Запознаването ни с тази обстановка дава възможност да почувствуваме големите усилия, които Жинзифов е положил, за да издаде стихотворенията си, както и да обясним по-правилно слабостите на поместените в сборника творби. Ето какво пише в писмото си до Ф. И. Иезбер от 20. V. 1863 г.: „На вас ви е известно, че аз се готвя да издам книга под заглавие „Новобългарска сбирка", която требва да се яви на суд болгарских писателей в края на този месец. Но немайки решително никакви средства за нейното издаване, защото събраното от мен число спомоществователи не покрива ни половината от необходимия разход за издаването на книгата, то аз се реших да прибегна към друго средство: един от тукашните мои познати (руснак), който съчувствува на моето предприятие, ми намери частни занятия в качеството на домашен учител за цена, която покрива нужната за моята книга издръжка, и по такъв начин „Новобългарска сбирка" ще бъде отпечатана в края на месец септември..." Писмото е изпратено от село Василевское, Тулска губерния, където Жинзифов според неговите обяснения е бил домашен учител. През есента на 1863 г. той успял да издаде своя сборник „Новобългарска сбирка", в който поради недостиг на пари за по-голяма книга поместил само една част от съчиненията си, а именно: „Слово за полкът Игорев", превод от староруски; „Краледворска ръкопис", превод от чешки; „Гусляр" от Тарас Шевченко, превод от малоруски, и оригиналните свои стихотворения „После смъртта Н. Огнянова", „Вдовица", „Разговор със слънцето" и „Бессоница". Някои от непоместените в този сборник стихотворения и ония, които написва след това, Жинзифов публикува по-късно в разни български вестници и списания. Скоро след появяването на „Новобългарска сбирка" на суд болгарских списателей" в броевете 7, 8, 9 на в. „Българска пчела" Каравелов помества твърде обширна и същевременно отрицателна рецензия за стихотворенията на Жинзифов.[1] Критиката на Каравелов е наскърбила Жинзифов и той навярно под нейно влияние се е отклонил за известно време от писане на стихове, отказал се е от своето намерение да подготви за печат втора стихосбирка. На 16. IV. 1869 г. той пише следното на своя другар и учител Марин Дринов: „Аз преведох на български по-голямата част от съчиненията на Шевченко и това лято мисля да преведа почти что сичките, за изключение прозаических его статей. Приготвено имам подробное жизнеописание братя Миладиновых и разни други дребулии. Не зная какво да ги правам, защото да ги печатам не ми се ще, че като се попарих в млекото

[1] За тази критика вж. и цитираната статия на К. А. Копержински в Известия на Институт Ботев — Левски, книга втора, стр. 70—71.

[намек за „Новобългарска сбирка“, разр. и бел. Ил. К.], сега аз дувам и в мътеницата спроти пословицата.“

Въпреки това обаче Райко Жинзифов не напуска литературното поле. Напротив, и след 1863 г., та чак до края на своя живот той непрестанно се труди. Колко богата и разнообразна е сега неговата литературна дейност, се вижда не толкова от публикациите му, колкото от писмата му до Марин Дринов. Както личи от току-що цитираното писмо, а така също и от писмата с дата 7. II. 1866 г. и 9. III. 1866 г., той е превел лириката на Шевченко, написал е биография на братя Миладинови и литературни статии, работи върху руско-български речник и географско-статистическа карта на Македония. „Освен това аз си пописвам, когато ми е тежко и грустно, стихове, из които едни се появяват във „Времято“. Превел сум почти весь Шевченко. Но той още дълго време ще лежи [разр. Ил. К.] между другите мои бумагошарения.“ А пък в последното си писмо до М. Дринов от 7. XII. 1876 г. той обстойно говори за своите творчески планове, за горещото си желание да бъде полезен на българската литература. От това писмо ние можем да установим и ония заглавия от неговото литературно наследство, които приживе не са били публикувани, а след смъртта му по всяка вероятност са загубени. Ето само два пасажа от въпросното писмо: „... Виж, брате, каква е работата: Времената са тежки и трудни, сиреч искат да родят нещо, ама мъжко ли, женско ли, не зная. От всякого за нас потребен е посилен труд и поради това аз уже пристъпих да съставя по приглашението на Ивана Сергеевича „Дорожник по Македония“, или иначе географическо-статистическо описание на Македония... След две недели ще пристъпим да го печатам; това нещо речи, че е свършено, ами виж ти друго: комитетът настоятелно желае от нас, българете, да му съставам мъничък русско-болгарский словар и княз Черкаский обърна ся към мене с това предложение; аз, разумява се, не можех да ся откажа; ами пита ся как да го съставя? Времето е късо, а па не търпи. Не зная какво ще направя. Необходим е помощник; сега же ще напиша на Петка Каравелова за тази работа; аз мисля, че по-добре е да съставя кратичак „русско-болгарский беседник“ ...“

Дали нашият автор е успял да осъществи този свой план, засега не можем да кажем с положителност, тъй като неговото литературно наследство още не е издирено и събрано. Едно обаче е несъмнено: след 1863 г. поетът Жинзифов все повече и повече отстъпва на Жинзифов книжовника, литературоведа, преводача, учения. Вярно е, че в българския периодичен печат и до 1875 г. се публикуват негови стихове, но те не са много на брой, тъй като една част от тях са отпечатани за първи път или в стихосбирката му, или до 1865 г., пък и в тях се чувствува силата на публициста.

Поезията на Райко Жинзифов, твърде малка по обем в сравнение с поетичното творчество на Славейков и Каравелов, отразява предимно протеста на автора срещу черната робска действителност в Македония и идеала на нейната интелигенция от 60-те и 70-те години на миналото столетие. Основен мотив в стихотворенията му е неговата искрена, синовна обич към народа и поробеното отечество.

Тази светла обич го отправя към великата славянска страна. В едно от най-ранните си стихотворения („Гулаб“) той моли гълъба да отлети в родния му край и да утеши скръбта на близките му, като им обясни, че:

Народност, силно чувство,
И любов към отечество
Двата тераха и велеха
Да не жале братя и майка —

а да отиде в Русия и да получи там по-солидно образование и подготовка. Поетът е убеден, че негова и тяхна награда за дългата раздяла ще бъде не някаква лична облага в живота, а приносът, който ще даде в общонародната борба за освобождението на отечеството.

Но ако може да спомогне
Отечеството да си избави,
Македония, Тракия,
Па и Горна България
От фанариоти владици,
Проклети, лукави гърци,
Кои дават като волци
Бедните и кротки овци.
(„Гулаб“)

Тръгнал по пътя на своето идейно и творческо оформяне, още в първите години след пристигането си в Русия Райко Жинзифов се прониква от съзнанието, че трябва да се бори с враговете на народа. В часове на напрегната работа, на дълги и приятни разговори с Аксаков, Нил Попов и други представители на Московския славянски комитет, както и в неспокойните нощи той се вълнува от една мисъл, от една прекрасна мечта: да помогне на своя изстрадал народ, да види родината си свободна. В тези именно часове един „невиден и таен глас“ държи мисълта му будна и го призовава:

Спрегни плуга за забравената нива,
Че близка ет доба, близок ет час.
Стани, земи остен в ръце, работай
Ти и ден, и нощ, със труд, сос пот,
Изтреби тръне, изчисти троскот, изорай
Безплодна нива да дадит плод. . .
(„Глас“)

На пламенния призив на този „невиден народен глас“ поетът отговаря с клетва, че е „готов да изоре забравената нива“. И в още много други стихотворения, които няма да цитираме тук, намира израз съзнанието на поета, че „часът е близък“ и той трябва да бъде готов.

Като става дума за любовта на поета Жинзифов към родината — основна тема в неговите стихотворения, — любопитно е да узнаем дали той изпълнява своята клетва пред „невидения народен глас“. Отдалечен от родината със стотици километри, попаднал изцяло под влияние на московските славянофили, които бяха преди всичко само съчувственици на поробените славянски народи, но не и техни братя по оръжие и идеали, у Жинзифов, както вече видяхме, постепенно угасва желанието за непосредствено участие в борбата на

народа; той изгубва необходимата смелост да се завърне в родината си и при съществуващите в нея условия — пълни с изненади — да заработи за доброто на своя народ, поради което „решителният час“ го заварва неподготвен. Така любовта му към родината се превръща в едно неизлечимо страдание, задето не е изпълнил както трябва своите предишни намерения и клетвата пред „невидения народен глас“. В това си страдание поетът стига дотам, че проклина деня, в който се е родил, и книгите, от които се е учил.

Сички книги, науки нему сет криви.
Свой век он наричат проклет.
Он си прокълнуват оная година,
В коя он се е родил.
Що всичко пропада, що всичко загива,
Това, кое он е любил.
И дека пропаднаха мислите му мили?
. . . . . .
Що ви направихте, книги многобройни?
Ви каков донесохте плод?
Усмалихте ли вие мъки безбройни
На горкийт той ми народ?
(„Безсоница“)

Все същото безпощадно и болезнено самобичуване за „пропадналите му мисли мили“ и за неизпълнената клетва пред „невидения народен глас“ личи и в стихотворението на Жинзифов „Сам себе си“:

Затова я сам себе ненавиждам, не любам,
Че години си млади безплодни я губам,
Че майка си любех, а я нея оставих,
Че я любех сестра си, я и нея забравих.
. . . . . .
Ненавиждам я себе, че изгубих юнашество“ [разр. Ил. К.]

Тази болка по „загубеното юнашество“ се усилва и от чувството на осамотеност, което поетът изпитва. В родината му и в другите южнославянски страни се разгаря националноосвободителна борба, изправя народът своята гръд срещу враговете, а поетът там, в Русия, стаил в гърдите си обич към цялото славянство, се чувствува изоставен, самотен. И той с разплакани очи изповядва:

Че я целий свят любам, а сум станал и бродам
Я самичък, едничък като скитник без рода,
Где да любам, а искам чисто, честно до гроба,
Че и я сум сос страсти, сос желания, сос злоба,
Че когато ме сърдят, та ми злъчка изливат,
Страст или злоба в сърце те ми силно развиват,
Да погинат я искам, да ми станат те жертва,
Но щом ръка я кренам, в той час става тя мъртва [разр. Ил. К.]
(„Сам себе си“)

И това, че ръката му „става мъртва“ в часа, когато я вдигне срещу врага, усилва неговата душевна болка, прави още по-непримиримо противоречието между неговата неугасима любов към родината и чувството на слабост, на откъснатост от народа. Но и в тези минути на болезнено силна душевна борба той не скъсва с обкръжаващата го идейна обстановка, не успява да се въоръжи с по-голяма решителност, необходима му, за да се влее в редовете на

борбата. От едно писмо на Нешо Бончев до Марин Дринов научаваме, че по време на Априлското въстание Жинзифов е възнамерявал да отиде в Балкана и да се присъедини към една от четите. Обаче и в тоя случай, види се, оформените у него в продължение на петнадесетгодишното общуване със славянофилите мисли и идеи са отслабили това му настроение, препречили са отново пътя му към непосредствено участие в революционната борба, усилили са същевременно неговото душевно страдание, така добре изразено в много от стихотворенията му. Като имаме всичко това пред вид, можем по-правилно да разберем и смисъла на онова „преждевременно нравствено умиране", за което Нешо Бончев говори в писмото си от 24. II. 1877 г. до Марин Дринов: „Ти четеш, друже, Московские ведомости, та трябва да си се научил вече за смъртта на Райко... Това известие като гръм ме сразi, та още не мога да дода на себе си... Трагична и неусетна смърт! Тежко да умира человек на чужбина, а още по-мъчно е това преждевременно нравствено умиране" [разр. Ил. К.].

Голяма част от стихотворенията на Райко Жинзифов са посветени на борбата срещу фанариотското духовенство за установяване на свободна българска църква и български училища. В тази борба Жинзифов е въвлечен още на младини от своя учител Димитър Миладинов. По-късно, в Русия, под влияние на славянофилите той се оформя като борец главно срещу шовинистическите пристъпи на фанариотското духовенство. Райко Жинзифов не е революционер нито по сърце, нито по идея и не случайно най-важна за него е мирната борба за църковна свобода. Вярно е, че в някои от своите писма до Марин Дринов той изказва мисълта, че „само сабията" ще разреши църковния въпрос, а в стихотворението си „Недопеяна песня", написано през 1864 г., определено заявява:

Нам не помагат със сълзи, молитви,
Жертви олтарни, поклони ниски . . .
Нам са потребни кървави битки,
Час на съдба ни може да е близки. . .

Обаче тази прекрасна мисъл на поета, която веднага ни спомня крилатите думи на Каравелов „Свободата не ще екзарх — иска Караджата", не само че се отнася за църковната борба, но и е изразена в стихотворението „Недопеяна песня", която Жинзифов за съжаление не изпя и до края на живота си, защото силно бе въздействието на славянофилите върху него. Дори и в стихотворението „Отзив към певецът", написано на 17. VI. 1869 г., когато революционното движение в България бе пред прага на новата тактика, изработена от Левски и Каравелов, поетът някак си общо призовава „златогривия лев" да строши веригите на робството. Цяла група стихотворения — „Питала е България", „Молитва", „Доба", „Гулаб" „Град" и особено „Гусляр в собор" — характеризират Жинзифов като непримирим враг на гръцкото духовенство и борец за свободна българска църква; изразяват просветителските концепции в неговите обществено-политически разбирания. От стихотворението „Питала е България" става напълно ясно, че според поета България е паднала

под робство поради волята на бога, липсата на домашна слога и завистта, злобата на гърците. Ето защо възстанови ли българският народ своята вяра в бога, засили ли своята омраза срещу гръцкото духовенство, той ще има своя черква, свои свещеници, а заедно с това и свобода.

Не ли време, не ли доба
Гнъсна завист да изгоним
И взаимната ни злоба
В братска любов да обърнем!

пита Жинзифов в стихотворението „Молитва“ и отговаря положително. Веднага трябва да кажем, че този призив за превръщане на „взаимната злоба в братска любов“ няма нищо общо с лозунга на Раковски, а по-късно на Каравелов и Ботев за обединяване на народните сили в борбата срещу политическите и социалните врагове. Не на едно място в стихотворенията си Жинзифов се обръща към небето, бога и слънцето, задава им въпроси, разказва им за тежкото положение на народа и ги моли да ощастливят неговата съдба. Тези моменти в поезията на Жинзифов също свидетелствуват за откъснатостта на поета от родната действителност, която откъснатост обяснява до голяма степен и просветителската същност на отношението му към църковния въпрос, и разбиранията му за историческото развитие на българския народ.

В няколко стихотворения Жинзифов разкрива своето отрицателно отношение към вредното въздействие на „европеизма“ в някои български градове, което се засилило значително след Кримската война. Поетът се приобщава към Петко Славейков, също към Каравелов и Ботев и чрез творчеството си полага усилия да запази чисти бита и обичаите на българския народ от разлагащото въздействие на отрицателното в западната култура. В стихотворението си „Европеизмът в Шумен“ той остро критикува и осмива поклонничеството на една част от българската интелигенция тогава пред външния блясък на европейската цивилизация.

В поезията на Райко Жинзифов будят интерес и ония стихотворения, в които е нарисуван свежо и с обич образът на македонката, на тази, която и при най-трудните условия за живот е намирала възможност да отиде на селския мегдан и там в празнична премяна заедно със своите дружки и приятели да извие хубаво кръшно хоро, да отпочине от непосилен полски труд. („Млади години“, „На другоземецът“, „На чуждина“ и др.) С чувство на възхищение поетът говори за труда на македонските жетварки, за другарската атмосфера сред тях, за красивата македонска природа, която изпълва и неговото сърце „само със скръб и жалост“. Ето само два примера:

Ред от жетварки, веейки гласовито,
По зелено поле идат.
Смирно, нога до нога, рамо до рамо,
Сърп у них за пояс свети.
Млади... кой ги е видел, той знаит само,
Нему душа ке запламти.
Клета ви съдбата, българки млади,
Хубост каква е у вас!

Всека ви стъпка, поглед, пълни ви гърди,
Медний и силен ваш глас!
(„Безсоница“)

Или:

Из них една македонка,
Хубавица милолика,
Светлокоса, черноока
Със снага стройна, белолика,
Запеяла, загукала
Исто славей, малка птица,
Запрусала, заиграла
Како полска яребица
(„Гусляр в собор“)

На последно място — разбира се, не по значение — ще отбележим стихотворенията, които отразяват личния живот на Жинзифов в чужбина, неговото детство и отношението му към такива български възрожденци като братя Миладинови и Сава Филаретов. Заедно с извънредно ценните биографични сведения за техния автор тези стихотворения запазват и днес своето значение като изповед на един силно лиричен, болезнено чувствителен поет. Което и стихотворение да прочетем, ние навсякъде чувствуваме душевното страдание на Жинзифов, породено и постоянно подхранвано било от лошите битови условия на живот, било от съзнанието, че губи сили и смелост за непосредствено участие в националноосвободителната борба на своя народ. Покоряват ни веднага със суровия, строг, самокритичен тон на поета стихотворенията „Безсоница“, „Сам себе си“, „Охрид“, „Таен глас“, „На чуждина“ и други. Искаме ли да оценим правилно създаденото от Райко Жинзифов, ние непременно трябва да се пренесем в оная мрачна, убийствена обстановка, разкрита в стихотворението „На чуждина“, която е покосила много от неговите сили и възможности.

О! Защо нема кой да те видит,
Какво богатство ти сам си владаш:
Стол за писмо (пишене), стол за седене,
Изкинат сюртук и панталони
И две три книги, те за четене,
А ризи немаш, нити пък скорни.
Течат прозорци во стая малка,
А воздух тежок, вонеща влага,
На дървен одър тело се валка.
. . . . . .
И днеска търпиш, и утре страдаш,
И неусетно как свещ ся топиш,
И в тежка болест, в постеля падаш,
Дор в чърна земля ти ке ся стопиш.

Подобно на своя приятел и сънародник Константин Миладинов, който също в няколко стихотворения и особено в малката песен „Сираче“ разкрива материалната си безпомощност и социалните противоречия в Македония, Райко Жинзифов дава в тези стихотворения вярна картина както на своя личен живот, така и на народния живот изобщо. Как еднакво звучи в това отношение поезията на Миладинов и Жинзифов!

Сите со лебец, со вода,
А я без корка да ода —
Сите со рубо шарено
И сос кадифе зелено,
И я от сите терано...
(К. Миладинов: „Сираче“)

О! Не ет стая — свинска кочина,
Ти в тая стая седиш самичък,
А гладно сърце тамбура свирит
И зъби скребтат тебе клетничък,
Утроба не ще да се мирит...
(Р. Жинзифов: „На чуждина“)

Тежко е за поета Жинзифов да живее далеч от роден край, далеч от радостите и скърбите на близки и познати. С всеки нов ден у него се разгаря все по-силно желанието да се завърне, но обстоятелства от друго естество, които отчасти изяснихме, не му позволяват да стори това и той изпада в непреодолимо униние. Да любиш цял свят — изповядва той в стихотворението „Сам себе си“ — и да бъдеш самичък като скитник без род; да виждаш, че умираш без време, подобно на цвете, което изсъхва в градина, „где бистра вода не извират“ („Жалба“), е непоносимо тежко.

В тези стихотворения Жинзифов е отразил не само своите тъжни мисли и настроения, но и любовта си към всички славянски народи, любов, която го вдъхновява за труд, за нови дела. Макар и да е под влияние на славянофилите, в единството на славянските народи, изградено на принципа на равноправието, той вижда залога за тяхната победа и по-светло бъдеще. И единствено вярата в това бъдеще прави по-оптимистичен неговия поглед върху живота. На славянския конгрес в Москва той вдига първа наздравица за дружбата между славянските народи, а след това и за победата на славянската писменост, бит и култура.

Братя, вече дошла доба
Да изпием първа чаша
Не за завист, не за злоба,
Но за братство, дружба наша
(„Гусляр в собор“)

В художествено отношение поетичното творчество на Райко Жинзифов стои под нивото на съвременната му българска поезия. Запознат много добре с творчеството на Паисий, Софроний Врачански, Георги Раковски и Петко Славейков, на украинските и руските поети Шевченко, Пушкин, Лермонтов и други, Райко Жинзифов не усвоява тяхното художествено майсторство. Нашият поет не притежава техния богат творчески опит. Той не владее средствата на стиха, поради което нещо обикновено е стихотворенията му да са неправилно композиционно построени, с неподходящи рими и нарушена ритмика. И в езиково отношение те също притежават редица недостатъци. По начало написани на родния му диалект, те крият в себе си много отклонения от него, русизми и елементи на други диалекти. Още през 1871 г. Кузман Шапкарев в своята бележка към стихотворението „Вдовица“ („Читалище“, II, 1871 г., кн. 7, стр. 315—320) посочва някои кратки примери на отклонения от родния му диалект, допуснати вероятно под влияние на университетското образование в Москва и на средата, в която Жинзифов се движи там. Колкото много и сериозни да са тези отклонения, те не правят мисълта на поета неразбираема и далеч не са единственият критерий, по който можем да съдим за общественото значение на стихотворенията му.

Когато преценяваме стихотворенията на Райко Жинзифов, не може да не констатираме, че посочените в тях мотиви не са нови за българската поезия от 60-те години на миналия век. Напротив, намираме ги в творчеството на почти всички български поети, съвременници на Жинзифов. Ето защо значението на неговата поезия не е главно в темите, които разработва, а в обстоятелството, че в нея сравнително най-пълно и най-добре са отразени обществено-политическата атмосфера в Македония и свободолюбивите идеали на нейното население. Същевременно чрез поезията на Жинзифов, създадена предимно на руска земя, руската общественост почувствува по-силно тежкото положение на българския народ, неговите настроения и идеали, за чието осъществяване дава съществен принос. Стихотворенията на Жинзифов имат извънредно голямо значение и като лична, дълбоко искрена изповед на поета. Която и песен на Жинзифов да прочетем, става ни близка обстановката, сред която той живее и работи за успеха на народното дело; пленява ни чистотата на неговите мисли и чувства; виждаме измъченото бледо лице на възторжения студент от Велес, впил поглед в извехтелите от времето византийски хроники и други книжовни паметници, за да открие в тях истината за миналото на своя народ. Четем например, стихотворението „Безсоница", тази вдъхновена изповед на поета, и в нашето съзнание изпъква цялостният облик на този рядко симпатичен български патриот, чието сърце и до последния миг тръпне с народните болки и идеали: среден на ръст, с тъмноруси коси и сини очи младеж, с винаги буден дух и поглед, отправен към юг, към родния край.

ПРИЛОЖЕНИЕ

НЕПУБЛИКУВАНИ ПИСМА НА РАЙКО ЖИНЗИФОВ

За архивното наследство на Райко Жинзифов

Двадесет години — почти половината от своя живот — Райко Жинзифов прекарва в Русия. Както вече бе изтъкнато в публикувания тук очерк, във великата славянска страна, възпитала десетки български общественици, писатели и революционери, Жинзифов се оформя като поет-патриот и талантлив публицист — борец срещу шовинизма на гръцкото духовенство. Едновременно с изпълнението на задълженията си като студент във Филологическия факултет на Московския държавен университет, а след това и като учител в Москва той най-редовно следи руския, българския и гръцкия периодичен печат, подробно изучава българо-гръцките отношения

в миналото, осведомява се за най-новите събития главно в южнославянските страни, пише разкази, стихотворения, статии и по-големи научни изследвания. От 1860 г., когато в сп. „Български книжици“ излиза стихотворението му „Гулаб“, до началото на 1877 г. в българския и руския печат с името на Райко Жинзифов и някои негови псевдоними са поместени близо 50 стихотворения и повече от 200 статии по литературни и обществено-политически въпроси. Но една голяма част от своите творби — статии, пълна биография на братя Миладинови, спомени, българо-руски речник, „Географско-статистическо описание на Македония“ и художествени преводи, най-вече от руската литература — Жинзифов не е успял да издаде приживе.

Къде са тези ценни творби на българския патриот-книжовник?

Докато Жинзифов е бил жив, несъмнено те са се пазели в неговия богат архив. Веднага след смъртта му обаче този архив заедно с малкото материално имущество на поета бил изложен на търг, от който Константин Станишев купил за себе си един голям албум със снимки. Продадените на този търг ръкописи, писма и документи са вече безвъзвратно загубени, тъй като не знаем лицата, които са ги закупили. Възможно е някои материали от архива на Жинзифов да са попаднали в ръцете на руския езиковед Владимир Дал, чиято дъщеря е била съпруга на Константин Станишев, или пък у Иван Аксаков, Нил Попов и други членове на Московския славянски комитет, с които той е имал близки приятелски връзки. Едно основно преглеждане на архивните фондове на тези и други руски дейци, както и на редакциите на вестниците „День“, „Москва“, „Московские ведомости“, „Православное обозрение“ може би ще потвърди това предположение.

През годините на своето пребиваване в Русия Жинзифов е кореспондирал с много руски, български и други славянски дейци. Обстоятелството, че той е бил далеч от родината си, му е наложило да поддържа писмена връзка с редактори на български вестници, учители, общественици. В писмата си до тях Жинзифов откровено изразява отношението си по редица важни събития в България, споделя своите творчески планове, набелязва мероприятия за културното развитие на българския народ. „Те са непосредна изповед — пише П. Динеков по повод писмата на Жинзифов до Марин Дринов — на душевните настроения и вълнения на Жинзифов, свидетелствуват за неговите житейски, обществени и книжовни интереси, отразяват идеите и стремежите му и дават обилни данни за живота на българите в Москва...“

За съжаление голям брой от тези писма — например писмата до Петко Славейков, няколко до Иван Касабов, Тодор Бурмов и други български дейци от онова време — не са ни известни или пък изобщо не са оцелели до наши дни. В България се намира много малка част от писмата на Жинзифов. Така в Историческия архив при Държавната библиотека „Васил Коларов“ се пазят всичко 44 писма, от които: 28 до Марин Дринов, 2 до Георги Раковски, 5 до Тодор Бурмов, 4 до Христо Тъпчилещов, 3 до Иван Касабов и 2 до Ф. Иезбер, редактор на в. „Словенин“. В Архивния институт при БАН се пази само едно писмо на Жинзифов до Н. Ценов, а в Му-

зея на българо-съветската дружба в София — фотокопия на 12 писма до Нил Попов. Две писма на Жинзифов до Васил Д. Стоянов се пазят в Напръсниковия музей в град Прага и ще бъдат публикувани от другаря Зденек Урбан.

Досега са обнародвани следните писма на Жинзифов:

1. Едно писмо от 15. VI. 1872 г. до Найден Геров. Сборник „Из архива на Найден Геров", БАН, София, 1911 г., кн. 1, стр. 271. В това писмо Жинзифов моли Найден Геров да посети квартирата му в Москва.

2. През 1925 г. в сп. „Македонски преглед", I, кн. 5—6, стр. 60—62, Христо Чанков обнародва писмото от 10. VIII. 1870 г. на Жинзифов до Т. Запрянов от Хасково, който известно време е бил студент в Москва и в продължение на дълги години е приятел на Жинзифов. Това писмо — по думите на Христо Чанков — има „частен характер" и изразява приятелските чувства на Р. Жинзифов към В. Друмев, К. Попович, В. Стоянов, С. Мънзов и други членове на Книжовното дружество.

3. В книгата на П. Кисимов „Исторически работи", София, ч. III, стр. 114—116, са публикувани две твърде интересни писма на Жинзифов (от 14. II. 1868 и 5. VII. 1868 г.) до Иван Грудов, редактор на в. „Народност" след Иван Богоров. В първото писмо Жинзифов изразява своята и на всички български студенти в Москва радост по повод излизането на в. „Народност"; съобщава, че в качеството си на постоянен сътрудник на руските вестници „Москва" и „Московские ведомости" е започнал да препечатва в тях по-главните статии из в. „Народност" и накрая изявява желанието си да бъде редактор на същия вестник. Във второто писмо Жинзифов осведомява Ив. Грудов, че редакцията на в. „Московские ведомости" е изпратила чрез В. Рашеев 50 рубли за нуждите на в. „Народност".

4. През 1942 г. Петър Динеков публикува девет писма на Райко Жинзифов до Марин Дринов в статията си „Македония в преписката на Марин Дринов" (сп. „Македонски преглед", XIII, 1942 г., кн. 2, стр. 58—72), а една година по-късно — още три писма също до Марин Дринов (Избрани съчинения на Райко Жинзифов, София, 1943 г.).

5. В началото на тази година в брой 5 на македонския вестник „Разгледи" Александър Спасов публикува отделни пасажи от последното писмо на Жинзифов до Марин Дринов (7. XII. 1876 г.).

Тук обнародваме всичко 44 писма на Р. Жинзифов, от които 16 са адресирани до Марин Дринов, 12 до Нил Попов, 2 до Георги Раковски, 2 до Ф. И. Иезбер, редактор на чешкия вестник „Словенин", 5 до Т. Бурмов, 4 до Христо Тъпчилещов, 1 до Иван Касабов, 1 до Н. Ценов и един призив до учителите в Болград.

Особено интересни са писмата до Марин Дринов, известен български историк, обичан и уважаван от почти всички български студенти в Москва. Дружбата на Жинзифов с Марин Дринов започва от началото на шестдесетте години на миналия век, когато и двамата са студенти в Историко-филологическия факултет на Московския държавен университет. В лицето на Марин Дринов Жинзифов винаги е виждал голям български учен и родолюбец, в делата на

когото неведнъж намира вдъхновение за книжовна и обществена дейност. Публикуваните тук писма до М. Дринов обхващат периода 1869—1876 г. Те свидетелствуват не само за искрената дружба помежду им, но и съдържат много интересни факти за живота на Жинзифов и участието му в дейността на образуваното през 1869 г. в Браила Българско книжовно дружество. Така напр. в писмото си от 5. VIII. 1870 г. Жинзифов разказва подробно за първото годишно събрание на Книжовното дружество, на което той е присъствувал като представител на българите в Москва и Одеса. Това писмо, както и писмото до Н. Ценов от 13. VII. 1872 г. хвърлят светлина върху обществената дейност на Жинзифов в България, върху връзките му с редица български дейци от онова време. Едва сега, въз основа на тези и други някои писма също до М. Дринов, можем да твърдим с положителност, че Р. Жинзифов е един от първите съратници на Васил Друмев, Васил Стоянов, М. Дринов и Ст. Берон при създаването и укрепването на Българското книжовно дружество. Заслужава да отбележим и последното писмо на Жинзифов до Дринов от 7. XII. 1876 г., което съдържа обилни факти за връзките му с видни руски общественици и активната народополезна дейност, която развива по време на Априлското въстание в България.

От голямо значение за по-пълното проучване на живота и дейността на Жинзифов са и писмата му до Нил Попов — виден руски историк и славяновед, професор по руска история в Московския държавен университет и секретар на Московския славянски комитет. Като славяновед и секретар на Московския славянски комитет Нил Попов е проявявал голям интерес към живота и борбите на южнославянските народи, оказвал е съдействие на българските студенти в Москва, някои от които е познавал лично. Райко Жинзифов поддържа близки връзки с него от 1860 г. до края на живота си. Сам член на Московския славянски комитет, Жинзифов неведнъж е ходатайствувал пред Нил Попов (писмено и устно) да бъде оказана парична или друга помощ на младежи от България, пожелали да се учат в Русия, както и за изпращане на руски книги в Македония. Така напр. с писмо от 2. XI. 1869 г. Жинзифов моли Нил Попов да помогне на Иван Димитров от Пловдив, който дошъл в Москва с намерение да се учи; с писмо от 27. XII. 1868 г. настоява пред Н. Попов да бъдат отпуснати от Московския славянски комитет допълнително още 50 сребърни рубли за обзавеждане на българското училище в Крушево; с друго свое писмо без дата Жинзифов моли Нил Попов да окаже съдействие на Андрей Анастасов, книжар от Македония, да закупи на по-ниска цена руски книги за нуждите на училищата в Македония. Изобщо публикуваните тук писма на Жинзифов до Нил Попов хвърлят светлина върху характера на връзките му с Московския славянски комитет и уточняват важни моменти от живота му в Русия.

Двете писма до Ф. И. Иезбер, редактор на чешкия вестник „Словенин“, са също така много необходими за по-пълното проучване на живота и литературното дело на Жинзифов. Те поясняват не само отношението на поета към чешкия народ, но и обстоятелствата, при които е отпечатана първата му стихосбирка „Новобъл-

гарска сбирка", както и причините за неуспеха на редактираното от него списание „Братски труд".[1]

Публикуваните тук писма до Христо Тъпчилещов в Цариград, чрез когото в отделни случаи Жинзифов се е свързвал с баща си, имат предимно частен характер. Писмата до Тодор Бурмов, виден участник в църковната борба, а след Освобождението на България— и в политическия живот, пояснява сътрудничеството на Жинзифов във в. „Время". От тях узнаваме наименованието на статиите, които Жинзифов е изпратил за обнародване във „Время", както и обстоятелствата, при които са написани. Такъв характер има и писмото до Иван Касабов, редактор на в. „Народност", което е в непосредствена връзка с публикуваните от П. Кисимов две писма до Иван Грудов. В архива на Касабов в Държавната библиотека „Васил Коларов" се пазят също и ръкописите на част от поемата „Кървава кошуля" и на няколко Жинзифови стихотворения. Общото писмо на Жинзифов, Васил Стоянов и Васил Друмев до Марин Дринов, както и писмото на Жинзифов до Н. Ценов от 13. VII. 1872 г. съдържат твърде интересни данни за участието му в Книжовното дружество.

Писмата на Жинзифов публикуваме в хронологичен ред, на съвременен правопис. За да се избягнат някои повторения, ще отбележим тук, че оригиналите на всички писма до Марин Дринов и Тодор Бурмов се намират в техните архиви в Държавната библиотека „Васил Коларов", а фотокопията на писмата до Нил Попов — в Музея на българо-съветската дружба. Местохранилището на останалите писма посочваме на съответното място. Датите поставяме в началото или в края на всяко писмо в зависимост от оригинала. Подчертаните думи и изрази, както и обикновените скоби ( ) са на Жинзифов. Свободно прибавените от нас срички към някои неправилно съкратени и недописани думи, както и пропуснати от автора букви са поставени в ъглови скоби ⟨ ⟩, а ония думи, които не сме могли да разчетем напълно точно — в правоъгълни [ ]. В такива скоби сме отбелязали и мястото на неразчетените от нас думи. За по-голямо удобство при използуването на писмата в началото на всяко от тях сме посочили адреса на лицето, до което е изпратено.

Писмата на Жинзифов до Нил Попов подготви за обнародване Христо Крушев, сътрудник в Музея за българо-съветска дружба. Бележките към всички писма са от мен.

[1] Двете писма до Иезбер проф. В. А. Францев изпратил през 1903 г. на Стефан Бобчев, който събирал материали за живота и творчеството на Жинзифов. В писмото си до Бобчев Францев обяснява, че ги е намерил, когато преглеждал за свои научни цели архива на Иезбер. Освен това Францев изпраща на Бобчев и ръкописа на стихотворението „Вдовица", отпечатано в брой 4 на в. „Словенин" от 1863 г.

1

До [Георги Раковски в Одеса]

Благоутробнейший Господине Р...![1]

Чрез настоящето писмо дерзнуем нижеподписанний да ся обявим к ваше Високоблагородие и молим смирено да услышате мое моление и прошение.

Сякам, че излишно е да ви се молим, за да имате и мене беднаго във вашата любов и под ваше покровителство и защита, понеже от първиот час, когато влегох в стаята ви, познах добре, че ме возлюбихте (както и другите македонци) също тако, както що любите всите прочий ученици, и че ще ся погрижите и за нас по возможностю, понеже твърде добре знаете в какво состояние нахожда ся днес нашето отечество, сиреч Македония.

По том молим смирено и със слезание (ах! как да речам..., но и без моя воля ще речам), понеже днес ще тръгнит пощата в Москва, да ми предайте изображенията, да ги запечатим и изпратим, както що ми заръчаха. Веруйте, Господине мой, ако да беха мои, аз с превелика радост и благодарение би ги поклонил вам. Още же и писмата за Г. Палаузова,[2] ако не ги предадохте, молим, ако е возможно и благословно, да ги однесиме ние, колко да ся обявиме пред негово Високоблагородие.

Като сам уверен, че не ще ся налютите на мене, целувам ви десницата ви с почитанием и я сам

нижайший ваш слуга Ксенофон Иванович Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов", фонд Г. Раковски, I Б 461/52

---

[1] Не можем да твърдим с положителност, че това писмо е до Раковски. През есента на 1858 г., когато Жинзифов постъпва в Херсонската семинария в град Одеса, Раковски е възпитател на българските ученици в семинарията, които бащински напътствува и подпомага. Той се запознава и с Райко Жинзифов, като още при първата си среща с него му внушава да не се нарича с гръцкото име Ксенофон, щом се чувствува българин (вж. публикуваното тук писмо до Раковски от 9. I. 1859 г.). Жинзифов с радост се съгласил с изказаната от Раковски мисъл и в току-що посоченото писмо до него изповядва, че ще държи високо българското име Райко, а гръцкото Ксенофон ще презира. В началото на това писмо обаче, написано след срещата с лицето, до което е адресирано („... понеже от първиот час, когато влегох в стаята ви, познах добре, че ме возлюбихте", разр. Ил. К.), той се подписва с гръцкото име Ксенофон, а в писмото до Раковски от 9. I. 1859 г. — с българското Райко. Този факт ни дава основание да предполагаме, че е възможно писмото да е адресирано до някое друго лице с начална буква на презимето си Р., например Ал. Рачински. В такъв случай то ще е написано още преди Жинзифов да замине за Русия.

[2] Никола Палаузов (1821—1899), роден в Габрово, пристигнал в Одеса през 1860 г. Подпомагал е активно просветното дело в България, особено българските ученици в Русия, които са се обръщали към него с молба по най-различни въпроси относно своето следване и пребиваване в Русия. За големия авторитет на Н. Хр. Палаузов пред видни руски общественици, както и за положителното му отношение към културното развитие на българския народ Жинзифов е знаел още преди да отпътува за Русия вероятно от Димитър Миладинов или Партений Зографски. В Одеса Жинзифов се запознава лично с Палаузов през м. септември или м. октомври 1858 г. и поддържа с него близки връзки до края на живота си.

2

До Георги Раковски в Одеса

1859, Януари 9, Москва

Благодетелю мой!

„Благодат человека яко зеницу ока сохрани“ велит мудрий Сирах. Имеечи в сърцето ми нарезанни речените думи, многажди улових перото с намерение да изражам вам най-дълбокото почитание и признателност, които ми внушихте с благодеянията, които показахте на мене. Но коя причина ме принуди да молчам до сега? не, Господине мой, не! Веруйте ми, защо нито неблагодарност, нито пак небрежие. Причината ет известна вам, т. е. никако неможех да ся уверам защо ке можам да вас престигнам с писмо в Одеса. Но сега като найдох благовременние, идам с настоящето ми писмо (со все това що пак ся сумнявам) и с превелика радост, благодарение и почитание дерзнувам да изражам вам моите чувствования със следующите думи:

Г-е . . . . . Раковский,
Мудрий юнак българский,
Радуй ся ти, душо мудра,
Весели ся, душо блага.
Чест и слава си добила,
Вечно име оставила. . . !

Опростите! Толко знай сладит мое сърдце да кажит: Помните ли, защо когато дойдох в Одеса, току-що чухте гръцкото ми име, първий ваш отговор беше: „Да си мениш името, ако си българин.“ Истинно, Господине мой, колку неприлично ми ся видеше името ми, неможам да ви докажам, щото веруйте ми, дури срам ми беше да го кажам другиму . . . Проклети! . . . Прочее вместо Ксенофон. . . зедох име, с което преди две години ме викаше муж добрий и великодушен и най-голем родолюбец в Македония, Д. Хр. Миладинов. Това име ке го держам до последното ми издихание. О! Да знайте, колку ся радувам, даже и ся гордам.

Опростите защо не можам да ви дадам никакви известия за овдешните българи, но с най-дълбоко почитание останувам

Нижайший
Райко Иванович Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов“, Исторически архив, фонд Георги Раковски, I Б 460/52

3

До Христо Тъпчилещов в Цариград

1860, февруари 15, Москва

Благородны и родолюбивы Господине!

Целта на настоящето ми писмо не ет нито да вас поласкает, нито пак да вас похвалит. Вашето родолюбие и вашите услуги кон нашето бедно, но мило отечество, сет выше всякой похвалы. Дай

боже, още неколко си таквизи люди! Ево що велит младо българско сърдце. Следователно целта на моето писмо ет да вас обезпокоит, но като чистий българин твърде сум уверен, че ще изполните моята молба. По бащина ми воля ви заключвам едно мое писмо за него, което молям ви ся покорно да изпратите с първо благоволение на баща ми, с когото вие се познахте във време на негово пребивание в Цариград. Вие треба да знаите къде ся нахождат. Я мыслам, че он ся нахождат при владиката Авксентия,[1] който, като що слушам, назначил ся владика в Самоков. Ако да имате некакво писмо от баща ми, молям ви ся изпратете ми го под надпис:

Студенту Московского университета. Его благородию Константину Станишеву (из Болгар). Передать Р. И. Жинзифову. В Москву

Примете, родолюбивий муже! благосклонно, болгарско почитание уважающего вас

Р. И. Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов", Исторически архив, фонд Христо Тъпчилещов, I А 1773

4

До Христо Тъпчилещов в Цариград

1860, ноември 12, Москва

Родолюбче!

Аз твърде добре познавам, че ви додевам с писмата ми. Но нужда, нужда!... Аз немам никакво право да требувам от вас ответ; поне позволете ми и пак да вас обезпокоям с настоящето ми писъмце. Добрый муже! Бъдете так добрый, известете ма с две слова, къде ся нахождат баща ми; жив ли ет, или умрял! Лятос със Запрянова[2] от Хаскіоп ви изпратих едно писмо и една граматика словенска за баща ми; предаде ли ги вам?... Сос слезы ви ся молям, изпратите приключеното писмо до баща ми. Аз пишам нему да ми изпратит пари, че овдешната работа, како що ми ся види, ет изпукана, и тежко и горко на това момче, което ще ся случи да дойде в Москва да ся учи сос празни пазухи. За това аз не би советувал никого да остави Цариградското училище, освен ако има верни средства. И так, родолюбивий ревнителю на бедното наше отечество, ако баща ми изпрати до ваша милост пари или... [не се чете], то бъдете так добры, изпратете ги до мене. Вы можете да адресувате право на мое имя овако:

[1] Авксентий Велешки (1798—1865), роден в Самоков, най-напред епископ в Кюстендил, след това във Велес. Взел е активно участие в църковната борба заедно с Иларион Макариополски.

[2] Тодор Запрянов (1836—1879), роден е в с. Куручешме, Хасковско. От 1856 до 1860 г. следва в Москва, а след това учителствува из разни градове в България. Редактирал е в. „Читалище", отпосле преименуван на „Пътник", в бр. 7 на който е поместено стихотворението на Жинзифов „Молитва". През 1876 г. повторно заминал за Русия с цел да събере от частни лица пари и дрехи, които да раздаде на българските революционери във Влашко. Както личи от писмото, Жинзифов е познавал лично Запрянов.

Его Благородию студенту Московского университета К. Жинзифову. В Москву. — Целувам ви десницата и оставам покорный слуга

К. Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов", Исторически архив, фонд Христо Тъпчилещов, I А 1775

5

До Христо Тъпчилещов в Цариград

Родолюбивый Господине,

Простете ме, родолюбивый Господине, че я пак ся осмелувам да ве безпокоям със следующата ми молба. Приключеното писмо да изпратите сос първата почта в Кукуш до известний вам Нака Станишева. Писмото ет твърде нужно и ще сторете големо благодеяние, защото ся нахождам в мъчно положение. Вероятно баща ми ще платит за колкуто писма мои сте заплатили. Пак ве просам [не се четат три думи] изпратити писмото в Кукуш. Многу ще обязете уважающего вас покорен слуга

К. Жинзифов

Писмото предайте на почтата за в Солун, како що ет надписот.

Държавна библиотека „В. Коларов", Исторически архив, фонд Христо Тъпчилещов, I А 1776

6

До Ф. И. Иезбер, редактор на в. „Словенин"

Господине Ф. И. Jезбера![1]

С драго сърце и с преголяма радост я прочитах вторий брой на вашата всеславянска газета „Словенин". Бог да ви ет на помощ, славний мъже, в това широко поприще, дано бог да, щото ваший „Словенин"[2]... средство за съединяване на си славяне духовно и нравствено...

Простете ми, ви ся молям, ако дързнувам да ви изпратям едно мое стихотворение,[3] кое, ако го одобрите, напечатайте го във вашата газета. Я премного желаем да имам вашийт „Словенин" и це-

[1] Публикуваме това писмо по препис, направен от В. А. Френцев, професор във Варшава, тъй като оригинала той не е изпратил на Стефан Бобчев.

[2] На това място В. Френцев е пояснил, че оригиналът е скъсан, поради което не е могъл да разчете някои думи.

[3] Жинзифов е изпратил стихотворението си „Вдовица", което е поместено в брой 4 на вестник „Словенин" от 1863 г.

ната ке ви изпратям сос второ или ке предадам некому си овде да ви я изпратит. Я сум Бугарин — Македонец.

С искрено кон вас уважение останувам
Ваш покорний слуга
Жинзифов

1863, сечко 20, Москва

Държавна библиотека „В. Коларов", Исторически архив, фонд Ст. С. Бобчев, арх. ед. № II Д, 10289—10294

7

До Ф. И. Иезбер в Прага

Тульская губерния, Веневский уезд, село Василевское, 1863-го года, мая 20, ст. ст.

Pane F. J. Jezbera!

Я немного поздно получил ваше письмо от 19 марта, а именно я его получил на кануне моего отъезда из Москвы, в вышеупомянутое село, где я намерен пробыть целое нынешное лето, т. е. до 15 августа мес. Вам уже известно, что я собираюсь издать книгу под названием „Новобългарска сбирка", которая должна была явиться на суд болгарских списателей в конце этого месяца, но не имея решительно никаких средств для ее издания, ибо собранное мною число подписчиков не покривает ни половины необходимого расхода на издание книги, то я решился прибегнут к другому средству: Один из здешных моих знакомых (русских) сочувствуя моему предприятию нашел мне частные занятия в качестве домашняго учителя за цену, которая покроет нужные для моей книги издержки и таким образом „Сбирка" будет отпечатана в конце сентября мес., вот единственная причина, остановившая на время книгу. От всей души благодарю Вас за присылку дорогого мне „Словенина", где я вижу „Вдовицу", эту несчастную вдовицу... С живейшим сочувствием и удовольствием спешу исполнить ваше препоручение относительно Московских газет и журналов, наименование которых вы найдете ниже. Без сомнения мои любезные соотечественники болгаре, живущия w Praze, посещают иногда вас, то я покорно прошу вас передать им братский поклон от меня; с глубокою благодарностью помещу их имена на конце „Сбирки". Кроме того, „драгий ми Славянине-Чеху", я вас покорнейше прошу известить меня каким образом и путем могу я прислать вам некоторые болгарск⟨их⟩ книг. Я давно бы прислал вам и другим братьям-чехам „Братски труд", 4-ий выпуск которого вышел в конце 1862 год. и прекратился за неимением средств и пр. Когда же отпечатается „Сбирка", тогда вместе с ней пришлю несколько екземпл⟨яров⟩ „Братского труда", только известите меня, если только это не затрудняет вас, через кого и вернее могут попасть в ваши руки упомянутые книги. Если вам нужно будет писать ко мне, то благоволите адресовать так: „В Москву, в редакция га-

зета „Д е н ь“ для передачи студенту Жинзифову“ и письмо дойдет до меня наверно. Что же касается до открытия подписки на ваш „Словенин“ между здешними студентами, то к большому моему сожалению, ея нельзя теперь осуществить, ибо университетские лекции кончились и учащаяся молодежь разъехалась; таким образом придется подождать до начала сент. мес., но и тогда подписка не будет такою, как мне хочется и как следовало бы. Но что же делать? Кто же виноват в том, что братья славяне пошли по разным дорогам и бог весть, куда они пойдут и до чего они дойдут: к вечному ли робству (не дай боже), или к братскому соединению в славянском смысле этого слова. Вот опять посорились двое из братьев[1]... А как отнеслась к этой тажбе братьев журналистика Славян-Чехов? Зачем она не захатела быть безпристрастною в этом деле? Или быть может по глубокой „интеллигенции“ Н а р о д н ы х л и с т о в, необходима вражда и между Русскими и Чехами?... Читали ли вы письмо Гильфердинга к папи Ригеру? Не хочу распрояняться об этом деле, ибо грустно и убийственно грустно... Дай вам бог счастливого и успешного продолжения всеславянского „С л о в е н и н а“.[2]

Ваш славянский брат К. Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов“, Исторически архив, фонд С. Бобчев, арх. ед. № II Д 10289—10294

8

До Тодор Бурмов
в Цариград

1866, януари 29, Москва

Досточтимый г-не Бурмов!

В началото на този месец Ви писах, като Ви изпроводих две стихотворения, за които Ви просех да ги напечатате в почтенната Ви газета, ако ги намирате удобни за нея. Ето сега с настоящето писъмце изпращам началото на обещаната от мене статия за „България при последните й цареви“. Както ще видите, аз й премених заглавието, за да не ся хвърли в очите на д о б р о ж е л а т е л и т е на Вашата газета. Когато ще дойде ред до турците, то аз ще говоря за них кротко и с язык по возможности мек. Аз и тъй съкратих я на половина, но не гледайки на това, тя ще бъде още три пъш толку, т. е. материалът ще хване место на четыри № № от Время.[3] След неделя непременно ще Ви изпровода първото й продължение и тъй натам до конец, тъй щото после получаването на началото,

[1] Навярно Жинзифов има пред вид въстанието в Полша през 1863 г.

[2] В края на писмото Жинзифов е дал библиографски сведения за всички руски вестници и списания, които са излизали в Москва.

[3] В. Время, Цариград (1865—1866), редактор Тодор Бурмов. Във в. Время Жинзифов освен статията, за която говори в писмата си, е публикувал две стихотворения и една полска народна песен „Краковянка“ в превод на български.

което Ви изпращам днес, и после напечатването ѝ ще пристигне и продължението ѝ за следующият после началото ѝ.

Предоставям право като на редактор да направите върху нея свои замечания какви ще намерите за нужны.

Ако не ми побъркат обстоятелствата, аз ще изпращам за газетата Ви сека неделя по една статия редовно: материал има и любопитен, и разнообразен. Но не можете ли да ми ся отговорете или чрез газетата Ви, или с писмо, как е похарно да Ви изпращам статиите си: преко или из Москва в Цариград по руската поща, или чрез Палаузова Н. Х. в Одеса. Ако видам стихотворенията си (вторите) напечатани във Времято, то за мене ще е знак, че писмата ми и статиите ми не ще ся губят.

В стихотворенията, които сте напечатали, има две-три погрешки, от които на⟨пр.⟩ напечатано: „Са... [не се чете] често да плачат душмани...", а беше написано „с а с г о д в а т...", което значи — случается, бывает... Желателно е да нема подобни типографски погрешки в сегашната ми статя.

Получавам редовно В р е м я и твърде Ви сум благодарен.

Поклонете ся, моля Ви ся, Караконовскому от моя страна и кажете му, че аз с удоволствие чета статиите му. Ако желае да ми напише нещо, то съобщете ми адреса му и аз с драго сърдце ще му изпълням порученията му.

Аз вече Ви писах, че газета „День" тая година не ще ся издава и Вие добре сте сторили, като сте престанале да изпращате В р е м я до редакт⟨ора⟩ Аксакова.

Още моля Ви ся да обадити некак си Славейкову да ми изпровожда при Времято или же отделно Гайдата. Аз сум готов да му изпроводя парите, но още не ѝ зная стоимостта за в Русия. Щом ся науча, немедленно ще му ги изпроводя чрез Н. Х. Палаузова. До реда па ще Ви пиша.

Ваш:

К. Жинзифов

9

До Тодор Бурмов
в Цариград

1866, Марта 6, Москва

Достоуважаемый Г-не Бурмов!

Много ви сум благодарен за почтенното Ви до мене писмо от 14 февр., от което аз узнах, че писмата ми и статиите ми не ся губят. Благодаря Ви, че сте нашли достойна за печатане статията ми, както и стихотворенията. Вие отдавна чекате да получите и трето продължение (второто ви го проводих на 14 февр.), но за несчастие аз ся разболях и дори сега, като оздравях, найдох възможност да приготвам и изпратам третото продължение. Със следующата поща ще приготвам и изпратам четвъртото продължение от статията, после пето и т. д. Като разследвам изново византийцити, статията ми ся увеличава се повеч и повеч, тъй щото едва ли ще ся съземе

в десет броеве от Вашето Время. Но аз мисля да ся остановa при преземанието на България от турците, т. е. когато вече сосем ся прекъсват сношенията с византийците, защото без сомнение Времято има немалцина доброжелатели. Имате ли в Одеса некого си, който принимава подписката на Время? В Московск⟨ата⟩ духовна академ⟨ия⟩ има двама-трима българе, които желаят одавна да приемат Времято, като Ви внесат стойността. Те беха написали в Одеса до Тошковича, но той не им е изпълнил желанието. Тези дни ся се отнесоха към мене и ме просят да им изпишам Время. Днес аз пиша до них да изпратят 9 руб⟨ли⟩ и 40 коп⟨ейки⟩ (тъй ли?) в Одеса до Н. Х. Палаузова и отделно писмо до Вас, за да им изпращате 1 екз. от Время. Ако начнете да им изпращате газетата си, то начнете от 26 бр. по следующий адрес: В Москву. Сергиевский посад. в Московскую духовную академию. Иеродякону Евстатию Зографскому (из Болгар).

Като ся прекъсна День,[1] аз начнах да помещавам статиите си в Московския Ведомости[2] под букви Z. Z. Z. Немате ли некаква си възможност да ми ся изпраща Турция, като внеса стойността ѝ в Одеса до Н. Х. Палаузова?

Названието на Гайдата[3] сосем не съответствува със съдържанието ѝ! Жал, че редакторът ѝ е човек не с твърди правила.

Като Ви желая добро здраве и добри успехи, подписвам ся

К. Жинзифов

10

До Тодор Бурмов
в Цариград

1866, Март 15, Москва

Многоуважаемый г-не Бурмов!

На 9 март писах ви и ви ся отговорих на писмото ви от 14 февруар⟨и⟩ и ви изпратих трето продълж⟨ение⟩ от статията ми — листа два. Ето сега пак ви провождам с настоящето ми и четвърто продължение от 3 листа, а при него и едно стихотворение, което надея ся да видам в подлистникът на Времято. Имам намерение да ви проводя с по следующата поща една из поемите на Шевченка. Тя може да ся напечата смело во Времято и може да ся вмести в два подлистника. Вие, без да ми пратите особено писмо, можете в книгата, с която завивате Времято за мене, при мойт адрес, да ми напишете две-три словца, да ви приготвя ли Шевченковата поема, или не. Същото можете да сторите и печатно чрез Времято.

[1] День, Москва (1862—1865), орган на Московския славянски комитет, редактор Ив. С. Аксаков. В День Жинзифов публикува статии по културни и исторически проблеми, а така също и за събитията в южнославянските страни.

[2] Московские ведомости (1756 – 1917). От 1863 г. до 1887 г. редактор на вестника е известният руски славянофил-реакционер Михаил Катков, който защищавал интересите на руските помещици и руското духовенство.

[3] Става дума за хумористичния вестник на П. Р. Славейков Гайда (Цариград, 1864—1865), който Жинзифов е получавал.

Главната Ви статия в 28 брой порази ме с известията си като гърм от небето. Дано бог обърне работите на по-добро за нас, българете! Със следующ⟨ата⟩ поща па ще ви напиша.

Ваш
К. Жинзифов

11

До Тодор Бурмов
в Цариград

1867, януари 2, Москва

Достоуважаемый г-не Бурмов!

Многобройните ми обезателни занятия не ми дадоха свободно време не само да приготвам за газетата ви статия, но нито да напиша поне няколко слова. Ето единствената причина, която ме накара без да ща да мълча. Сега като настигнаха празниците, които овде се продължават две недели, то аз и имах възможност да ви изготвя статия под заглавие: Църковни събори в България. Надея ся, че ако тя ви ся покаже добра, то аз нея ще я видя подир получаването ѝ от Вас, напечатана в един от най-близките броеве на Времято. Моля ви ся, щом получите статията ми, да ми напишете два слова в завивката на Времято, за да не ся безпокоя. Намерен сум да ви изпроводя и друга статия, но тя ще бъде изготвена във февр. мес⟨ец⟩.

Моля ви ся напишети ми (непременно) от кога се наченват абонаментът ми за Времято, което ся изпровожда от мене в Битоля и в Прилеп, за да ви внеса стоймостта му. Продължавайте да пращате Время г-ну Теохарову[1] овде. Стоймостта на Теохаревите екзем⟨пляри⟩ считайти я заплатена, защото аз скоро ще ви внеса парите в Одеса г-ну Н. Палаузову.

Вчера овде излезе първият брой на новата газета „Москва“,[2] която издава И. Аксаков. Аз като постоянний негов сътрудник се разпоредих да Ви ся изпраща „Москва“ даром чрез Одеса и първият брой ще получите едновременно (или може и по-рано) с писмото.

Умолявам Ви да кажете Караконовскому,[3] че делото, което беше ми поръчал, да го счита извършено и че скоро ще му са отговорам на писмото. Но особено ви ся моля да придадете прилагаемото писмо г-ну Славейкову, за което Вий ще ме задължите премного, защото аз не му зная адреса. Не можете ли да ми кажети с каква именно цел ся издава Македония?[4] Аз бих желал още да зная не

[1] Георги Теохаров, роден в Пещера, учил в Херсонската духовна семинария в гр. Одеса, а след това и в Московския държавен университет. Сътрудничил е в сп. „Български книжици“ и в сп. „Братски труд“.

[2] В. Москва започва да излиза в началото на 1867 г. под редакторството на Иван Аксаков. Жинзифов е постоянен сътрудник на вестника и преводач от гръцки на руски.

[3] Васил Караконовски (1840—1905), роден е в гр. Ловеч; учил в Белград и завършил медицина в Москва, след което постъпил на работа като лекар в руското консулство в Цариград. Сътрудничил е във в. Время и други български вестници тогава. Райко Жинзифов се е запознал с него навярно в Москва по време на своето следване.

[4] В. Македония, Цариград (1866—1872), редактор Петко Р. Славейков.

можете ли да найдете некого си в Цариград, който желае да стане кореспондент на газетата „Москва“? Кореспонденциите можат да са написани по гръцки или по български на мое име по известнийт Вам мой адрес, а за трудът си той ще получава прилична награда; той още може да ми съобщи условията, поради които той ще е съгласен да стане кореспондент.

Като искрено съчувствувам на предприятието Ви, съм уважающий Вас

Р. Жинзифов

12

До Тодор Бурмов
в Цариград

1867, ноември 20

Многоуважаемый госп. Бурмов!

С прекращението на газет⟨а⟩ Время прекратиха ся и нашите взаимни дописки. Но аз желая и твърдо желая, щото поне еднаж в годината да имаме взаимно писание ... Бързам да Ви известя, че аз недавна ся видях с познатийт Вам академик М. П. П.,[1] до когото Ви бехте писали за една работа. Като ме питаше за Вас, аз казах му това, което по моето мнение беше потребно; той още ми каза, че ще хлопоче... Дано бог да, да ви ся изпълни желанието. Ви знаети, че у Вас ся съхранява една моя статия под заглавие „Църковни събори в България...“ и проч., която не беше суждено да ся появи във „Времято“. За да не ся изгуби статията тъй даром, то моля Ви ся да я предадете г. Славейкову, комуто и пиша, за да я напечати; ако ли господство му не я одобри, то пиша му да Ви я върне пак назад, а Вие па ще ми изпроводити някак си при удобен случай. Твърде се радвам, като гледам вашето перо, че работи; продължавайте тъй и именно тъй. Аз би могъл да Ви напиша повече, но като не съм уверен, че писмото ми не ще пропадне, оставам до реда, когато получа от Вас отговор. Адрес⟨ирайте⟩ писмата, ако доде надобность, не в институтът, защото аз излязох от там, ами до Редакц. газ. „Москва“. Кажети здраво живо Д-ру Караконовскому и Михаилу Александровичу...

К. Жинзифов

13

До Нил Александрович Попов,
секретар на Московския славянски
комитет в Москва

Многоуважаемый Нил Александрович!

Податель сего Андрей Анастасов (болгарин из Македонии), занимающийся, между прочим, с книжною торговлею. Желая купить в Москве церковные славянские книги для разпространения их в Македонии,

[1] Вероятно проф. Михаил Погодин.

где больше всего нуждаются в церковных книгах, просит содействия Славянского Комитета, чтобы книги были им куплены с некоторой уступкой со стороны синодальной типографии. Маленькая уступка в ценах, если только она состоится, даст возможность Анастасову продавать эти книги в Македонии по ценам, доступным для тамошних болгар. Имея возможность заплатить сполна за книги, Анастасов просит только посоветовать ему, как он может исполнить свое желание. Сочувствуя его стремлению, я обращаюс к вам, многоуважаемый Нил Александрович, с покорнейшею просьбою дать Анастасову, если только находите возможным, рекомендательное письмо к лицу, отвечающему за синодал(ьную) типографию. Я уверен, что Ваше письмо принесет желанную благотворительную помощь. Анастасова я знаю за человека честного и с ревностью желающего содействовать развитию болгарской народности в Македонии.

Преданный Вам

К. Жинзифов

14

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Многоуважаемый

Нил Александрович!

Благодарю Вас за Ваше письмо, которым вы уведомляете меня о возможности быть мне членом Славянского комитета. На днях я заеду к Вам, чтобы внести необходимую сумму для получения членского билета.

Хорошо сделает Славянский комитет, если он войдет в сношение с Одесским Настоятельством. Обращаться надобно к Николаю Христофоровичу Палаузову по той простой причине, что он трудолюбивее всех других членов и не медлит с отчетом.

Я и не знаю, что делать с Кралем — готовых болгарских песен нет. Судя по Вашему письму, он назначает время от 3 до 5 часов, между тем как я занят ежедневно от 9 до 3 часов. Когда же я успею с товарищами отправиться к нему, чтобы петь песни? Я бы давно исполнил свое обещание, но болезнь помешала мне в этом. По всей вероятности, я навещу госп(одина) Краля в Воскресенье 25 февр(аля)—раньше этого мне решительно нельзя.

Ваш К. Жинзифов

1868, февр. 21
Москва

15

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Многоуважаемый

Нил Александрович,

Вчера я получил официальную бумагу за подписью г. гр. Шуровского, в которой сказано, что Совет Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропология и Этнография признало меня своим сотрудником, и надеюсь, что я не откажусь, содействовать его научным целям.

Покорнейше прошу Вас, если возможно сообщить мне по городской почте адрес Президента Общества г. Шуровского, потому что мне необходимо ответить ему о получении бумаги и что всеми зависящими от меня силами постараюсь быть полезным Обществу. Но чем? Об этом мне необходимо поговорить с Вами.

Чрезвычайно сожалею, что у меня осталось весьма и весьма не много экземпл(яров), изданных мною сочинении на болгарском языке. На днях доставлю Вам все, что могу.

Завтра отправлюсь снова к Кралю петь болгарские песни. [Една дума не се чете] г. Шуровский его превосходительство, или нет.

Марта 9, Москва 68

Ваш
К. Жинзифов

16

До Христо Тъпчилещов
в Цариград

1868, Април 16, Москва

Родолюбивый и благородный Господине
Христо Тъпчилещов!

И пак я с настоящето ми идам да вас безпокоям. Ради болгарского имени! Простете ми моята дързост. Бъдете так добры, предайте на баща ми приключеното ми писмо, ако ет още в Цариград, ако ли не, то предайте го Господину Авксентия. Ако ли пак и он отишъл си, то навярно вы ще знайте где ся нахождат или баща ми, или его преосв(ещенство) г. Авксентий, затова молям ви ся със сълзи, за име свято Българско, изпратете го с първата почта къде що ет потребно. О! Многу, многу ще ме задолжите! И затова нещо я не можам иначе да вас поблагодарям освен с глубока признателност кон вас или с некоя общеполезна работа за милата наша България... Бъдете уверени, благородны Господине, за глубокото мое кон вас уважение, с което остану(вам)

Смиренный
Р. И. Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов", Исторически архив, фонд Христо Тъпчилещов, I А 1774

17

До Иван Касабов
[в Букурещ]

1868, юли 2, Москва

Господине редакторе,

Като гледам, че във вестник Народност[1] поместяват са стихотворения доста обширни, то и аз ся решавам да прося Вас да напечатате, ако найдете възможно, прилагаемото... [не се чете] начало на една моя поема под наслов Кървава кошуля, която ще заеме във ваший вестник четири или пет подлистника, не повече. Щом вида напечатано началото на поемата, то немедленно ще захванам да ви провождам редовно продължението и конецът.

Напразно ваший земунский дописник партията, която уби княза Михаила, назовава народна партия. Времето твърде добре откри и още по-вече ще открие след малко каква е тая партия, която соверши гнъсно, подло и коварно убийство. Неужели вие мислите, че от това трагическо дело изгубиха само сърбите, а българите и другите султаневи раби и роби спечелиха?

Уви, от това гнъсно дело на неколцина недалновидни и кратковумни хора спечели само султанът, който може да пие спокойно още десет години, ако не повече. Бог да пази както Българите, тъй и Сърбите от партии, но, уви, между Българите има, как ми ся чини, доволно силна туркофилска партия, която нарича султана царбаща!... Не е ли по-добре да помислим малко нещо над това ново явление в нашия живот, наместо да изчисляваме във вестника си недостатъците на сърбите, че уж мы българете сме съвършенно без недостатъци? Тези и други още премного подобни мисли извиква ги отчасти и вашата статия, сиреч известие за това, че вестник Народност ся намира в критическо положение. Как ви мислите, мнозина ли българе сожаляват за опасността, която грози на Народност?... В 65-й брой на Москва от 20 юня ще намерите една статия, препечатана от „Одесский вестник“ под наслов „Болгарские училища и журналистика“. Авторът на статията, като говори за българс(киге) вестници, дава недобро понятие за народност, та поради това аз желал бих да видам печатний отговор от ваша страна.

Това писъмце не е за обнародване.

Ваш Р. Жинзифов

Държавна библиотека „В. Коларов“, фонд Иван Касабов, II В, 2198 а, арх. ед. № 29, л. 26—29

[1] Народност, български всеобщ вестник, Букурещ (1867—1869), редактор Иван Богоров, а подир него — Иван Касабов. В Народност Жинзифов е публикувал четири стихотворения, една статия и част от поемата „Кървава кошуля“.

18

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Многоуважаемый

Нил Александрович!

Покорнейше прошу Вас оказать, если Вы найдете возможным, денежную помощь из средств Славянского Комитета стипендиантам министерства народного просвещения Вязанкову и Ташеву. Первому необходимы 20 рубл⟨ей⟩, а второму, который еще лежит в больнице — 10 рубл⟨ей⟩. Само собой разумеется, что эти деньги будут возвращены в Комитет, как только получится стипендия из Одессы. Посылаю вам отчет Одесского Настоятельства.

Ваш

К. Жинзифов

1868, ноябрь 17

19

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет в
Москва

Многоуважаемый

Нил Александрович!

Как уже известно, Славянский благотворительный комитет пожертвовал в пользу болгарского училища в Крушеве 70 руб⟨лей⟩ сереб⟨рам⟩. По моему мнению, эта сумма недостаточна для отстранения главнейших причин, которые препятствуют открытию училища. Поэтому покорнейше прошу Вас выдать г-ну Шумкову еще пятьдесят рубл⟨ей⟩ сереб⟨ром⟩. Эти деньги я обязуюсь внести в Слав⟨янский⟩ бл⟨аготворительный⟩ комитет в течение пяти месяцев, т. е. каждый месяц, начиная с наступающего января, я буду платить по 10 рубл⟨ей⟩. Таким образом, жертвуя со сказанным выше условием пятьдесят рубл⟨ей⟩ сер⟨ебром⟩, я желаю чтобы Сл⟨авянский⟩ бл⟨аготворительный⟩ комитет со своей стороны пожертвовал эти деньги в пользу болгар⟨ского⟩ училища в Крушеве.

Готов к Вашим услугам

К. Жинзифов

27 дек. 1868 г.
Москва

20

До Марин Дринов
в Прага

Москва, 1869, Мая 30

Драгий Дринов!

На последното ти писмо аз не можах да ти ся отговоря по-рано, вопервых от това, че аз бех занят почти с ежедневни екзамени, а вовторых — че требваше да земам пари от Бонева, който не живее в Москва. Сега като получих пари от Бонева, Станишева и като притурвам и своите, ето че ти изпращам двадесет и девет руб⟨ли⟩ сер⟨ебренные⟩. Като считам рубл⟨ата⟩ по 15 гроша и съобразно с цената на книгите, които ти сам ми назначи в едно от предидущите твои писма.

Жал ми е много и досадно, че аз още немога да видя твоите уже одавна напечатани трудове. Слушай! Изпращай книгите по следующему верному адресу буквално: В Москву. У Большого Каменного моста. Дом Грузинской царевны. Профессору Императорского Московского университета Нилу Александров⟨ичу⟩ Попову. Аз не зная зачто ти желаеш да изпратиш стотина екземпляри, зер мыслиш, че не са достатъчни 30 екз.? Повече не треба. Книгата изпрати не по почтата, а по некоя си експедиц⟨ия⟩, сиреч общество тра⟨н⟩спортир⟨ование⟩.

Ти желаеш още да изпратиш даром книги в Македония. Аз не те советувам да направиш това нещо и по этому не ти обозначавам градовете. Ксй желае да ся просвети в какво и да е отношение, той треба да си купи това, що му треба. Пропагандна, която не си окупва издержките, не си достигва целта си. Разбираш? С Бертенева аз давно сум скаран, та поради това никога нищо да не изпращаш до него.

Твой

Жинзифов

21

До Марин Дринов
в Прага

1869, август 4, Москва

Драгий ми Дринов! Получих и второто ти писмо. Аз не ти ся отговорих на първото ти писмо, понеже в него намекваше ми, че на неколко време ще отсъствуваш из Прага. Аз никога и не съм мислил да ти ся сърдя, следователно извади из ума си тази мисъл за всегда. Твоите книги уже давно пристигнаха, но аз из них можах да вземам само 4 екз. за подписчиците ти, защото Нил Александрович се разпореди да ги раздаде на учени мъже с библиотеки овде и в Петербург, тъй щото за осталните братя не остана нито една книга.

Сега ке ти кажа два три словца от себе си за твоите книги. Книгите ти са твърде добри и ще имат успех в Българско и именно сега, когато въпросът тъй силно го замътиха, щото не зная дали водата му ще може да обистрее. Полагам, че първата ти книга (Происхожд. Болгар) не ще удовлетвори вполне желанието на грамотните наши съотечественици и ето отщо заключавам тъй: Преди една и половина година в Македония попадна се Истор⟨ия⟩ Болгар Гильфердинга[1] и что же ты мыслиш? Те вознегодуваха на него, как тъй смее да утвърждава, че ордата, която даде названието на балканските славяне, не была славянска. Аз в свое време получих от тези страни две три доста дълги писма, в които те ся обърнаха към мене, уж като к ученому, да им разясня дали е возможно да е истинно то, що казва Гильфердинг. Аз, разумява се, оставих писмата без ответ. Что до меня, то аз ти казвам, че книгата е обработена твърде добросовестно. Но с пълно внимание аз прочетох достойната за похвала твоя църковна история, която вполне удовлетворява моите желания и ожидания и ще принесе несъмненна полза на българете. На 11 стр. местото, дето казваш: „Най-голямата заслуга не е гдето те (Кирил и Методи) и проч.“, аз би редактирувал неколко иначе, т. е. аз бих дал равно значение как на християнството, тъй и на славянск⟨ата⟩ азбука, между тем как ти правиш обратно. Далее защо ты мыслиш, че Юстиниановатa родина не е Охрид, ами другаде, там къде Самоков или Кюстендил? Далее читая эпоху Александра Асеня, аз се удивих като почти что нищо не намерих за църковните събори, които са станали при Александър Асен поради разни ереси, тем более, че упоменяваш за сношенията на Петър Калиста с Търновск⟨ата⟩ църква. Лани аз бех напечатал в Македония една статия за тези събори и вот почему аз любо-

[1] Александър Феодорович Гильфердинг (1831—1872), виден руски славяновед и историк, автор на трудовете „История на балканските славяни“ (1855), „Босна, Херцеговина и Стара Сърбия“ (1859) и др.

питствувах дали ще намеря в книгата повече фактове за тези събори. Но може би ти си немал в ръцете си този български паметник, гдето ся разказва за съборите при патриарх Терновском Теодосий и Александър Асен, паметник, който откри в 1858 г. в Търново покойный Даскалов. Наконец попадват са в книгата названия, които ти не си побългарил как що треба: наприм. ὁ κορυτξᾶς ти го превеждаш Коритский, между тем как треба да ся каже Корчанский. Тази епархия съществува и днес и главний град е населен с албанци правосл⟨авно⟩ вероизповед⟨ание⟩.

Турците назовават Гиорджа, гърците Корицá, а българите — Корча. Разумява ся, че тези мои замечания [не се чете една дума] не са важни и не гибнуват достойнството на книгата ти. Тези дни ще дам да ся печата в Православное обозрение едно извлечение из твоята църковна история, а в българск⟨ите⟩ газети не⟨ка⟩ пишат други.

Получих чешкото приглашение и в свое време ще присти⟨гне⟩ в Прага поздравителна телеграма, само побързай да напишеш на чие име да адресувам. Това е необходимо. Благодаря ти за известието, че стихотворението ми е напечатано в Зората;[1] а аз, братко, и до ден денеска още не сум го видел, тъй също аз не зная дали напечатаха в Народност поемата ми Кървава кошуля, ако тя до сега не ся е явила в печат, то подозревявам, че е побъркал Любен, който тъй скоро ся оттегли от старите и види ся да ся е прилепил към младите. Я ми разясни каква е тази Любенова работа? и что за газета е Отечество?[2] Ради бога подели ся с мене по-скоро с какви имаш известия харни и лоши. Бончева го чекат в гимназ⟨ията⟩ около 20 августа.

Славянский комитет ся готви да прати на Чехите скъпоценен подарок, именно чему [една дума не се чете]. Аз вече наченах да събира⟨м⟩ презрений метал, тъй щото в идущето лето да бъда в състояние непременно да ся вида с тебе и да повида и други още земли. Бъди ми здрав и жив

Твой

К. Жинзифов

[1] В. Дунавска зора, в брой 34 на който от 5. VII. 1869 г., стр. 132, е отпечатано стихотворението на Жинзифов „Отзив към певеца".

[2] Става дума за в. Отечество, който започнал да излиза през м. юли 1869 г. в Букурещ под редакцията на Пандели Кисимов, тъй като Любен Каравелов отказал да редактира вестника поради консервативния характер на програмата му.

22

До Марин Дринов в Прага

Москва (септември) 1, 1869 г.

Драгий Дринов! Не гледайки на това, что я ти ся обещах да ти пописвам по-често, все таки я ти ся отговарям на твоето последно писмо малко късничко. Какво да му го правиш, бре братко? Таква уж е нашата ленива славянска натура. От какво да начена и какво да ти пиша. Бончев си доде; нищо ново не разказва, т. е. разказва то, что секиму из нас е известно. Канили го са във Филибе да остане, ама плата му ся показала малка (12000 гроша). Но все таки мисли до година да върви в Турско, ако обстоятелствата бъдат благоприятни. Прости, че аз пиша непоследователно: занят съм по горло. Прилагам ти при сем статията ми за църковните събори при Иоана Асеня; [знай] само, че тя е напечатана не в первобытном ее виде, потому что редакц⟨ия⟩ Македон⟨ии⟩ изволила почему-то обрезать ее. Книгите, които желаеш да имаш, врядь ли ще ги добиеш, защото трудно да ги изнамериш: 1) Сочинения Ф. Черноговского нема ги в продаж⟨б⟩а, понеже подир смъртта му, като му запечатаха имуществото му, запечатаха заедно с него и съчиненията му; 2) Даскаловийт паметник тоже го нема в продаж⟨б⟩а; 3) Сочинение Васильева за бугхалтерия тоже още не можах да изнамерам, следователно намерих само сочинение фон-дер-Зее. Но има надежда, че ще намеря и сочинение Васильева, тъй щото тази неделя ще ти изпроводя само двете книги, които ся касаят до бугхалтерията.

Получи ли и прочете ли на часот телеграмата ми? Как ние празнувахме овде памят Гуся, ти до сега треба да си узнал из Москов⟨ские⟩ Ведомости. Аз получавам сичките български газеты и поради това аз одавна знаех какво те казаха за твоите книги и за тебе самого. Не ми е дошел само този №№ от Дунав⟨ска⟩ Зора, де е напечатан мойт отзив, поради това много и премного ти ся моля, ако ти е възможно (еще бы нет!) да отрежеш от № на „Дунав. Зора“[1] „отзивът“ и непременно да ми го изпроводиш. Не ся съмнявам, че ще ми изпълниш просбата. Добрите известия, които ми съобщи за Българско, тоже ги знаех из нашете газети. Но твоите лоши известия за Кара-Влашко относително нас, българеге, твърде ми наскърбиха сърцето. Когато ти си омиваш ръцете от този развратен Букурещ, ами аз къде да ся деня? Неужели аз ще стана вечный московский житель? Уви!...

Много има да ти пиша, братко бре, много ми е накипело в сърцето и в душата, но сичко това аз го оставам за до реда, а за сега бъди доволен и с настоящето. Ведь ти ще останеш в Прага още месец и половина. Счастлив ти, что ще пътешествуваш по знаменитата Италия. Хороша Италия! Но какво ще ся прави с нашата

[1] Дунавска зора, вестник за волните българи (1867—1870), редактор Добри Войников. В брой 34 от 5. VII. 1869 г. е поместено стихотворението на Жинзифов „Отзив към певеца“, за което става дума в писмото. В Дунавска зора са отпечатани и други стихотворения от Жинзифов.

несчастна България! Прости, брате! Досвидание до година в Златна Прага.

Твой навинаги
К. Жинзифов

23

До Марин Дринов
в Прага

1869 (октомври) 8, Москва

Драгий Дринов! Като не съм уверен ще ли те намери в Прага настоящето ми писъмце, то и не ся решавам да ти пиша много в ответ на твоето последно писмо. Но все таки считам за нужно да те известя (ако само още си в Прага), че преди два дни изпроводих ти по пощата две книги, а именно: Бугхалтер. фон-дер-Зее и Руководство конторского знания Клинге; първата струва два и половина руб., а втората — 3.50 руб. и за пересылка заплатих 1.20 коп. — всего седам руб. и двайсет коп., които ще останат у тебе до първий удобний случай. Книгите адресувах до Ад. Патера в Чешский лицей. Късно изпроводих книгите по следующата причина: като сум занят ежедневно от 7 ч. утра до 5 веч. буквално, то аз можех да отивам при книгопродавц (ите) само по воскресеньем, и не смотря на то, че изходих сичките московски книгопродавци, не можах да намерам сочинение Васильева, а потому найдох да ти изпратя вместо него сочинение Клинге. Не зная дали ще одобриш този мой поступок.

Преди една неделя изиграхме още една българска сватба: оженихме за купеческа дочь Кацарова (он же Кацарски); помниш ли го?

После това требаше да ти съобща некакви си новости за българско, но как казах выше, като не сум уверен, че си в Прага, то оставам за дореда и нека заключам писмото си с известие, че през септември месец додоха в Москва шест нови българчета да ся учат. Слушаш ли, бае!...

Съобщи ми твой новый адрес

Твой
К. Жинзифов

24

До Нил Александрович Попов, секретар на Славянския комитет в Москва

Многоуважаемый
Нил Александрович,

Податель сего моего письма, болгарин Иван Димитриевич, родом из Филиппо(по)ля, по совету Киевского професора Билбасова приехал в Москву с намерением учиться. Но спрашивается, может ли Слав(янский) Комитет взять его под свое покровительство?

Если же не может, то что делать с ним? Я не в состоянии оказать ему какую-либо помощь, ибо у меня уже есть один стипендиант. Поэтому покорнейше прошу Вас, если у Комитета есть какия-либо средства, то нельзя ли будет уделить и сему новоприезжему болгарину малую частицу? Я не знаю что пишет Вам г. Билбасов. Нельзя ли будет зачислить этого моего земляка стипенд⟨иантом⟩ Киевского отдела Слав⟨янского⟩ Комитета. То есть чтобы деньги были посланы из Киева. Я больше не знаю что придумать.

1869 г.

нояб. 2 Готов к Вашим услугам

Москва К. Жинзифов

25

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския
комитет в Москва

Многоуважаемый

Нил Александрович!

Податели сего моего письма иеродиаконы Игнатий и Хараламлампий из Рильского монастыря из Болгарии, учащиеся в Московской духовной семинарии обратились ко мне с просьбою ходатайствать у Славянского комитета, не будеть ли возможно, чтобы Комитет выдавал им денежное пособие по 5 рубл⟨ям⟩ в мес⟨яц⟩. Зная, что Комитет в прежние года выдавал денежное пособие духовным лицам из славян, то обращаюсь к Вам с покорнейшею просьбою, не найдете ли возможным назначить сим болгарам иеродиаконам по 5 рубл⟨ям⟩ в мес⟨яц⟩. Я уже несколько раз беспокоил вас подобными просьбами, но что же делать . . .

1869 г., дек. 28. Ваш покорнейший слуга

Москва К. Жинзифов

26

До Марин Дринов в Неапол

Москва, 14/26 Мая 1870 г.

Дражайший Дринов! Наший другар Нешо предаде ми твоето здраво-живо. Радвам ся, като слушам, че си жив и здрав, и аз, слава богу, здравствувам. Ти пишеш Нешу, че на 25 юли в Браила ще стане собрание от членовете на българското книжовно общество. Следователно не ся сумнявам, че ти ще да слезиш из Италия в Каравлашко. Когато е тъй, то аз ще си изменя маршрутът, за да попадна и аз в това собрание. Но во всяком случае, ако ти по некаква си причина не ще можеш да додиш в Браила, то моля ти ся напиши [една дума не се чете] на приятелите си в Браила заради мене, сиреч рекомандувай ме, защото аз освен Друмева никого не познавам тамо. Не ся сумнявам, че ще ми изпълниш желанието ми.

Може би пита щеш какво правам аз? В настоящето време, като ся прекрати учението, аз пиша статии под заглавие „Судьбы болгарской церкви“ на основание на твоята книга, за да познакомам руското общество с историческият ход на българската църков. Първата статя уже ся напечата в „Православное обозрение“[1] № 5 за май мес⟨ец⟩. Като свършам тези статии, ще начена да приведа в порядок „Отношение на Византия към България при Александър Асен“ и други неколко статии, които сам ще донесам в Браила.

3-го мая събра ся Славянский комитет в университетът по поводу 1000-я християнства у Болгар. В присуствие на многочисленные слушатели аз прочетох статия, в която изложих в кратце судбата на българск⟨ата⟩ църков. Статията ми произведе добро впечатление на всички, но все таки овдешните православни сърдца не могат да ся примирят с мисълта, че султанът создава църква... Но представи себе на тойзи семейний праздник не ся яви наш добрый Нешо.

Побързай с ответът си, защото за 9-го юня ся прощавам с Москва. До свидание в Браила

Твой К. Жинзифов

27

До Марин Дринов
в [Прага]

Драги ни побратиме Марине!
в . . . .

Побратим Райко пристигна вече тука из голяма града Москва, по дълги широки друмове; очаквами и други мили и драги гости — еднородци и инородци — от разни страни; па най-сетне и Тебе. Гледай само, както ти бяхме писали и преди малко, да пристигнеш един час по-скоро, за да можем овремно да се разговорим и наговорим как да постъпим синца еднодушно в събранието за по-добрата нареда на дружеството за напред както в нравствено, тъй и в материялно отношение. Треба да знаеш, че и Твоето присъствие на тазгодишното главно събрание дружествово е необходимо, неизбежно, защото инак твърде възможно е да бъдат сетнините за дружеството крайно неприязнени. Не само ний, подписаните, но и сичките настоятели, най-паче г. Ценов, Ст. Берон, сички други одесчане, браилчане и болградчане желаят да дойдеш и Ти непременно за събранието — най-много, нека кажем повторително, самото дело изисква да бъдеш и Ти на събранието. За туй летишком притичай овамо.

Работа много, не можем повече да ти пишем. Гледай да доведеш някого (г. Патера) от Ческо, от Хърватско (г. Jagića или

[1] Православное обозрение, журнал духовный, редактор Н. Сергиевский.

Даничића), от Сърбия (г. секретаря ученога српског друштва) със себе си.

Братски те поздравляваме и целуваме.

Сърдечно поздравление до сичките Ваши

Браила, 3 юли 1870

Твои побратиме
Р. Жинзифов
В. Друмев
В. Д. Стоянов

Архивен институт при БАН, фонд Българско книжовно дружество

28

До учителите в
Болград

Браила, 7 юли 1870 г.

Съотечественици![1]

Като пристигнах из Москва в Браила, за да присъствувам на съборът, който, както е известно, ще стане на 25 текущаго месеца, не мога да не изява горещото си желание, чтото Болград да има на съборът колко е възможно повече представители. Като Ви изражавам моето почитание, което питая към Вас, останувам Ваш ednorodец

К. Жинзифов

Архивен институт при БАН, изх. дневник на Българското книжовно дружество

29

До Марин Дринов
в [Прага]

Одеса, август 5/17 1870

Верный мой побратиме Дринов!

Вчера (4 авг.) върнах ся из Браила в Одеса. Получих сичките ти писма, адресовани до мене в знаменитата Браила. Не ти ся отговорих до сега, защото в Браила имах своего рода главоболия и там чувствата ми меняваха ся секий един ден. Сега като ся освободих от тези приятни и неприятни впечатления, които правеше ги на мене Кара-Влашко, с драго сърце взимам перото в ръката си, за да поговорам с тебе от далеко. Най-първом ке ти кажам: да си извадиш от умът си еднаж на всегда мисълта, че аз напр. ся сърдим на тебе, защото уж си ме излъгал, като беше ми одавна писал, че и ти ще слезиш из прелестнийт Неапол в пусто Кара-Влашко. Твоето неидване равнява ся с идване: от една страна имам много данни, за да ти кажам, що много добре си сторил, че не дойде в Браила, а от друга страна тоже имам данни да ти заявам, че твоето ид-

[1] Този призив към българските учители и други просветни дейци в Болград Жинзифов написва в края на писмото на Васил Стоянов и Васил Друмев до същите, с което те ги поканват да вземат участие в първото годишно събрание на Книжовното дружество.

ване в Браила ще беше много полезно за дружеството. Но миналото вече ся е минало. Аз, брате Дринов, изшетах и извидох, може да ся каже в известном отношении, половината от левий бряг на мътний Дунав (в 1 брой на „Периодическо списание“ ще видиш моята „Дунавска песня“); аз бех в Галац, бех в Браила, бех в Гюргево; бех наконец и в Букурещ; в последний град живях една цела неделя; не ща да ти изложа овде лошите впечатления, които ми направиха букурещките еничаре, защото ти сам си ги видел и добре си ги узнал, но ще ти кажам само, що аз не вервах, че в самом деле ние имаме работа със словесни о с л ы. Бог с ними! Сам св. дух ако слезе из небето и той не ще може да ги просвети. И тъй аз като видех, че не е възможно да ся влезе в разумни сношения с букурещките еничаре, аз побързах да ся върнам в резиденцията на дружеството, где аз поживех цели три недели. В течение на това време аз ся заех с печатанието на своята К ъ р в а в а к о ш у л я. Ето че беше хванало да ся приближава 25 го юли, а па представители не ся явиха отнигде. Па като получихме твоите писма, с които ти ни яви, че не можеш да додиш в Браила, ние (твоите другари) паднахме в големо уние и мене беше ми много тежко, като гледах, че съм самичак, без другара, без помощника, без съветника. Тогава С...[1] удри телеграфът, за да търси тебе, но види ся, че последний те намери, когато уже беше късно. Истината изискува да ти кажам, че аз никаква телеграма не съм подписал, следователно догаждаш ся кой е подписал под телеграмата (впрочем съставена от мене самого) моята фамилия: това нещо мене много не се понрави, но счетох за нужно да скрия в гръдите си гневът си... Нека си додем на думата си. На 21 юли стигнаха писма из Букурещ, които известиха ни, че букурещките членове назначават за представител едного ибраилчанина; тъй също направиха и гюргевците; вечером на 24 юли стигнаха писма из Одеса, които известиха ибраилчанете, че одеските членове избраха за свой представител грешного скитника Жинзифова. Тук треба да ти забележам, че аз един имах сила и право на д е с е т представители. Вечером на 25 юли открихме първото заседание, което ся мина твърде благополучно, като избрахме съгласно с уставът привременнийт председател и деловодител. На другий ден утром откри ся второто заседание: в него заседание аз прочетох на събранието инструкциите на одеските членове, които категорически клаваха необходимо условие: к а п и т а л ъ т на д р у ж е с т в о т о д а о с т а н в а в и н а г и н е т р о н у т и д р у ж е с т в о т о д а с я п о л з у в а с а м о с п р о ц е н т и т е о т к а п и т а л ъ т. Е! Твърде добре! Сички ся съгласиха с този принцип. Подир това избрахме действителните членове (същите). Далее избрахме членовете на настоятелството, които ще ги узнаеш из ибраилските писма. Наконец избра ся една комисия (в числото бех и аз), която прегледа сичките сметки и касата на дружеството; комисията намери сичко в надлежащем порядке. Тъй ся свърши второто заседание, което държа от 8 часа до 2 после полнощ. Това заседание беше най-затрудително: трябаше да ся състави бюджет за вто-

[1] Навярно В. Д. Стоянов.

рата година (1870/71); видохме, че дружеството може да ся ползува само с 5000 фр., а па необходимо е да ся харчат около 120000 фр. Възниква въпрос: от де да земем недостаящее количество? Станаха продължителни и твърде разнообразни разсуждения върху този въпрос, но никой не може да го реши удовлетворително, т. е. тъй, щото да останат доволни и одеските членове. Работата твърде приличаше на разстройство. Но ето че ти стана С. Берон[1] (чест и слава нему), който тържествено обяви, че зима на себе си 5000 фр.! Като виде това г. Ценов, присъедини ся и той при Берона. Тогава ние с рукоплескания благодарихме на них за нихното патриотическо дело. И тъй радостни ние седнахме и съставихме бюджетът, направихме дневникът протокол, когото и скрепихме с подписът си. Беше вече ся минало ч. 2. На разидването аз станах и казах ... едно словце за значението на дружеството и тому подобное. Тържествено обещах ся да печатам трудовете си безплатно; обещах ся още да издам в Москва една книга, от която сичкият приход назначавам в полза на дружеството. Наконец тържествено заявих, че с драго сърце ще пращам на дружеството ежегодно спомоществование от 300 фр. (100 руб.). Рукоплесканията беха громки и рукопожатия горещи. Види ся, че парите имат сила. Еще бы! Ето ти, брате, вкратце, но истинно, как ние устроихме дружеството поне за идущата година.

Позволявам си не да те советувам, ами да те попроса и моля като твой верен другар и побратим да ся откажеш от платата, която ти земаш от дружеството, ако само намираш възможност. Като додеш в Браила, да ги събереш и обявиш с един тържествен начин, че ти своята си плата поне за две години (уж там смотри, как тебя бог научит) жертвуваш на дружеството. Ако ти извършиш това, то ти, вервай ми, брате, много и много повече, нежели аз, ще укрепиш съществованието на дружеството, което по моето мнение е за нас, българете, насущний хлеб. Аз зная, че твоите умствени трудове и произведения ся неоценими. Но, брате, от друга страна аз ся убедих, че на първо време треба и ние, образованите люди, да правиме всевъзможни жертви, иначе не ще можем да победим твърдоглавото и неразбрано (непонимающее) знатно теле (разбирай в собирател(ьном) смисле). По братски те моля, брате Дринов, да не ми ся сърдиш за тази моя просба. Ти разбираш по-добре от мене какво треба да правиш относително к дружеству. Прости меня ради бога! Но все таки еще раз горячо прошу тебя, если только возможно, жертвовать временно свое жалованье в пользу дружества. С нетърпение ще чакам твойт отговор в Москва. Прощай, друг! Бъди ми здрав и жив за полза на народът ни.

Твой от сърце

Жинзифов

---

[1] Стефан Р. Берон (1820—1898), роден в Котел, племенник на Петър Берон; има заслуга за създаването и укрепването на Българското книжовно дружество.

30

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Многоуважаемый Нил Александрович!

Прилагаю при сем следуемый от меня членский взнос (5 рубл⟨ей⟩) за 1871 год, долгом считаю сообщить к сведению Слав⟨янского⟩ Комитета следующее: Полученные мною из Одессы известия от полковника Кишельского[1] говорят что Слав⟨янский⟩ комитет впредь должен быть осторожен при выдаче единовременных или продолжительных денежных пособий новоприезжающим в Москву молодым или взрослым людям Славянского происхождения, неимеющим рекомендательных писем от лиц, которые заявляли бы об их благонамеренности и благонадежности, так как в Москве уже появляются искатели приключений, которые именем болгар совершают разния злоупотребления. Месяца полтора тому назад мне пришлось видать подобного авантюриста молодого болгарина, который под предлогом, что он брат известного Райча Николова, переплывшего во время вост⟨ания⟩ войны Дунай, а теперь служащаго в русск⟨ом⟩ войске, успел обмануть меня и, получивши от меня хотя и незначительное пособие, отправился в Петербург. Все это я передаю Вам на основании письма г-на Кишельского, который предупреждает меня и моих здешних земляков быть осторожными при встрече с новоприезжающими, особенно из-за границы, молодыми болгарами, которые зарекомендовали себя в других городах России или заграницей. „В семье не без урода" — говорит русск⟨ая⟩ пословица.

Из возвращаемой книжки для сбора вы увидите сколько денег выдано мною в теч⟨ение⟩ 1870 года некоторым лицам как члены Слав⟨янского⟩ комитета. Но впредь я предпочитаю вносить по мере сил моих в неопределенное время деньги прямо в Слав⟨янский⟩ комитет, нежели выдавать без согласия комитета пособие лицам, которые впоследствии оказываются не заслуживающими его.

Ваш покорнейший слуга
1871 г. янв. 10 К. Жинзифов

P. S. Покорнейше прошу Вас, многоуважаемый Нил Александрович, не упоминать об этом моем письме в будущем отчете Комитета, ибо хотя и был со мною случай обмана, но все это я Вам передаю со слов г-на Кишельского, который сообщил мне эти сведения, во первых, имея в виду интересы Болгар, а во вторых, из уважения к Слав⟨янскому⟩ благотв⟨орительному⟩ комитету.

К. Жинзифов

[1] Иван Кишелски (1820—1881), роден в Котел; участвувал в Кримската война, а от 1858 до 1878 г. бил на военна служба в Русия. Откога се познава с Жинзифов и какви са били отношенията помежду им, не знаем.

31

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Многоуважаемый
Нил Александрович!

Спешу уведомить Вас, что я с благодарностью готов исполнить желание Сл⟨авянского⟩ комитета, чтобы я принял участие въ обсуждении вопросов относительно основание женской школы для девиц Южнославянского происхождения.

Прилагаю при сем пять рубл⟨ей⟩ сер⟨ебра⟩ — членский взнос от К. Н. Станишева.[1] Остаюсь искренно Вас уважающий.

14 марта
1871 г.

К. Жинзифов

32

До Марин Дринов
в [Москва]

Бае Дринов! Подателят сего Сребро Пенев Стойновский дошел е из българско да ся учи. Разумява ся, че пари нема. Следователно ти като българский патриот, надея ся, че не ще ся откажеш да го представиш пред Н. А. Попова; а там какво ще стане, не зная. Уверявам те, че аз решително немам свободно време да ся заемам с тази работа.

10 септември 1871

Твой
К. Жинзифов

33

До Марин Дринов
в [Москва]

Драгий Дринов! Ведь мы условились угостить г. г. приезжих в Слав⟨янском⟩ базаре. Поэтому изволь в субботу вечером часов в 6—7 (не позже) приехать ко мне на квартиру, ибо я сегодня же написал Н. Герову, чтобы он е [една дума не се чете] пожаловал ко мне. Так смотри же приезжай.

юни 15, 1872

Твой
Р. Жинзифов

[1] Константин Наков Станишев — сънародник и състудент на Жинзифов в Москва.

34

До Н. Ценов
в Браила

1872, июли 13, Москва

Достоуважаемий Господине Н. Ценов!

Най-първо всепокорно прося Вас да ме простете, че с настоящето си писмо дързнувам да Ве безпокоям. Усърдно молям Вас да обърнете своето родолюбиво внимание на следната моя нижайша молба. Вие, родолюбивий Господине, без съмнение твърде добре помните, че аз преди две години, когато имах счастие да присъствувам на събранието на общеполезното и достауважаемо Българско книжевно дружество, при затварянието му обещах ся да жъртвувам всека година по триста франка. Сто франка аз още тогаз броих на обществото. Е, добре! Ще ся рече, че аз в настоящето време съм дължен на дружеството петстотин франка (500). Това е съща истина и аз не ся отказвам от них и готов сум да ги внеса при първата възможност. Но понеже аз сега-за сега не можам да ги заплата изведнаж, то намирам за своя обязаност да изпратам до дружеството лихвата на (процент по 10 на 100) тези 500 франка; еже ще ся рече, че ви пращам (за дружеството) 50 франка. Поради това молам ви ся като председател на Българското книжевно дружество, щом получите това мое писмо, да обадете за това В. Рашееву в Одеса, от когото беззабавно ще получите петдесет (50) франка. Нека речем сега, че тези ничтожни петдесет франка са получиха, ами може би некой си от членовете на дружеството ще попита: „где са твоите 500 франка, които според своето собствено обещание треба да ги внесеш в касата на дружеството?“ Отвещаю: Ако господ бог помогне, а благоразумните наши родолюбци найпосле додат до това мнение, и подир да кажам, до убеждение, че съществуванието на дружеството е необходимо за наший милий народ, че ползата, която дружеството при доброто му устройство ще окаже нему, ще е твърде голема, то аз сум готов да заплатам тези 500 франка, само не в един път, но в два, сиреч по возможности. И тъй тези 500 франка, които я дължествувам на Б. К. дружество, аз съм готов да ги внеса при първата възможност. Това нещо е свършено. Подир това аз си дозволявам да Ве безпокоам със следуящата си молба: аз твърде желал би, чтото Вие достауважаемий Господине, при отворението на заседанието на Б. К. дружество да предложите от моя страна на достауважаемите негови членове и упълномощенчици не намерват ли они възможност да ме освободат великодушно от даденото ми преди две години слово да внесувам в касата на дружеството по 300 франка сека година, зачтото обстоятелствата ми са такви, чтото к сожалению аз не могам да изпълнам даденото си слово. Но не гледайки на тези прискърбни обстоятелства, аз готов съм да внеса в касата на дружеството 500 франка, но не повече. Още можам да ся обеща на дружеството, че аз с драго сърце сум готов да ся трудам в полза негова безвъзмездно спроти силите си. Ето за какво, моля ви ся, многоува-

жаемий и трудолюбивий Господине, да предложете на достауважаемото годишно събрание на Б. К. дружество. С нетърпение чекам да ми съобщете неговото постановление и решение.

Искрено уважающий Вас
К. Жинзифов

P. S. Предайте молам ви ся искрено кланяне на тамошни наши съотечественици, стари и млади, с които ся запознахме, когато бех в Браила.

Същий

P. S. Ако доде ред до гласуване, то свойт глас предавам Вам.
К. Жинзифов

Архивен институт при БАН, фонд Българско книжовно дружество

35

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Достоуважаемый Нил Александрович!

Податель сего Павел Христович Высковский, приехавший из Болгарии в Россию с целью изучить фотографическое искусство, осмеливается обратиться к Славянскому Благотворительному Комитету с покорнейшею просьбою оказать ему, если только возможно, нужное содействие для достижения этой цели.

Готовый к Вашим услугам
Р. Жинзифов

1872 Ок/8 Москва

Адрес мой: В лицей Цесаревича Николая
на Димитровке

36

До Марин Дринов
в [Москва]

Многоуважаемый Марин Степанович!

Дерзнувам да рекомандувам подателя сего Неделька Степановича Габрова, който е един от най-близките приятели на наший общ приятел К. Б. Бонева. Г. Габров желае да се посоветова с тебе за своя работа; быть может в състояние си да му дадеш положителен или отрицателен ответ. Негова милост аз зная отдавна като добр и прекрасен българин

Ноември 3, 1872 Твой
К. Жинзифов

37

До Марин Дринов
в [Москва]

Драгий Дринов! Аз чух, че твоите господари търсят учител за русский язык. Ако това е тъй, то си позволявам да укажа тебе на братът на Н. А. Гилярова, Феодора А. Гилярова, като на добър преподавател по тойзи предмет.

Как си сос здравието? Българските работи зле вървят. Кърстевич ся погърчил и стана пак православен в очите на жената си и на гърците.

15 янв. 1873 г.

Твой
К. Жинзифов

38

До Марин Дринов
в Москва

Байно Дринов!

Чини ми ся, что подателя сего моего письма знаеш го. Моля ти ся бъди великодушен. Помогни му с какво можеш. Он ке ти разкажит своята история. Ако сакаш да ме видиш, то дохождай по воскресеньем. Я сум утром дома от 9 ч. до 1 ч. Още еднож ти ся моля бъди великодушен.

Твой
Жинзифов

39

До Марин Дринов
в [Прага]

Москва, 15 декабря 1875 г.

Любезный Марин Степанович!

Ровно неделя уже прошла с тех пор как до меня дошло твое любезное письмо, на которое решился отвечать лиш сегодня вечером, потому что главным образом бо́льшая часть времени поглощается казенными занятиями; обедом у Розы с пивом; далее необходимым отдыхом, т. е. ленью, которая уже года три подряд владеет мною. Ех! брат Дринов! Во многом я изменился против прежняго, да и при том к худшему. Нет во мне более той прежней, хотя и ничтожный, деятельности, нет того рвения и в известном отношении — самолюбия и честолюбия... Что же и о чем писать тебе? О несчастном нашем друге Бончеве? Он, друг мой Дринов, находится в Одессе, лежит в постели и доживает свои последние дни. В половине минувшего октября Бончев выехал из Одессы в Константинополь и уже через несколько часов он был бы в Константинополь, как вдруг [злой] Посейдон разгневался на нашего друга Бончева, как

на многострадального Одисея; пустил он свои [вкетры], которые и подняли [брашенейщую] бурю, которая в известное время оторвала совсем руль парахода и таким образом параход паднал совершенно под власть ярого и бушевавшего Черного моря. Понятно что никакой надежды на спасение не предвиделось, так как параход уже целые [една дума не се чете] сутки и более предоставлен был произволу роковой судьбы; плач, рыдания, стоны — можеш себе вообразить; все пасажйры с ужасом ждали своей страшной погибели... Однокож, по воле всемогущего Зевса или Афины, или другого божества, морские волны выбросили параход опять в Одесскую пристань и таким образом наш многострадальный Бончев снова очутился в Одес⟨се⟩, где и живет и доживает. Больше о Бончеве я ничего не знаю, кроме того, что он потерпел, или лучше сказать потерпеть, от крушения сумашедшего ссудного (теперь подсудный) [Банка]. Вот судьба-то! Впрочем справедливо говорит пословица: „На всякого мудреца довольно простоты“... О чем же еще писать тебе? Не о самом себе ли? Да ведь ты знаеш как безалаберно живу: работаю, ем, пью, сплю и при удобном случае кучу. Кажется так и окончу свою безполезную и никому ненужную жизнь, тем более что давно перестал мечтать о семейной жизни. Ты же как думаешь об этом относительно самого себе? От души желаю тебе хорошей и разумной невесты, будущей жены! Дай боже!... Кланяются тебе Станишевы; они живут отлично и сынок их находится в вожделенном здравие и как следует растет по законам природы... Сказать ли тебе что нибудь о Боньеве? Изволь! В сент⟨ябре⟩ месяце у него благополучно родилась дочка! Мы получили от него только одно письмо в котором он коротко, но за то ясно известил нас, что он большую глупость сделал, решившись ехать туда; что его жестоко обманул Игнатьев; что мечтает о возвращении в Москву; однакож и до сих пор еще нет его здесь. Не разпространяюсь о Боньеве, потому что ты сам лично беседовал с ним об этом деле его. Не довольно ли? Ах! да, на днях Москва похоронила своего историографа М. П. Погодина.[1] Царство ему небесное. Похороны были торжественные, но все таки же далеко не такие, какими были похороны П. М. Леонтьева[2]... Если нужно будет тебе писать мне о чем либо серьезном, то прошу тебе быть уверенным в исполнении с моей стороны твоего приказание или поручение — все равно. От души желаю тебе здравствовать! Братски жму тебе руку и сём пока дышу

Твой К. Жинзифов

Адресуй: В 5-ю Московс⟨кую⟩ гимназию

[1] Михаил Петрович Погодин (1800—1875), руски историк, публицист и писател; преподавател по всеобща история в Московския държавен университет. Като историк и виден славянофил, съидейник на Иван Аксаков, той е проявявал голям интерес към историческото минало и националноосвободителната борба на южнославянските народи, особено на българския. Бил е в писмена връзка с Найден Геров и други наши дейци тогава. Лично е познавал много български студенти в Москва (Л. Каравелов, К. Геров, М. Дринов, К. Искров, навярно и Р. Жинзифов).

[2] Павел Михайлович Леонтьев (1822—1874), професор по класическа филология и археолог, съидейник на М. Катков и сътрудник на редактираните от него

40

До Марин Дринов
в Прага

1876 г. январ. 18, Москва

Любезнейший Дринов!

Воскрес⟨ение⟩ 7 ч. веч⟨ером⟩. Прежде всего сообщаю тебе адрес нашего любимого друга Бончева: Одесса, Преображенская улица, дом Вирт, кварт⟨ира⟩ Янушева.

Твое милое письмо я получил вчера в субботу, но раньше отвечать тебе я никак не могу, ибо этой вечер я провел в театре (давали Марту) вместе с Станишевыми, которые кланяются тебе. Сегодня в 11 ч. утра, лишь только принялся за перо, что бы писать к тебе, как вдруг нагрянули ко мне трое молодых болгарских студентов, которые пробыли у меня до 3-х часов по полуд⟨ня⟩, а потом я отправился у Станишевых обедать. Вот почему мой ответ опоздает на цел⟨ые⟩ сутки. Ну, что же и об чем тебе писать? Об том ли, что я ничего не делаю (исключая казённой работы), что скучу по временам, а на прошедших празниках особенно? Но это тебя вовсе не интересует, преимущественно в Праге. В таком случае, ты может быть скажешь мне: так пиши же об деле! Да, об каком же деле? Ведь все люди едят, пьют, веселятся, исключая сериозно образованных, ученых и патриотов... Ах! да, вспомнил. Ты хочешь знать сколько листов напечатал Бодянский из твоего нового труда. Вот что я знаю касательно этого: в декабрской книге „Чтении" за прошедший год напечатано столько, что осталось только полтора для январск⟨ой⟩ книги текущего года — и конец; а сколько листов всего — я не могу знать, ибо я не в состояние лететь куда следует чтобы считать страницы и листы, тем паче что ты требуешь от меня безотлагательно скорого ответа, так как ты пишешь, что maximum через две недели выедешь из Прага. Кстати: Когда ты приедешь в белокаменную Москву и пожелаешь меня видеть, то помни крепко на крепко следующее: по середам, четвергам, пятницам и субботам ты постоянно застанешь меня дома (на квартире, ибо у меня нет собственности) с $2^1/_2$ ч. по полуд⟨ня⟩ до 4 ч., а потом в Альпийской Розе. Понял.

Теперь несколько слов об Иречке. Кланяйся ему от меня! Прежде всего надо тебе сказать, что [я] через посредство одного знакомого мне Чеха-педагога уже выписал его сочинение „Deini naroda bulgarskégo", которое я теперь рассматриваю, или лучше сказать, перелистываю. Будь так добр: выпроси у него право на перевод этого его труда на болгарский язык или для себя, или для меня, или вообще для нашего брата болгарина, который взялся бы перевести этот все таки почтенный труд на наш родной язык. Как ты полагаеш, следует ли это сделать или нет?...

Мне очень приятно, что г. Иречек интересуется моею статейкою о бр⟨атях⟩ Миладиновых. Но, друг мой! Не могу выслать ему в

„Русский вестник" и „Московские ведомости". Не знаем с положителност даяи Р. Жинзифов е познавал лично П. Леонтьев.

скором времени. Ведь она напечатана не в „Русском архиве“, а в газете „День“; она (статья) помещена была в одном из №№ „Дня“ за 1861 или 1862 год. Сколько мне помниться, „День“ в то время получался в Праге. Не отыщете ли в „Дне“, в какой-нибудь из пражских библиотек или редакции („Narodni listy“)? Впрочем, об этом мы поговорим еще, когда ты приедешь в матушку-Москву. Тоже самое скажу и относительно картоки Миладинова. Есть портрет Миладинова у нашего Феодорова, у которого надо взять портрет и переснять. Одним словом, все это устроится после твоего приезда в Москву. Так и скажи г-ну Иречку. Благодарю тебя за собщение мне его адреса.

Кончая ответ на твое второе письмо, я приступ⟨аю⟩ писать Бончеву. Господ да хранит его. Прощай и до свидания.

Твой навсегда
К. Жинзифов

P.S. Я чувствую, что ты останешься недоволен моим ответом. Прости великодушно! Обо всем остальном поговорим устно.

Idem

41

До Марин Дринов
в Прага

Москва, юни 23, 1876 год.

Драгий Дринов!

Първите твои писма аз получих в такво време, когато аз усилено бех занят с гимназията и едвам успевах да ги препращам Бончеву. Третето же писмо твое ме намери болен, лежащ в постелята. Аз, брат, поболех цели восем дена от злокачественний кървав понос (дизентерия). Но благодарение богу и изкуству врача аз вече оздравех напълно, но още съм слаб. Ето зачто аз досега не ти отговорих. Брате Дринов! Времената са такива, что те и да мислиш не ти дават за Иречековата история, а колми паче да ся спрегнеш и да почнеш да я превождаш. Щом станеш утром, щом ся умиеш и ся облечеш, като луд бегаш по бульварыте дори не срещнеш газетарите, а па като купиш три-четири газет, с жадност ги четеш, без да пропуснеш нито една строка; а после чтението разни мисли бродат в главата и мозъкът ослабнува. Недей мисли, что руските газеты мало пишат за България. Не! Сичките руски газеты без изключение беха заняти с турските злодейства, които те извършиха над беззащитните българе. Пред три дена аз получих големо плико с подробни сведения (2 стран⟨ици⟩ гол⟨ям⟩ формат) о том, как турците вързлували над българетє. Бончев и аз превеждаме тези сведения и наднях ще ги напечатаме в Моск⟨овские⟩ ведом⟨ости⟩. Знаеш ли, Дринов? Киркович[1] със семейството си уже отдавна ся

[1] Д-р Кирко Киркович, роден в гр. Сопот, завършил медицина в Русия, където до 1872 г. е бил на работа като лекар. След тази година той упражнява своята професия в Пловдив и София, където развива и активна просветна, обществена

намира в Одеса; преди две недели пристигна из Цариград в Одеса М. Желязков[1] със съпругата[2] си; подир неколко си дни яви ся и Бонев със семейството си. Следователно в пусто Турско е много лошо, когато хората бегат даже из Цариград. Старата наша колония пак ся събра в Русия, но и тук те ще страдаят материално и нравствено. Но какво ще правиш?

Многу ти здравие от Станишева и съпругата му. Повече не зная за какво да ти пишам. Бъди ми жив и здрав.

Твой
К. Жинзифов

P.S. България пак ще заеме вторий план, ибо войната на Сърбия и Черна Гора ще погълнят сичкото внимание на руските газеты.

Същий

42

До Марин Дринов
в [Прага]

Москва, окт. 31, 1876 г.
Любезный Марине!

Наистина не зная что да отговоря на твоето любезно писмо от 24 окт. Разве да ти кажа, че я сум жив и здрав? Экая важност, че Райко е жив и здрав, че яде и пие, и спие!... Станишев одавна ся върна из Сърбия, из която изнесе не хубаво впечатление. Бонев тоже блуждае в Румън⟨ия⟩ и Серб⟨ия⟩ и пак ся върна назад с празни ръце и лошаво впечатление, а па за Каравелова[3] и не питай. Но за то хорош его безхарактерный брат Любен.[4] Богс ним. Бонев заседна си на старото место в Подольск. Не ми е известно дали е дошло семейството му. Де ся намира Бончев,[5] ти знаеш, ами зачто отиде с него дъщерята на киевската Ведьма? Грустно, брате Марине! Тази година моите работи са спукани, сиреч доходите ми са смалиха почти что наполовина по непредвидени причини, тъй чтото я от 1 септември принуден бех да ся откажа от Алпийската Роза. Tempora mutantur казват римляните. Твоята шуба лежи у мене в сандъкът. Ако додеш в Москва, то търси ме вечером всегда дома. Желая ти здравие и дълголенствие.

Твой
К. Жинзифов

дейност. През 1876 г. във връзка с революционните събития в Херцеговина и България той отново заминава за Русия, където остава до края на живота си.

[1—2] Д-р Младен Желязков, роден в Лозенград през 1838 г., починал във Варна. Известно време е бил на военна служба в Русия. Негова съпруга е Анастасия Желязкова, сестра на известния революционер Атанас Узунов.

[3] Става дума за Петко Каравелов, който е бил много добър приятел на Жинзифов, Нешо Бончев и Марин Дринов.

[4] Любен Каравелов. Отношенията между него и Жинзифов след неуспеха на сп. „Братски труд" престават да бъдат приятелски.

[5] Нешо Бончев, роден в гр. Панагюрище, завършил Московския държавен университет, виден български литературен критик. Той и Марин Дринов са най-искрените другари на Р. Жинзифов в Москва.

43

До Марин Дринов

Москва, дек. 7, 1876 г.

Драгий Марине! Днес подир пладне получих твоето писмо от 3 текущего мес. и днес же вечерта избирам време да ти напишам неколко редове. Виж, брате, каква е работата: Времената са тежки и трудни, сиреч искат да родят нещо, ама мъжко ли, женско ли, не зная. От всекого из нас потребен е посилен труд и поради това аз уже пристъпих да съставя, по приглашението на Ивана Сергеевича,[1] „Дорожник по Македонии“ или иначе географическо-статистическо описание на Македония. Ами виж сега, брате, какво проклетство: хилядо души дяволе да седнат в душата на проклетийт Ошмянцев[2] (черна душа); за наше несчастие по-големата част от описанието на Македония, което преди 19 години изработихме аз и покойний Д. Миладинов, намира ся у Ошмянцева, от когото не е възможно да ся земе назад, зачтото, как ти сам знаеш, е проклет човек. Но как и да е, аз все таки намирам за полезно да обнародувам поне тази част от описанието на Македония, която аз сохраних у себе си, тем паче, че Славянский комитет проси ма да ся заема с това дело. След две недели ще пристъпам да го печатам; това нещо речи, че е свършено, ами виж ти друго: комитетът настоятелно желае от нас, българете, да му съставим мъничък русско-болгарский словар и княз Черкаский обърна ся към мене с това предложение; аз, разумева ся, не можех да ся откажа; ами пита ся как да го съставя? Времето е късо, а па не търпи. Не зная какво ще направя. Необходим е помощник; сега же ще напиша на Петка Каравелова за тази работа; аз мисля, че по-добре е да съставя кратичак „русско-болгарский беседник“. Как ти мислиш? Напиши ми по-скоро и дай ми съвет как знаеш. Много е вероятно, че в конецът на тази неделя ще доди при тебе Станишев с един русин да ся по-

[1] Иван Сергеевич Аксаков (1823—1886), един от най-видните идеолози на славянофилството в Русия; председател на Московския славянски комитет; редактор на вестниците „День“, „Москва“ и „Москвич“. Поддържал е близки връзки с българските студенти в Москва, които е поощрявал и подпомагал материално със средства на комитета, а върху някои от тях е оказвал идейно влияние. Към живота и културното развитие на южнославянските народи, най-вече към българския, е проявявал голям интерес, особено през годините 1875—1878. Райко Жинзифов се запознава с Иван Аксаков още в първите месеци след пристигането си в Москва и се отнася към него винаги с чувство на уважение. Той е активен сътрудник на редактираните от Аксаков вестници „День“ и „Москва“.

[2] Яков Онисимович Ошмянцев, руски книжовник, славянофил. Както се вижда от писмото, на него Жинзифов е предал ръкописа на „Дорожник по Македонии ...“, съставен през 1857 г. в Кукуш с непосредственото участие на Димитър Миладинов. В сп. „Български книжици“, 1859, кн. 16, стр. 511—514, е поместена статията на С. Филаретов „За народописна карта на Европейска Турция, съставена от Я. О. Ошмянцев“. В статията се пояснява, че Ошмянцев е автор на целия труд, включително и на съответната част за Македония, съставена по думите на Жинзифов от него и Д. Миладинов. Ние не знаем откъде С. Филаретов е почерпил сведения и доколко е достоверно твърдението му за предстоящото отпечатване (тогава) на труда; но несъмнено Ошмянцев е постъпил нечестно спрямо Жинзифов и Д. Миладинов, като е присвоил написаната от тях част за Македония.

советоват сос тебе за работи, които ся касаят до българскийт народ А за какви работи, ти сам ще узнаеш подробно от них. Не ся съмнявам, че ако доде разговор до нашата Македония, то ти непременно, как и аз, и Станишев, ще доказваш, че тя е чисто словенобългарска страна, зачтото, брате, тъй е на самом деле. Времената, брате Дринов, са много важни. Но заради това ние ще си поговорим по-пространно, като додиш в Москва прямо към мене и молам ти ся даже да додиш по-скоро, зачтото ти много ще помогнеш на общата работа.

Твърде съжалявам, че горкийт наш другар Бончев ся намира в лошаво положение. Види ся, че болезнъта е неизлечима и не можем да го считаме „живующим мира сего". Вообрази си, Марине, какво ще стане с Анна, ако Бончев не оздраве. Кой ще я прибере горката там в Татарската Ѳеодосия? Казват ми, че Бончев парите е зел със себе си, а па при него има чужд човек — жена. Боя ся да не остане Анна гола и боса. Бог да й е на помощ. Аз до ден-денеска не съм видел нито Райка, нито [Гешякова]. Скоро ще пристигнат в Петербург Цанков[1] и Балабанов,[2] а от там те вероятно не ще ся откажат да видят и белокаменната Москва, а по моему мнению непременно треба да ся видим с них и ти добре си замислил да додеш в Москва. Поклон ти пращат Станишев и Бонев, който ся намира в Подольск, но скоро него ще го дигнат от старото пепелище и ще го проводат в Кишинев. Още ще ти кажам, брате Марине, че овде в Москва родиха ся много начинания, проекти, приготовуване относително за бъдъщата съдбина на българете, но какво ще стане, един бог знае. Прощай и до скорого свидания

Твой

К. Жинзифов

P.S. Ако имаш свободно време, то отговори ми.

44

До Нил Александрович Попов,
секретар на Славянския комитет
в Москва

Милостивый государь
Нил Александрович!

Хотя быть может и немножко поздно, но все таки долгом своим считаю, в ответ на Ваше письмо от 8 января сказать Вам, что я с удовольствием и благодарностью даю свое полное согласие Дамскому

[1] Драган Цанков (1828—1911), участник в църковната борба, привърженик на католицизма в България; редактор на вестниците България, Ръководител, Източно време и сп. Читалище. В писмото на Райко Жинзифов навярно става дума за обиколката, която Др. Цанков и М. Балабанов предприели из европейските страни (1876) с цел да помолят правителствата на тези страни за съдействие и помощ на българския народ.

[2] Марко Балабанов (1837—1921), активен участник в църковната борба, редактор на сп. Читалище и в. Век. След освобождението на България е заемал отговорни държавни служби.

отделению Славянского комитета поместить в издаваемом им сборнике „Родное племя“ мою статью, озаглавленную „Из заметок путешественника по Македонии“, напечатанную в „Соврем. летопись“ 866 г. Из других же моих статей как на подходящую для названного сборника я позволяю себе указать на статью под заглавием „Димитрий и Константин Миладиновы“. Статья эта напечатана в газ(ете) „День“ за 1862 год. №№ 46 и 48-ой. Быть может пригодна будет для сборника „Родное племя“ еще третья моя статья, озаглавленная: „Несколько слов о взаимном сочувствии славян южных и славян Русских“ („День“, 1863 года, № 3-ий).

Мне кажется, что это пока достаточно, а если нужно будет, то я готов указать еще и другие мои статьи. Я согласен чтобы под этими статьями было выставлено мое имя и фамилия.

С истинным почтением и глубоким уважением остаюсь всегда готовый к вашим услугам.

Москва, янв. 18, 1877 г. К. Жинзифов.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НЕУСТАНОВЕНОТО ЛИТЕРАТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ХРИСТО БОТЕВ

БОТЕВИЯТ ДЯЛ ВЪВ ФЕЙЛЕТОНИТЕ „ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?“

от М. Арнаудов

I

Въпросът за авторския дял на Ботев в редицата фейлетони, озаглавени в по-голямата си част „Знаеш ли ти кои сме?“ (1871—1874), не е стар. Той биде поставен за пръв път едва през 1925 г. от ревностния ботевовед Иван Клинчаров, без обаче да намери от самия него някакъв положителен и що-годе обоснован отговор. Трябва да кажем: такъв въпрос не е бил повдиган никога в печата, докато Ботев и Каравелов са били още живи. Той не е съществувал и за първия редактор на Ботевите събрани съчинения от 1888 г. Захарий Стоянов; не е бил подозиран и от по-късните редактори на тези съчинения, например от Д. Койчев и Ал. Филипов, които предприеха в 1927 г. една по техните думи „нова и пълна“ редакция, обогатила известните дотогава Ботеви произведения с непознати статии, взети от вестниците, в които е сътрудничил поетът. Захарий Стоянов, като говори общо за състава на своето издание с неговите всичко 216 страници и като отбелязва скромния му обем особено с оглед към фейлетоните и политическите статии, забелязва меланхолично в предговора си: „Това е всичкото, което ни е останало от необикновения тоя човек.“ А в края на същия малък том Захарий поставя под черта забележката: „Последните статии после фейлетона „Политическа зима“ имат характер повечето библиографически, отколкото фейлетонен. Ние туряме само няколко за образци, а повечето оставихме като безинтересни.“ Наивната тази забележка извиква днес учудване у сериозните почитатели на големия поет и публицист. Как могат да бъдат наречени безинтересни тези критически отзиви, в които ни се разкрива тъй изразително, тъй духовито мнението на Ботев по ред важни въпроси на литературата и живота? Как може да бъде обявено за неважно каквото и да било, излязло от перото на един изключително даровит човек, който въплъщава и тълкува тъй проницателно духа на своето време? За тогова, който познава литературните разбирания на Захарий Стоянов, обусловени от вкусове и интереси на неговите учители в журналистиката и критиката, не е никак странно това пренебрежение към известен род документи, тъй ценни в очите на ботевоведа, за-

грижен да узнае пълната мисъл на поета, да схване всичките му мнения и възгледи, изказани макар и по случаен повод.

Когато все по това време Захарий замисля да издаде и събраните съчинения на Любен Каравелов, за които пуска на 26 април 1886 г. покана за абонати,[1] той предвижда да включи в том VI от тях фейлетоните на Каравелов, без обаче да се досеща нито за миг, че тук, между тези анонимно или с псевдоним печатани неща, биха могли да се крият и Ботеви произведения. И в края на том VIII от Каравеловите съчинения,[2] чието издаване бива прекъснато тъкмо с тоя том, за да остане то завинаги незавършено, Захарий отново обещава да обнародва в отделна книга фейлетоните — и пак без да допуска, че нещо от тях се дължи може би на чуждо перо. За него, който знае добре какво дейно участие е взимал Ботев в редактирането на вестниците „Свобода“ и „Независимост“ от 1872 до 1874 г., остава тайна сътрудничеството на младия помощник на Каравелов в рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, стряскала, бунтувала, разсмивала с веселия или ядливия си хумор цяла мислеща България от онази епоха.

Нека добавим, че като Захарий Стоянов са мислели и повечето негови съвременници, запознати с литературното дело на Каравелов. Вазов например предава в 1903 г. спомените си за Каравелов, описвайки ни няколко срещи с него в Букурещ, и по този повод говори за силното си впечатление от фейлетоните му, „напоени със злъчен хумор и с отровен сарказъм,[3] без да подозира, че там е давал простор на остроумието си и някой друг, например Ботев, покрай тъй авторитетния в критиката и белетристиката редактор на „Свобода“.

През 1924 г. Михаил Димитров, автор вече на една обстойна студия от 1919 г. върху идеите и творчеството на Ботев — тя излезе много по-късно и в разширено второ издание,[4] — направи истинска сензация с публикуването на цяла книга „Неизвестни произведения“ на Ботев, която обявяваше за безспорно наследство на тогова голям дял от поместените в сатиричния лист „Тъпан“, редактиран от емигранта Иван Мънзов през 1869 и 1875 г., стихотворения, диалози, политически прегледи и други статии. Това неочаквано откритие съживи изведнъж интереса към непознатото, но предполагано участие на Ботев в други периодически издания на времето, особено във вестниците на Каравелов и частно в редицата фейлетони там „Знаеш ли ти кои сме?“. Вярно е, че сам Димитров не повдигаше въпроса за някакъв дял на Ботев в тези фейлетони, бидейки вниманието му заето изключително с писаното в „Тъпан“, а не в „Свобода“ или „Независимост“ на Каравелов; но Иван Клинчаров, който бе издал през същата 1924 г. том I от едно ново „пълно събрание“ на Ботевите съчинения, без да промълви нито дума за някакво участие на Ботев в онези фейлетони, излезе на

[1] Независимост, 1886, бр. 13 от същата дата.

[2] Л. Каравелов, Съчинения. Т. VIII (1888), на корицата.

[3] Ив. Вазов, „Срещите ми с Любен Каравелов“. Българска сбирка, X (1903), кн. X, 605 и сл., препечатано в „У ро в Банки“ (1905), 162 и сл., и в Събрани съчинения, изд. Хемус, IX (1944), 227 и сл.

[4] М. Димитров, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество (1946).

следната 1925 г. с една рязка, язвителна критика на Михаилдимитровото откритие, за да отрече напълно сътрудничеството на Ботев в „Тъпан“, като признае обаче този път — едва този път — някои от фейлетоните в „Знаеш ли ти кои сме?“ за несъмнено Ботево духовно благо... Той изтъкваше именно: „Още в 1906 г. някои живи тогава съвременници на българския поет ни забележиха, че Христо Ботев не е бил, както твърдеше Захарий Стоянов, един обикновен коректор на в. в. „Свобода“ и „Независимост“, но че той е вземал живо участие и в непосредственото списване на тия вестници. Едни от тия съвременници, като Ив. х. Димитров — търговец в Букурещ, може би още жив, който питаеше и някаква лична омраза към Ботева, — Д. Ценович, Ив. Мънзов, Ив. Кършовски и др., привлякоха вниманието ми и върху факти, че отделът „Знаеш ли ти кои сме?“, който бе открит с брой 22, год. II на в. „Свобода“ (13 ноември 1871 г.), не е списван само от Л. Каравелов, но и от Хр. Ботев.“ [1]

Нататък Клинчаров съобщава как в 1906 г., когато предприел своето издание на Ботевите съчинения, той не се решил да включи там нищо от фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“, понеже издирванията му по тази част не били го довели още до нещо сигурно, а пък не желаел да поеме върху си голяма отговорност, като прибързано припише на поета чужди трудове. Обаче към 1923—1924 г., когато бил зает със съставянето на Каравеловата биография, той имал възможност да задълбочи изследванията си върху писателския актив на двамата „родоначалници на българското художествено слово“, Каравелов и Ботев, и да се убеди, че вторият от тях „не е бил прост коректор, но едновременно с Л. Каравелов и съредактор на неговите вестници, в които е писал при равни условия даже уводни статии“, че отделът „Знаеш ли ти кои сме?“, започнат от Л. Каравелов, „последователно е отстъпен на Ботева и че памфлетните статии в този отдел, в който са засегнати всички злободневни въпроси на времето, подготвиха Ботев към неговия хумор и сатира, венецът на които се яви „Послание от небето“... Като твърди по-нататък, че „всички елементи“ на това „Послание“ се намирали „разпръснати“ в онези памфлети, Клинчаров се позовава в подкрепа на своето заключение както на хронологията на влезлите в „Знаеш ли ти кои сме?“ статии и на свидетелството на посочените по-горе лица, така и на „всички обективни и субективни данни“ в самите статии. И той привежда като доказателство — „за сега“, както се изразява той — един фрагмент от памфлетите в „Независимост“, бр. 42 и 43 от август 1874 г., от който между другото могло да се види, както пише сам Клинчаров, „доколко нашата метода на изследване, както и критерият, който ни е ръководил на всяка стъпка в нашата работа, са научни“.[2] Върху самата метода и самия критерий не се казва обаче тук абсолютно нищо и читателят напразно би се мъчил да ги отгадае от дългия цитат из

[1] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията с произведенията на Хр. Ботйов. София, 1925, стр. 5.
[2] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията, стр. 8—10.

памфлета в бр. 44 на „Независимост“. Трябва да добавим тутакси: имаме всички основания — и тези основания ще бъдат изтъкнати по-нататък — да смятаме, че Клинчаров не е бил ни най-малко щастлив с откритието си, тъй като и двата посочени фейлетона се оказват при точно взиране работа не на Ботев, а на Каравелов. Все тъй неправилно той посочва и трети фейлетон от същата редица, този в бр. 31 на „Свобода“ от 15 януари 1872 г., като писан „безспорно“ от Ботев,[1] макар и тук против подобно заключение да говори както самото съдържание на фейлетона, така и фактът, че когато този фейлетон се е печатал, Ботев е бил далеч от Каравелов и от вестника, вън от всяка възможност да пише, като задържан във Фокшанския затвор. При Каравелов в Букурещ пристига Ботев едва шест месеца по-късно, през юли 1872 г., откогато започва и сътрудничеството му в „Свобода“. Най-сетне и при четвърти фейлетон, посочен като писан от Ботев, Клинчаров попада в противоречие с истината, тъй като и този фейлетон, печатан в „Независимост“, бр. 34 от 12 май 1873 г., издава само вдъхновението и стила на Каравелов, както ще посочим по-нататък. И така нито в един от посочените примери методата и критерият на самоуверения ботевовед не се оказват годни да издържат научна проба и не доказват нищо от онова, което той иска да ни представи като напълно достоверно.

Все през 1925 г., но вече в биографията си на Каравелов, Клинчаров се изказва и втори път, пак в най-общи думи, по въпроса, който ни занимава. На едно място в книгата си, в забележка под черта, той заявява кратко и категорично следното: „Отделът „Знаеш ли ти кои сме?“, който бе въведен във в. „Свобода“ (г. II, бр. 22 от 1871 г.), е воден едновременно от Л. Каравелов и от Хр. Ботев. В скоро време ние ще публикуваме в отделна книга всички тия материали под общо заглавие „Памфлети от Л. Каравелов и Хр. Ботев“, съпроводени с нужните обяснителни забележки. Там ще бъдат строго разграничени трудовете на Хр. Ботев от тези на Л. Каравелов.“[2] Какво е разбирал Клинчаров под израза си за фейлетонния отдел, че той бил „воден едновременно“ от Каравелов и Ботев, не е съвсем ясно: успоредната работа тук, поне в началото, е била напълно изключена, а по-късно, както ще видим, Ботев се е наемал да отмени другаря си в този отдел само в редки случаи. Редовното водене на отдела е оставало в тежест на редактора на „Независимост“. Как, въз основа на какви съображения и по какви определени белези е щяло да стане от Клинчаров „строгото разграничение“ на двете пера, ние също не узнаваме, тъй като неговото издание на фейлетоните не се явява за нещастие никога. Както става ясно от полемичната брошура на този фанатичен разобличител на всякакъв род заблуди около живота и творчеството на Ботев, озаглавена „Христо Ботев, няколко спорни въпроси из неговата биография“, появила се в две части през 1940 г. и насочена главно про-

[1] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията, стр. 35; Христо Ботев, II (1940), стр. 23.
[2] Ив. Г. Клинчаров, Любен Каравелов. Биография (1925), стр. 247. Същото съобщение се повтаря, отчасти изменено, и на корицата.

тив Георги Бакалов и Михаил Димитров, коментираният препис на фейлетоните, готов напълно, пропаднал безвъзвратно през неспокойното време до 1940 г.[1] Само пътем, в кратката и популярната си биография на поета от 1926 г., Клинчаров, като засяга въпроса за сътрудничеството на Ботев в отдела „Знаеш ли ти кои сме?", забелязва, че това участие било живо, но не и дълготрайно. Защо? „...И по дарби, и по характерът на своя темперамент Ботев коренно се различаваше от Каравелов. Сарказмът, лютата сатира преобладаваше в перото на идеалния конспиратор, която той не можеше изцяло да наложи в отдела „Знаеш ли ти кои сме?". Ботев реши да основе свой хумористичен вестник, в който да се подхвърлят на жестока критика и осмиване пороците, които разяждаха съвременна България. Така се създаде в. „Будилник"..."[2] Предположението тук за някаква несъвместимост на Ботевия сарказъм с този на Каравелов като причина за основаването на „Будилник" се явява съвсем произволно, несъгласно с фактическото положение, тъй като и след „Будилник", посрещнат благосклонно от Каравелов, Ботев е продължил да пише фейлетони в „Независимост", без да мени маниера или тенденцията си. Причината да се започне „Будилник" е била подруга от тази, която допуска Клинчаров — навярно тази, че е трябвало да се отговори на нуждата от един чисто сатирико-хумористичен лист, какъвто „Независимост" не е бил, не е искал да бъде, оставайки преди всичко сериозен политико-литературен лист. Разликата в начина, в духа да се критикува и осмива, колкото и реална, не е била от естество да мотивира отделянето на Ботев от Каравелов по тази линия. Пък и скъсването на отношенията между двамата революционери настъпва много по-късно по силата на различия в тактиката и в характерите, които нямат нищо общо с фейлетонната критика.

За да приключим с гледището на Клинчаров по въпроса, можем да изтъкнем тук и схващанията му от 1940 г. по въпроса, как би трябвало „да се редактират или откриват неизвестни произведения на един класик". Тези схващания, развити във връзка с приписваните от Михаил Димитров на Ботев работи в хумористичния „Тъпан", са формулирани в две статии така: „1. лицето-изследвач да владее една солидна научна метода за конкретна сфера на изследване и 2. да бъде въоръжен с една чиста, непокварена литературна и човешка съвест."[3] Намирайки самоуверено, че Димитров не притежавал ни едно от двете качества, Клинчаров за жалост съвсем не издава от своя страна необходимото пълно овладяване на „солидната научна метода", както това личи от грешките му при издирване на Ботевите фейлетони в „Независимост". Напътен към това издирване не от собствения си анализ на разглежданите тук произведения, а от подсещането на някои близки до Ботев и Каравелов лица, той не смогва да проникне в същината на литературната проблема и от-

[1] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов (1940), I, стр. 33.
[2] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов. Живот и дела. Поуки (1926), стр. 65.
[3] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов. Няколко спорни въпроса..., 1940, II, стр. 17.

дава на Ботев без колебание неща, които по всичко изглеждат да са собственост на Каравелов. Че това не изключва да бъде Клинчаров прав в други точки на своите ботевоведски наблюдения и изводи редом с някои твърде съмнителни откъм достоверност тълкувания, е безспорно. Но ние тук няма да се отклоняваме от точно ограничената „конкретна сфера на изследване“, както се изразява той, и ще се спрем изключително на въпроса за Ботевото наследство в онези фейлетони.

Как се развива този въпрос по-нататък, след 1925 г.?

Насърчен от откритието си за сътрудничество на Ботев в хумористичния „Тъпан“ — сътрудничество, което тук няма да разглеждаме, понеже то би ни отклонило от пряката цел, — подсетен и от Клинчаров за вероятно участие на Ботев в Каравеловите фейлетони, Михаил Димитров се реши да включи в предприетото през 1940 г. пълно събрание на Ботевите съчинения 14 от тези фейлетони, смятайки ги за несъмнена собственост на поета. Че Ботев е бил в редакцията на „Свобода“ и „Независимост“ нещо повече от коректор и преработвач на дописките, че той е могъл да се прояви и като автор на уводни и други статии, е за Димитров вече напълно сигурно. Димитров привежда от една цариградска дописка на „Независимост“, бр. 52 от 12 октомври 1874 г., думите: „Ако продължите изданието на „Независимост“, то аз се обязвам да бъда, както и до сега, един от най-големите помощници във вашето свещено дело“; привежда това другарско задължение, което заедно с цялата дописка указвало на стила на Ботев и на насърчение от негова страна, и заключава: 1) че поетът е взимал дейно участие в списването на вестника, по-специално в поправките на дописките и на другите материали там, и 2) че „наследството на двамата талантливи публицисти тук все още може да се разграничи“.[1] Напълно прав в общата си констатация, Димитров отделя голям брой дописки в „Независимост“ като произведения на Ботев, без да се спира на фактическите си основания за това, и продължава изказването си така: „По-трудно е да направим това (т. е. разграничението на двойното наследство!) по отношение на подлистниците „Знаеш ли ти кои сме?“... Условията на сътрудничеството между двамата писатели — единият редактор, а другият помощник и коректор — правят доста трудна задачата на този, който би желал точно да разграничи кое от това голямо наследство принадлежи на Ботев и кое на Каравелов. Двамата писатели ще да са се надпреварвали тук в осмиване и изобличаване на туй, което в техните очи е заслужавало да бъде изобличено... При тия отношения към написаното от един от тях са се прибавяли изрази и бележки от другия. Правилно би било да смятаме отбелязаните подлистници като дело на техните общи усилия. И действително в значителен брой от тия подлистници личат перата и на двамата писатели. Прави впечатление, като че ли Ботев е започвал, а Каравелов довършвал. Все пак такова впечатление правят само част от подлистниците. Най-големият брой от тях е дело на Каравелова.“

[1] Хр. Ботев, Пълно събрание на съчиненията под редакцията на М. Димитров. София, I (1940), стр. 169—170.

За мен — нека изтъкна това тутакси — е съвсем неприемливо мнението на Димитров за колективна работа при възникването на фейлетоните от редицата „Знаеш ли ти кои сме?“ Напротив, аз съм убеден, че всеки от двамата автори е писал тук съвсем самостоятелно, макар по-младият сътрудник да се е влиял в много отношения от по-стария си учител. Прав е Димитров само дотолкова, доколкото приписва на Ботев „незначителен брой“ от подлистниците [1] — за всеки случай брой, по-голям от този, който съм готов да приема (8 вместо 14). Няма да се съглася напълно с Димитров и в опита му да определи специфичния характер на сатирично-хумористичното вдъхновение у двамата писатели. Това определение е твърде субективно и без ясно посочване с примери на отличителното у тях. Димитров се задоволява да каже само, че като фейлетонист Любен Каравелов стоял „по-долу“ от Каравелов „разказчика“ (аз съм на обратното мнение); че той бил „повече саркастичен и в същото време не така свободен в изразни средства, както в разказите си“ (също неправилно твърдение!); че причината на тази стесненост се криела в личната му чувствителност, в нервната му възбуда: „сякаш отрицателните страни на живота, които той изобразява, са го притиснали и той ги вижда много отблизо и се нервира и сърди, което го прави вътрешно несвободен“, и че „характерната черта“ на Ботев в случая била иронията. Към тази черта Димитров прибавя още две особености на по-младия автор: първо, Ботев е писал своите подлистници „току-речи всякога от името на някой друг човек“ и, второ, той проявявал в тях (в противоположност на Каравелов) по-значителна поетическа сигурност („от тях все по-голяма вътрешна свобода и игривост“).[2] За да не бъде въпреки това разликата в двата стила абсолютна, Димитров търси причината и в една наглед „незначителна подробност“. Ботев именно, пишейки фейлетоните си, е държал сметка за това, че говори не само от свое име, но и „от името на редакцията на вестника“; и после „условията на сътрудничество тук са били такива, че са позволявали вмъкване на отделни фрази и думи, характерни за единия от писателите, в текста, написан от другия. Особено Каравелов е вършил това в качеството си на редактор на вестника“. Но, нека веднага възразя още тук, оставяйки за после съображенията си: изключено ми се вижда да са вмъквани изрази и думи от единия автор в ръкописа на другия, особено пък от страна на Ботев във фейлетоните на Каравелов и където личи такава общност в език и стил или в чисто фактически подробности, там се касае за несъмнено влияние от Каравелов или пък за заемки, правени съзнателно от Ботев по силата на приемственост в общата рубрика и на анонимност при авторството. Намесата на Каравелов при Ботевите приноси се е ограничавала, по всичко съдено, в съвсем невинни редакционни бележки, изрично отбелязвани като такива, и то не само в отделни случаи, както до-

[1] В книгата си „Христо Ботев, биография“, 1948, стр. 85, Димитров твърди обаче: „... много от подлистниците „Знаеш ли ти кои сме?“ са дело на неговото перо.“ Тук „много“ е несъвместимо с по-раншното „незначителен брой“.

[2] М. Димитров, цит. съч., I, стр. 170—171.

пуска Димитров, а и навред, където наистина те са правени. Писателското самолюбие на Ботев е изключвало всяко опекунство над личните му опити във вестника, пък било то и от Каравелов. Улесняват ли ни тези редки редакционни бележки при някои фейлетони да не приписваме последните на Каравелов, а на Ботев — за трети сътрудник тук не е помислял никой досега, — от друга страна те, тъй ограничени по брой и текст, не допринасят с нищо за определяне авторството на останалите фейлетони. Там, както с право бележи Димитров, остават в сила при опита за разграничение „езикови, стилни и идейни различия между двамата писатели", които „колкото и незначителни, те все пак съществуват". Но, първо, те едва ли са могли да бъдат в действителност тъй незначителни; и, второ, тях Димитров изобщо не засяга текстово-критически, когато без всяка мотивировка и доверявайки се само на личния си литературно-критически усет, приписва на Ботев 14 от общия брой 104 фейлетона „Знаеш ли ти кои сме?".

Откак Димитров се изказа така по въпроса за неизвестните Ботеви фейлетони, никой литературен историк не взе думата било за да се съгласи с него, било за да изкаже друго мнение. Само Александър Бурмов, който в изданието си на Ботевите съчинения от 1940 г. бе застанал на рязко отрицателно становище против твърдението на Димитров за участие на Ботев в първата и втората годишнина на „Тъпан",[1] при второто си издание на тия съчинения от 1944 г. прояви пълна резервираност както по въпроса за мнимите Ботеви работи в „Тъпан", така и по сътрудничеството на поета във фейлетонната редица на „Свобода" и „Независимост", извинявайки се с това, че не бил стигнал до едно „окончателно решение на въпроса за Ботевото авторство" в последния случай. Истината изглежда да бъде тази, че важни тактически съображения, чужди на самата научна проблема и лесни за отгатване, са налагали към 1 декември 1944 г. на Бурмов да не излиза с нови съмнения по откритията на Димитров, особено когато е смятал собствените си проучвания върху авторството на фейлетоните за незавършени. „Вярвам, пише той (като изтъква, че недостъпността на вестниците „Свобода" и „Независимост" по това време, в течение на войната, му пречела да предприеме основно сравнение между идейните изказвания на Ботев и Каравелов, от една страна, и техния стил и език, от друга), че няма да бъда обвинен, задето по липса на необходимите материали . . . отлагам изясняването не само за читателя, но и за самия мене, на спорните или недоразрешени въпроси."[2] Но и три години по-късно, когато се залавя да издаде в отделен том всички Каравелови и Ботеви фейлетони, Бурмов все още не е бил в състояние да си изясни тези спорни или неразрешени въпроси — и допускам все по същата причина от личен и обществен характер, която го е спирала и по-рано да не се произнася по фейлетоните,

[1] Хр. Ботев, Съчинения. Пълно събрание под редакцията на Ал. Бурмов, 1940, стр. 649 и сл.

[2] Хр. Ботев, Съчинения. Редакция и коментар от Ал. Бурмов. Т. I, 1948, стр. 284.

приписвани на Ботев. В предисловието си към това последно издание от 1947 г. той, благоразумно сдържаният, изтъква заслугата на Димитров, който не само бил успял да разреши „по принцип" въпроса за сътрудничеството на Ботев в „Знаеш ли ти кои сме?", но и пристъпил „на дело" към определяне точното Ботево наследство тук. И той обяснява резервирането си да се изкаже категорично, поне този път, така: „Смятам, че има налице данни, които говорят за още по-широко участие на Ботев в написването на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" (Бурмов мисли, че Ботевото наследство в случая ще се окаже по-голямо, отколкото е установил Димитров с оная 14 фейлетона, и с това негово мнение аз не съм никак съгласен!). Уверен съм, че бъдещите изследвания върху езика, стила и идейното наследство на Ботев, от една страна, на Каравелов, от друга, ще ни дадат възможност да се постигне онова крайно разграничение на авторството на двамата велики писатели-революционери, за което мечтаеше Клинчаров, и наред с това да се увеличи установеното от М. Димитров число на Ботевите фейлетони. Настоящото издание на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" има за цел между другото и да постави разискванията на въпроса за авторството им на по-широка основа и между по-широк кръг изследвачи, тъй като Каравеловите вестници са мъчно достъпни за използуване."[1]

Отбягвайки да вземе открито и ясно становище по въпроса, макар да е бил редактор по-рано на шест тома Каравелови съчинения, както и на съчиненията на Ботев, Бурмов, който, изглежда, е имал основания да не влиза вече в полемика с Димитров, се задоволява в това пълно издание на фейлетоните да отбележи при библиографските и предметните си пояснения в края на книгата само това, кои фейлетони Димитров е отдавал на Ботевото перо — и абсолютно нищо повече като съгласие или несъгласие с посочването. Димитров от своя страна при новото свое издание на Ботевите съчинения от 1945 г. и при последвалото го наскоро трето издание на същите съчинения от 1950 г. не добавя нищо към предишното си изказване върху Ботевите фейлетони, като запазва и същия техен брой, именно 14. Затова пък във второто издание на книгата си „Христо Ботев: идеи — личност — творчество" от 1946 г. (първото издание е от 1919 г.) той внася няколко нови страници върху хумора на Ботев във връзка с фейлетоните му. Според Димитров, който взема тук във внимание и неизвестни по-рано фейлетони, хуморът на Ботев се характеризирал с това, че се преливал лесно в злъчна сатира; инак казано: че сатирикът-изобличител надделявал у него над хумориста. Наистина Ботев не бил чужд и на „сравнително мекия, игрив хумор", но по-важно място в изобличенията му държала иронията в зависимост от задачата да се изобличават чрез негодуване и протест недъзите на времето. Външно погледнато, на Ботев било присъщо „да води разказа от името на друго лице", понеже тъй могли да се разкриват страни от живота, за които прекият разказ не бил „удобен". „Понякога, добавя Дими-

[1] Любен Каравелов, Христо Ботев, Знаеш ли ти кои сме? Ред. и коментар от проф. Ал. Бурмов, 1947, стр. 3–4.

тров, Ботев води разказа и от свое име, но в такива случаи той обикновено сънува." И Димитров се позовава на фейлетона в „Независимост" от 3 март 1873 г., който наистина е писан от Ботев и представя, както ще видим, пръв негов опит за участие в отдела „Знаеш ли ти кои сме?".[1]

II

За да открия с възможната положителност и сигурност, какво собствено принадлежи тук на Ботев, ще се спра, първо, последователно на всички фейлетони, които Клинчаров и Димитров приписват на поета, без да изтъкват за това някакви доводи. Ще посоча после и онези фейлетони, които те не приписват на Ботев, но които аз считам за несъмнено негово дело въз основа на проверени белези за потекло и при съпоставка с фейлетоните от перото на Каравелов.

В хронологическия ред на появата си тук спада, първо, фейлетонът в бр. 31 и 32 на „Свобода" от 15 и 22 януари 1872 г., отдаван от Клинчаров на Ботевото перо. Клинчаров привежда значителен откъс от него, виждайки там „решително и непосредствено опровержение на всички заключения, до които Димитров стига съвсем произволно" — опровержение на мисълта за участие на Ботев в редактирането на „Тъпан". В действителност целият фейлетон издава и по техника, и по стил, и по съдържание, и по тенденция стила и духа на Каравелов. В това не може да има никакво съмнение, щом сравним този фейлетон с деветте подобни неща, печатани преди него. В последния от тези фейлетони Каравелов се занимава с усиленатa дейност на книжовното поле у нас, за да я осмее с провикването си: „А я погледайте на „Македония". „Македония" се редактира само от г. Славейков, но в тоя вестник работи всичката българска интелигенция, и как още работи! Господи, боже мой, свети Кузмане, как тя работи!" И той привежда „мозъчните плодове" на Груев, Данов и други писатели, и той се позовава на Хайне, за да оплаче липсата на учители и пророци в България, и той иронизира сп. „Читалище" в Цариград, загдето то нямало редактор, когато Книжовното дружество в Браила разполагало с трима редактори . . . Подлавяйки същата тема в следващия фейлетон, който Клинчаров неправилно приписва на Ботев, Каравелов пак се чуди иронично: „На която страна и да се обърне човек, то ще да види, че нашите българи работят: много работят, страшно работят, мило работят — драго е човеку да ги погледа и да им се порадва!" И веднага от този лайтмотив той минава на мнимите доказателства в подкрепа на радостното впечатление, подигравайки българските общини в Болград, Плоещ, Браила, Крайова или в Свищов, Търново, Одрин, Цариград и другаде за немарата им към училища, дружества, книжнина, привеждайки пак имената на Груев, Данов и т. н. и позовавайки се отново на Хайне, на стихотворението му за кучето Брут, което стихотворение е превел сам в „Свобода" малко по-рано. Полемиката със „старите" от Букурещ, закачките за „прославените тъпанари" чрез пародия на черковнославянски език, до която се

[1] М. Димитров, Христо Ботев. II издание, 1946, стр. 294—297.

прибягва преди това в биографията на Оджаков, подигравките с Найденов и Славейков: всичко е в пълно съгласие с познатите дотогава и по-късно фейлетонни теми и изрази на Каравелов, досущ както и заключението: „Всичко това било само един сън! Има ли в този сън каква годе истинност, това ще реши почетният „Тъпан", защото само на „тъпанарите" е дозволено да крадат и да лъжат безнаказано . . ." Само Каравелов е имал лично основание да бъде недоволен от редактора на „Тъпан", Мънзов, сътрудник негов порано в „Свобода" и останал му длъжник за някаква сума, а също и превърнал се под влияние на „старите" в долен клеветник срещу „Свобода" . . . В стихотворението си „Тъпанар" от януари 1872 г. Каравелов пише остро сатирично за изменника, поддал се на интригите на Добродетелната дружина:

В кесията пари няма,
Но той се не грижи,
Че намира твърде лесно
Сахани да ближе.
За честността все говори,
Низките презира,
Чиста душа у никого
Сократ не намира:
Все е лошо, все е гюбре,
Само той е злато —
А продава душата си
За едно дукато!
Станал беше и редактор,
Пишеше сатири,
А днес пее и играе,
Както му се свири.[1]

Ботев по времето, когато е бил писан фейлетонът, се е намирал в най-окаяно положение, лежейки във Фокшанския затвор, без всяка възможност да следи българските въпроси и да полемизира на толкова страни или да сътрудничи изобщо в някой вестник.

Следващият фейлетон, който се приписва от Клинчаров, а по негов пример и от Димитров, на Ботев, е поместеният в „Свобода", бр. 37 и 38 от 26 февруари и 4 март 1872 г. Забележете, че Ботев е все още в затвора, без всяка връзка с приятелите си в Букурещ и без възможност да сътрудничи на Каравелов, при когото ще се вести едва през юли с. г. Но дори и без да държим сметка за това обстоятелство, достатъчно е да анализираме самия фейлетон, за да се убедим, че тук няма нито следа от полемичните или памфлетните похвати на Ботев. „Аз бих желал да съм в Цариград, па да се кача на най-високото минаре и да погледам що става във Фенер, по Орта-кьою, по Татавла и по Бал-капан." Така започва фейлетонът, с едно рамково видение, което е подвело — тъкмо защото се касае за видение или за сън, както и преди — Клинчаров и Димитров да допуснат, че се касае за стил на Ботев: на Ботев, който обичал да прибягва до фикцията на сънища, когато излагал случки от свое име. Но защо да не бъде много по-естествено за самия Каравелов да се пренесе мислено в турската столица, където е живял продължително и откъдето е изнесъл живи завинаги впечатления? Тъкмо въображението на Каравелов е било богато

[1] Свобода, бр. 32 от 22. I. 1872 г.

подхранено с пейзажи от града край Босфор, за да може той да постави там и сцената, разказана във фейлетона. А в тази сцена участвуват лица, с които Каравелов се е занимавал неведнъж дотогава. Вярно е, че и Ботев в един фейлетон на „Будилник“ от година по-късно (10 май 1873 г.) фантазира за Цариград („Сънувах, че отидох в Цариград, градът на кучетата и столицата на султана“), но в тази фантазия (дори ако се приеме, че Ботев е бил два-три дни през есента на 1863 г. в Цариград[1]) няма нито следа от реални възприятия, от личен опит и всички асоциации изтичат от някакво вестникарско съобщение за мерките, взети от турското правителство за премахване на кучешката напаст в Цариград. Любопитна като косвено свидетелство за авторството на Каравелов в оня фейлетон е дописката в „Свобода“, бр. 1 от 2 юли 1872 г., където срещаме подобен увод: „Аз бих желал да дойдете в Цариград сами и да се порадвате на нашето духовенство, на нашите комисари, на нашите представители, на нашите вестникари, на нашия синод и пр., и пр. Аз съм уверен, че щом погледнете на г. Найденова, то щат да ви омръзнат всичките писатели; а щом погледнете на х. Иванча, то щат да ви омръзнат всичките български патриоти.“ Във фейлетона от шест месеца по-рано думата е пак за х. Иванчо „ефенди“ и компания, за Христо Арнаудов, „отец“ Балабанов, Гешооглу „ага“, Камбуров и т. н., които съставят групата, склонна за помирение с патриаршията и ненавиждана от напредничавите български дейци начело с Чомаков. Дописката е била редактирана или преработена лично от Каравелов, както може да се заключи не само от езика ѝ, но и от съобщението в „Свобода“, бр. 1 от 2 юли 1872 г. по повод на една дописка от Пловдив: „Ние не отговаряме за тая дописка, както не отговаряме и за всяка друга, освен за цариградските. р.“ Откак през юли 1872 г. Ботев постъпва като помощник на Каравелов, очевидно нему са били предоставени за преглеждане и преработване всички други дописки с изключение на тия от Цариград, в които е боравила при относителна обработка ръката на самия Каравелов.

В полза на Каравелов като автор на фейлетона говори не само „одата“ — пародия в духа и размера на народните песни — „Събрали се поповете, поповете, патриците“,[2] истинска сатира против събора на Фенер, но и продължението на самия фейлетон в бр. 38 на вестника, което и самият Димитров е трябвало да изостави от сбирката си Ботеви фейлетони, понеже не е могъл да допусне, че и то се дължи пак на Ботев. А ясно е и при това продължение, че в никой случай там не може да се подозира друг автор освен самият Каравелов. Могъл ли е Ботев да говори например за ширене на панславизма по „чисто елински“ земи като стрелешките и велешките полета, т. е. по краища, които сам Каравелов на път от Копривщица за Пловдив (минавайки през с. Стрелча) или при джелепските си

[1] М. Димитров, Хр. Ботев. Биография, 1948, стр. 9. Срв. за по-късното посещение на Ботев в Цариград през 1875 г.: Кирил, патриарх български, Екзарх Антим, 1956, стр. 595.

[2] Срв. копривщенската народна песен „Събрали се триста краля“, Л. Каравелов, Съчинения. Т. I, 1886, стр. 195.

обиколки из Македония е спохождал и познавал добре? И не са ли типично каравеловски разсъжденията по-нататък за славянската политика на Русия, раздвоена между панславизъм и угодничество към Германия, или за невъзможността да се постигне братско споразумение между българи и гърци? И все Каравелов може да опровергава тъй настойчиво слуховете за мнимия си подкуп от сръбска страна или да изобличава Добродетелната дружина за интригите ѝ против в. „Свобода“. Специфично ботевско не се долавя нищо в двете части на фейлетона.

За пръв път се вестява Ботев като фейлетонист покрай Каравелов едва в брой 24 на „Независимост“ от 3 март 1873 г. Помагал и школувал при Каравелов във вестника му в течение на осем месеца, той може да отмени редактора и тук, в отдела „Знаеш ли ти кои сме?“. И той дебютира с един „сън“, образец за който е могъл да му даде сам Каравелов с фейлетона си от 15 и 22 януари 1872 г. Ако Каравелов завършва изложението си там с думите: „Таман исках да продължа своето чтение, то трепнах и събудих се. Всичко това било само един сън!“, то Ботев знае същия завършък: „Тия не са..., рекох аз и... пробудих се.“ Композицията в случая не предполага безусловно подражание, тя може да бъде и лично хрумване на Ботев. По-важно обаче е развитието на темата с черти в стила и хумора, които не повтарят маниера на главния редактор. Авторът прибягва до фабулата на един съдебен процес, видян на сън и видян от кадия — подобно на процеса в „Послание от небето“, където бива съден комичният Недялко Пандурски. Пред кадията се явява, първо, „една от ония угоени личности, които са готови да заколят и майка си...“ И това е Хаджи Иванчо Пенчович. „Очите на моя шкембеджия бяха червени, ръцете му бяха кървави, а лицето му беше подпухнало от пиянство.“ До такъв шарж Каравелов не е прибягвал в никой свой фейлетон, когато говори за същото лице, тъй често осмивано или ругано. „А имаш ли ти срам, имаш ли ти съвест?“ пита у Ботев кадията своя пръв подсъдим. „Аз се срамувам само от моите кредитори“, отговаря този. „... Съвест! Какво е това съвест? Хаджи Иванчо Х. Величков Пенчович ефенди не се бои от никакви проклятия.“ „А защо ти са кървави ръцете?“ — пита после кадията и пак получава съответния циничен отговор. Тъкмо в тоя суров, често пасквилен стил е обрисуван Хаджи Иванчо два месеца по-късно, пак от Ботев, в „Будилник“, бр. 2 от 10 май 1873 г., където за него е казано: „Обер-шпионът, накичен с всякакви ордени и храчки за способността си да открива съзаклятия... Сополят се метна на мундиря на х. Иванчо, а х. Иванчо го глътна като теле.“ Отвращението си Ботев изказва в първия фейлетон с насмешливото заключение: „Като кадия аз не бях в състояние да окъдя такова едно откровено и правдолюбиво същество...“ Такава убийствена ирония намира авторът и за втория подсъдим, Петраки Златев, когото кара да се изповядва: „...Посолен съм с чорбаджийска сол, окъпан съм в сиромашки сълзи и облечен съм в човешки коноп... Знаеш ли ти, че даже и моята майка се гнуси от мене?“ Третият номер подсъдим, Джамбазооглу Мехмед, има куража да говори с отвратителна искреност: „Аз съм ставал и грък,

и цинцарин, и румънин, и циганин, и арменец, за да угодя на своите страсти. За мене народността, вярата, народолюбието и честността са празни неща. Дето има да се пие, да се яде и да се весели, там съм и аз...“ Запитан: „А ти се не боиш от народното отмъщение“, този основно деморализиран тип отговаря: „Не боя се, защото аз не съм член ни на един народ... Народите са слепи; тия по-често наказват своите верни синове, нежели предателите...“ Въпроси и отговори тук са напълно в стила на „Послание от небето“ (писмо I), където небесните съдии също питат Пандурски: „Кой си ти?... А защо ти...?“, за да последва безсрамно-искреното признание на подсъдимия. Острият сарказъм тук отделя най-определено Ботев от Каравелов, у когото присмехът не стига до подобно радикално отрицание. Димитров с право приписва този фейлетон на Ботев.

Намерил одобрението на Каравелов за първия си опит, Ботев пише наскоро втори, трети и четвърти, за да се получи цяла малка група фейлетони, която предхожда тези в „Будилник“ от май 1873 г. Вторият фейлетон, в „Независимост“ от 24 март с. г. (бр. 27), напомня по техника първия — с въобразената си сцена на среща и разпит на лица, само че не на сън, а в една лудница край Букурещ. По-стеснен от Каравелов във фабулистиката и в разнообразието на композиционните си похвати, Ботев следва намерената веднъж метода за поддържане интригата, излизайки пак от първо лице в разказа си: „Преди малко време аз ходих на Баламук по следующите две причини...“ На Баламук праща Ботев и друг свой герой от „Посланието“ (писмо VII); и пак той говори тук, както и в друг свой по-късен фейлетон, за гърка Сардели, редактор на букурещкия в. „Ирис“. Минавайки в беседата си с обитателите на Баламук от темата за гръцките претенции към тази за букурещките чорбаджии и за калугерите, той завършва с един анекдот, без да е обединил всичко изнесено около един сюжетен център и без да е налице една основна тенденция — както, наопаки, е винаги случай при Каравелов. И духовитости в стила на народните пословични изрази като „Аз те познавам от коя си ливада“ или „Кажи право, па нека ти окапе езикът“; и неволното лично признание при въпроса на лудия: „Кой ти е дозволил да издаваш вестник и да откриваш имената на крадците, на лъжците и на шарлатаните?... твоето име ще остане во веки веков записано в букурещката полиция“; и анекдотът за мошеничеството на архиерей Авакум, при което това име ще послужи друг път за псевдоним на Ботев, в „Болградска химна“, „Независимост“, бр. 19 от 23 февруари 1874 г.,[1] издават ясно перото на Ботев. Нещо от собственото близко минало на поета, с участта му преди попадането във Фокшанския затвор, е отразено неволно в епизода, когато на признанието на лудия „Касата ми е пълна с парички“ авторът отвръща вулгарно-подигравателно с добавката: „А главата ти с боза...“ Продължението тук гласи: „А главата ти с боза — казах аз и побягнах, защото се побоях да ме не видят двата бивши наши български редактори и да ме не предадат на полицията... Аз съм дошел да погледам лудите, а благодетелите на българския

[1] Срв. М. Димитров, Съчинения на Хр. Ботев, т. III, стр. 151, 524,

народ могат да помислят, че съм решил да събирам „луда" чета и да бунтувам чорбаджийските халища и търговските кантори. Който се е попарил с млякото, той духа и на леда." Хапливата закачка за калугерите: „Третата личност беше калугер: душата й меришеше на пресен шаран и на родоски зехтин, кожата й се лъщеше като лакиран сахтиян, очите й бяха кочешки, а носът й приличаше на морав патладжан" — е също напълно ботевска в сравненията си.

Заедно с М. Димитров ще приема, че както този, така и следващият фейлетон в „Независимост", бр. 29 от 7 април 1873 г., не е от Каравелов, а от Ботев. В последния фейлетон темата за изпращане предмети от Близкия изток за виенската изложба напомня отблизо фейлетона „Хайде на изложбата" в „Будилник" от 1 май с. г. Капризно-странното, бароковото в комизма, постигнато чрез противопоставяне на несъвместими качества, понятия, представи, е тук типично ботевска черта. „С една дума, от бозата и от халвата зависи равновесието на Европа..." забелязва Ботев хладно-подигравателно, говорейки за участието на албанци и турци в предстоящата изложба. И в този стил той прави и други предложения, които няма защо да повтарям. Ще припомня само едно от тях, за българските произведения, по които Европа би съдила за напредъка ни: „Ако българските патриоти да би послушали мене, то аз бих ги посъветвал да изпроводят в. „Право", „Кудкудячката" на г. Пишурка, правописанието на г. Груев, патриотизма на александрийските и плоещките българи, търновските училища, галашката черква, поп Арнаудов и С-ие, Хаджи Иванча Хаджи Величков Пенчович ефенди, отца Балабанова..." Ботев скача от идеалната цел на изложбата към карикатурното й отражение в българските понятия и постижения, за да клъцне жлъчно личности и нрави, доказателства за голяма културна изостаналост. „Ако би аз имал неограничена воля, продължава фейлетонистът при възбуденото си въображение, мислейки за контраста между онази цел и действителността у нас, то би накарал виенските фабриканти да ни направят такова едно огледало, в което да видиме не само състоянието на главите си, а и качеството на мозъците си... Ние би видели, че в нашите мозъци съществува плесен, че нашият патриотизъм прилича на побеляла дреха, че нашата чест е сляпа от рождението си..." и т. н. Всичката жлъчка на един страстен изобличител на недъзите ни, позната ни от силните стихове на „В механата", е намерила тук нов повод за проклятия или протести; и тя ни поразява все тъй във фейлетона на „Будилник", където духовитостта се постига между друго и чрез извъртане на думи, по ботевски: „Българското лъжовно (книжовно!) дружество в Браила свикало девствените (действителните!) си членове, за да размислят кого да изпратят на изложбата: несъстоятелните ли или недоплатителните членове? Г-да! Изпратете вехтия деловодител Стоянова, защото нему му играе ченето като на циганин... Добродетелната дружина съставила комисия и решила да изпрати на изложбата следующите неща: 1. фанариотската кожа на о. Магарета, за да се изработи на ръкавици за цивилизованите със сюлюмен търновски госпожи; феноменалната глава на доктор Простича, за да се изработи на табакери..." и т. н. Здравият

смисъл тук е удавен в чудати, наглед несъвместими и все пак поставени във взаимна връзка образи и изрази, чрез които дисхармонията се превръща неочаквано в цялостна идея. Каравелов е по правило чужд на този род пресилен комизъм, както и на иронията чрез каламбури.

Несъмнено от Ботев е и следващият по ред фейлетон в „Независимост", бр. 30 от 14 април 1873 г., който М. Димитров е пропуснал да посочи и приеме в изданието си. „Онази нощ аз сънувах Мидхад паша и неговото велико правосъдие, което е изникнало в градината на г. Генович ефенди." Встъплението е чисто ботевско, както и продължението: „Ти ще бъдеш обесен — ще да ми каже Нейко Петлето. — Мидхад паша е такова едно цвете, което и насаме може да изгори носа на вагабонтите — ще да ми каже Х. Иванчо." Ботев пръв извежда в „Знаеш ли..." фигурата на турския реформатор заедно с двете кученца, едното от които заявява: „Аз мога да ухапя и майка си, която ме е родила и отхранила", и което още се ухилва „както се хилят публичните жени на своите нови мющерии". За Мидхад, Генович, Хаджи Иванчо и кучетата говори Ботев наскоро и в „Будилник" (10 май 1873 г.). Колкото се отнася до непознатото другаде у Ботев лице Нейко Петлето, то е взето от повестта на Каравелов „Хаджи Ничо" заради смешния си прякор. В „Независимост" Ботев осмива Генович и Хаджи Иванчо все в ролята им на послушни турски оръдия, субсидирани за вестниците си „Турция" и „Право", за да ругаят русите, сърбите и румънците и величаят турското управление. От тази тема той минава наглед без всеки преход към друга — за гръцката черква в Русе (в града, където няма гърци!), питайки се сам все в съня си, когато чете писаното в „Турция" за свирките на железниците: „Кажете ни, молиме ви, какво общо имат свирките на железниците с гръцката черква в Русчук? Кажете ни: има ли нещо общо между гаргата и Мехмѣд ефенди, между Геновича и Настрадин ходжа?" Подигравайки „високата риторика" на вестника, Ботев прибягва до разяснение на гатанката чрез сравнения, при които липсва сякаш всяка предметна или идейна връзка. Но това е само измамно впечатление. В същност налице е едно колкото скрито, толкова и реално съотношение между похвалите на Генович за материалния прогрес в Турция и укорите на същия журналист за безцелния, празния шум, който българите вдигали против гръцката пропаганда, подкрепяна енергично от правителството. „Не е ли това едно безумие?", провиквала се е „Турция", като е противопоставяла на българската врява срещу патриаршията и схизмата, омаловажавайки я тенденциозно, облагите от строежа на железници. И ако наивници са могли да бъдат подведени от подобно заключение, Ботев е смъквал безцеремонно маската на лукавия патриот-туркофил. Генович е искал да угоди на всяка цена на господарите си в пристрастието им към гърците, затова е препоръчвал на българите да зарежат църковния си въпрос и застъпваните чрез него политически домогвания, като се радват само на новите железници и се грижат едничко за касията си. „Бъдете уверени, заключава проницателният Ботев, че ако утре или в други ден правителството каже, че евреите имат право

да светят вода по българските къщя, то г. Генович тутакси ще да яви във вестника си, че евреите са свещено племе, комуто принадлежат всичките черкви на света."

Че фейлетонът е работа на Ботев, личи покрай всичко друго и от редакционната хумористична забележка за неграмотния стил на Генович („Сянката ти кьорава"), която се повтаря наскоро и във фейлетон на Каравелов („Независимост", бр. 39 от 16 юни 1873 г.).

Клинчаров — не и Димитров обаче — приписва на Ботев и фейлетона в „Независимост", бр. 34 от 12 май 1873 г.,[1] насочен срещу Добродетелната дружина и нейното ново протеже Иван Мънзов, автор на дописките в „Право" и в „Турция", пълни с клевети и интриги против Каравелов. Трябва само да се прочете фейлетонът в „Независимост" от седмица по-рано (бр. 33 от 5 май с. г.), за да се разбере по какъв повод Каравелов изобличава този път жалкия заместник на Касабов и Кисимов, новото оръдие на Хр. Георгиев. „Знаете ли, пита Каравелов Касабов и Кисимов, че кокалът не принадлежи вече на ваша милост, а на тъпанарина?" Мънзов именно от редактор на вестник „Тъпан", който е жигосвал люто кръга на „Добродетелната", се е превърнал в неин слуга и в сътрудник на „Турция", станал е сподвижник на Генович и като такъв е навличал върху си сатирическите нападки на „Будилник" през май 1873 г. Каравелов е цитирал вестника на другаря си, помощник в „Независимост", и това е дало повод на Клинчаров да брои фейлетона за произведение на Ботев, още повече че Каравелов е правил цитата си от „Будилник" в забележка под черта, подписана уж от „един от словослагателите на „Независимост". И по предмет, и по композиция, и по стил този фейлетон не издава нищо ботевско, затова Димитров основателно не го е прибрал в наследството на поета.

Със сигурност обаче може да се отдаде на Ботев фейлетонът в „Независимост" от 9 юни 1873 г. (бр. 38), както приема и Димитров. Сцената на небето и спорът между боговете от индийския пантеон за българските гении напомня като обща концепция „Послание от небето" и други подобни видения на Ботев, а пъстрото натрупване на лица и епитети („книжници и фарисеи, митари и садукеи, философи и историци, политици и риторици, археолози и богослови, логици и психолози, брамани и мандарини" и т. н. или „цариградският патриарх, тесалийските клефти, г. Сардели, чирозите, агиос Неофитос, синигерите, кирия Пенелопа" и т. н.), както и играта с подправени имена („синьор Овчев", т. е. Лазар Йовчев), апострофите на комично недоумение („Ох, граматико!", „Олеле мамко! Олеле думи!"), подигравките със Славейков, Войников и Тодор Шишков (чиито критически и философски разсъждения върху литературата „са се излюпили из едно яйце") и бароковите сближения, като „гъбите и ритмите могат да растат само в Букурещ", са характерни тъкмо за езика и въображението на нашия поет. Външен показалец за авторството в случая е обстоятелството, че само малко дни преди излизането на този фейлетон Ботев е писал в „Будилник" от 20 май 1873 г. своята „Песен на букурещките български ергени", в прозаическа забележка

[1] Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията . . ., стр. 38.

към която Шишков и Войников са подиграни по същия начин, като Шишков частно е поканен „да опере мозъка си на Дунава“, за да оцени по достойнство българската поезия. Няколко забележки от редакцията, т. е. от Каравелов, също говорят за перото на Ботев във фейлетона.

Решително не са от Ботев двата последователни фейлетона в „Независимост“, бр. 16 и 17 от 2 и 9 февруари 1874 г., в които ясно изпъкват строителните принципи, възгледите и езикът на Каравелов въпреки обратното мнение на Димитров. Още във фейлетона си от бр. 2, 27 октомври 1873 г., Каравелов е подлагал на безпощадна критика калугерската професия, отричайки правото на калугерите и на калугерките да се наричат „хора, християни и общополезни създания“, намирайки ги пряко пакостни и способни само за лакомия и разврат, обвинявайки ги, че продават божието име и Христовата църква за нищо и никакво или че изпълняват заповеди и прищевки на „нехранимайковците, развратниците и турските заптиета“. Като сочи за пример недостойната просия по чужбина на калугерки от Казанлъшкия и други манастири и превръщането на тези манастири (в Казанлък, Калофер, Сопот и Самоков) едва ли не в „публични къщи“, авторът призовава Екзархията да тури край на тази деморализация, която петни духовенството и народа ни. Подсетен от нови случаи на печално падение сред калугерското съсловие, Каравелов подхваща изобличението си от по-рано, само че вместо в строг публицистичен тон той прави критиката си сега във фейлетонна форма, чрез хумореска, която предава живописно сцени и нрави, за да заключи, както и по-рано, с въпроси към Екзархията: кога тя ще прекрати този „фанариотски разврат“, кога ще очисти църквата от „подобни съблазнителни гнусотии“? В разказа си той навлиза и този път чрез веселата метафора за калугерите „бездънна бъчва“, които ходели по Сирница без учкури, за да обърне тутакси тона, като заяви (както често и друг път, например в „Независимост“, бр. 27 от 19 април 1874 г.): „Но да оставим шегата настрана. Питане е: . . .“ Питането се отнася до живота на „христовите невести“, калугерките, както авторът го знае от добросъвестни свидетели, до срамните и възмутителните случаи в Калоферския и в останалите девически манастири, които случаи той излага не вече сумарно, в обща характеристика, а епизодично и белетристично. В жив диалог, в който извежда игуменката леля Евгения, доктор Рашко Петров, някакъв архимандрит, един калоферец и дори един циганин, Каравелов очертава реалистично-комично сцени и мигове, от които трябва да изведе ироничното заключение, че „калугерките са полезни същества и че женските манастири, особено в Калофер, са необходими във всяко отношение“. Допускам, че нещо от живота в Калофер Каравелов е могъл да научи от спомените на Ботев. Захарий Стоянов именно разказа в биографията си на Ботев, как този знаел да разсмива другарите си в Букурещ с разни анекдоти за „калугерки, калугерици, владици и попове“ и как „същите тия характеристики той приказвал и пред Каравелов“.[1] Обаче целият

[1] З. Стоянов, Христо Ботьов, 1888, стр 244.

начин да се рисува и осмива в горния фейлетон издава разказния стил на Каравелов с обикнатата му фразеология, с това „старо гюбре“ или „мой мили братко“, тези „градски чапкъни и турски хайти“, тези фанариоти, които знаят „къде зимуват раците“, и този спомен за пловдивския архиепископ Хрисант и за Мария Дончева, за които се говори повече в „Записките“ на Каравелов за България.[1] Хуморът има явно надмощие във фейлетона, сюжетно тъй издържан, както рядко е случай у Ботев. И същото наблюдение важи за продължението на фейлетона, за втората му част, посветена на калугерите — „духовни айгъри“. Запитва ли Каравелов във фейлетона си от 27 декември 1873 г., защо са потребни калугерите и дава ли отговора „Как защо? А кой ще яде пъстървата, прясното дървено масло, дебелите прасета и бозайничетата?“, той повтаря и този път същата фигура с въпроса „Защо и за какво съществуват на този свят калугерите?“ и с отговора в устата на една пловдивска вдовица: „Ако да не би били на света калугерите, то прясната риба би се въвонила, зехтинът би гранясал, множество плодовити утроби би останали безплодни, старите вина би станали резил-маскара . . .“ Иронията с видимото одобрение, но при рязкото опровержение от морала или действителността, е типично каравеловска. Тя се повтаря все тук при сентенцията: „По мнението на отца Балабанова манастирите са полезни и за мъжете, и за жените, защото добрите вина, дебелите прасета и тлъстите агнета често спасяват и тялото, и душата.“ На лични възгледи и спомени и на познат начин да се подхранва фабулата чрез пикантни сценки указва всичко нататък във фейлетона, например епизодът с познатите кир Паскал и кир Ксантос от Пловдив или разказаното за манастирите Кирик и Юлита, Св. Петка, Св. Неделя и Бачково, все около Пловдив, или закачките за Йоаким Груев и екзарх Антим и т. н.

От Ботев е обаче следващият по ред фейлетон в „Независимост“, бр. 18 от 16 февруари 1874 г. Подлавяйки темите на Каравелов и подражавайки му в някои банализирани вече подигравки за „отец Марко цинцърчето“ с неговото „бялоръкавично образование“, за х. Хайват, за Мемиш паша и т. н., Ботев се провиква по повод на разсъжденията във в. „Век“ за образованието на българското духовенство: „О, отче Марко! О, велики чудотворче! О, клисурско светило! О, русчушко камбано! О, карловско хайванче! О, болградско патриотче! О, марковско челебийче! Та ти си бил по-велик и от Настрадин ходжа!“ Сарказмът на тези хулни прозвища, трупани в изобилие, се допълва с ироничното сравнение за „незаконорожденото“ дете, което дало на всички да разберат, че „телето никога не може да бъде мисирка“, и с хиперболата за Енвери ефенди, редактор на в. „Дунав“, който пролял цели реки умилителни сълзи“, когато прочел във „Век“ политическите размишления за политическата обезпеченост на Турция, щом тя е влязла в приятелски отношения с Русия, Австрия и Германия. От тази тема авторът минава на анонимното попско или калугерско писмо, в което се защищавала честта на духовенството и благославяла миролюбивата политика на Балабанов. „Когато аз за

[1] Срв. изданието на Б. Пенев от 1930, стр. 93—94.

хванах, пишело духовното лице (в пародията на Ботев), да чета първата статия, то усетих такова блаженство, каквото обикновено усещам в онова време, когато кокона Мариолица ми поще главата и когато наша Еленка ми глади петите. Тъй, отче Марко, тъй! Ние искаме мир, ние искаме спокойствие ,ние искаме да ни не закача никой!... Махнете от тука критиците, които не ни дават да спиме ; изгорете живи безпокойните редактори, които искат да бъде всичкият свят честен и непорочен..." И Ботев се впуска в дълга изповед на бедния поп, който полемизира с завистниците и клеветниците си, облажавайки католишките патери, че те свободно разполагали със „сладкодумните, приятни и сладострастни" католишки калугерки. Тази тирада, в която авторът разгъва похотлива фантазия, напомня отблизо подобни видения в „Послание от небето" и подобни съобщения в една свищовска дописка до „Знаме", бр. 8 от 2 февруари 1875 г. (преработена от Ботев), за покварата на католишкото духовенство. Всичко там и тук издава език, духовитост и сатира на Ботев, както те не могат да бъдат смесвани с идеен патос или поетически стил на Каравелов. Димитров също приписва този фейлетон на Ботев.

III

Колко прибързано и без по-сериозно вникване в писателския маниер и предметната страна на фейлетоните се приписват на Ботев неща, които очевидно се дължат на Каравелов, личи особено от фейлетона в „Независимост", бр. 20 от 2 март 1874 г. В този очерк се осмиват личности и среди, които са държали на мирната просвета в България и на добрите отношения с турското правителство и с патриаршията и които са напомняли с безплодните си усилия да подтикнат така българския напредък за класическия пословичен израз: „Замъчила се планината, та родила мишка." Каравелов дава една нова редакция на старата басня, като пренася действието на българска почва и като кара бременната Стара планина да добива при услугите на околната природа и на познати псевдопатриоти, да добива вместо дете, „което ще да избави българите от фанариотските благодетели", една нищо и никаква мишка. Разказът споменава тук и Аверкий Ловешки, споменат в предходния фейлетон на Каравелов, и песента за трите реки посестрими Марица, Арда и Тунджа, напечатана после в „Знание", и пловдивските първенци Цоко Каблешков, Павлаки Куртович и Тодораки Искров, „изяли манастирите на дядо Софрония заедно с мулетата им" (както това се споменава в предходния фейлетон и другаде у Каравелов), и „стрелчани, които отнимат мерите на коприщени" (това Каравелов знае по стар опит), и Йоаким Груев, който пише турска история, и гръцките схоластици, които намират, че не може да се живее на света без катехизиса на митрополит Филарет и без гръцката граматика, по която българчетата „изпедепсват" еленикатa (срв. и фейлетона от 16 март 1874 г.), и гръцките „кокони", които презират недодяланите български „варвари", и Ангелаки Савич, „който обича да крие своите кирливи дрехи" (срв. и фейлетона от 9 март с. г.), и Васил Стоянов с похвалите му за Книжовното дружество и за „министерския син" Иречек (срв. и фейлетона от 30 март с. г.), и Добродетелната дружина в Букурещ, злоупотребила завещаните за болница и училища

суми, и т. н. Целият букет от хумористични подмятания (дори с клетви като „иди ти без трага!"), при който лютият сарказъм е прикрит с пародистично предадени чужди мнения, говори най-определено за Каравеловия метод да бичува и отрича. И фактическият материал, и осветлението са напълно в съгласие тъкмо с идейно-емоционалния комплекс на Каравелов, а не на Ботев. Сходството на теми, на сюжети, на ирония с подобни елементи в останалите фейлетони на Каравелов е сигурен белег за негова фабулистика и в случая. Димитров напразно съзира тук вдъхновението на автора на „Послание от небето".

Какъв е хуморът на Ботев, когато взима на подбив глупавите поезии на разни доморасли писачи, поклонници на школската пиитика, или лицемерните егоисти, които искат да минават за патриоти, се вижда ясно от фейлетона в „Независимост", бр. 25 от 6 април 1874 г. Видимо повлиян от темата на Каравелов в предходния фейлетон (30 март с. г.), където се нагласят по случай на Великден благодарствени химни за разни псевдопатриоти, търгуващи с народността, Ботев се наема да докаже необходимостта от поезия у нас, като отхвърли мнението на онези, които твърдели, че българският народ могъл „да проживее на тоя свят и без Жинзифова ил без Пискюлиева". С лукаво-хрисима усмивка той изтъква как не познавал „нито един учен българин, който да не е написал или който да не е желал да напише през живота си барем една поезия", и ни един обикновен българин, „който да няма поетическа душа, агнешко сърце, птича риторика и заешко благородство". Ироничната тая характеристика е специфично ботевско осмиване, при което мнимата „поетическа душа" се поставя наравно с други мними добродетели, унизили нравственото и националното достойнство. Същата тази душа, свойствена на всички славянски племена, се привежда и като квазисериозен доказ за несъстоятелността на хунско-татарската теория за потеклото на българите, поддържана от Кръстевич. „Но както и да е, мисли Ботев, а поезията е полезна за наша милост, защото без тая поезия мнозина от нас отдавна вече би се удавили в някой мътен гьол." Пример? Ето ви калоферският мъдрец Генко Мурин, който съветвал всеки българин да пее прослави на чорбаджиите, на царските заптиета и на други изедници, когато го изтезават, обират или безчестят срамно, без той да прави и най-слаб опит за защита на честта си и на човешките си права. Привеждайки някои стихове с израз на робски чувства, Ботев пише, явно възмутен: „Разбира се, че подобен философически вивод е в състояние да изнесе пред света само славянски мозък, който има и юнашко дълготърпение, и практическо развитие, и сопотненско смирение." Презрение и горчив присмех говори по-нататък и от дългата редица съвети на Мурин, основани на онази философия на тъпото примирение с всичко опако или жестоко в света. Мурин препоръчва например: „. . . ако ви окраставеят козите, то си съставете Добродетелна дружина; ако си изгубите ума, то си купете нов фес и запишете се за спомоществовател на в. „Век"; ако ви прокисне хлябът, то си изпроводете жените на хаджилък . . .; ако ви омръзне животът, то се главете при някой калугерин и ходете с него по селата да събирате яйца; а ако ви омръзне и това занаятие, то станете владика в Русе и

старайте се да научите науст „Кой ти купи коланчето?“. Тази акумулация, този подбор на подробности, които засилват една идея, е постоянен белег на фейлетонния стил на Ботев. Такъв списък на подигравателни алогични действия продължава и при новия обрат в размислите на Мурин: „Аз (Генко Мурин) съм голям родолюбец и искрена душа . . . Когато се състави букурещката Добродетелна дружина, то аз насадих със своите собствени ръце четири квачки и излупих осем пилета за нейния напредък; когато султанът ми дозволи да си направим и ние владици и да се курулдисваме пред гърците, то аз тръгнах с нашия поп из къща в къща да светиме вода и да осветиме хорското вино . . .“, и т. н. При радостта, че владиката Панарет дохождал в Калофер и че при тоя случай се изпили 350 бъчви с вино и 140 бутилки с ракия, Мурин (или Мурджо, както го прекоросвали калоферци) съчинил в транс една песен, която възпявала множество непрокопсаници от различен калибър, като се захване със Спиро, касиерът на „Добродетелната“, и с дядо Пахомий, авантюриста-проповедник, потурчил се после, и се свърши с отец Балабанов, който щял „да пали кандилца на гробищата“. Следвайки една композиция с много завои и чудати хрумвания, Ботев от името на Мурин се зарича да напише след Великден ода в чест на „незабвената букурещка дружина“, за да ѝ благодари за многото хумански дела. По този повод той моли всякого, който знае нещо за тези дела, да му прати материал, способен да го вдъхнови, „защото, забелязва той, чорбаджийските оди трябва да бъдат с ритми“. И той посочва по-точно какви сведения му са нужни за целта, а именно: колко пари е злоупотребил онзи касиер Спиро; „от кое столетие“ насам не са сменявани настоятелите на Добродетелната дружина; увеличават ли се капиталите на дружината, или са плесенясали; железни или дървени са креватите в търновската болница, и т. н. И тук акумулацията догонва целта да остане впечатлението, че зад цялата прехвалена дейност на дружината се крие само користъ, измама и лъжа. Ако накрая се привежда мнението на един от членовете на дружината — „Вие (учените и вестникарите) отсичате клоновете на оная круша, от която рано или късно ще да съберете цял чувал с едри вкусни круши“, — то веднага след това мнение идва и злъчно-хумористичното заключение на скептичния фейлетонист: „Блаженни верующи, яко тий обещаниями сити будут; блаженни нищи духом, яко тий синове Добродетелной дружини наекут ся; блаженни миротворци, яко тий пенези сиротинския не увидят!“

Същият язвителен присмех ни облъхва и от следващия фейлетон в „Знаеш ли ти . . .“, който безусловно принадлежи на Ботев, както допуска и Димитров, без да посочва основанията си. Темата тук („Независимост“, бр. 26 от 13 април 1874 г.) е нуждата от силно лекарство, от остро-възбудително и опомнящо средство, от хрян за разни видове нравствени и социални недъзи, за всевъзможни пороци и аномалии, които хвърлят мрачна сянка върху българската действителност. Ето ви Андрич, безсъвестният и продажен редактор на в. „Восток“, „чиято мозъчна система почти никога не е имала нужда да излазя из своето кокошо положение“; ето по-ната-

тък Григорий Русенски, интимният приятел на валията Абдул Рахман паша, пред когото глади и маже, понеже имал „метил“ в главата си; ето и отец Балабанов, в чиято глава пък било истински „еврейски пазар“ при логика, която „страдала от ангина“ . . . За същия Балабанов се изнася, че когато отивал да се учи в Париж, „неговата воденица имала барем клисурски способности“, а когато се завърнал, „от тая воденица останало само кречеталото, улеят и два изтъркани камъни“; Екзархията откупила воденицата, но „нейният механизъм се отказал да мели даже и булгур . . .“ След като изсипва върху Балабанов и неговия вестник „Век“ такива метафори и вицове, Ботев подлага на лекуване с хрян браилските патриоти, настоятели на училището, които зарязали това училище, след като плащали прескъпо на своя „французко-немцо-гръко-италиано-испано-санскрито-манджуро-татаро-абисино-мадагаскарски професор“. После биват взети под наблюдение нашите „безгрешни чорбаджии“ и „пренепорочни калугери“, чиято хропотница била толкова ядовита, щото се налагало „да се тури на слепите им очи по една испанска мушка и да се отвори на съвестта им по една екия“. „Главите на тия честити хора имат воловски темперамент“, добавя Ботев с унищожителен сарказъм, прибягвайки до познатите свои гротескни сравнения. Когато идва ред до Добродетелната дружина, до „мазния ареопаг“, който наричал критиците си „безсъвестни интриганти“, Ботев кара едного от членовете му да държи в гневен припадък реч, пълна със страшни закани, която редакцията на вестника (сам Ботев в случая!) пресича често с неизменните апострофи: „хрян“, „шпански мушки“ и „синапово семе“. И все това лекарство, хрянът, предписва фейлетонистът накрай и на букурещкото бездейно читалище, припявайки му с убийствен сарказъм: „Спи ти, гъско, от дългия, нани ми, нани!“

Излишно доказателство за авторството на Ботев в случая дава и дописката в „Независимост“ от гр. Русе, в която (бр. 32 от 25 май 1874 г.) наскоро се казва: „Хрян! хрян! Преди няколко време вие раздавахте хрян на вашите букурещки шкембеджии и, види се, никак не подозряхте, че една доста добра доза от тоя медикамент ще да трябва за носовете и на нашите русенски кюлханета.“ Хрянът се оказва нужен за Григорий Русенски, за новия русенски валия Асим паша, за „обер-шпионина“ Чорапчиев, за Стоил ефенди и за други подобни герои, осмивани ту във фейлетоните, ту в дописките на „Независимост“. Димитров има право да помести тая дописка между сигурните приноси на Ботев във вестника.[1]

Разбираме ли оправданието на този род жлъчно осмиване из необходимостта да реагира листът на Каравелов срещу всички низости и злоупотреби, докоснали обществените интереси, несъмнено езикът, поетическите средства, естеството на комичните ефекти в дадения случай носят отпечатъка на Ботевия стил, стоят в пълно съгласие с хумор и сарказъм в другите фейлетони на младия съредактор. Странно подбрани епитети и фигури („кисело-безопасни меценатки“; „градинарите трябва да напуснат старомодния спанак и да крачат

[1] Хр. Ботев, Съчинения (III изд.), т. I, стр. 485 и сл.

напред към лютата цивилизация и към опашатия напредък"); фрази като приведените по-горе, с всичко смело и неочаквано на асоциациите; акумулация на всякакви предикати; бързи скокове при тематичното разчленение: всичко това заедно с необикновената енергия на изобличението, на страстното озлобление или на хладното презрение се чувствува ясно като индивидуален тон, който отделя рязко памфлетно-поетическия маниер на Ботев от този на Каравелов.

Разликата се долавя най-отчетливо, щом след този фейлетон на Ботев прочетем друг един на Каравелов, писан три месеца по-късно и погрешно приписван от Димитров на Ботев. В „Независимост", бр. 39 от 13 юли 1874 г., отделът „Знаеш ли ти кои сме?" е посветен на новия вестник на Найденов „Напредък", сменил спрения от цензурата в. „Право". Димитров, изглежда, взима фейлетона за дело на Ботев едничко поради редакционната забележка още в началото, след увода: „Г. Найденов е издал обявление, в което се говори, че негова цанцугерска милост има намерение да издава нов политически вестник и че тоя вестник ще да носи „хубаво" име „Напредък". (Тоя вестник излезе вече. Радуйте ся и веселите ся! р.)" Но тази забележка е поставена несъмнено от самия автор на фейлетона, след като е бил фейлетонът готов и преди още да се даде за печат: авторът, Каравелов в случая, не е искал да промени встъплението си, тъй необходимо като рамка на изложението, затова е предпочел да се поправи сам, чрез редакционна добавка. Добавката не означава, че авторът на фейлетона е друг някой, а не Каравелов. Самото изложение след това, с издържаното развитие на темата и с особеностите на стила и хумора, се издава с несъмнена сигурност като проза на редактора. Подиграва ли Каравелов Найденов за приликата му с редактора на „Отечество", на тази „пачавра", която била препоръчвана някога с „конското" изречение: „Работи и се надявай" (това мото на Кисимов е осмивано още във фейлетона на „Свобода", бр. 47 от 6 май 1872 г.); уверява ли той, че имал голяма слабост към пословиците, като привежда и някои от тях („Крушата не пада по-далеч от корена си" или „Какъвто попът, такава и калимявката му"), за да покаже, че новият в. „Напредък" ще бъде „унука на своя манафски праотец", в. „Право"; изтъква ли се, че в своето „сладко обявление" Найденов се хвалел, какво програмата на вестника му оставала и при новото издание в сила, т. е. че „Напредък" щял „да открива истинния дух, който въодушевлява българския народ към царското правителство"; съжалява ли Каравелов — но някак другарски — Славейков за побратимството му с Найденов и за участието му в органа на тогова, с което щял само да се изложи — при което Каравелов се смее на Найденов, задето хитро спекулирал с това ценно сътрудничество („Когато попитали мулето, кой му е баща, то негово високоблагородие отговорило, че атът му е вуйка"); запитва ли авторът — след тези весели закачки — вече в по-възбуден и сърдит тон: „Боже мой, докога нашите българи ще да принимават всяка пачавра за вестник и докога ще да считат всяка миша попара за литература?", като за такава литература се привеждат произведенията на Богоров, Станчов, Груев, Пискюлиев и „всякия цанцугери, косери и иже с ними малия

и великия"; сеща ли се авторът за Книжовното дружество, което „все още търси камилчето и все още не знае где зимуват раците и в коя кошара е затворено отгоеното теле" (смисълът на подиграв-ката става ясен от по-ранщни фейлетони на Каравелов, например този в предходния 38 брой на „Независимост" от 6 юли 1874 г.); и учу-два ли се защо това дружество не се заеме с издаването „барем на един малък ежемесечен литературен вестник", за да не попадне то съвсем в забрава (както е изтъквано това и друг път от Кара-велов): в целия ход на това развитие ние долавяме най-определено дьижението на Каравеловата мисъл, темпа на неговия стил, хумора на овладяното му презрение, при който дори остротите не бодат силно поради своята позната вече и честа употреба. Ботев никога не би обсъждал тъй сдържано подобен въпрос, излял би по свой начин гнева си, с нови епитети и нови фигуративни обрати, и не би заключил фейлетона с успокоително-оптимистичното изречение, което звучи съвсем каравеловски: „Надяваме се, че нашият глас ще да се уважи." Който знае да различи неподправения глас на Ботев, него-вия неукротим сарказъм, той не би го открил в никой случай тук. Изглежда, че и сам Димитров чувствува някак това, щом спира текста на фейлетона при пасажа за „отгоеното теле", за да направи бележката: „От тук нататък разказът носи следите на Каравеловото перо — ние го изоставяме." Но така на части не е сътрудничил Ка-равелов никога на Ботев. Истината е, че и текстът преди това е из-цяло негов.

Че и Каравелов може да изпадне, особено когато е засегнат лично, в жлъчно настроение и да стигне под неудържимия напор на омразата си до жестоко осмиване на противника, свидетелствува най-добре следващият негов фейлетон, който някои погрешно биха приписвали — тъкмо поради този сурово-обиден тон — на Ботев. Дългият памфлет, в два броя на „Независимост", 40 и 41 от 20 и 27 юли 1874 г., е насочен изцяло против верния някога помощник и съидейник на Каравелов Димитър Ценович, семейният живот на когото, свързан и с обществената му дейност като член на революционна организация, е прозрачно осмеян в алегорична форма чрез една басня. Ако темата на фейлетона е подхваната и отново разчепкана все в такъв саркастичен дух, в редицата фейлетони на Ботев, оза-главена „Послание от небето" и печатана в „Независимост" от 17 ав-густ до 5 октомври 1874 г.," това не може да се сметне като сви-детелство за еднакво авторство и в двата случая. В действителност тук имаме съвсем различен подход към характери и фабула от страна на Каравелов и на Ботев, така че сходството, което се про-стира само върху външни белези и обстоятелства, подчертава само зависимостта на Ботев от „баснята" на по-стария майстор. Кара-велов именно знае да разказва несравнено по-добре и, по всичко съ-дено, има право на приоритет и на оригиналност в баснята-памфлет.

Биографските предпоставки в случая не са напълно уяснени. Едно е несъмнено: че в даден момент Каравелов, който се е радвал на материална поддръжка от банкера-търговец Димитър Цено-вич при започване на „Свобода", поради което от признателност му посвещава в 1870 г. едно стихотворение, в което иска и моралната

му подкрепа[1], този същият Каравелов, който е бил добре приеман заедно с жена си Наталия в семейството на Ценович и от почит към г-жа Катерина Ценович, сръбкиня по народност като Наталия, й е посветил, все в 1870 г., повестта си „Хаджи Ничо“, — четири години по-късно престава да бъде в приятелски връзки с това семейство било поради недоразумения по революционното дело, когато Ценович се оттегля временно от комитетската организация, било поради някаква ревност между двете жени, Наталия и Катерина, изтекла от съперничество за влияние сред българската колония.[2] Разменените тук обиди са били толкова силни, щото дори години след това дъщерята на Ценович, Любица (доведена дъщеря, от първия брак на Катерина), намира в спомените си най-несдържани укори за Любен и Наталия. Без да навлизам в подробности, любопитни иначе за характеристиката на лицата, които имат отношение към революционната пропаганда, ще изтъкна свидетелството на Любица Ценович,[3] че Каравелов, познат според нея като много „злоезичен“, се бил разкаял по-късно за говореното и писаното против семейство Ценович и потърсил г-жа Ценович, за да й иска прошка особено за „безсрамните думи“ във вестника си. Все Любица Ценович излага покрай друго как Ценович бил отворил българското читалище „Братска любов“, за да се събират там младите българи, вместо да скитат по кафенетата, и как той го снабдил с „цяла гарнитура мека мобила, шкафове, маса, лампа, часовник и даже и кавьори“, както и с откупената част от библиотеката на покойния Раковски. Това показание е дотолкова интересно, доколкото групата Каравелов—Ботев е обвинявала през 1874 г., при разтуряне на читалището, Ценович (или госпожата му) в присвояване на мобилите, докато Любица пък твърди в спомените си, че тъкмо Каравелов бил сторил това, пренасяйки дома си дори часовника на читалището. Каква е точната истина тук и кой носи главната вина за свадата между близки доскоро по идеи и по други връзки емигранти, трудно е да се издири днес при липса на повече документи за живота на оная среда. Затова фактите и наблюденията, които подсказват фейлетона на Каравелов против Ценович и които след това Ботев отново използува за „Послание от небето“, остават твърде несигурни откъм своята историческа достоверност. Но ако не можем днес да се доберем до тая истина при отдалечението ни от събития и герои на епохата, настроенията на Каравелов и Ботев, послужили за творчески подтик, са ясно изразени в произведенията им. А тъкмо тези настроения заедно с въпроса за авторските похвати ни интересуват тук, когато трябва да разграничим две пера и два характера.

Каравелов започва най-спокойно, би рекъл човек дори съвсем безстрастно, баснята за рак и жаба, които решили да се оженят. Напразно роднините на кир Рачо се опитвали да го разубедят да не взема жабата Крекетуша, около която се въртяло „сухо и сурово“

[1] Л. Каравелов, „Брату Ценовичу“. Свобода, бр. 33 от 8 юли 1870 г.
[2] Срв. Ив. Стойчев и В. Христу, Спомени от Любица Ценович. Известия на Бълг. историч. дружество, кн. XXII—XXIV, 1948, стр. 461 и сл.
[3] Пак там, стр. 475 и сл.

и платното на която се „сновяло от цял концерт любовници". Рачо, който имал „свищовски характер", отвърнал презрително на съветите, останал непоколебим, когато му представили Крекетуша като „стоезична холера", която била „изгубила пердето си" още от 12-годишна възраст. И общественото мнение се оказало безсилно да отвърне „патока" Рачо да не става „папуч" на една паднала жена. „Тука съм длъжен да ви кажа и това, бележи сентенциозно авторът, че характерът на раците има голямо сходство с характера на българите, за които червените фустани, набелисаните лица и начернените вежди биват по-скъпи и от честта им." Тъй или инак сватбата станала и страстният младоженец се събрал с любимата си. „Когато кокона Крекетуша видяла, че нейният съпруг е безезично теле и когато се уверила, че единствената негова способност е да обира света „на финни начин", тя захванала да се облача в кадифе и коприна и да върти къча си даже и пред най-богатите фамилии." Хората думали: „Сиромах Рачо!... Ако тоя базергянин да би имал в главата си барем една частица мозък, то неговата Крекетуша не би направила от него явен кокошарин." Ето, значи, къде цели сатирата-памфлет: да осмее разточителността и надменността на една жена, направила мъжа си сляпо оръдие на капризите си и покварила морала му, покрила с позор честта му като общественик; да изложи на презрение един мъж с добро име като гражданин и патриот, станал сега „по-безнравствен и по-калпав от своята всекиму вече известна съпруга". Злоупотребил като търговец с доверието на своите добросърдечни кредитори, като скрил част от заграбеното злато в една гражданска каса, кир Рачо се опитал да излъже света, като отваря под чуждо име някаква си фабрика и като изиграва новия си съдружник. Така той „потъвал все повече и повече в оная страшна яма, която се нарича проституционна деморализация".

Какво в баснята-алегория е имало обективна основа, за да бъде жестокият хумор етически и социално оправдан, и какво там е било израз на волята за отмъщение чрез художествено средство в угода на лична ненавист, на уязвена чест у фейлетониста, остава открит въпрос. Важното обаче е да подчертаем: какъвто и да бъде скритият мотив на сатирата, тя е отивала решително твърде далеч в разкритията си, при ясна за читателите на времето алюзия за определен частен случай, за тачени дотогава лица в обществото.[1] Като се опитва в продължението на разказа си да използува смисъла на баснята и да защити остротата на перото си, авторът заявява не без цинична откровеност: „Тая басня е в състояние да разсърди не само раците и комарите, но и техните милейши съпруги, които имат нещастие да блестят с чужди украшения, да се големят с откраднати накити и да плашат човечеството със своите адвокатски способности." Все повече напускайки спокойния обективен тон и разгорещявайки се в гнева и злорадството си, авторът се обръща към

[1] В писмо на Рафаил Атанасов до Панайот Хитов се казва с огорчение за недоразуменията в революционния комитет: „Ако повните критиката на Каравелов за жаба и жебчо." Вж. Архив на възраждането, редактор Д. Т. Страшимиров, т. I, 1908, стр. 306.

Крекетуша (която е имала нещастната идея да търси от съдилищата защита срещу нападките на памфлетиста) с грубото ругателство: „Но ти нямаш очи, ти нямаш съвест, ти нямаш перде, ти нямаш срам... Истина е, че от една публична развратница никой не може да очаква честни действия. Прощавай, бедна Крекетушо! Нашите сметки с твоята окаляна от всяка страна нравственост са свършени вече. На тебе плюе днес, и твърде справедливо, всяка една личност, на която ти си плювала преди без никакви причини." Към Крекетуша и към Рачо авторът отправя и последната си назидателна реч, от която ни облъхва непримиримо отвращение: „Доста сте тровили света, доста сте си играли с честните хора, доста сте лъгали невинните личности, доста сте безчестили свещените предмети на човечеството! Хайде в блатото... И гнусотата трябва да има своя мяра... Но може ли да търси човек нравствени начала у ония животни, за които честта и почтението са били почти всякога празни думи и за които деморализацията и калпазанлъкът са съставлявали известна гордост?"

Отделя ли се Каравелов чрез тези страстни тиради, чрез тези злобни укори от определени лица и лични досади, за да не се връща повече към тях (освен веднъж, и то съвсем пътем), Ботев, който познава отблизо живите първообрази на баснята за Рачо и Крекетуша, намира тук — подтикнат може би от самия Каравелов — благодарна тема за жестокия си хумор. Той написва, макар и при друга фабула, редицата фейлетони „Послание от небето" в „Независимост" от 17 август 1874 г. нататък (значи, наскоро след разгледания фейлетон на Каравелов), в които онези същите лица се явяват отново пред нас, и то с установените свои черти и качества. Това „Послание" приключва изобщо фейлетонния отдел на „Независимост", тъй като вестникът спира през октомври 1874 г. Покрай „Посланието" тук биват напечатани още два фейлетона, единият в бр. 42 от 3 август, а другият в бр. 43 от 10 август с. г., които Ив. Клинчаров и М. Димитров напразно отдават на Ботев, макар там да личат най-определено стилът и духът на Каравелов. Нека се спрем първо на тях, преди да продължим за „Посланието".

Клинчаров, като изтъква общо, че „всички елементи" на това послание се намирали разпръснато в по-раншните фейлетони на Ботев, и като смята погрешно, че тези фейлетони са били в по-голям брой, споменава, но само общо споменава, явните уж „обективни и субективни данни" за хумора на Ботев във фейлетона от 10 август 1874 г. Кои са те конкретно, той не отбелязва; за него е достатъчно да съобщи на читателя, че приведеният като доказ фрагмент бил „характерен за перото на българския поет".[1] Между това тъкмо „характерното" отсъствува тук напълно!

Първо, колкото се отнася до фейлетона от 3 август, той започва типично по каравеловски с резигниран хумор, който разобличава непоследователността на румънските политици, когато веднъж те твърдят (Братиано), че в Румъния живеят около половин милион българи, и друг път (Когълничано), че българите образували само

[1] Ив. Г. Клинаарова, Мистификацията..., стр. 9—10.

„капка в морето“ между останалите колонисти в Бесарабия и западните румънски покрайнини. „Из всичко се вижда, добавя с весела гримаса авторът, че българските села, които се намират под самия нос на Букурещ, не са нищо друго освен оптическа погрешка.“ И като посочва по-нататък как ще бъдат прекръстени съгласно заповедта на местната власт в Болград имената на българските ученици по румънски (Олимпий Панов — Юлий Бояреско, Николай Узунов — Най Алба Лонга, Петър Фитов — Петраки Куркано, и пр.), авторът заключава: „С една дума нашите братя румъно-славяни са се решили да изгонят из Румъния и последния дух на славянството и да оставят в земята си само Касабияна... Всеки вече знае, че Касабияновците и дългоносите фенерски светии имат щастливите свойства да се превиват на всяка една страна и да събират каймака от всяко едно обществено предприятие. Разбира се, че от подобна сбирщина ни едно господство не е видяло добро...“

Запазвайки спокоен тон, овладявайки мъката си от това, че подобни действия на румънското правителство осуетяват всички почини за едно политическо сътрудничество между двата съседа отсам и отвъд Дунава, както упорито го е отстоявал Каравелов във вестника си, авторът развива нататък любимата идея на тогова за „взаимно споразумение и братска любов“ между два народа, които еднакво са страдали и могат пак да пострадат от чуждо насилие. Поддържал ли е Когълничано своята абсурдна теза, като не признава никакви чужди народности в Румъния, то и Деак в Унгария е бил прав да твърди, че в маджарското кралство живеят само чисти маджари и че ни един румънин там няма право да изучава своя език и да отваря своя школа. Изложението във фейлетона до тук е напълно в стила на измерения протест в политическите статии на Каравелов. Напускайки нататък сериозния тон, авторът отново се отдава на хумора си, после на сарказма си, като вярва, че Хорозов трябва да се прекръсти на Петелко, щуката — на щучяна, ракът — на раческо и т. н. и като допуска, че кръстник в случая ще бъде оня румънски журналист, който търсел дако-румъни дори в Шипка и броял габровските ножове за мечове на Траяна. Взимайки повод от мълчанието на Хорозов по въпроса — а Хорозов бил български депутат от Болград в румънската камара, — авторът привежда любимата сентенция на Каравелов: „Когато у един човек не е чиста съвестта, то и неговите действия биват шупливи.“ От болградчани той минава на букурещчани, за да осмее крезовете от Добродетелната дружина, които напразно очаквали големи лични облаги от българската черква, изградена за техен собствен „кеф“, и от българското училище, изградено за собствената им слава. И той разказва нещастието на наивния училищен настоятел и черковен епитроп Николи Станкович, с когото Каравелов се е занимавал неведнъж в своите фейлетони — нещастието му да бъде грубо отритнат от мнимите благодетели, когато им поискал да внесат записаното си дарение за черквата и училището. „Сиромах байо Станкович! Надеял ли се е той, че неговата любима капела и неговото мило училище ще да достигнат до тоя хал? Ние едно време му казвахме да не вярва на българските хиоти, но той не послуша нашите съвети.

Нека плаче сега „на реках вавилонских“. Но да оставим шегата на страна.“ И авторът завършва със сериозното предупреждение към Станкович и към честните българи в Букурещ да повикат „и старо и младо, и богато и бедно, и мъжко и женско“, за да подхванат скъпото културно дело, като оставят настрана „и чорбаджийските високомерия, и безполезните препирни, и проклетия инат... Срамота е от хората! Ние сме уверени, че байо Станкович ще да остане и за напред честен човек и добър патриотин“.

Навред тук, и в стил, и в хумор, и в морал, както и в провикването „Срамота е!“ (срв. напр. фейлетона в бр. 30 от 8 януари 1872 г.) или в честото обещание накрай „До неделя повече“ проглежда образът на Каравелов, както го знаем от всички негови статии и фейлетони. От ботевския начин да се подлавят въпросите и осмиват пороците не се долавя никаква следа и напразно Клинчаров е подканял ботевоведите да „проучат добросъвестно“ този, както и следващия фейлетон, за да схванат „критерия“ му при определяне на ботевото литературно наследство.

IV

Еднакво и Клинчаров, и Димитров приписват на Ботев последния № от „Знаеш ли...“, тоя в бр. 43 на „Независимост“, 10 август 1874 г. Грешката им в случая е обаче несъмнена. Първо, композицията тук, с темата за ред благодарствени адреси и тържествени химни до „болградските пълководци“ от страна на румънските български общини, повтаря нещо подобно за химни или подаръци за лица и общини във фейлетона на Каравелов в „Независимост“, бр. 24, 30 март 1874 г. И тук, и там са осмеяни антисоциални наклонности и липса на патриотизъм у румънските българи, като еднакво става дума покрай друго за болградските неуредици и престъпници, за браилското Книжовно дружество, за Добродетелната дружина и частно за Хорозов, Антон Парушев, Ангелаки Савич и т. н. Второ, ако във фейлетона от 10 август се говори за двете „силни и могъществени“ партии в Букурещ, които енергично се борят за „прогресивното развитие на големите корми... и за просвещението на пуйката“, то за такава борба на същите враждебни партии става дума още във фейлетона на „Свобода“, бр. 16 от 14 октомври 1872 г., където се говори и за завещанието на Григорий Попович за гюргевското училище, както се говори и друг път за това във фейлетони на Каравелов, но не и на Ботев. Трето, хвърля се тук стрела против подновеното благотворително дружество, което щяло да блаженствува под председателството на Жаба Крекетуша и при касиерството на Рачо Осмокрачо, като отделно се взимат на подбив „адвокатските способности на Ценовичевите фабрики“, както и „нравственото перде и на Млади, и на Стари“. Четвърто, пословицата „изгори Павла, та посипа Петра“ е Каравелова обикната дума, например във фейлетона на „Независимост“, бр. 41 от 30 юни 1873 г., гдето тя е употребена в смисъл на еднакви недостатъци у две лица или две групи лица, както и в сегашния случай — за съмнителния патриотизъм в Букурещ и Болград. Имената Петър и Павел като нарицателни за всевъзможни случаи вървят заедно често у Каравелов,

но никога у Ботев. Пето — и това е особено важно — в тоя фейлетон тематично и стилово се продължава предходният фейлетон на Каравелов, който се е приключвал с обещанието „До неделя повече" и където все тъй са оплакани бай Станкович, българските „дакоромеи", които търсят „траянови костурки" навред, щастието на Касабиану и Семизяно и т. н. Шесто, разните „кокони Цони", „кирии Пенки", „баба Хаджийка", споменати тук, са взети от реквизита на Каравелов в другите негови фейлетони. И, седмо, общият тон на изложението и на иронията заедно с практическата философия на егоистите („Народността е измислена от учените за топъл хляб и за есенно сирене...") и със заключението, което прави рязък обрат от хумор към сериозно изобличение („Боже мой, и ние сме хора!"), издават най-определено настроението и езика на Каравелов.

„Посланието" на Ботев, ако и да използува теми, фигури, всякакви сюжетни и езикови елементи от фейлетоните на Каравелов — и това се прави най-свободно и без всякакви скрупули, щом фейлетоните са били анонимни и щом те са изказвали общото становище на редакцията, — „Посланието" се лъчи все пак от работите на Каравелов в този дух, разкривайки ни ясно темперамента и литературните похвати на младия му приятел и почитател. Макар и печатано анонимно, то е било разпознато още на времето от читателите, та и от Захарий Стоянов след тях (и по тяхно съобщение) за произведение на Ботев. Този широк смях, това безразборно смесване на темите, този развързан език, който не щади никакви авторитети и светини, това демаскиране на общопознати лица, филистерски важни, вътрешно кухи, болезнено самолюбиви, тази духовитост в сарказъм и присмех, намерила израз в отсечени фрази или в неочаквани сентенциозни съпоставки, тази склонност към комични сценки из обсега на сексуално-съблазнителното: те, дори когато напомнят нещо родствено у Каравелов — защото за пълна противоположност не може да става и дума, — изпъкват релефно като писателска практика на огнения, непреклонния, безстрашния Ботев, враг на лъжата, на бездарността, на безразличието към идеала, на престъпния егоизъм в средата, която го заобикаля и задушава и която той може да бичува или чрез сатира като „В механата" („А вий... вий сте идиоти!"), или чрез фейлетони, в които камшикът играе без много придирване по чуждите гърбове, заместваики иглата, която скрито боде, у поизтънчени хумористи, при по-чувствителни съвести и нрави. Материята за присмех или сарказъм, за ирония или за гневен хумор е била вече почти установена, тъй да речем канонически, у Каравелов и пред Ботев се е слагала задачата да намери свой начин за осмиване на язви и пороци. Но дори като повтаря запаса от образи, сцени, случки, използуван в „Знаеш ли ти кои сме?" в течение на две години, Ботев пак съумява да прояви таланта си на тънък наблюдател и увлекателен изобличител. Той е несъмнено самобитна поетическа натура, способна да наложи на всичко почувствувано, мислено, заето своя ясен печат.

Така например той започва „Посланието" си с познатия възглас „Мир вам!", с който е завършвал фейлетона си Любен Каравелов преди това, когато е жигосвал приспаните съвести в Болград и ко-

гато в горчивия си я срещу толкова жалки, нищожни патриотари начело с Ангелаки Савич е стигал до презрителното заключение: „И така, спете да спим! Всеки един идиотин е обязан да не мисли нищо, да не работи нищо, да се не грижи за нищо и да не обича нищо. Мир вам, заслуженейши глупци! Мир и нам...“ Още в 1872 г., в стихотворението си „Кукурикни, мой ти петльо“ („Свобода“, бр. 52 от 10 юли), Каравелов е бичувал язвително приспаната съвест на Дорчо, на Хаджи Иванчо и на всички като тях, забравили народната свобода и скрили „чувството“ си в корема, за да заключи с презрителната клетва:

Мир вам, глупци неразбрани,
Мир вам, турски свине!
Мир на тебе, кир Петраки,
Спи, кучешки сине!

В този дух, отчасти и в този стил се обръща и героят на Ботев, раб божи Пандурски, към онези „щастливи създания“ в Болград и другаде, които носели названието „миропомазани чувства“, „привилегировани конекрадци“ или „Савовичи слънца“. Няма да повтаряме острите изобличения или твърде прозрачните намеци, които изобилно се сипят нататък и които бележат ту жлъчното негодуване, ту презрителния смях на поета при гледката на толкова безобразия и особено на тъпата безчувственост към правдата, честта, отечеството. Ботев не се стеснява да прокарва тук широки аналогии между положението на нещата в Турция, Влашко, Франция, Англия, Русия и да засяга например реакцията в Русия, като споменава тайната царска полиция редом с фокусите на Марко Балабанов около Екзархията или с безделието на Васил Стоянов в Книжовното дружество, или с безсрамното женкарство на попа при българската черква в Букурещ, към когото Ботев се връща тъй често, като към благодарен комично-пикантен мотив. Показателни за светогледа и моралния усет на Ботев при неговата пълна еманципация от традиционни възгледи и условна почит са по-нататък: намясата на „вседържителя на вселената“, окръжен от „шестокрили ангели“, в небесния процес на Пандурски; извеждането на „рогати и опашати царьове на тъмнината“, които на онзи свят учат на ум и разум „различни величества, светейшества, благородията и преподобията“; скачането от видението-фантасмагория към близки реални случки и лица, както е например при историята на „Жабешката любов“ между Рачо Осмокрачо и Крекетуша, заета от фейлетона на Каравелов и пак свързана с Ценовичевата кражба на мобилите от читалището, повтаряна и потретяна в течение на осемте фейлетона; честото споменаване на любовните приключения на онзи букурещки поп, при голяма слабост да се рисуват прелюбодеянията му с все нови подробности; изреждането на много лица, които занимават политическата или скандалната хроника на времето, еднакво и Хорозов, и Парушев, и Николай Тошкович, и Христо Тъпчилещов, и Марко Балабанов, и кой ли не още — при това накичени с всякакви хулни или смешни епитети („одеският базиргянин“, „балкански пелтек“, „празноглав гений“, „безмозъчна глава“, „политически ахмак“, „доброплодна гъска“, „одрана котка“, „клисурска Минерва“ — послед-

ното заето от Каравелов, и т. н.). Развоят на фабулата знае дълъг зигзаг, напомня някаква тематична спирала, в която се преплитат всякакви странични нишки при постоянни възвръщания към лайтмотива за задгробната участ на смешния Пандурски, и този начин на излагане е твърде характерен за композиционното изкуство на Ботев, за разлика от изложението на Каравелов, който обича ясната разпоредба на частите и който не забърква никога основната си мисъл с паразитни отклонения, чужди на образи и случки, непосредствен предмет на фейлетона.

Ботев и тук прибягва за рамка на пъстрото съдържание до фикцията на едно съновидение, както е правил това и друг път — например по-късно във фейлетона „Политическа зима“ на в. „Знаме“ (бр. 10 от 2 март 1875 г.), който излага съня, роден от едно въображение „както у арапин силно и остро“, „пламенно и възвишено като дим“; или както е мислил да опита това при ненаписаната си повест „Змей“, в която един сиромах сънува, че „ангели божи го носят в небесата и той гледа на земята...“, в която и магарето на сиромаха „спи и сънува зелена поляна, горещо слънце...“ и т. н.[1] Любопитна по-раншна успоредица тук, покрай фейлетоните, представя и „Съновникът“ от „Будилник“, бр. 2 от 10 март 1873 г. По-съществена, отколкото външната страна на „Посланието“, се явява общата насока на памфлетното изобличение тук, бойко-смелото отричане или презрителното отмъщение. В тая точка Ботев е съвсем оригинален въпреки някои свои подражания на Каравелов. Говорейки в „Примери от турско правосъдие“ („Дума“, 1871) за преживяното в Калофер, той признава, че там, в родния кът, той рано се изпълнил от „страшна любов“ и от „дълбока омраза“ при гледката на сиромашки народни тегла и на турско-чорбаджийски произволи; а в бележките си за хумористичния в. „Тъпан“ той все тъй определено е подчертавал („Знаме“ от юни 1875 г.) опита си от по-късно, когато тежките условия, изпитанията и разочарованията са го насочвали неумолимо към мрачно разположение на духа, така че „смехът се е обръщал на псувня, а сатирата на проклятия“. Първични заложби и вторична социална атмосфера засилват у него гневната, унищожителната критика, за да се опразни памфлетът му от всичко добродушно-примирително в хумора (както го изживява понякога Каравелов), за да взима връх „жлъчката без мяра“, лютият сарказъм, безжалостният присмех. Ако Димитров намира за Ботевите фейлетони, че „от тях вее по-голяма вътрешна свобода и игривост“,[2] аз бих казал: такава свобода се наблюдава по-скоро у Каравелов, не винаги пленник на „злобна памет“, по-сдържан в отрицателното си гледище и способен дори за великодушен хумор. У Ботев сатирическото начало отстранява по правило всяка прошка и всеки снизходителен смях. „Игривостта“ на Ботев, ако наричаме тъй склонността му към всякакви буфонади и фантастични видения, е в не малко случаи израз на неуталожено възбуждение, което предхожда идеята на даден фейлетон. Прав е Димитров, когато изтъква за Ботев: „сатирикът,

[1] Хр. Ботйов, Съчинения, 1888, стр. 151.
[2] Хр. Ботев, Съчинения. Т. III (III изд.), стр. 261.

изобличителят надделява у него над хумориста“ и когато пояснява това с обстоятелствата, че „преобладаването на чувствата на негодувание и протест при него поставя граница на хумористичното съзерцание и хумористичното отношение към действителността“.[1]

Това хумористично съзерцание, познато на Ботев само при веселите му живи разкази сред простодушни хъшове, когато той е разведрявал мрачното си настроение чрез спомени от Калофер, изкарвайки едва ли не всички калоферци „луди хора“,[2] е изчезвало тутакси, щом е съзнаел отговорността си, дълга си като публицист, върху когото е лягало задължението да разкрива нравствени и социални недъзи, да бичува всякакви „литературни, обществени и политически маймуни“. И горчив личен опит, и сериозни убеждения, и искрена болка при гледката на множество аномалии са го тласкали в сатирата към непримиримост, изключила всяко снизхождение. Без да изпада във философски песимизъм, като Стоян Михайловски покъсно, но оставайки като него при едно неукротимо памфлетно изобличение, той не е могъл да прощава на личности, разбирания, действия, дошли в разрез със съкровения му граждански и революционен идеал, да търпи измяната към този идеал от страна на личности, които са се налагали на общо признание чрез титли, служби и хитро подчинение на традицията. И той е стоварял бича си върху тия изменници, без да се стряска от влиянието или отмъщението им. Този сатиричен подход му се е виждал толкова по-уместен, колкото обществото е било по-малко способно да бъде раздвижено, освободено вътрешно и спечелено за добрата кауза чрез лека ирония и незлобиви закачки, до които Каравелов е прибягвал обаче понякога, имайки друг характер и друг литературен вкус. Само там ботевският сарказъм се е допълвал от весел смях, където, както при образа на Пандурски, личността и делата не са наранявали ни най-малко високия епос на борeца-писател.

Общо за Ботев и Каравелов е умението им да сгъстяват наблюденията и мислите си в духовита кратка фраза, в ударна сентенция, в нова пословица или епиграма. В това отношение те изпъкват рязко върху фона на филистерската бездарност у останалите публицисти и тъкмо тук проличава тяхната енергия на духа, тяхната власт над словото, тяхната полемична жилка, нещо от която притежава в цариградския печат само Славейков, нещо от която е имал по-рано само Раковски. Изобщо емигрантският печат е бил по-добре въоръжен за отстояване на позициите си чрез сатира и хумор и това се дължи не само на свободата, на която той се е радвал, но и на вдъхновението на двойката Каравелов—Ботев, минала по-добра руско-европейска литературна школа.

[1] Хр. Ботев, Съчинения. Т. II (I изд.), стр. 5.
З. Стоянов, Биография на Хр. Ботьов, 1888, стр. 244.

НУШИЧ В БЪЛГАРИЯ

от Боян Ничев

Литературното дело на Бранислав Нушич (1863—1938) заема значително място в историята на новата сръбска литература. Създадено в продължение на пет десетилетия, носещо белега на напрегнатите търсения на един жадно стремящ се към истината писател-реалист, то представлява своеобразно художествено отражение на историята на сръбския народ от цял половин век.

Израснал и укрепнал като писател в идейната и творческа атмосфера на 80-те години, когато се оформяха окончателно основните черти на сръбския реализъм в литературата и когато сред голяма част от интелигенцията се чувствуваше все още влиянието на революционно-демократическите идеи на Светозар Маркович, още при първите си творчески стъпки Нушич се сблъсква с политическата бруталност и социалната ретроградност на сръбската буржоазно-монархическа система. Още първите му произведения „Народен представител“ (1883) и „Съмнително лице“ (1885), които представляват важен момент от развитието на сръбската политическа комедия, са насочени с цялата си изобличителна сила срещу устоите на буржоазно-монархическия порядък в Сърбия. Конфликтът между писателя-изобличител и монархо-бюрократическия режим отведе Нушич още в първите години на неговото творчество зад решетките на Пожаровацкия затвор, където младият писател прекара една тежка и важна за неговия идеен и творчески развой година. Остра критика не само над цялата превърнала се в огромен затвор Миланова Сърбия, но и над най-грозните социални черти на буржоазния строй съдържа неговата книга с фейлетони „Странички от Пожаровацкия затвор“, написана в затворническата килия. На перото на талантливия писател принадлежи и един сборник разкази за Сръбско-българската война — „Записки на един ефрейтор от Сръбско-българската война“ (1886), в който Нушич е отразил ужаса на полупатриархалния сръбски селянин пред човекоубийствената стихия на грабителската война и своите топли братски чувства към българския народ. „Разкази на един ефрейтор“ са едно от художествените произведения в сръбската литература, в които е намерила най-ярък израз идеята за дружба и братство между двата южнославянски народа.

Борейки се със своите произведения срещу монархо-бюрократическия ред, който носеше всички белези на една назадничава обществена система, в края на миналия век Нушич застана на позициите широките народни маси в града и селото, които в еднаква сте-

пен страдаха от полусредновековните начини на експлоатация, от азиатските методи на управление и от икономическата изостаналост на страната.

Новите социални условия в младата сръбска капиталистическа държава през двадесетия век поставиха нови проблеми пред сръбския реализъм и нови задачи пред неговите представители, един от първите между които бе и Нушич. Преминал продължителна и трудна творческа криза през първите две десетилетия на века, след Първата световна война той навлезе в периода на своята най-голяма творческа зрялост. Произведения като „Госпожа министершата" (1929), „Д-р" (1936), „Мистър Долар" (1932) и „Покойник" (1937) показват тенденция към постоянно засилване критическата сила на неговия реализъм, все по-безпощадно и цялостно изобличение на буржоазния свят и бележат възходящата линия на неговия критическо-реалистичен метод. Нушич стига до пряко отрицание на капитализма като цяло и до утвърждаване на трудовия човек като социален идеал („Мистър Долар").

Именно с тия си черти, със своето ярко и определено реалистично съдържание и с високите си сценични качества творческото дело на големия югославски писател, отразяващо една действителност, твърде близка в битово и социално отношение до нашата, е направило силно впечатление на нашия читател и зрител. С реалистичното си дело, с актуалността на проблематиката си Нушич бива приет у нас почти като у дома си. Критико-изобличителният патос на неговите комедии се съчетава твърде добре с основните реалистични тенденции на нашата литература. С това се обяснява между другото и тясната лична дружба и сърдечни творчески симпатии, които съществуват между сръбския писател и такива изтъкнати представители на реализма в нашето изкуство като Елин Пелин, Ст. Л. Костов, Кр. Сарафов и др.

Нушич несъмнено е най-популярният югославски писател у нас. Проникването на неговото творчество представлява важна страница от историята на българо-сръбските литературни отношения.

* * *

Проникването на сръбската книга в България има своя дълга история, която датира далеч преди Освобождението. В резултат на взаимно литературно влияние между двете братски южнославянски литератури през Възраждането нашият народ има възможност да се запознае с някои от най-значителните произведения на сръбските класици. Между най-превежданите и побългарявани тогава автори е и един от най-крупните предшественици на Нушич в областта на драматургията — големият сръбски комедиограф Йован Стерия Попович.

В първите десетилетия след Освобождението интересът към книжнината на братския славянски народ продължава. Наред с редица книги и брошури, имащи здравно-хигиеничен и селскостопански характер, по страниците на нашите вестници и списания, както и в отделни книги започват да се появяват и някои произведения

от сръбската художествена литература. Така например през 1879 и 1883 г. излиза в две издания комедията на Змай „Шаран“.[1] Сръбско-българската война от 1885 г. почти не прекъсва превеждането и издаването на сръбски книги у нас. През 1888 г. излиза в превод на Илия Блъсков разказът на Милан Миличевич „Зюлийка, покръстено турско девойче“.[2] В същата година българският читател се запознава и с комедията на Милован Глишич „Измама“. През 1891 г. излиза и първият опит за художествен превод на най-значителното произведение на черногорската поезия — поемата на Петър Петрович Негош „Горски венец“.[3] През 90-те години все по-често и по-често в нашия периодичен печат се появяват преводи на отделни стихотворения или цели художествени произведения от сръбската литература. През 1894 г. в „Мисъл“[4] и „Българска сбирка“[5] излизат няколко стихотворения от Воислав Илич, преведени от Д. К. Попов. В същата година „Българска сбирка“ печата и „Писма из Германия“[6] от Л. Ненадович, излезли по-късно в отделна книга. В 1895 г. Д. К. Попов издава малка антология от чужди поети,[7] в която са включени печатаните вече негови преводи от сръбски поети. Макар и в рамките на една малка книжка, в която е застъпена в не съвсем сполучливи преводи поезия на различни народи, стихове на сръбски поети в „Преведени стихотворения“ представляват първият антологичен подбор от сръбска поезия у нас. С малки изключения изборът на преведените автори е сполучлив. В книгата са намерили място стихотворения от Джура Якшич („Път до Горняка“, „Нощ на Горняка“, „Захар где . . .“ и „Що ме не...“), Бранко Радичевич („Спомен“, „Укор“), Воислав Илич („Райски цвят“, „Звездица“), Змай („Кръв и сълзи“, „Кат' помисля“) и от черногорския княз Никола. През 1895 г. българският читател се запознава от страниците на „Български преглед“ с разказа на Лаза Лазаревич „Първи път с баща ми на черква“.[8] От 90-те години датират и няколко превода на Трифковичеви комедии.

В края на миналия век се появяват и първите преводи на Нушичеви произведения на български език. Големият комедиограф Бранислав Нушич, авторът на „Народен представител“ и „Съмнително лице“, любимецът на българската театрална публика от 30-те години, става известен за пръв път на българската културна обще-

[1] Шаран. Смешна позорищна игра в едно действие. Побългарил Т. Х. Станчев, Русчук, в печатницата на Л. Каравелов и Н. К. Жейнов, 1879. Второ издание — Русчук, скоропечатница на в. „Славянин“, 1883.

[2] Зюлийка, покръстено турско девойче (случка от Сръбско-турската война, г. 1876—1877-ма) от М. Миличевича. Превел от сръбски Ил. Р. Блъсков. Видин, 1888. Второ издание — 1902 г.

[3] Извлечение из „Горски венец“ от П. Петрович Негош. Превел П. Иванов, Видин, 1891.

[4] Мисъл, 1894, кн. I, стр. 278. „Две звездици“, прев. Д. К. Попов, 1894, кн. II, стр. 518, „Райски цвят“, прев. Д. К. Попов.

[5] Българска сбирка, 1894, кн. II, стр. 109, „Звездица“ от В. Илич и „Захар где . . .“ от Д. Якшич.

[6] Българска сбирка, 1894, кн. II, стр. 832—841; 1895, кн. 3, стр. 226—238, и кн. 4, стр. 344—348.

[7] Преведени стихотворения. София, 1895.

[8] Български преглед, 1895, кн. III, стр. 28—42.

ственост в края на миналия и в началото на тоя век не като комедиограф, а като белетрист. Макар и неестествено, това е напълно обяснимо, като се има пред вид тежката писателска участ на Нушич, станал жертва още при първите си творчески стъпки на личния режим на крал Милан. Поради тежките политически условия в Сърбия нито една от дотогавашните комедии на Нушич не е била достъпна по това време на широките читателски маси. Написана през 1887 г., „Съмнително лице" се печата едва след тридесет и пет години. „Народен представител" също достига късно до читателите. От друга страна, не е могла да не привлече вниманието на българската културна общественост известната книга на писателя с разкази за Сръбско-българската война. И през 1899—1900 г. намираме четири от тях, напечатани в сп. „Български преглед".[1]

Редакцията на списанието и преводачите очевидно са познавали цялата книга на Нушич, защото са могли да подберат най-силните („Под палатката") и най-подходящи разкази, в които личат топлите братски симпатии на сръбския писател към българския народ („На боището", „Шинел").

Първите два разказа — „На боището" и „Шинел" — са преведени от постоянния сътрудник на списанието Ст. М. Попов, а последните — от известната артистка и поетеса Роза Попова. И двата превода се отличават с точност и добросъвестност, но докато преводът на Попов страда от известна езикова скованост, разказите, преведени от Роза Попова, се отличават с повече свобода и стремеж да се предаде настроението, прокарано в оригинала.

Тия няколко разказа говорят, че в началото на века Нушич вече е известен на нашата културна и литературна общественост. Неговото братско отношение към българския народ несъмнено е направило впечатление на нашата интелигенция, която с интерес следи културния живот и проявите на славянска солидарност в другите славянски страни. За това говори друга една по-значителна поредица от Нушичеви разкази, която се появява през 1902—1903 г. заедно с романа „Общинско дете" в редактирания от Елин Пелин литературен подлистник на „Български търговски вестник". Подборът на разказите, направен вероятно от Елин Пелин и от преводача Ст. Л. Костов, говори за ония страни от творчеството на писателя, които са направили най-силно впечатление на неговите български колеги. На страниците на „Български търговски вестник" са намерили място такива разкази на Нушич, в които е изобличен сръбският бюрократизъм, лицемерието и порочността на буржоазията.[2] Явно е, че в лицето на Нушич Елин Пелин и Ст. Л. Костов са намерили свой близък идеен съмишленик и другар. Колко високо ценят те творче-

[1] Български преглед, кн. III—IV, стр. 72—80. Картинки из Сръбско-българската война. I. На боището, II. Шинел. От Бранислав Нушич, превел С. М. П., и кн. V, стр. 12—19, III. Петър Дабич, IV. Под палатката. Превела от сръбски Роза Ст. Попова.

[2] От бр. 198, 13. IX. 1902 г. до бр. 226, 16. X. 1902 г., са напечатани последователно Нушичевите разкази „Divina comedia", „Надгробно слово", „Избор", „Максим", „Педагог", „Нашата архива", „Тринадесети", а от бр. 42, 24. II. 1903 г., до бр. 75, 9. IV. 1903 г. — романът „Общинско дете".

ството на сръбския писател, говори фактът, че в „Български търговски вестник“ неговите разкази са напечатани в една поредица с произведенията на такива изтъкнати славянски писатели като Максим Горки и Елиза Ожешкова.

Най-широка популярност обаче Нушич добива у нас, макар и постепенно, като комедиограф. Проникването на неговите комедии и драми в България е тясно свързано с най-важните моменти от развитието на нашия театър.

При първите си творчески стъпки в борбата за създаване на свои самостоятелни традиции и национален стил нашият театър се опираше и търсеше помощ и подкрепа в реалистичния опит на театрите от другите славянски страни. Това се обяснява както с приликите в обществено-историческите и културните условия между повечето от славянските страни, така и с близостта на езика и значителните реалистични традиции, които някои славянски театри и на първо място руският си бяха вече създали. Затова от 1900 г. до днес като режисьори на Народния театър непрестанно работят много възпитаници на другите славянски театри и на първо място възпитаници на руската театрална школа.

Разполагащ със значителни артистични сили, между които личат имената на такива сценични майстори като Васил Кирков, Иван Попов, Кръстьо Сарафов, Адриана Будевска и други, които биха правили чест на всяка голяма сцена, нашият театър чувствува в началото на века остра нужда от подготвен режисьор с широка театрална култура, с голям сценичен опит и подчертана организаторска дарба. За разрешаване на тази важна проблема някои ръководни културни деятели се обръщат още в началото на века към братските театри в Хърватско и Чехия. От 1900 г. до 1909 г. последователно за една или повече години на сцената на нашия театър работят като постановчици и организатори хърватите Адам Мандрович (1899—1900 г.), Сърджан Туцич[1] (1903—1905 г.) и чехът Йосиф Шмаха (1906—1909 г.).

За нас е от особен интерес работата на двамата хървати. Свързани тясно с дейността не само на хърватския, но и на югославския театър изобщо, те без съмнение са допринесли значително покрай другото и за проникване и популяризиране на сръбската драма у нас.

Мандрович е крупна фигура в историята на хърватския театър. Забележителен артист, режисьор, театрален ръководител и педагог, той идва у нас в края на 1899 г. с голям творчески опит. И в скоро време постига значителни резултати както в творческо, така и в организационно отношение.[2] Наскоро завърналите се от специализация в чужбина млади наши артисти и ръководството на Мандрович допринасят много за бързия подем на театралното ни изкуство. Примерът с безкористната и ентусиазирана дейност на хърватския режисьор у нас е изключително показателен за братските връзки и

[1] Малкото име на Туцич в българска транскрипция става Сергиан.

[2] Вж. Г. Киров, Адам Мандрович в нашия театър. Изкуство и критика, 1939, кн. IV, стр. 207—214.

славянската солидарност между българския и югославските народи в близкото минало. Макар че не е поставил нито една хърватска, сръбска или словенска пиеса през време на своята дейност в нашия театър, Адам Мандрович несъмнено е допринесъл за опознаването на нашите театрални среди с постиженията на сръбския и хърватския театър и за сближаване на театрите в двете братски славянски страни.[1] Запознат добре със състоянието на сръбската драматична литература и на сръбския театър, на сцената на който е работил като режисьор преди идването си в България, Мандрович вероятно е имал какво да разкаже на своите български ученици за работата на сръбските актьори и за състоянието на сръбската драма. Със своя авторитет и с огромното си влияние върху нашите театрални дейци той пръв е насочил вниманието им към постиженията на съвременния сръбски и хърватски театър. По инициатива на Мандрович през 1900 г. в София гостува за известно време тогавашният режисьор на Белградския народен театър, драматичният писател Милош Цветич, който остава с отлично впечатление от постиженията на нашия театър[2] и изказва желание „да доживеем дните на онова искрено сближение и побратимяване, което ще ни позволи на българската сцена да видим сръбски артисти, а на сръбската — български“.[3] Три месеца след заминаването на Мандрович от София, вероятно в резултат на неговата дейност от Загреб, става и първото посещение на хърватски артисти у нас.[4]

Не по-малки заслуги за популяризиране на югославската театрална и драматична култура у нас има и вторият представител на хърватския театър — Сърджан Туцич. Като драматичен писател и белетрист той е имал пряко отношение към състоянието на югославската литература и драматургия. С основната част от своето творчество Туцич е твърде близък до критично-изобличителния тон и социално-етичната проблематика на гражданската драматургия на Нушич от началото на века. Нему принадлежи и заслугата за първата Нушичева драма, поставена на сцената на Софийския народен театър — едноактната пиеса „Семберийският княз“.

Постановката на „Семберийският княз“ („Кнез Иво из Семберије“) става непосредствено след едно посещение на българския театър в Белград през есента на 1904 г. Там българските артисти и театрални деятели са имали възможност да се запознаят непо-

[1] Мандрович вероятно не е лишен от известна роля в поставянето на сцената на Загребския народен театър на иначе посредствените драми „Апостол“ и „Отрова“ от бившия интендант на Народния театър в София Илия Миларов. Вж. Пенчо Славейков, Национален театър. Мисъл, 1910, кн. I, стр. 201.

[2] Г. Киров, Адам Мандрович в нашия театър. Изкуство и критика. 1939, кн. IV, стр. 209.

[3] Вж. Ив. Попов, Миналото на българския театър. Т. II, стр. 537.

[4] Не е безинтересно да споменем, че след заминаването на Мандрович значително се засилват връзките на нашия театър с хърватски артисти. В кратък срок на сцената на нашия театър гастролират: известният хърватски артист Андрея Фиян (1904), примадоната на Загребския театър Мария маркиза Щроци и словенската артистка от Люблянския театър Звонарова-Борщик, която остава да играе в София (вж. Ив. Попов, Миналото на българския народен театър. Т. II, стр. 584, 592 и 594—595).

средствено с постиженията и репертоара на Белградския театър и с неговите деятели. За съжаление ние нямаме никакви сведения за срещи и връзки на нашите артисти или театрални ръководители с Нушич. Така или иначе несъмнено е обаче, че именно в Белград драматургията на Нушич е привлякла за пръв път вниманието на нашите театрални дейци и там вероятно им е била препоръчана Нушичевата драма „Кнез Иво из Семберије".

Макар и едноактна драма, която в рамките на едно представление минава с друга главна пиеса, произведението на Нушич е направило известно впечатление на нашата публика. Двете представления, които е издържала на 27. I. и 31. I. 1905 г. заедно с драмата на Пшибишевски „За щастието", несъмнено не говорят за голям успех. Но като се има пред вид многото постановки и малкото представления, които тогавашният театър е давал, както и ограниченият кръг на публиката, това съвсем не може да се смята за провал.

Макар и малобройни, отзивите и обявленията за постановката на тая Нушичева пиеса, които се срещат в нашия печат от това време, говорят за известен интерес към нея. В съобщение за предстоящи нови постановки на Народния театър в печата между другото се споменава, че „на нашата сцена ще се представи и произведението на талантливия сръбски писател Бранислав Нушич".[1]

Един месец по-късно в една обща информация за новопоставени пиеси в. „Нов век" отделя значително място между другите постановки и на Нушичевата драма. Критиката на пиесата и на постановката в „Нов век" носи твърде примитивен характер. След като очертава с няколко думи сюжета на „тая историческа сцена от началото на XIX в., когато славянският народ на Балканския полуостров се душеше от всевъзможни турски големи и малки властелини" и посочва главните герои — княз Иво и майка му — положението на които „поетът рисува много печално и жалостно", вестникът дава известни сведения за въздействието на пиесата върху публиката, които ни предлагат възможност да разберем главните линии, по които постановчикът е развил своя режисьорски план. Явно е, че режисьорът е акцентувал преди всичко трагичната страна на драмата. С тази си страна постановката е въздействувала главно на публиката. „Почти всички зрители — пише вестникът, — дори и няколко мъже неудържимо плачеха."[2] Несъмнено това въздействие върху зрителите въпреки наивния тон, с който се говори за него в рецензията на „Нов век", в никой случай не бива да се отъждествява с наивното възприемане на сценичната действителност от страна на публиката, което преди Освобождението и във времето след него стига дори до смесването ѝ с реалността. По време на представянето на „Семберийският княз" общата и театралната култура на нашата публика е значително по-висока. Това е публика, която вече е гледала на сцената на Народния театър и на „Сълза и смях" пиеси като „Еснафи" и „На дъното" от Максим Горки, „Отело" и „Укротяване

[1] Нов век, бр. 834 от 5/18. I. 1905 г.
[2] Пак там, бр. 845 от 19.5 г.

на опърничавата" от Шекспир, „Буря", „Доходно място" („Тлъстото кокалче") и други от А. Н. Островски, „Силата на мрака" от Л. Н. Толстой, „Коварство и любов" от Шилер, „Емилия Галоти" от Лесинг, „Сид" от Корней; това е публика, която е съумяла да оцени по достойнство „Хъшове" от Ив. Вазов, „Иванко" от Друмев, „Вампир" от Антон Страшимиров; която е могла да се запознае вече и с играта и постановките на рутинирани чужди театри. Така че въздействието на „Семберийският княз" върху нашата публика в никой случай не се дължи на ниското културно ниво на последната. Напротив, то говори, че в своята постановка на софийска сцена пиесата е имала обективно емоционално-въздействено съдържание, което е стигало до зрителя.

За нас е твърде важно да отбележим и факта, че наред с други пиеси и драматургията на Нушич повече или по-малко е послужила като ценна школа за редица наши артисти, от които покъсно израснаха забележителни майстори на българската сцена. Значителен успех е постигнал в ролята на княз Иво младият тогава Сава Огнянов, когото въз основа на показаното в „Семберийският княз" рецензентът на „Нов век" сочи като бъдеща „добра сила на нашия театър". Рецензията донася съобщение и за успеха на Иван Попов в ролята на Кулин, и на Мария Попова като Ивовата майка Боя.[1]

Със своя характер на сценично произведение, в което патриотичната идея е получила задоволително художествено оформление и определено съвременно звучене, пиесата на Нушич е имала отношение към борбата с литературната изостаналост и попаднала във верен тон с усилията на изтъкнати представители на нашата култура да се справят с пречките в развитието на българската драма и да разчистят пътя за по-нататъшното й развитие.

След Освобождението патриотичната тематика в нашата драматургия има незавидна участ. По това време тя се превръща в удобен параван, зад който се крие творческата немощ и бездарието на някои подвизаващи се на драматичното поприще драмописци. Без всякакви художествени достойнства, без особено отношение към миналото, което отразяват, и към настоящето, за което са предназначени, техните произведения са крачка назад в развитието на нашата драма след Друмев. С произведения от този род е свързано името на някои добросъвестни и усърдни, но лишени от драматичен талант епигони на Войников, като Т. х. Станчев, Н. Живков и др. На времето си и Вазов, и Пенчо Славейков, които имаха отношение към този важен културен и литературен въпрос, по своему реагираха срещу създаването и разпространяването на подобни произведения, които поради острия репертоарен глад не слизаха от сцената на нашите бързо поникнали по всички кътчета на страната театрални трупи. Вазов нарече цялата тая посредствена и нескопосна литературна продукция „станчевщина" и я отрече, изхождайки от ясното

[1] Останалите участници в тая постановка според запазената програма в Музея към Народния театър „Кръстьо Сарафов" са: Б. Пожаров — Петрони, Г. Раев — Милич, Павурджиева — Станка, Коста Стоянов — I кмет, Хр. Ганчев — II кмет, Ст. Бъчваров — III кмет, К. Рибаров — I старец, Н. Щърбанов — II старец.

съзнание за вредата, която тя причинява на нашата драматургия като пречка по пътя на развитието ѝ.[1]

Издигането на нашия млад театър на нов, по-висок етап явно изискваше окончателно преодоляване на цялата тази драматична литература. Макар и престанала по това време да играе такава роля, каквато е имала непосредствено преди и след Освобождението, тая драматургия несъмнено е оказвала все още влияние и е заемала място в репертоара на някои от театрите ни. Пиеси от тоя род продължават да се играят на сцените на някои театри и в първите години на тоя век. С качествата си на реалистично художествено произведение на патриотична тематика драмата на Нушич „Семберийският княз" несъмнено е изиграла известна положителна роля в борбата за преодоляване „станчевщината" в драматургичната ни литература.

Значително по-широк отклик в нашия печат е намерила втората постановка на Нушичева драма — „Тъй трябваше да стане",— изнесена през 1908 г. на сцената на Народния театър.[2]

Драмата на Нушич „Тъй трябваше да стане" е една от първите социално-психологически драми в сръбската литература. Тя внася някои нови елементи в сръбската драматургия и заедно с това носи всички сценични недостатъци на един нов жанр. Затова пък заедно с другата Нушичева драма от това време — „Бездна" — тя показва характерния за най-добрата част от творчеството на Нушич стремеж към дълбок социален анализ и към разкриване острите социални конфликти на времето, видени и показани от моралната им страна. В тая Нушичева драма е уловена една твърде характерна за първите години от утвърждаването на капитализма проблема — проблемата за обезобразяващите човека нравствени закони на капитализма, за основното морално противоречие на буржоазното общество, където обикновеният човек трябва да избира между честта и щастието. Поради съвременната тематика на драмата сега вече срещаме и по-обширни оценки не само за спектакъла, но и за самата пиеса. Такъв характер има една рецензия на Страшимир Кринчев.[3] Написана в един общ театрален обзор наред с бележки и рецензии за други постановки от този сезон, рецензията на „Тъй трябваше да стане" е интересна за нас главно с това, че вниманието на рецензента е спряно предимно върху самата пиеса. Това е първата рецензия с опит за драматургичен разбор на Нушичева драма у нас. Написана от автор, който явно има известна театрална култура и художествен вкус, рецензията на Кринчев за съжаление в основата си е невярна. Нейният главен недостатък произлиза от това, че рецензентът очевидно не е разбрал основния социален смисъл на пиесата. За него е останал непонятен и неясен дълбокият социален конфликт, легнал в основата на сце-

[1] Ив. Вазов, Съчинения, 1950, т. XXI, стр. 15.

[2] Постановката на тази Нушичева драма може да бъде свързана в известен смисъл с предшествуващото я с десет месеца посещение на писателя в София — първото идване на Нушич в България, точната цел на което не е известна. Нушич е дошъл вероятно с журналистическа задача и е бил придружаван от сръбския публицист Д. Илич (вж. Реч, бр. 194 от 18. II. 1908 г., стр. 3).

[3] Демократически преглед, 1909, кн. 1, стр. 96—101.

ничното действие. Затова той учудено пита за самопонятни неща: „Преди всичко не може да има драматизъм там, дето конфликтите, в които се поставят действуващите лица, произлизат от толкова лесно отстраними, комични по съществото си елементи. Нима толкова властна, толкова могъща е била нуждата, щото Георгиевич да злоупотреби държавни пари? Нима това престъпление спрямо себе си и спрямо другите той е трябвало да извърши в силата на някаква необходимост? Хиляди пъти не“ (разр. Б. Н.). Българският рецензент е далеч от съзнанието за неумолимата обществена необходимост, чиято жертва стават главните герои на пиесата. Чужд на мисълта, че произведението на сръбския писател е социална драма, той е видял и почувствувал „Тъй трябваше да стане“ изцяло и само като психологическа драма, в която преживяванията и личната съдба на героите не се намират в никакво отношение към тяхната социална участ: „Престъплението, което е извършил Георгиевич, е психологически необусловено и немотивирано. Той е или честен, порядъчен чиновник и тогава неговото престъпление е съвсем немотивирано, или пък той е обикновен злоупотребител и тогава цялата пиеса губи. Средният път, който е избрал г. Нушич, да ни представи Георгиевича като жертва на любовта към жена си, е едно много неумно лавиране в областта на най-нелепите психологически абсурди.“[1] Спрял вниманието си на някои психологически и сценични условности в обрисовката на образите (в това отношение той има право до известна степен само относно образа на Ела), Кринчев не е могъл да види зад тях реалното социално съдържание на драмата и безогледно я е отрекъл. При оценката, която прави на Нушичевата драма, Кринчев има пред вид някои образци на драма от тоя род в западните литератури. Затова той е откъснал Нушичевата драма от историческата действителност в Сърбия, от състоянието и постиженията на сръбската литература от това време и е стигнал до неверни изводи. Съвсем необосновано и произволно е и сравнението, което рецензентът прави между „Тъй трябваше да стане“ и „Зидари“ на Петко Тодоров. Липсата на вкус към пиеси с определено социално съдържание и явен психологически и естетски уклон в разбиранията на този театрален критик се чувствува и в оценките му на другите драми във въпросната статия. Драмите на Горки „На дъното“ и „Еснафи“ Кринчев например е окачествил като „порой от думи“.

„Тъй трябваше да стане“ е предизвикала и други отрицателни отзиви в нашия печат. В три кратки рецензии — от Мих. Янсов,[2] Јоchапаап[3] и В. Йорданов[4] — Нушичевата драма е отречена изцяло. Подобно рязко отрицателно отношение на някои критици към тая първа драма на големия сръбски реалист е предизвикано несъмнено от явните сценични недостатъци на пиесата. Рецензията на Янсов обаче носи и някои следи от литературно-театралните препирни и

[1] Демократически преглед, 1909, кн. 1, стр. 98.
[2] Вечерна поща, бр. 2630 от 30. XII. 1908 г., стр. 2.
[3] Препорец, бр. 1 от 3. I. 1909 г., стр. 2—3.
[4] Пак там, стр. 3.

ежби от онова време. Зад нейните редове прозира явен опит, отричайки се драмата на Нушич, да се уязви тогавашната театрална управа и нейната репертоарна политика. Явно е, че рецензиите на „Демократически преглед“ и „Вечерна поща“ не отразяват впечатлението, което драмата на Нушич е направила на широките кръгове от публиката.

Това впечатление и оценката на обикновения среден зрител са намерили израз по-скоро в един непретенциозно, но вярно написан отзив във в. „Реч“.[1] Предавайки съдържанието на драмата, с което е изпълнена по-голяма част от статията, неизвестният автор е подчертал преди всичко критическо-реалистичната страна на Нушичевата пиеса. Той разглежда пиесата, на първо място, като социална драма: „Драмата „Тъй трябваше да стане“ — пише вестникът — рисува с една поразителна вярност живота, колкото се касае до ония обществени среди, дето женитбата е една търговска сделка, а възпитанието е оставено да дойде с възрастта и житейската опитност.“ Със своята основна идея, че всичко — дори любовта — се превръща в сделка, пиесата на Нушич е навеждала несъмнено българския зрител към аналогия със заобикалящата го българска действителност. Колко типични и близки за нашата действителност са били явленията и образите, пресъздадени в Нушичевата драма, говори една съвсем случайно попаднала наред с рецензията за пиесата на Нушич уводна статия на вестника, в която, след като се прави общ преглед на състоянието на нещата в страната, определено се казва, че „под надутите фрази за благоденствие и прогрес се крие един страшно мизерен живот, усложнен още повече от тежките данъци; днес животът в България е по-скъп и по-непоносим, отколкото всякъде другаде. А кражбите и гешефтите, търгуването с народните идеали и чувства, скандалиозни афери — всичкй тези безчестия са добили гражданственост“ (разр. Б. Н.).

С цялото си критическо съдържание независимо от това, как то е било предадено в спектакъла, драмата на Нушич въпреки някои сценични недостатъци явно е представлявала момент от реалистичните търсения на нашия театър и от борбата му за здрав и близък до народните интереси репертоар. Не случайно вече тридесет години след постановката на „Тъй трябваше да стане“ артистът Г. А. Стаматов си спомня в една рецензия, посветена на премиерата на „Опечалена фамилия“, за представлението на „Тъй трябваше да стане“ и говори, че вълнението и наслаждата, с които е гледал тая ранна Нушичева драма, не се различават от удоволствието, което му е доставила неговата зряла комедия „Опечалена фамилия“.[2]

С тия качества на драмата може да се обясни и отрицателното отношение, което е имал към нея Пенчо Славейков, който при всичките му заслуги за нашия театър не може да бъде посочен като борец за реалистичен и ярко социален репертоар.[3] В своята известна

[1] Реч, бр. 499 от 30. XII. 1908 г., стр. 1—2.
[2] Вж. Литературен глас, бр. 264 от 27. II. 1935 г., стр. 1—6.
[3] Вж. Ив. Попов, Миналото на българския театър. II т., стр. 677—678.

студия „Национален театър“[1] Пенчо Славейков изказва рязко отрицателно мнение за драмата на Нушич, наричайки я „образец на еснафска драма“.[2] В тази пълна с интересни мисли и противоречиви твърдения статия на Пенчо Славейков, в която се бори абстрактно-неисторическият и естетски критерий с правилното разбиране миналото на нашия театър и ролята му в културния и политическия живот на страната, има някои места, които явно подценяват историческите заслуги на нашия театър в миналото. На някои неправилни, неисторически и естетски възгледи на големия поет е принесена в жертва и истината за състоянието на театъра на югославските народи, за театралната и духовната култура на които Пенчо Славейков изказва очевидно неверни мисли.

Значително по-обективна и по-правдива оценка за драматичното дело на Нушич съдържа една рецензия на Иван Ст. Андрейчин за постановката на Нушичевата драма „Бездна“, представена от гостуващия през 1909 г. нишки театър „Синджелич“.[3]

Андрейчин явно е запознат със състоянието на сръбския и хърватския театър и литература и цени техните постижения. Нему му е известно, че сръбската драма „има своята история и почтено число свои представители“. Очевидно нашият рецензент познава делото на Стерия, когото споменава. Той споменава и поставените на сцената на „Славянска беседа“ сръбски пиеси: комедията „Джидо“ от Драгутин Бързак и Янко Веселинович и „Кощана“ от Борисав Станкович. От съвременните писатели наред с Матавуль, Сремац и Кочич той високо цени делото на младия тогава автор на „Дубровнишка трагедия“ Иво Войнович.

Тази осведоменост на Андрейчин му е помогнала между другото да разбере правилно драмата на Нушич и да оцени сценичния талант на сръбския писател. Андрейчин се е добрал до силните страни и характерните черти на Нушичевия талант и пръв у нас определено сочи положителните и специфичните особености на неговото сценично дело: „Г. Бранислав Нушич притежава истински драматичен талант. Неговите пиеси се отличават с жив диалог. Той построява много добре интригата и умее да изнесе истинска драматическа ситуация... Неговата драма „Тако је морало бити“ е построена много добре...“[4] Но Андрейчин ни най-малко не надценява достойнствата на Нушичевите драми. Определено и ясно той сочи, че типовете в „Бездна“ и „Тъй трябваше да стане“ не се отличават с особена пластичност и изобразителна сила. Той вярно е отбелязал и един друг недостатък на Нушичевите граждански драми, нетипичен за останалата част от творчеството му — липсата на местен колорит. В оня момент на борба за национален стил в драмата и за национален репертоар в

[1] Мисъл, 1910, кн. I, стр. 173—203.

[2] Не е безинтересно да се отбележи, че отречената от Пенчо Славейков Нушичева драма „Тъй трябваше да стане“ е приета в репертоара на Народния театър по времето, когато той е управител на театъра. Под протокола, с който драмата се утвърждава от литературно-артистическия съвет (протокол № 20 от 23. V. 1908 г.) стои на първо място и неговият подпис. Тия факти очевидно са още една проява на известната противоречивост на големия поет.

[3] Ив. Ст. Андрейчин, Книга за театъра. София, 1910, стр. 154—158.

[4] Пак там, стр. 158.

театъра тази проблема е била от голяма важност за деятелите на нашия театър. И затова един подобен недостатък в драмата на сръбския писател е направил силно впечатление на театралния критик. Това не му е попречило, разбира се, да посочи отделни художествени завоевания на писателя, като Владимир Неделкович и Станкович, които „са очертани доста изпъкнало". След като прави някои конкретни забележки за психологическата обоснованост в линията на поведение на главната героиня, Андрейчин дава обща положителна оценка на Нушичевата пиеса и прави препоръка тя да бъде преведена на български и поставена у нас: „И все пак въпреки тези недостатъци драмата на г. Нушич заслужава голямо внимание и дава надежда за още по-ценни художествени творения на неговото перо."[1]

Въпреки това пожелание на рецензента „Семберийският княз" и „Тъй трябваше да стане" са единствените Нушичеви пиеси, които българската публика е могла да види на сцената на Народния ни театър до войната.[2] Но те не изчерпват интереса, който нашите културни и театрални деятели са проявили по това време към делото на Нушич. Непосредствено след постановката на „Тъй трябваше да стане" вниманието на театралната управа бива привлечено и от други Нушичеви произведения. Забележителен е фактът, че ръководителите на Народния театър, между които по това време е и П. К. Яворов, проявяват добра ориентация, верен курс и здрав критерий при подбора на произведения от творчеството на Нушич. Така например Нушичевата комедия „Обикновен човек", която при всичките си сценични достойнства носи белези на започналата вече в първите години на тоя век идейна криза у писателя и представлява известно понижение на неговия критически реализъм, е била отхвърлена от артистичния комитет на театъра с протокол № 41 от 21 октомври 1909 г. „като ненужна за репертоара". Обаче другата Нушичева драма от това време „Бездна", която заедно с „Тъй трябваше да стане" продължава традициите на сръбския критически реализъм, е била приета за представяне от Народния театър. В протокол № 9 от 21 април 1911 г. драмата е предвидена от артистичния съвет за поставяне през следващия сезон —1911/1912 г.— заедно е още около двадесет български и чуждестранни пиеси.[3] На 19 октомври същата година пиесата, преведена вече (от Тр. Кунев), е приета (протокол № 40 от 19 октомври 1911 г.). Изглежда поради претрупаността на репертоара „Бездна" не е могла да бъде играна през тоя сезон. Но артистичният комитет не се е отказал от поставянето ѝ. Намираме я предвидена отново в репертоара за следния сезон — 1912/1913 г. И изглежда само настъпилите политически събития (през време на Балканската война театърът не работи) и влошаването на отношенията между България и Сърбия в навечерието

[1] Ив. Ст. Андрейчин, цит. съч., стр. 158.

[2] Има късни сведения за постановка на „Бездна" на български в театъра на Роза Попова. Вж. в. Заря, бр. 4043, 1935, стр. 3.

[3] В този протокол поради трудността да се преведе на български заглавието драмата е означена със сръбското си име „Пучина". То обаче е зачеркнато и над него стои написано с ръката на Яворов „Бездна".

на Междусъюзническата война са осуетили поставянето на тая Нушичева драма в първия ни театър.

Нушичевата драма е проникнала и търсила път към българската сцена не само в резултат на активното отношение и на интересите на нашата културна общественост към югославската литература, но и в резултат на активните интереси на югославските културни деятели към нашия театър и на желанието им да бъде представена у нас добре югославската драма. За това свидетелствува едно писмо до П. К. Яворов, тогава артистичен секретар на театъра, от сръбския литератор и журналист Владимир Станимирович, в което последният предлага да се постави на сцената на Народния театър новият Нушичев водевил „Път около света". След като характеризира Нушич като „най-видния югославски писател, който най-много се е проявил в областта на комедията и водевила", Станимирович изтъква, че новата му пиеса има голям успех в Сърбия и ще бъде поставена едновременно на сцените на Белградското народно позорище и на Загребското казалище. Затова той, препоръчвайки се като преводач от български език, предлага да преведе заедно с един български студент „Път около света" за Софийския народен театър.[1] Това предложение на сръбския литератор е съпроводено с увереност, че след Нушич на нашата сцена и Вазов ще може да намери мястото си в репертоара на Белградския народен театър.

На нас не ни е известно как е отговорил Народният театър на предложението на Станимирович. Във всеки случай поради една или друга причина „Път около света" не стига до неговата сцена. Писмото на сръбския литератор обаче е характерно за тесните българо-сръбски отношения от това време и значителната роля, която Нушич играе със своето творчество в тях.

Статията на Ив. Ст. Андрейчин е последният отзив до Първата световна война, който срещаме в нашия печат за произведение на Нушич. Двете последователни войни между Сърбия и България (Междусъюзническата и Първата световна война) прекъсват културния обмен между двата братски южнославянски народа. По време на войните и дълго след тях пиесите на Нушич не се явяват по сцените на нашите театри.[2] В печата са намерили място само отделни бележки и статии за Нушич, като едно интересно негово изказване за модата,[3] мними или действителни анекдоти, станали с

[1] Писмото на Станимирович, както и преписите от протоколите за заседанията на артистичния съвет, чиито оригинали са загубени в архива на Народния театър, ми бяха представени на разположение от Ганка Найденова, за което й благодаря.

[2] За последен път до войната името на писателя се споменава в нашия печат през май 1910 г. във връзка с второто му посещение в България. Тогава Нушич идва в София начело на сръбската оперна трупа, чийто директор е по това време. За това посещение има известие във в. „Вечерна поща": „Трупата сръбски артисти начело с г. Нушич — видният сръбски поет и писател, автор на играните в Народния театър драми „Тъй трябваше да бъде" и „Семберийският княз" — ще даде в София няколко спектакла от 2. V. до 7. V. 1910 г." (Вж. Вечерна поща от 1. V. 1910 г., стр. 2, а също и бр. 3112 от 14. V. 1910 г. — Ж. Савич и Б. Нушич за оперното дело.)

[3] Пладне, бр. 31 от 9. XII. 1928 г., стр. 5, и бр. 37 от 16. XII. 1928 г., стр. 5.

писателя,[1] съобщения за сказка на „известния сръбски писател Бранислав Нушич“ в Загреб,[2] известия за честуване шестдесетгодишния му юбилей.[3] Нямаме сведения от онова време за постановки на Нушичеви комедии у нас.

Нов етап в популяризирането на Нушич в България представляват 30-те години. Десетилетието на 30-те години е време на най-широко проникване на комедиите на Нушич у нас. Тогава се създава широката популярност, с която името на сръбския писател се ползува и до днес в България. Делото му става известно на голяма част от средните зрители, неговата популярност прехвърля далеч рамките на интелигентските среди, комедиите му се превръщат в неразделна част от репертоара на нашите театри.

Първата Нушичева комедия, поставена след войната, е „Депутат“, изнесена на сцената на известния софийски театър „П. К. Стойчев“ през 1931 г.

Изострилите се и постоянно изострящи се котерийни борби между буржоазните партии и групировки у нас в началото на 30-те години, хаосът, който те внесоха в страната, допринасяха до крайна степен за влошаване положението на трудещите се маси. В тази атмосфера писаната почти преди половин век комедия на Нушич се посреща у нас като истинско откровение. Кариеризмът, безскрупулните политически спекулации, злоупотреблението с народното доверие, изобличени в това произведение, водят съвсем непосредствено и естествено съзнанието на зрителя към аналогии с нашия политически живот. С такива аналогии са изпълнени почти всички рецензии за постановката на пиесата.

Повечето от рецензиите, преди да се спрат на идейното съдържание и сценичните достойнства на комедията, не изпускат да отбележат нейната политическа актуалност: „Стремежът за депутатски мандат, взел у нас епидемичен характер — пише един вестник, — и престъпната демагогия, с която си служат агитаторите — ето канавата, върху която е съградена комедията „Депутат.“[4] По-нататък същият рецензент е по-конкретен: „Нейният сюжет, макар да е взет из дълбоката действителност преди 30-те години, е едно ярко отражение на нашите съвременни политически нрави. С острата наблюдателност на добър психолог авторът е създал такива завършени типове, като че ли последните са взети направо от нашата действителност.“[5]

Така че българският зрител е съвсем подготвен да възприеме комедията на Нушич с цялата ѝ сатирична острота, пречупвайки я през нашите български конкретно-исторически условия. Комедията е завладявала със своето живо действие и жизнената си правдивост. Отдалечеността на времето, в което става действието, съвременният зрител е възприемал само като сценична условност, зад която стои живо, реалистично и съвременно съдържание.

[1] Морско дело, бр. 106 от 1928 г., стр. 2.
[2] Реч, бр. 1561 от 24. II. 1912 г., стр. 2.
[3] АБВ, бр. 222 от 21. X. 1924 г., стр. 3.
[4] Народ, бр. 222 от 1. X. 1931 г., стр. 2.
[5] Пак там.

Актуалността на „Депутат“, както и големият интерес, с който комедията е била посрещната у нас, са ярка илюстрация на въздействената сила, която Нушичевите комедии са имали в България, и политическата роля, която са играли, ставайки в различни исторически моменти изразител на демократичните и антибуржоазни настроения на широките слоеве от публиката. Това показва и силата на Нушичевия реализъм, който осигурява в една сродна среда успех и жизненост на неговите произведения дори десетилетия след тяхното написване.

Благодарение на своята популярност у нас и на добрите му чувства към нашия народ през този период Нушич израства в очите на широките слоеве от интелигенцията и народа ни едва ли не като културен представител на Югославия, „акредитиран“ със своето творчество да представлява своята страна у нас и да работи за сближението на двата народа. Това особено проличава по време на последното му посещение в България през 1935 г. Нушич пристига в София заедно с група театрални дейци и писатели.[1] Но в центъра на вниманието на културната общественост стои именно той. Нашата интелигенция го посреща като стар познат и приятел. Печатът отбелязва гостуването му чрез редица бележки и статии за него, както и чрез публикуване на негови разкази и фейлетони.[2] От десните фашизирани издания като „Зора“, до анархистичните вестници като „Мисъл и воля“, всички смятат за свой дълг да дадат място на материали за сръбския писател, тълкувайки и оценявайки всеки по своему неговото дело. Докато буржоазният печат е повече склонен към голословни възхвали на писателя, зад които явно личи стремежът да се притъпи и омаловажи сатиричната сила на безпощадния разобличител, анархистите в „Мисъл и воля“ стигат до явно подценяване на големия реалист, залепяйки му схематично и произволно епитета „буржоазен писател“.[3] Всички обаче не могат да не признаят, че в лицето на Нушич югославската литература има един значителен представител.

В чест на пристигането на Нушич се изнася на сцената на Народния театър и премиерата на най-новата му тогава комедия — „Опечалена фамилия“, — с която само преди няколко месеца е честван в Белград 70-годишният юбилей на писателя.

Нашата театрална критика посреща добре, макар и не без известни критически забележки и резерви, новата пиеса на Нушич. За постановката на тази Нушичева комедия има най-много отзиви и бележки в печата. Почти всички рецензенти са близо до мисълта, че „Опечалена фамилия“ е преди всичко социална и след това битова пиеса. Рецензиите отново подчертават аналогиите с българската действителност, на която Нушичевата пиеса навежда зрителя, и изтъкват изобличителната ѝ сила. „Струва ти се — пише артистът Г. А. Стаматов в обширен отзив за постановката на „Опечалена фамилия“, — че си попаднал в крайната махала на някой провинциа-

[1] Вж. Заря, бр. 4037 от 20. II. 1935 г.
[2] Нови дни, бр. 150 от 21. II. 1935 г.; Дневник, бр. 10551 от 1935 г.
[3] Мисъл и воля, бр. 11 от 1935 г., стр. 3.

лен град и незабелязан, от скрито място, наблюдаваш произходящето между махленките, предизвикано от някой засегнат интерес, което разкрива безрезервно тяхното клюкарство и некривани егоистични апетити.“ [1]

Не липсват обаче и опити да се притъпи явно изобличителната сила на комедията. В рецензия за постановката на пиесата Йордан Бадев се опитва да заличи класовата определеност на Нушичевите герои и да скрие обществените причини за тяхното позорно съществуване зад паравана на универсалността на човешките пороци. Той се стреми да предубеди зрителя да приеме Нушичевите герои не като представители на определени обществени категории и резултат на известни обществени условия, дори „не като югославци, нито като славяни изобщо, а като човеци под божието слънце“.[2]

Общо взето, театралната критика се е отнесла обаче доста критически и прецизно към комедията на югославския комедиограф. Може да се каже, че от всички Нушичеви комедии в сценично отношение „Опечалена фамилия“ е получила най-точна и най-вярна оценка. Българските рецензенти на комедията не са отминали нейните силни страни, които носят отпечатъка на вечно свежото и силно сценично дарование на Нушич. Така например Борис Зографов пише, че „Бранислав Нушич е успял в тази си пиеса да прояви наистина голямо изкуство — своето изкуство да занимава и да разсмива. Малко ли е да поддържаш интерес и смях у публиката през 2—3 часа с една тъй проста по сюжет пиеса!“ [3] От всички рецензии личи, че комедията явно е имала успех сред нашата публика. Голяма заслуга за това има и творческият колектив под ръководството на режисьора Н. О. Масалитинов.[4] „Артистите почти без изключение подпомагат автора и режисьора толкова много и тъй от сърце — пише Г. А. Стаматов за участниците в спектакъла, — че българските автори би трябвало основателно да проревнуват. Влюбването им в образите на Нушич е станало тъй неусетно и тяхното създаване тъй непосредствено, че разликата между изпълнителя и създадения жив образ само при вглъбено професионално вглеждане едва-едва тук-таме би се уловила. А това навярно е тъй, защото интуицията е уловила нещо сродно и леко сътворимо.“[5] Особено завоевание е постигнал Кръстьо Сарафов в ролята на Агатон. „Сарафовият Агатон — разсъждава Стаматов — сме срещали и познавали и от улицата, и на чашка ракия, и някъде у дядо Вазов или Алеко Константинов, и все пак Агатон си е непроменените образ от видението на Нушич. Сарафов освен че поставя своя Агатон до най-вечните си образи като театрален първенец, но без оста-

[1] Литературен глас, бр. 264 от 27. II. 1935 г., стр. 6.
[2] Зора, бр. 4693 от 21. II. 1935 г., стр. 2.
[3] Нови дни, бр. 153 от 24. II. 1935 г., стр. 12.
[4] В постановката на „Опечалена фамилия“ участвуват според рецензиите и театралните програми освен Кръстьо Сарафов като Агатон още и: Ирина Тасева като Даница, К. Кисимов — Мича, П. Хранов — Трифон, Б. Борозанов — адвокат, Л. Золотович — Прока, Б. Андреев — Танасия, Д. Дюстабанова — Вида, М. Пенкова — Сарка, и др.
[5] Литературен глас, бр. 264 от 27. II. 1935 г., стр. 6.

тък чрез него уверява приятелите си и публиката, че независимо от всичко той, Кръстьо Сарафов, и днес е в най-пълни сили и завиден разцвет на сценичен талант."[1] Кръстьо Сарафов като Агатон е направил много силно впечатление и на самия Нушич. Гениалният дар за превъплъщение на нашия артист, неговият безпогрешен реалистичен усет са допаднали очевидно твърде много на югославския писател. Доказателство за това, колко високо цени той таланта и дружбата на нашия артист, е едно писмо от болния вече Нушич до Сарафов, в което авторът на „Опечалена фамилия" изказва огорчението си, че няма да може да види своя приятел, който тогава е гастролирал в Белградския народен театър в ролята на Агатон.[2]

При наличността на една добра постановка несъмнено е, че недостатъците и слабостите, видени и почувствувани от критиците, остават в такива случаи в по-голямата си част за сметка на автора. Като оставим настрана безогледно хвалебствените рецензии или написаните без разбиране вестникарски статии от лица, нямащи необходимата подготовка, по-голяма част от отзивите са единодушни за недостатъците на комедията. Главната й слабост някои критици виждат в това, „че още от първо действие авторът е подсказал разрешението на сценичната интрига".[3] Напълно основателно Илия Волен сочи в една рецензия, че това лишава останалите действия от специфично сценично напрежение и острота „и за второ и трето действие остават само тънката наблюдателност на автора, свежите комични положения, блестящото остроумие и лекия, стегнат и жив диалог. За щастие всички тези елементи са щедро разпилени от талантливия автор из пиесата, които я спасяват от равнодушност".[4] Илия Волен най-точно и просто е показал и друг един недостатък на комедията — липсата на сценична съсредоточеност и стройност: „В „Опечалена фамилия" прави впечатление и липсата до известна степен на единство в сюжета; докато в първо и второ действие центърът е завещанието, в третото става център характерът на Агатон. По тоя начин пиесата сякаш е наставена."

От чисто драматургично гледище е разгледал комедията и С. В. в сп. „Училищен преглед". Забелязал посочените недостатъци, заедно с редица интересни и верни мисли С. В. е допуснал и крайността да отрече изобщо сценични качества на Нушичевата комедия.

След „Опечалена фамилия" нашата публика има възможност да види в кратък срок една след друга две от най-силните и остросатирични произведения на Нушич, поставени на сцената на първия ни театър — „Д-р" и „Покойник".[5]

---

[1] Литературен глас, бр. 264 от 27. II. 1935 г., стр. 6.

[2] Вж. Лит. архив в Института за българ. литература при БАН. Инв. № 2793.

[3] Училищен преглед, кн. 3 от март 1935 г., стр. 340—342.

[4] Църковен вестник, бр. 10 от 9 март 1935 г.

[5] „Доктор" е играна от сцената на Народния театър в състав: Живота — Петко Атанасов, Мара — Ел. Снежина, Милорад — Н. Балабанов, Славка — Ружа Делчева, Благой — Б. Борозанов и А. Камбуров, г-жа Спасоевич — М. Ясникова, г-жа Протич — Сия Челебиева, г-жа Драга — Н. Костова, Велимир — К. Кисимов и Ив. Попов, д-р Райснер — Хр. Коджабашев, Николич — Ст. Сърбов, Сойка — М. Пенкова, Сима — А. Камбуров и Б. Борозанов, Клара — Сия Дюлгерова, Марица — М. Колчакова. В постановката на „Покойник" са взели участие: К. Киси-

През май 1938 г. се е състояла премиерата на „Д-р“ на сцената на Народния театър, посветена на паметта на починалия писател. По тоя повод в навечерието на премиерата постановчикът на комедията Хрисан Цанков печата статия за Нушич. Тя е интересна преди всичко с това, че хвърля светлина върху възгледите и концепцията на режисьора, от които той се е ръководил при работата си над комедията. Изхождайки от някои верни констатации за сценичните качества на Нушичевата комедиография, Хрисан Цанков се е опитал да притъпи социално-изобличителната сила на Нушичевите герои и да внуши на зрителя примирително отношение към тях. „Неговите типове — пише режисьорът — са цяла галерия люди из народа, все простодушни жертви на хипноза за големство и лично преуспяване. Кой ли днес не робува на този хипноз? Той е отдавна белег на нашето време — кого ли не е оцапал и развратил! Затова лично нищо отвратително няма нито в г-жа министершата, нито в народния представител, нито в първенюто, което вижда вратите на живота отворени пред „връзките“ и титлата, та била тази титла и само едно д-р.“[1]

Въпреки тази неправилна концепция изобличителното съдържание на комедията е стигнало до зрителя. Защото критическите размисли за състоянието на съвременното общество, които „Д-р“ и „Покойник“ пораждат, са напълно в тон и съответствие с положението на нещата в самата българска обществена действителност. Периодът от края на 30-те години у нас е време, когато с редица мероприятия дворецът завършваше фашизирането на обществения живот в страната и когато, освободила се от икономическата депресия от началото на десетилетието, едрата българска буржоазия се предаде на истинска грабителска вакханалия върху гърба на българския народ. В хаоса на икономическите превратности изплуваха много дребни и средни спекуланти, които, съумели бързо да се ориентират към агресивния немски капитал, израснаха в скоро време като едри капиталистически хищници. Породени при подобни условия и изобличаващи язвите на аналогична действителност, пиесите на Нушич помагаха на българския зрител да си изясни същността на явленията около него, изостряха неговия критически поглед на заобикалящата го действителност. „Тя е толкова близо до нашия живот — пише за комедията „Д-р“ един рецензент, — че естествено е при така добре подредения ансамбъл от артисти и при тъй сполучливата постановка на режисьора Хрисан Цанков ние да се радваме на небивал успех.“ [2] Ясни критически намеци съдържат повечето от

мов като Павле Марич, Д. Пешев — Новакович, Б. Андреев — Спасое Благоевич, А. Темелков — Г. Джурич, Ст. Сърбов — Л. Протич, Б. Борозанов — Анто, Хр. Коджабашев — Джакович, Ив. Попов — Миле, М. Стубленска — Вукица, Ив. Кирчев — Альоша, М. Ламбрева — Рина, Н. Костова — Агния, В. Симеонов — Шварц, Г. Бесарабов — I агент, С. Евгениев — II агент, М. Колчакова — Мария, Н. Милошева — Ана, М. Ясникова — София. Поради неочакваната смърт на Богомил Андреев ролята на Спасое Благоевич е била поета и изпълнявана на български език от Н. О. Масалитинов. Според тогавашните вестници това е третата роля на Масалитинов на българска сцена. (Вж. Дъга, бр. 302 от 1939 г., стр. 4.)

[1] Днес, бр. 689 от 19 май 1938 г., стр. 8.

[2] Нова камбана, бр. 620 от 10. VI. 1938 г., стр. 4.

рецензиите за постановката и на двете пиеси. „Това надпреварване у днешното общество да се сдобият младите с титли, това класово надпреварване и опитване на всички сладости от живота с цената на най-големи падения, цялата пошлост на едно общество, което си отива, е отразено в комедията „Д-р“ от Бранислав Нушич“[1] — обобщава смисъла на комедията същият рецензент.

Не по-малко въздействие е оказала и комедията „Покойник“, последното Нушичево произведение, поставено на сцената на нашия Народен театър до края на Втората световна война. „Това е една безизходна сатира на обществото. Безизходна за онези, които бичува. Ето един случай, където изкуството не прощава... В „Покойник“ сатирата е толкова жестока, колкото е жестока истината, когато се погледне в лицето“ — пише Славчо Васев в рецензия за постановката на комедията.[2] Характерно за тази рецензия е, че наред с голямата сатирична сила на комедията на Нушич рецензентът е схванал и новия етап, който тя открива в творчеството на писателя, и справедливо я е свързал с нашата действителност.[3]

Основното сатирично въздействие на тая, както и на останалите Нушичеви комедии е стигало до публиката с пълна сила. Може да се каже определено, че критично-изобличителната сила на последните Нушичеви комедии е направила огромно впечатление на нашата публика, навеждайки я на нерадостни асоциации за подобни обществени порядки и у нас. Колко очевидна е била изобличителната сила на това въздействие, говори и фактът, че обективното съдържание на Нушичевата комедия е принудена да признае дори войнствуващата фашистка преса — ония, срещу които е насочена сатирата на Нушич. Разбира се, това признание иде като опит на критикуваните да се оградят от критиката, да внушат, че тя, виждате ли, не се отнася за тях, да създадат впечатлението, че те стоят над нея. Подобно на крадец, който крещи „Дръжте крадеца!“, буржоазно-фашисткият вестник „Народна отбрана“ пише: „Картината, която ни рисува Нушич, е тъжна и печална действителност на едно общество, изгубило всичко свято и нравствено и тръгнало по пътя на най-малкото съпротивление, впрегнало всички сили за служба на злото, грубите инстинкти и интереси.“[4]

В най-тежките години на фашизма, в навечерието на Втората световна война, когато истината бе жестоко гонена и преследвана от страниците на книгите и сцените на театрите, комедиите на Нушич будеха и пораждаха в нашата публика чувства на омраза, гняв и ненавист срещу целия прогнил буржоазен ред, чиято последна уродлива рожба бе беснеещият тогава фашизъм. Не случайно името на големия югославски писател се среща по това време и на страниците на нашия пролетарски печат, сред статиите и материалите, насочени срещу войната, фашизма и мракобесието. През 1936 г.

[1] Нова камбана, бр. 620 от 10. VI. 1938 г., стр. 4.
[2] Заря, бр. 5320 от 20. V. 1939 г., стр. 6.
[3] Други отзиви за постановката на тая комедия се срещат още в Литературен глас, бр. 405, 1938 г., стр. 4; Дъга, бр. 299, 1939 г., стр. 4; Днес, бр. 1001, 1939 г., стр. 8, и др.
[4] Народна отбрана, бр. 1966 от 7. VI. 1939 г., стр. 12.

в. „Кормило“ печата статия „Сръбският писател Бранислав Нушич в защита на мира и културата“, в която предава мнението на Нушич по най-актуалните въпроси на деня, изказано по повод на една анкета на югославския вестник „Политика“. „Ако книжевността е израз на духа на един народ — казва Нушич в тая анкета, — тя трябва да бъде и израз на свободата на този дух. Ако книжевността е израз на възвишеността на човешкия дух, възвишеното не може да се постигне под натиска на силата — продължава той, — отговаряйки на въпроса, какво участие трябва да вземат в борбата за демократически свободи на народа художниците и книжовниците. — Духът не може да се ограничава, той не търпи норми, които го възпират. Той търси свобода за всичко и във всички области на обществения живот и винаги търси нови форми за изразяване.“ [1] Макар да се движат в сферата на твърде общи констатации и на пръв поглед да защищават само „свободата на духа“, тия думи на Нушич съдържат съвсем определено, конкретно-историческо съдържание, имащо отношение към политическите събития както в Югославия, така и у нас. Достатъчно е да се каже само, че те са казани след идването на власт на фашизма в Германия и след Лайпцигския процес срещу Георги Димитров, в дни, когато се готвеше походът на фашистите от цяла Европа срещу свободата на испанския народ и няколко години преди аншлуса на Австрия и нападението на фашистка Германия срещу Чехия, за да стане ясно срещу кого е отправен упрекът на Нушич за „натиска на силата“, какво може да значи изказването му за „свобода във всички области на обществения живот“ и какво значение и влияние могат да имат тия мисли на големия югославски писател върху нашите читатели и върху нашата интелигенция. С тия си мисли, както и с целия изобличителен патос на творчеството си Нушич се оказа през 30-те години на позициите на широките демократични и антифашистки настроени народни трудови маси. А те бяха ръководени и в Югославия, и у нас от Комунистическата партия като единствен последователен изразител на техните интереси. Така че обективно, с основното съдържание на своето творчество и с демократичните си и хуманистични възгледи и настроения в последните години на живота си Нушич се озова от тая страна на барикадата на голямата обществена борба, на широкия фронт срещу фашизма и мракобесието, ръководен от Комунистическата партия. В тоя смисъл по своя творчески и идеен път Нушич е близък до такива писатели хуманисти, антифашисти и дори комунисти, като Ромен Ролан, Теодор Драйзер, Пол Елюар и др. Не случайно в статията на „Кормило“ е приведен един пасаж от в. „Политика“, в който той бива сравняван с двама от тях — Ромен Ролан и Андре Жид (който тогава стоеше на прогресивни позиции в защита на мира, свободата и СССР). Всичко това говори определено как се е очертавал по това време идейният и творчески лик на автора на „Покойник“ и „Мистър Долар“ пред очите на нашата интели-

[1] Кормило, бр. 23 от 4. III. 1936 г., стр. 1—2.

генция и нашата публика, как е гледала тя на неговите комедии и какво е виждала в тях.

Лесно обяснимо е при тая сатирична острота на Нушичевите комедии, която достига така непосредствено и леко до публиката, защо авторът на „Д-р“ и „Госпожа министерша“, „Народен представител“, „Съмнително лице“ и „Покойник“ става любим и търсен автор за нашите провинциални читалищни колективи, намиращи се в голямата си част под влиянието и ръководството на партията, която търси в тях една от формите за работа и пропаганда сред масите. Така например в обширна дописка на Сава Дълбоков във в. „Заря“ за културния живот в с. Овча могила, Свищовско, се съобщава, че театралната самодейна трупа към читалището в селото е открила сезона със „Съмнително лице“ от Нушич.[1]

През тоя период Нушич става широко популярен в провинцията. Група артисти от Народния театър например представят през август 1938 г. в Търговище „Д-р“.[2] Във Варна Варненският народен театър чествува паметта на писателя през май същата година с премиера на „Госпожа министерша“. Пиесата и честването очевидно са направили впечатление на варненската общественост.[3] В печата се появяват два отзива за комедията и постановката ѝ.[4] Вторият от тях (от Стефан Ив. Стоянов), който е и по-съдържателен, дава доста вярна оценка на пиесата. В него Нушич бива сравняван по духа на творчеството си с някои големи писатели-сатирици и изобличители.

През 1939 г. и последната комедия на Нушич „Покойник“ е проникнала вече в провинцията и се играе на сцената на Бургаския общински театър в постановка на Г. Громов. Постановката е отбелязана в печата с рецензия от Стефан Станчев; прави впечатление, че в тая рецензия Нушич се сравнява със Ст. Л. Костов и се намеква за прилика между сюжета на „Покойник“ и „Покойният Матиас Паскал“ от Пиранделo.[5] През същата година Варненският народен театър изнася и „Д-р“, поставена от директора на Белградския народен театър. Тая постановка също бива посрещната с положителни отзиви от местния печат.[6]

През есента на 1939 г. на бургаска сцена се изнася още една Нушичева комедия — „Когато слушаш хората“ („Свет“).[7]

Твърде интересен е фактът, че постановките на последните Нушичеви комедии у нас почват да будят сред позналата се в кривото огледало на Нушичевата сатира наша буржоазия все по-определено и определено чувството на неудобство, дори страх и стъписване пред суровата истина, която се съдържа в тях. В буржоазния печат започва да прониква мисълта, че смехът на Нушич не е

[1] Заря, бр. 5843 от 1941 г., стр. 4.
[2] Пак там.
[3] Вж. Варненски новини, бр. 6386 от 28. V. 1938 г., стр. 1.
[4] Варненски новини, бр. 6387 от 29. V. 1938 г., стр. 2, и бр. 6394 от 5. VI. 1938 г., стр. 2.
[5] Бургаски фар, бр. 5141 от 11. I. 1939 г., стр. 2.
[6] Вж. Варненски новини, бр. 6448, 6449, 6450 от 1939 г.
[7] Вж. отзив за постановката от Ст. Станчев в Бургаски фар, бр. 5390 от 11. XI. 1939 г., стр. 2.

толкова безобиден, колкото се струва на някои, „защото — пише един рецензент — от време на време стоварва върху нас оглушителни плесници, които отекват вън и вътре от нас.“ [1] А варненският рецензент на „Д-р“, след като привежда известните думи на Живота Цвиович, че всичко се купува с пари, отбелязва, че „неговият [Нушичевият — Б Н.] смях е малко горчив. Смееш се, ама не смееш да се смееш високо. Боиш се от себе си, да не би да се надсмееш на себе си“. [2]

С широката популярност на Нушич в провинцията по това време може да бъде обяснен и фактът, че в края на 30-те и началото на 40-те години у нас излизат от печат най-много Нушичеви комедии, някои от които се явяват в по две доста големи по тираж за времето си издания. [3] Покрай отделните разкази и фейлетони на Нушич, които излизат през 30-те години безразборно и разпръснато в различни вестници и списания, [4] през 1935 г. се явява и първият сборник Нушичеви разкази „Божествена комедия“, получил името си по един от разказите, включени в него. [5] Същата година излиза в отделно издание и хумористичният роман на Нушич. [6] Това са същите ония преводи, които Ст. Л. Костов помества през 1902 и 1903 г. на страниците на „Български търговски вестник“, издадени сега, когато интересът към югославския писател е достигнал най-високата си точка, с незначителни поправки от стилно-езиков характер в две отделни издания. Тия две книги, както и предговорът към „Божествена комедия“ говорят не само за интереса на българския читател към Нушич, но и за вниманието и трайния интерес на Ст. Л. Ко-

[1] Варненски новини, бр. 6387 от 29 май 1938 г., стр. 2.

[2] Пак там, бр. 6450 от 31 юли 1938 г., стр. 2.

[3] През 1935 г. се явява едно хубаво издание на „Опечалена фамилия“, преведена от Ст. Л. Костов и издадена от „Чипев“ в 2000 тираж. През 1939 г. българският читател и нашите театри получават „Госпожа министерша“ и „Д-р“ (2200 тираж), преведени от Ст. Сърбаков, и „Покойник“ — от Д. Симидов. Комедията „Свет“ излиза под заглавие „Когато слушаш хората“, прев. П. Дилянов. Колко голям е по това време интересът към Нушич, говори фактът, че през същата година освен Хемусовото издание на „Д-р“, преведен от Ст. Сърбаков, имаме още едно издание в превод на Иван Глинджев (1700 тираж). През 1940 г. се явяват едноактната сценка-шега „Аналфабета“ (прев. Ст. Атанасов) и комедията „Обикновен човек“ под заглавие „Всички си приличат“, прев. Янаки Стоянов. При това първата излиза в провинцията — в Севлиево, а втората — в един значителен за сценично произведение тираж — 3000 екземпляра. През 1941 г. излизат: отново „Аналфабета“ и за пръв път „Съмнително лице“, „Протекция“ под заглавие „Имаш ли вуйчо владика, ще станеш поп“, преведени и трите от Д. Симидов, „Дюеж“ (прев. Янаки Стоянов) и „Шопенхауер“; през 1942 г. — „Депутат“, „Кихавицата на младия зет“, „Някога и сега“ (преведени и трите от Д. Симидов), „Хората казват“ (прев. Я. С-в и Б. Симеонов), както и едноактните сцени „Муха“, „Наем“ и „Кихавицата на младия зет“. През същата година излиза още веднъж и Нушичевата комедия „Обикновен човек“ (прев. А. Чавдаров). След войната също излизат няколко Нушичеви пиеси: едноактната комедия-шега „Свиня“ в две издания — от 1946 г. (прев. Янаки Стоянов) и от 1948 г. (прев. Д. Симидов) — и през 1947 г. едноактната драма „Чуждото дете“ (прев. Янаки Стоянов).

[4] Вж. Литературен глас, бр. 252, 1934, стр. 1—3. Литературен час, бр. 19, 1936, стр. 1—3, и бр. 26, 1936, стр. 1—3; Победа, бр. 1303, 1936, стр. 3, и др.

[5] Божествена комедия. Хумористични разкази. Прев. Ст. Л. Костов, София, Хемус, 1935 (1200 тираж).

[6] Общинско дете. Хумористичен роман. Прев. Ст. Л. Костов, София, Хемус, 1935 (2200 тираж).

стов към делото на неговия югославски колега, творчеството на когото той следи през целия си живот и превежда с усърдие и любов.

Сетно доказателство за популярността на Нушич в България е широкият отклик, който известието за неговата смърт предизвиква в нашия печат. Почти всички вестници поместват по тоя повод съобщения, придружени с биографични бележки и статии за значението на неговото дело.[1] Най-различни културни деятели смятат за свой дълг да изнесат свои спомени и впечатления от някогашни срещи с големия югославски писател. Художникът К. Буюклийски, който е имал възможност да направи скица на Нушич няколко дни преди смъртта му, с болка разказва за последната си среща с него.[2] П. Карапетров, който по време на смъртта на Нушич е бил в Белград, описва начина, по който югославската столица е посрещнала смъртта на големия народен писател.[3] Със спомени за Нушич излизат и Боян Болгар,[4] Ал. Гиргинов,[5] А. Каралийчев.[6] Изобщо нашата културна общественост отбелязва като загуба за славянството смъртта на големия писател.

Затова и след Втората империалистическа война творчеството на Нушич се ползува в България със същата популярност, както и преди. Сценичната жизненост и свежест на неговите образи им осигурява постоянен успех на нашата сцена, а сатиристичната им сила, насочена срещу черните страни на миналото, прави от стария драматург наш добър съюзник в борбата срещу техните остатъци и рецидиви в настоящето.

Особено широко място започнаха да намират комедиите на Нушич в репертоара на централните и провинциалните театри от 1954—1955 г. През 1955 г. напр. са поставени „Госпожа министерша“ в Сливен и Асеновград, „Когато слушаш хората“ — в Габрово, и „Д-р“ — в Хасково. През 1956 г. „Госпожа министерша“, очевидно една от най-популярните Нушичеви пиеси днес, е играна в Димитровград, Плевен, Русе и Пловдив. През 1956 г. в провинцията се играят и други Нушичеви комедии: „Когато слушаш хората“ — в Коларовград и Габрово, „Всички заслужават любов“ („Обикновен човек“) — в Разград, и др. От този период датират две постановки на Нушичеви комедии в централните театри — „Д-р“ на сцената на Народния театър „Кръстьо Сарафов“ и „Госпожа министерша“ на сцената на Театъра на народната армия.

Постановката на „Д-р“ в Народния театър „Кръстьо Сарафов“ в същност представлява възобновена стара постановка на комедията, изнесена на сцената на театъра непосредствено след войната. Постановчикът Петко Атанасов не е потърсил нови пътища за реали-

[1] Час, бр. 22 от 1938 г., стр. 3; Дъга, бр. 226 от 1938 г., стр. 1; Заря, бр. 4916 от 1938 г., стр. 6, и др.
[2] Литературен глас, бр. 379 от 1938 г., стр. 3.
[3] Пак там.
[4] Вестник на жената, бр. 717 от 26. I. 1938 г., стр. 2.
[5] Литературен глас, бр. 379 от 1938 г., стр. 3.
[6] Дъга, бр. 226 от 1938 г., стр. 4.

зиране изобличителната сила на комедията, създал е по-скоро занимателен, отколкото изобличителен спектакъл.[1]

По друг път е тръгнал Гриша Островски, постановчик на „Госпожа министерша“ в Театъра на народната армия. Изхождайки от, общо взето, правилна концепция върху комедията,[2] Островски се е опитал да придаде явно сатирично звучение на спектакъла. Липсата на мярка, която се проявява особено ярко на места, неумението да се види и покаже главната героиня не само като вманячена гранддама, но и като плаха еснафка, което е не по-малко важно в нейния образ, както и слабият артистичен състав (тук щастливо изключение прави изпълнителката на главната роля Радка Сарафова) са провалили първоначалния замисъл на режисьора. Тия неуспехи на двамата постановчици говорят, че Нушич чака своя майстор на нашата сцена, който ще създаде от неговите комедии живи, съвременни, вълнуващи сатирични спектакли.

И ако въпреки посочените недостатъци публиката пълни салоните при изнасяне на посочените две постановки, причината за това е в изключителната сценичност на Нушичевите комедии и в неувяхващата жизненост на техните образи.

* * *

Във връзка с въпроса за проникването на Нушич в България се намира и проблемата за творческите връзки и взаимни влияния между Нушич и наши писатели, както и за оценката, която Нушичевото дело като цяло е получило от нашата литературна мисъл.

Както изтъкнахме, още в началото на века Нушич става известен сред интелигенцията като голям сръбски писател, а през 30-те години добива широка популярност като комедиограф. Неговото творчество несъмнено е било близко и на редица писатели. Всички онези условия, които улесняват проникването на Нушич в България, го приближават същевременно тематично и идейно и до широкия кръг от демократично и критически настроени творци на художественото слово у нас.

Споменахме за голямото внимание, което по различно време и по разни поводи някои културни дейци и писатели са проявявали у нас към сръбския писател и неговото дело. Но особено голям интерес към делото на Нушич, имащ вече не само личен, но и литературен характер, личи у двама наши писатели — Ст. Л. Костов и Елин Пелин.

Близостта и приликата в обществената обстановка и икономическото развитие между България и Сърбия в края на миналия и началото на тоя век сближава Нушич с тези двама наши писатели. Въпреки това Елин Пелин и Нушич са твърде различни както по тематика (единият е писател на българското село, другият — на сръбския град и паланка), така и по своя творчески профил, за да могат да бъдат свързани в определена творческа връзка. Опитите

[1] Вярна оценка на тая постановка даде в. „Литературен фронт“, бр. 18 от 5. V. 1955 г.

[2] Вж. статията на режисьора в програмата на представлението.

да се посочи някакво тематично влияние от страна на сръбския писател върху Елин Пелин са явно неоснователни и почиват в най-добрия случай на неосведоменост. Приликата, която съществува между „Divina comedia“ на Нушич и „На оня свят“ на Елин Пелин е чисто външна. При това сюжетът за отиване „на оня свят“ е много популярен и се среща и у други писатели. Разбира се, близостта на идейните и художествените цели у двамата реалисти и общите им художествени учители и вдъхновители — Горки и особено Чехов — създават в най-общи линии известна близост в творчеството им. Само в най-общи линии, що се отнася до критично-реалистичната насоченост на хумора, може да бъде свързан и Нушичевият хумор с хумора в разказите на Елин Пелин. Но докато в хумора на Нушич се чувствува по-определена тенденция към карикатурност и гротескност, хуморът на Елин Пелин е винаги по-мек, но същевременно свързан с по-дълбоко художествено обобщение.

Мнимото влияние на Нушич върху Елин Пелин често е било раздувано до такива размери, че се е стигало в конкретни случаи до отричане всяка самостоятелност на нашия писател. Един подобен опит, направен с явно преднамерена и клеветническа цел още в 1909 г., изхожда от Любомир Бобевски. Превеждайки Нушичевия фейлетон „Моето първо интервю“ в сп. „Родина“, Бобевски пише под черта: Бен Акиб е псевдонимът на бележития сръбски хуморист и драмописец Бранислав Нушич, на когото Елин Пелин (Димитър Иванов) задигна литературното портмоне. На горната хумореска са окъсани цветовете от казания български писател. „Неговата“ рожба се явява във в. „Жило“, бр. 2, подписана с псевдонима Чер-Чемер и озаглавена „Моето интервю.“ [1]

Достатъчно е да се направи само най-бегло сравнение между двете посочени произведения, за да се разбере, че няма никаква връзка между тях (освен общността на заглавията). Докато фейлетонът на Елин Пелин е посветен на някои проблеми, свързани с тогавашното тежко финансово състояние на страната, Нушичевият разказ се изчерпва с описание на журналистическите неуспехи на неговия герой.

Интересът, който Елин Пелин проявява към произведенията на Нушич, някои от които, както вече посочихме, са печатани в редактирания по това време от него [2] подлистник на „Български търговски вестник“, се дължи на близките до българската действителност въпроси, които тези разкази засягат (бюрократизма, лицемерната филантропичност на буржоазията, умствената тъпота на нейните представители).

Че в Нушичевите разкази Елин Пелин е търсил да види и покаже социалните пороци и недостатъци на нашата българска действителност, говори и начинът, по който българският писател се е отнесъл към един Нушичев разказ, поместен в редактираното от

[1] Фейлетонът на Елин Пелин в същност е напечатан в бр. 3 и 4 на „Жило“, 1902 г.

[2] Вж. Кръстьо Генов, Елин Пелин — живот и творчество. София, 1956, стр. 50.

него списание „Селска разговорка“. Препечатвания от „Български търговски вестник“ разказ „Надгробно слово“ под заглавие „О, той беше заслужил човек!“ Елин Пелин леко е приспособил към задачите на списанието си, като е пренесъл действието на село. Нушичевият герой Йосаф Стоич се е превърнал у Елин Пелин в селския чорбаджия Йосиф. Това говори, че нашият писател е чувствувал Нушич твърде близък в творческо и особено в идейно отношение и се е опитал да използува творчеството му за целите на списанието си.

Що се отнася до творческата близост между Ст. Л. Костов и Нушич, налице е значителна общност на тематичния кръг, сатиричния прицел и изразните средства у двамата писатели. И Нушич, и Костов бяха изобличители на пороците на буржоазията в периода на нейното най-дълбоко загниване, и двамата бяха избрали като свое оръжие непрощаващия никому смях на сатирата, и двамата познаваха еднакво добре обществения и семеен бит, толкова близък в двете съседни балкански страни.

Интересът на Костов към Нушич датира още от времето на първите му литературни стъпки. Той продължава през целия му живот и е подхранван от личните връзки между двамата писатели. Още при първото идване на Нушич в София Ст. Л. Костов се запознава веднага с него.[1] Свързани по този начин с лично приятелство, Ст. Л. Костов и Нушич несъмнено са следели отблизо своето творчество, когато, разбира се, политическите отношения между двете страни са позволявали това. Литературно Костов се запознава порано с Нушич и самият факт, че го превежда, говори, че го чувствува близък. Нашият писател очевидно е разбрал добре и оценил по достойнство творчеството на своя сръбски събрат. Онова, което е правило най-силно и дълбоко впечатление на Костов у Нушич, онова, което той най-много е ценял у него и което смята за основно в творчеството му, е сатирично-изобличителният патос на автора на „Д-р“, „Госпожа министерша“, „Мистър Долар“ и „Покойник“. На въпроса, кое му е харесало най-много у Нушич, Костов отговаря: „Хуморът, голямата наблюдателност и сатирата. Повечето от неговите произведения са сатири срещу съвременните политически и граждански нрави.“[2] Това изказване на Костов за неговото разбиране на Нушич указва и на онова, което е свързвало и доближавало най-много двамата писатели.

Трудно може обаче да бъде посочено известно конкретно влияние от страна на единия от двамата писатели върху другия. Един сравнителен анализ показва значителна тематична близост между техните комедии. Писатели с остро социално чувство, Ст. Л. Костов и Нушич кръжат в един много близък, почти общ кръг от проблеми и свят на социални типове, които действителността в двете близки южнославянски страни им предлага. Темата за политическото хамелеонство; за партийните котерийни борби („Народен представител“ (1883) у Нушич, „Големанов“ (1928) у Ст. Л. Костов); за пош-

[1] Вж. Днес, бр. 266 от 18. XII. 1936 г. и Дъга от 20. I. 1938 г.
[2] Днес, бр. 226 от 18. XII. 1936 г.

лата търговия с любовта и брака в буржоазния свят (проектирания годеж на Вена с Чавдаров в „Големанов“, новата женитба, която Живка Попович от „Госпожа министерша“ (1929) на Нушич готви за дъщеря си, или министерската дъщеря, която Живота Цвиович от „Д-р“ (1936) търси за сина си); промените, които новите буржоазни отношения внасят в психологията, живота и бита на хората (криворазбраната борба за еманципация на жената, осмяна от Нушич в „Шопенхауер“ (1901) и „Дюеж“ (1935) и от Ст. Л. Костов в „Мъжемразка“ (1914) — са теми общи за творчеството на двамата писатели. Алчността за пари и власт, пречупена през различни образи, дадена в разни психологически аспекти, показана в действие в разни социални среди, е често главен двигател на постъпките на техните герои и основна характерна черта в психологията им (Гунчеви в „Чл. 223“, Хаджиев и Вятров в „Златната мина“ (1929), селяните от „Вражалец“ (1933) и „Големанов“ у Ст. Л. Костов и Йовица Йеркович и Еврем Прокич от „Народен представител“, бюрократите от „Съмнително лице“ (1887), родините на покойника от „Опечалена фамилия“ (1934), Живка Попович от „Госпожа министерша“, Живота Цвиович от „Д-р“, почти всички герои от „Мистър Долар“ (1932) и „Покойник“ (1937) у Нушич). Това поражда често сродни, близки типове, оцветени в различна степен с различен национален и конкретно-исторически колорит у двамата писатели. То е източник и на общи сценични конструкции, на сходни диспозиции, по които са построени някои комедии на двамата писатели и чрез разгъването на които те се стремят към осъществяване на своите идейни замисли, извличайки в различна степен, всеки според възможностите си, максималния хумористичен и сатиричен потенциал от материала. Така напр. по-голяма част от комедиите и на Нушич, и на Ст. Л. Костов следват една обща сюжетна схема: героите се борят за постигане на своите користни цели, но на върха на своите усилия, когато са близо до успеха или са го достигнали, претърпяват комично крушение на намеренията си. Така напр. Гунчеви от „Чл. 223“ след дълга борба и след безкрайни машинации, когато мислят, че вече са изиграли Бубаров и адвоката му, трябва да се откажат от мечтите си. Почти по същия начин пропадат и плановете на Хаджиев от „Златната мина“ или надеждите на селяните от „Вражалец“ на Ст. Л. Костов. Същият главоломен неуспех претърпяват и намеренията на Живота Цвиович от „Д-р“ на Нушич. Най-ярко линията на тоя сюжетен механизъм, при който настъпващият на края крах иде като сценично-комична поанта, е проведена в „Големанов“ на Костов и „Госпожа министерша“ на Нушич. Тая прилика при някои общи типове, както и политическата тематика на двете комедии придава особена близост и позволява да се говори за тематико-сюжетна връзка между тях. В същност извън посочените по-горе прилики „Госпожа министерша“ и „Големанов“ са две твърде различни произведения. Докато Нушичевата комедия е преди всичко и главно изобличение на парвенющината и социалните пороци на дребната буржоазия с всички недостатъци, които тая социална прослойка проявява в десетилетието след Първата световна война, в годините на временна стабилизация на капитализма, „Голе-

манов“ на Ст. Л. Костов е насочен срещу по-едрите буржоазни политически и финансови хищници. В тоя смисъл „Големанов“ се родее повече с Нушичевия „Д-р“, докато „Госпожа министерша“ по своето съдържание е по-близо до такива комедии на Костов, като „Златната мина“ и „Чл. 223“. Вярно е обаче, че и Големанов, и Живота Цвиович от „Д-р“ на Нушич носят редица парвенюшки черти, които ги сближават до известна степен с Живка Попович от „Госпожа министерша“. Тия черти придават особена окраска на грандоманията на Костовия герой и го правят в известни случаи близък до характера и психиката на Нушичевата героиня. Но те говорят само за дребнобуржоазния произход на Големанов, без да отстраняват неговата същност на едър политически въжеиграч. От друга страна, не е трудно да се открият известни прилики и между „Д-р“ и „Големанов“. Те произлизат преди всичко от близостта на социалния материал, с който двамата комедиографи работят. Така напр. Живота и Големанов имат редица общи черти и дори изпадат в приблизително еднакви сценични положения: и двамата са скъперници, и двамата имат съзнание за всесилието на парите, чиито господари са. У Големанов това чувство избива в маниакално грандоманство, у Живота то поражда безскрупулна до цинизъм деловитост и твърдоглава, но глупава упоритост в преследване на поставени цели. Аналогиите между двете комедии могат да бъдат продължени и по-нататък. И Големанов, и Живота имат синове нехранимайковци и бездейни паразити; и Големанов, и Живота изпадат в края на комедията пред пълния неуспех на своите планове в маниакален пристъп, граничещ с умопомрачение.

Както се вижда, близостта на материала и на обществено-историческата действителност, която двамата писатели отразяват, общността на целите им поражда сходни типове и еднакви положения в техните комедии. Но дали тая близост се дължи само на общността на условията и целите? Дали не е резултат и на известни творчески връзки и взаимни влияния? Личната близост между двамата писатели, съпроводена несъмнено с известен взаимен творчески интерес, е условие, което би улеснило подобно влияние. Най-грижливият сравнителен анализ обаче не би могъл да иде по-далеч от един паралел като горния. Комедиите на двамата писатели съдържат доста общи сюжетно-тематични черти, за да спрат вниманието на литературния историк за едно сравнение и същевременно дават твърде малко основание да се направи категорична и определена констатация за конкретно литературно влияние. Във всеки случай, ако може да става дума за подобно влияние, то би могло да има посока от Ст. Л. Костов към Нушич, а не обратно, както може да се предполага. Защото при ония произведения на двамата писатели, където има най-голяма сюжетно-тематична близост, Костовите комедии предшествуват тия на Нушич. Така например „Големанов“ е игран за пръв път в първите дни на 1928 г. и следователно е написан преди 1928 г., докато Нушичевите комедии „Госпожа министерша“ и „Д-р“ се появяват за пръв път съответно през 1929 и 1936 г. (В някои енциклопедии и указатели срещу „Госпожа министерша“ стои 1930, дори 1931 г.) При все това твърде педантично

би било да се търси конкретно влияние от страна на единия писател върху другия. Не е безинтересно да се отбележи, че покрай множеството прилики в творческия натюрел на двамата писатели комедиите разкриват и съществени различия в техния комедиен почерк, които биха затруднили известно конкретно влияние от страна на единия писател върху другия. Така напр. Нушич е несъмнено поголям майстор на сценичната интрига. Действието в неговите комедии е винаги по-заплетено и се развива по-бурно и динамично. У Костов сценичната интрига е винаги по-проста. Затова пък той почти никога не жертвува идейната насоченост на даден образ за неговата комедийно-сценична ефектност, както се случва по някой път у Нушич. Изобщо случаят Ст. Л. Костов и Нушич е показателен пример за това, как двама писатели с близък творчески метод, обществени позиции и натюрел, поставени при сродни условия, изправени пред еднакви проблеми, стигат до подобни художествени и идейни резултати. Ако искаме да излезем извън рамките на педантичния въпрос, кой на кого и с какво е влиял, можем със сигурност да кажем, че двамата писатели несъмнено са си оказали влияние, творческа помощ и подкрепа с общия реалистичен дух на своето творчество, с принципиално общите решения на общите проблеми, до които са стигнали самостоятелно.

* * *

Широката популярност на Нушич у нас и интересът на нашата културна и литературна общественост към него са намерили израз и в няколко по-цялостни и обобщителни работи за писателя, в които се прави опит да се даде цялостна оценка на неговото творчество. Някои от тях, като например статията на В. К. в сп. „Завети“,[1] имат компилативен характер и се движат изцяло в рамките на казано от сръбската литературна критика (и главно от Скерлич) за Нушич. Други, като една кратка статия на Ст. Атанасов в „Заря“,[2] носят белези на сравнително по-самостоятелно отношение към третирания въпрос.

Една кратка обобщителна статия за Нушич, излязла в сп. „Славянски глас“, принадлежи на Стефан Каракостов.[3] След като отбелязва идейните влияния върху Нушич, Каракостов прави кратък преглед на най-главните негови комедии и се опитва да потърси положителен герой у тях. Тоя герой авторът неоснователно вижда в лицето на младежта, която „идва на смяна да служи на живота с нови чувства и идеи“ (Пепика в „Д-р“, младоженците в „Госпожа министерша“, инженер Марич в „Покойник“). Тая „непокварена младеж“, която, както сам Каракостов признава, няма определен идеен образ, той се стреми да изтъкне като идеал и да я противопостави на социалното зло, изпускайки из вниманието си факта, че тя принадлежи към същата социална среда, към която е насочено жилото на Нушичевата сатира, или в най-добрия случай е жертва на тая

[1] Завети, 1934, кн. 19—20, стр. 256—257.
[2] Заря, бр. 5843 от 1941 г., стр. 4.
[3] Славянски глас, г. XXXI—XXXIII, 1937—1940, кн. 1—6, ст

среда (инженер Марич). Положителен герой у Нушич наистина има и той трябва да бъде посочен. Но той е най-малко там, дето го видя преди двадесет години младият тогава литератор Стефан Каракостов, който впрочем по-късно сам се отказа от тия свои възгледи.[1] Стремял се цял живот упорито и страстно към идеал, към намиране на здрава социална сила, о която да се опре, Нушич ги откри в края на творческия си път в лицето на труда и трудовите хора, на които той с такава сила въздигна възхвала в края на „Мистър Долар".

В един синтетичен очерк от книгата на проф. Емил Георгиев „Славянски литератури в очерки и образци"[2] за пръв път у нас бе направен опит да се разгледа творчеството на големия югославски писател от марксическо гледище.

*

Проникването на Нушичевото творчество в България е една от най-характерните страници от историята на българо-югославските литературни и културни отношения. Ярко доказателство за близостта на бита и обществените проблеми на двата народа и единството на целите на най-добрите им, прогресивни представители, творчеството на Нушич — един от най-популярните славянски писатели в България — и днес представлява жива връзка между двата братски славянски народа.

[1] Вж. Отечествен фронт, бр. 3260 от 24. II. 1955 г., стр. 3.

[2] Емил Георгиев, Славянски литератури в очерки и образци, II ч., София, 1958, стр. 255—299.

ПРЕПИСИ НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

от Боню Ст. Ангелов

От обнародването на Дриновата статия „Отец Паисий — неговото време, неговата история и учениците му“,[1] непрекъснато расте интересът към делото на Паисий Хилендарски. Този интерес се проявява не само в задълбочено проучване на неговата история, но също така и в археографско отношение. За българската наука твърде важно е да има колкото е възможно повече сведения за разните преписи на „История славяноболгарская“, понеже това дава възможност да се добие по-цялостна представа за нейната роля в живота на нашия народ. Това определя честите съобщения за отделни преписи на историята, открити у нас или в чужбина.[2] Най-нов принос върху един последовател на Паисий даде проф. В. Велчев през 1956 г. „След 1914 г. обаче — пише той, — когато проф. Йордан Иванов обнародва намерения в Зографския манастир ръкопис, който той смята за първообраз-черновка на Паисиевата история, преписите от нея вече намаляват предишното си значение. Все пак обаче те не изгубват напълно своята цена. Ако и да нямат предишната стойност, те позволяват да се установи сферата на влияние, което е упражнило произведението на Паисий, сочат пътищата, по които се е движило това влияние, указват промените, които под влияние на промени в езика и настроения на историческия момент е претърпял първоначалният елемент. Затова всеки новооткрит препис от историята допринася за по-пълното оценяване на това дело.“[3]

Тъкмо за такива нови преписи от историята на Паисий става дума тук. Всички преписи се съхраняват в ръкописната сбирка на Архивния институт при БАН.

Единият препис се пази под инв. № 3300. В сегашния си вид той съдържа 35 ръкописни страници, които обаче са твърде много разбъркани. Това разместване на листовете е станало после, при подвързването на ръкописа. Предговорът напр. започва на лист 1, но после прескача чак на листове 20—23. Ръкописът е писан от

---

[1] Периодическо списание, I, 1871, кн. 4, стр. 3—26.

[2] За отделните преписи вж. Йорд. Иванов, Исторія славѣноболгарская. София, 1914, стр. LIV—LIX; Паисий Хилендарски, Славянобългарска история. Под редакцията на Петър Динеков. София, 1955, стр. 123 — 130; Никола Начов, Забележка за Паисиевата история. Период. списание, кн. XLVI, 1894, стр. 505—506.

[3] В. Велчев, Неизвестен последовател на Паисий Хилендарски. Сп. Език и литература, XI, 1956, кн. 6, стр. 446—458. Най-ранно съобщение за този препис на Паисиевата история вж. В. Велчев, Неизвестен препис на Паисиевата история. В. Мир, бр. 12340 от 27. IX. 1941 г.

двама души, което добре личи от различието в почерка. Предговорът е писан от единия книжовник, а останалият текст — от другия книжовник. И двата почерка са четливи, ясни, обработени. Езикът показва значителни отклонения в сравнение с първообраза на Паисиевата история — разликата е в полза на новобългарския език. Въз основа на езика, който, общо взето, спазва особеностите на оригинала, може да се предполага, че ръкописът е от първата половина на XIX в. Хартията, на която е писан той, показва същото — такава хартия се употребява именно през онова време. Преписвачите не са оставили никаква бележка за себе си или за своята работа. Ръкописът е твърде лошо подвързан. Ето и заглавието на ръкописа: „Исторія славенwболгарская w народѣх' и w цр҃ѣх' и w стихь бwлгарских' и w всѣх' деянія и бітія бwлгарскаго, собраномъ и нареждѣном' некоторим' Паисием' Іеромонахом' Хилѣндарском'. Ещѣ же и от дрwгих' повѣствователи дwстовѣрних' на ползѡ родѡ бwлгарскому въ лѣтw ҂ ҂ ҂ ҂.“ Започва с „Предисловіе к' хотящимъ читати и послушати написанная во историцу сію“.

Новият препис на Паисиевата история не показва някакви съществени отклонения от оригинала. В повечето случаи разликите са езикови и стилни. Ръкописът не съдържа цялото произведение на Паисий — липсват началото и голяма част от завършъка.[1]

На първите два чисти листа има бележки от по-късно време. Тук е поместено и едно стихотворение, в което се споменава и името на Петко Р. Славейков.

О вы, деца, не молчете, не стойте,
Ясно, слатко, фално пѣсень воспойте,
Благодетяля нашаго хваляще
И родъ его во вѣкъ всегда блажаще.
Догде сега очі ваше не мигнатъ,
Гласи ваше до небето да стігнатъ.
Изъ уста ви фалні думі да ізнікатъ
Седмъ къ муся къ вамъ да вікнатъ.
Баржи небесная книга да прифтаса,
Да изъдаде пресладкаго си гласа.
Стефана Николаевича да фалимъ
И другихъ да дигни, дето са спали.
Нея на това те то да оставимъ,
А ни пакъ да славимъ, безъ да са бавимъ,
Того, що е тасъ градина заградилъ
И за насъ рожба въ нея насадилъ.
Сига я друго сичко ви оставемъ.
Амаратни венецъ нему плитете,
Неговата глава вие накитете.
Благослові венци і нему чітете.
Който носи вашъ оучитель Нікола
Изъ прекраснаго райскаго юдола,

[1] Проф. П. Динеков сочи една преправка на историята от неизвестен преписвач, която също се намирала в БАН — „краят е откъснат, мястото и датата не са посочени“. Ако се съди по заглавието на този препис, може да се мисли, че той е същият препис, за който аз говоря тук. Смущава малко изразът „преправка“ у Динеков, понеже за новия ръкопис № 3300 е пресилено да се каже, че представлява преработка (П. Динеков, Славянобългарска история, 1955, стр. 129, № 47. Същото и в предишните издания на книгата).

Който и Рачовичъ сочинява
Въ честь своему добротворца воспява
До века ти помолихъ хаци Стефана
И от насъ в край ще хвална да остани.
Да живеетъ во веки нашъ господинъ.
Ei, ей, буди во веки, аминъ.

* * *

Вторият препис на Паисиевата история се пази под № 3267. Той е предаден в Архивния институт през 1954 г. от наследниците на известния търновски търговец Стоянчо Пенев Ахтар, живял през средата на миналия век. Стоян Ахтаров е бил търде буден българин, с живо родолюбиво чувство и прояви. Поддържал връзки с видни български културни дейци от онова време, събирал книги, монети и други археологически ценности. За съжаление от неговите сбирки са оцелели съвсем малко предмети.[1] Въпросният препис от историята на Паисий се е пазил в богатата му библиотека от ръкописни и печатни книги.

За това, че Стоян Ахтар притежавал „История славяноболгарская", узнаваме от П. Р. Славейков, който пише: „Като стана дума за българската история, виждам за добре да разправя по-подробно какво знам по тази част. Ръкописът, който ми донесе баща ми най-напред, беше го взел от приятеля си Стоянчо Ахтаря."[2]

Паисиевата история е поместена заедно с други съчинения (списък на търговски стоки и цените им, гръцко-български речник, разни медицински, астрономически, стопански упътвания) в един голям ръкопис, добре подвързан. На някои от листовете се намират цветни илюстрации. Самата история заема десет листа. Под цветните изображения на един лист в началото има гръцки текст, сочещ годината 1842. Оттук може да се направи изводът, че ръкописът е от първата половина на XIX в. Като се вземе под внимание фактът, че този препис на „История славяноболгарская" не е цялостен, може да се каже, че П. Р. Славейков е преписвал от друг екземпляр на историята, притежаван от Стоян Ахтар. Настоящият екземпляр не е довършен в преписването, което е трябвало да стане, защото след последната писана страница има още много празни страници. Каква е съдбата на ръкописа с пълния Паисиев текст, притежаван от Ст. Ахтар, не е известно. Между цветните рисунки е и един образ на цар Иван-Шишман със следния надпис: „Взято изъ грамоты, даннои Рыльскому монастырю 1379 году."

Същият образ на Иван-Шишман, изпълнен в черно и по-слаб, с подобен текст, се намира и в Славейковия препис от 1842 г.[3] Хартията на двата ръкописа е еднаква. Това е още едно доказателство за връзката между двата преписа. Един лист по-напред са

[1] Повече за Стоян Ахтар вж. статията на Л. Д. Стоянович, Стоянчо Пенев Ахтар. В. Велико Търново, V, 1928, бр. 11—12, стр. 82—90; Юрд. Трифонов, Съчинения на П. Р. Славейков с исторически характер. СпБАН, кн. XXXVIII, 1929, стр. 83—86; Ив. Д. Шишманов, Конст. Т. Фотинов. СбНУНК, кн. XI, 1894, стр. 670; Студии, СбБАН, кн. VI, стр. 181—183.

[2] Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика. София, 1894, стр. 87.

[3] Беню Цонев, Опис I, 1910, стр. 413—414.

нарисувани гербове на „Болгарія“ и „Тᵴрція“. Надслов на ръкописа: „Історія славеноболгарска(я) и ѡт' народех и отъ царіети ихъ и детᵴ ималᵴ свитіи болгарски и свидетелі и битія болгарскаго. Собранно же и нарежденно Паисіем' Іеромонахом' бившаго во стѣй горѣ Аѳонстѣй от епархіи Самокофскои, на ползᵴ родᵴ болгарскомᵴ¹ въ лѣто от Хріста 1762.“

Следва „Предисловіе камъ които искатъ да читатъ и да послушатъ написанните в тая історіа“.

В ръкописа е поместена по-нататък само една глава от историята, а именно: „Зде потребно совокупити на едно всемъ кралемъ и царемъ болгарскимъ колико се ѡбрѣтаютъ и кой по кого царувал.“ Текстът заема $5^1/_2$ листа и е еднакъв по разположение и съдържание с оригиналния текст.[2]

Пример: „Въ някой церкви и монастири, въ помянницы намерят са имена царемъ болгарскимъ повече от 40, ала не по реду писани. Защо има тамо имена и на сыновете царскый, що не биле царюве, но тако писали и техни имена цр҃ь, цр҃ь, цр҃ь, но сички не царували. А на някои цри имената имъ неписани на церквите, защо быле нечестиви пред' Оруна. И Орунъ былъ нечестивъ.“

* * *

Третият препис, за който става дума тук, е най-ценен от преписите на Паисиевата история, съхранявани в Архивния институт. Ценен е преди всичко поради своята старинност — писан е през 1772 г., само десет години след като Паисий създал своята бележита книга.

Този препис досега беше известен само библиографски. При това вестите бяха твърде лаконични. Ал. Т.-Балан напр., като изброява преписите на историята, пише през 1898 г.: „Дриновски. От самата 1772 г. притежава препис проф. Дринов според сПС, 1885, XIX—XX, с. 135; тук на стр. 139—141 той обнародува из него само няколко позива (из глава IV). Тоя препис не ще да е жеравенският, както се предполага в Б(ългарски) П(реглед), 1896, III, 2, стр. 123, и 11, стр. 147.“[3] В. Н. Златарски също пише: „Дриновският, преписан в 1772 г., от кого и от де, неизвестно.“[4] По-точно е известието у Йордан Иванов: „Рилски препис. Направен в Рила по Самоковския препис. Пази се между книгите на проф. М. Дринов, сега притежание на Българската народна библиотека в София.“[5] Неизвестният автор на статията „Преписи на Паисиевата история“ пише: „Дриновски, снет в 1772 година и съхраняван у наследниците на покойния професор М. Дринов.“[6]

---

[1] В оригинала е боргарскомᵴ.

[2] Йорд. Иванов, Славяноболгарская история, стр. 58–67.

[3] Ал. Теодоров-Балан, Паиси Хилендарски. История славянобългарская. София, 1898, стр. 14.

[4] В. Н. Златарски, Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. Период. списание, кн. LIX, 1899, стр. 739.

[5] Йорд. Иванов, История славяноболгарская, 1914, стр. LV.

[6] В. Ден, IX, 1912, бр. 2816, стр. 2.

Проф. П. Динеков пръв известява, че не се знае где се намира в по-ново време този ценен препис от историята. Той писа: „Направен през 1772 г. в Рила по Самоковския препис. Пазел се е между ръкописите на проф. М. Дринов, сега неизвестно где е.“[1]

И така всички автори говорят за преписа, който те наричат Дриновски или Рилски, без да са виждали самия ръкопис. Те се водят само по казаното от самия Дринов в статията му „Още няколко бележки за Паисия и за неговата история“: „Освен изданието на г-на Лонгинова, ние тук ще се ползуваме и с един доста стар препис от Паисиевата история, който е писан на 1772 год. и който сега се намира у нас.“[2] Все тук Дринов дава и доста цитати из своя ръкопис.[3] Но защо той не дава най-важното в ръкописа — приписката, която изнася толкоз ценни подробности? Той дори не е изнесъл и името на преписвача — Никифор. А върху всичко това Дринов е работил, както се вижда от черновката му.[4]

Въпреки изричната бележка на Йордан Иванов, че преписът се пази в Народната библиотека, за него по-нататък не се пише нищо, не се изнасят повече вести, нито пък се дават цитати. Дори Беню Цонев не го отбелязва в своите описи на славянските ръкописи в същата библиотека, макар да говори за другите Паисиеви преписи. Б. Цонев не го отбелязва и в своята „История на българския език“ (I, стр. 299—300), като говори за другите Никифорови ръкописи. Чудно е, че и Марин Дринов не се спира повече върху своя препис. Изглежда, че първоначално този ръкопис действително е постъпил в Държавната библиотека от сбирката на Дринов. Покъсно обаче той е бил взет от проф. В. Н. Златарски, за да работи с него. От Златарски ръкописът попада в Българската академия на науките, дето се съхранява под № I. 29.

Този препис е извършен през 1772 г. от монах Никифор, както се вижда от доста обширната и съдържателна приписка в края на ръкописа, която е твърде важна. Нейната ценност е преди всичко в това, че тя известява как е възникнал самият ръкопис — преписан е от оня препис на историята, който си е направил самоковският поп Алекси поп Велкович през 1771 г. Никифор извършил своя препис през 1772 г. в Рилския манастир по нареждането на игумена на манастира Герасим. Никифор изрично отбелязва, че се е придържал към оригинала, от който преписвал, като изтъква, че така постъпил и поп Алекси — „іакоже обрете више речены киръ попъ Алеѯіа, тако и написалъ. Такожде и азъ, повеленіемъ више реченаго оца ігумена потрудих ся и преписахъ ю от' изводъ попъ

---

[1] Паисий Хилендарски, Славянобългарска история. Под редакцията на Петър Динеков. София, 1938, стр. 103.

[2] Периодическо списание, кн. XIX—XX, 1886, стр. 135.

[3] Така напр. цитатът на стр. 139—140 се намира на лист ѯд (64), цитатът на стр. 141 е на лист ѯθ (69), цитатът на стр 143 (заб. 4) е на листове ѯз (67) и ѯи (68).

[4] Архивен институт при БАН — фонд В. Н. Златарски, № 619.

Алеѯіевъ да ю имеемъ во сты обителъ нашъ рылски". Показателно е също, че Никифор притуря към името на Паисий иеромонах и допълнителен епитет „Хиландарицу".

Приписката на Никифор допълва нашата представа за този ученолюбив и трудолюбив рилски монах, от когото днес са познати няколко големи ръкописа. Преписът на Паисиевата история показва, че той е горял и от други чувства, освен чувствата, които пораждали обикновените религиозни книги. За тези си родолюбиви чувства той сам говори в своята приписка — „Понеже многажди оукараютъ насъ сербіе и грецы, защо не имеемъ своя Історія заедно совукуплена за три болгарски и стыхъ..." Всичко това показва, че на монах Никифор може да се отдели по-голямо внимание в историята на нашата книжнина през втората половина на XVIII в.[1]

Тъй като приписката на монах Никифор показва голяма близост с приписката на поп Алекси поп Велкович, помествам тук и двете успоредно:

ПОПАЛЕКСОВА ПРИПИСКА	НИКИФОРОВА ПРИПИСКА
Изволеніемъ ѿца с поспешеніемъ сна и совершеніемъ стго дха, иже ѿ небытіа въ бытіе приведій всаческаа. И азъ смерени и грешни Алеѯій иерей Велковичъ Поповичъ, гдѕ поспешествующѕ ми списахъ сію історію славеноболгарскою въ славной земли македонстей въ граде и въ ѿтечествій моемъ, нарицаемъ Самоковъ при прешщенеишаго митрополита гдина кур' Неѳфита. Въ лѣто ,ѧѱоа (1771), индикъ. д.	Изволеніемъ ѻца с поспешеніемъ сна и совершеніемъ стго дха, иже ѿ небытіа въ бытіе приведій всаческаа. И азъ смиреный и многогрѣшный инокъ Никифоръ Рылски, гдѕ поспешествующѕ ми, повеленіемъ и бгословеніемъ прпдкнейшемѕ ѿцѕ игмена рылскомѕ кур Герасимѕ иеромонахѕ, преписах' сію історію славеноболгарскѣю ѿ изводъ кур' попъ Алеѯію самоковицѕ попъ Велковича, въ стый и славный ѡбытель рылскый при кише поменѹтаго ѿца игмена кур Герасима въ лѣто гдне ,ѧѱоѳ... [не личи].
Собранною ѿ различних' книгъ и історіи Паисіемъ иеромонахомъ' и по егѡ оуреждению, такоже ѡбретохъ, тако и написах'. Тогда бе мне лѣтъ. кѳ. И ѿ многое желаніе, що имеахъ, потрудих сѧ	Собранною ѿ различныхъ' книгъ и історій Паисіемъ иеромонахомъ Хиландарицѕ и по егѡ оуреждению.

[1] За други ръкописи на Никифор вж. Беню Цонев, История на българский език. Т. I, София, 1919, стр. 299—300; Б. Цонев, Опис I, стр. 357, 454; Е. Спространов, Опис на ръкописите в библ. на Рилския манастир. София, 1902, стр. 33.

и преписах ю да ю имеемъ. Понеже многажди видехъ какw оукарають насъ сербіе и грецы, зацw не имеемъ своѧ исторіѧ заедно совѣкѣплена за цр҃и болгарски и сѣтыхъ, цо вилы процр҃ствѣкали и сѣтыми сѧ w҃ нихъ. Тогw ради желаніемъ возжелехъ по своего рода болгарскагw и преписахъ ю да се не изъгрѣбить. Ви же, w҃цы и братіѧ, кои чатите или желаете преписати, аще что wбрещете погрешено, исправите, блговолите, а не клените.[1]

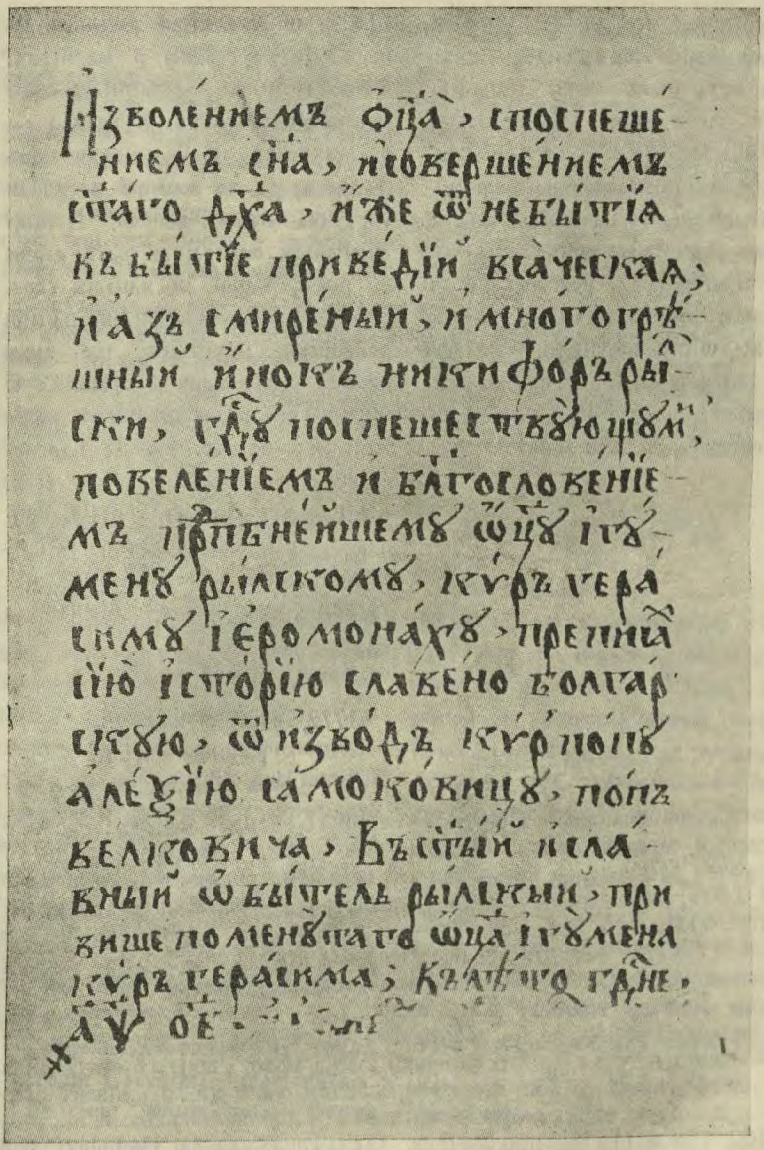
Якоже wбрѣте више речены кѵръ попъ Ѧлиѳ҃а, тако и написалъ. Такожде и азъ, повеленіемъ више реченаго w҃ца игѵмена, потрѣдихъ сѧ и преписахъ ю w҃ изводъ попъ Ѧлиѳ҃евъ, да ю имеемъ во сѣтыи wбытель нашъ рылски. Понеже многажди оукаратъ насъ сербіе и грецы, зацо не имеемъ своѧ исторіѧ заедно совѣкѣплена за цр҃и болгарски и сѣтыхъ, цо вили прежде цр҃товали и сѣтыми се w҃ нихъ. Того ради желаніемъ возжелехомъ по своего рода болгарскагw и преписахомъ ю да се не изъ(гѵбить). Ви же, w҃цы и братіѧ, кои чатите или желайте преписати, аще кто wбрещете погрешенw, исправите, блг҃вите, а не клените.

Конецъ и бг҃ѹ слава.

1772, м҃ца априлиа 25.
Многогр҃кшный монахъ
Никифоръ Терновалиа рѧкою.

Самият ръкопис на Никифор е много добре запазен; писан е с едри и четливи букви. От външния му вид личи, че е дело на грижовен и школуван книжовник. В сегашния си вид той съдържа 118 листа, означени с църковнославянски букви. Липсват листове 3, 102, 118 и 119. Впрочем в този вид ръкописът е бил намерен от Дринов, както личи от негови бележки (без дата): „Мой список Паисиевой истории. Приобретен мною около конца января или же начала февраля 1878 года в Пирдопе ...“ Някой от пирдопчаните обадил на Дринов, че в „техния градец се намери един препис на Паисиевата история, който (препис) те на радо сърце се погрижиха да ми дадат възможност да го прегледам, та и да го купя от притежателя му за една много долна цена“.[2] Дринов изтъква, че листове 3, 102, 118 и 119 са пропаднали. От бележката на Никифор той дава някои по-важни извадки. На изчезналия лист 3 (г) е било заглавието на историята и началото на втория предговор. Заглавията на отделните глави се покриват със заглавията на Самоковския (Попалексов) препис, съхраняван сега в Църковния музей в София.[3] Ця-

[1] Е. Спространов, Опис на ръкописите в Св. синод, стр. 224—225.
[2] Арх. институт при БАН, фонд В. Н. Златарски, № 619.
[3] Е. Спространов, Опис на ръкописите в библ. на Св. синод, стр. 223—226.

Приписка на Никифор към преписа на Паисиевата история —1772 г.

лото послесловие на Паисий не е запазено. На лист 86—87 се намира следната приписка: „Въ сию исторiю под'писахъ азъ, грешни Кесарiй иеромонахъ, да се знае кога се поднови монастиру в' лето от' ѧѱпѳ“ (1785).

Двата преписа — Попалексовият и Никифоровият — имат особено важно значение за генеалогията на Паисиевата история. Първо, те са твърде ранни — десет години след нейното написване. Второ — имат здрава връзка с оригинала на автора. Това важи особено за преписа на поп Алекси, за когото Никифор отбелязва „ꙗкоже обрете више речены киръ попъ Алеѯiа, тако и написалъ“. Такива преки свидетелства за връзката между оригинала и преписа не се срещат другаде.

Тези два преписа, като най-близки по време до Паисиевата история, заслужава да бъдат издадени в съпоставка с първообраза. Това предстои да се извърши.[1]

[1] При по-нататъшните изследвания върху историята на Паисий Хилендарски да се имат пред вид и следните нейни преписи или преработки: 1) ръкопис в Румънската академия на науките, № 690, от средата на XIX в.; 2) ръкопис в Скопската университетска библиотека (вж. в. Нашенец, бр. 27 от 26. VI. 1941 г., стр. 6). Добре е също новите преписи, постъпили в държавни и обществени библиотеки (преди всичко в ДБ „Васил Коларов“), да бъдат своевременно оповестени във връзка с предстоящата 200-годишнина от написването на историята (1762—1962), за да се използуват в научната литература.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

(Материали за живота и творчеството му)

от Боню Ст. Ангелов

I. Нови съчинения на Софроний Врачански

Един от големите и ценни ръкописи на Софроний Врачански е ръкописът от 1805 г., сега съхраняван в Ленинградската библиотека „Салтиков-Шчедрин“, № 1204 от сбирката на Погодин. В науката той е известен още от 1908 г., когато руският славист А. И. Соболевски го откри и описа в статията си „Неизвестные труды Софрония Врачанского“.[1] Той писа: „Погодинская рукопись представляет большой том, в лист, писанный тщательным церковным полууставом, тем самым, который мы видим в другой рукописи с трудами Софрония (снимок с нея у г. Теодорова на стр. 65). Едва ли это письмо не принадлежит руке самого Софрония.“[2] А. И. Яцимирски е вторият руски учен, който пише по-подробно за този ценен Софрониев труд.[3] Той справедливо отбелязва, че статията на Соболевски „явилась в полном смысле открытием“. От своя страна Яцимирски разширява описанието на ръкописа, като изнася някои текстове и дава обширни бележки върху отделните съчинения в сборника. За него няма никакво съмнение, че ръкописът е автограф на Софроний: „Знакомство с несколькими несомненными автографами Стойка-Софрония, главным образом в Софийской народной библиотеке, не оставило у меня никаких сомнений, и понятно теперь какое значение представляет прежде всего помещенная в этой рукописи автобиография Софрония, переписанная им же самим, притом — список единственный.[4]

От българските учени пръв П. Н. Орешков говори по-подробно за този Софрониев труд, като предава накратко и съдържанието му.[5]

Днес ръкописът е известен в науката под името „Исповедание православной веры“. Той се състои от четири различни съчинения:

1) Исповѣданіе православныя вѣры хртіанскія (л. 6ª—78ª),

2) Повѣсть о вѣры и wбычаи еврейскія (л. 80ª—178б),

[1] Известия ОРЯС, XIII, 1908, кн. 1, стр. 91—94.

[2] Пос. съч., стр. 91.

[3] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки по старинной южнославянской и русской литературам. Известия ОРЯС, XXI, 1916, кн. 2, № LXXXII, стр. 109—122.

[4] Известия ОРЯС, XXI, 1916, кн. 2, стр. 110.

[5] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански. София, 1914, стр. 7—13.

3) Сvстыма мохамеданская и религ'я ихь (л. 180ª—352б),
4) Жит'е и страдан'я грѣшнаго Софрон'я (л. 353ª—362б).

Въпреки голямото значение, което Соболевски, Яцимирски и Орешков отдават на този ръкопис, досега той не е привличал сериозно вниманието на учените след тях, особено в текстологично отношение. От него са издадени съвсем малко текстове — „Краткая повесть о сѕевѣрѣе“ [1] и „Сказан'е Григор'я, ученика преподобнаго Васил'я Новаго, о преставлен'я Ѳеодоры, служителница тому святому Василiю и о видѣн'е его“.[2] П. Н. Орешков направи автентично издание на житието във вече цитираната негова книга (стр. 47—74). Ръкописът обаче съдържа и други оригинални творби на нашия виден книжовник, които заслужава да се обнародват. Такива са преди всичко неговите предговори към всяко от съчиненията за трите вери — християнската, еврейската и мохамеданската, после „Краткое нравопоѕчен'е“ (л. 76б—78ª); някои от съчиненията на първата част имат компилативен характер.

По-долу аз обнародвам някои от съчиненията, поместени в този труд на Софроний, като произведения, които допринасят за по-цялостно разкриване на неговия граждански и писателски образ. Сега печатам: 1) предговор към съчинението за православната вяра (този предговор в същност се отнася и за трите вери); 2) предговор към съчинението за еврейската вяра; 3) предговор към съчинението за мохамеданската вяра; 4) кратко нравоучение и 5) мъдри мисли. Най-ценни са първият предговор и поучението. Предговорът е ценен със силното изтъкване значението на науката в живота на хората. Тази особеност се среща и в други произведения на нашия възрожденски книжовник, явно под влияние на просвещенските идеи на XVIII в. Той пише: „Затова каквото по бжственное повелен'ю, тако и по чл'ческое вдохновен'е всяк'й чл'вкъ должень есть да испитва и да издыря и да знай... Почто сас' наука помощи познава се законовь доброта и законодавець, и правда и чл'вколюбi'е... Кой чл'вкь закон' не знай, онь есть лишень от' правда и от' истина по мое разсужден'е.“ И тъкмо заради това — да вкоренява знание сред своя любим народ — Софроний се заел с трудната задача да напише „то сочинен'е за т'я три вѣры и обычаи хрст'анск'я, еврейск'я и турецк'я. Всяк'й да чететь и да разумѣеть каковыи вѣры держать хрст'аны и каковыи евреи, и каковыи турцы“.

Същият предговор разкрива твърде голямата начетеност на Софроний — използува много автори в подкрепа на своите мисли: Аристотел, апостол Павел, Симокат, Георги Кедрин, Йоан Кантакузин, Порфирий Философ, корана и други съчинения.

---

[1] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки... Известия ОРЯС, XXI, 1916, кн. 2, стр. 112—114. За тази повест той пише следното: „Хотя я не решаюсь признать ее оригинальным сочинением Софрония, тем не менее содержание ее — расказ о вампире и поучение против этого суеверия — имеет ближайшее отношение и к южнославянской действительности.“

[2] С. Вилинский, Житие Василия Нового в русской литературе. II. Одесса, 1911, стр. 947—973.

Софроний има съвсем определено отношение към мохамеданската вяра, която за него се покрива с турците. „И на своите оученицы, сиреч' [турцы] перво имь ослабиль все невоздержанїе, многоꙗденїе... Равно са валять оу тина и оу смрадное блато като свины." Мохамеданската вяра е получила голямо разпространение — „како едвам' не всю Асїю и великая часть Африкы, и малая Европа, и Арабїа, и Египеть, и Средиземное море вси кораново почитат' словѣрїе". Причина за това е несъгласието между християнските народи. Софроний изтъква по-специално враждата между гърци и българи като причина за тяхното поробване — „почто са было оумалило оу грецы и оу болгары любовь и согласїе, и добродѣтель, и потъпкану было изрядное гражданское правленїе. И от' своето злочинствїе побѣждены и плѣненны быша и вь лютое мучителство смиренныи впадоша". По-подробно по тоя въпрос той говори в предговора си към изложението на мохамеданската вяра.

1. ПРѢДИСЛОВІЄ ⁘СОФРОНІЙ ЄПИСКОПЪ ВРАЧАНСКІЙ ЛЮБЕЗНѢЙШЕМЪ ЧИТАТЕЛЮ МОЛИТВѢМЬ

Давідь сынь Іессевь, чл҃вкь по ср҃дцѣ бж҃ію, бь ц҃рѣхь презѣлнѣйшій, вь прр҃цѣхь презвраннѣйшій и вь вѣ҃словѣхь глѣбочайшій и таин' бж҃ій оумозритель искѣснѣйшій. Като са быль повчиль на закон' г҃нда сабваѡда день и нощь и спроти благ҃ть бж҃ію ѿкрито емѹ было неизреченныѧ и скритыѧ премѹдрости бж҃ій, това разсѣжденїе положиль: „Всѣкїѧ кончины видѣхь конець, широка заповѣдь твоѧ зѣлѡ", сиреч' како всѣкое хѹдожество и знанїе, що є произведено ѿ чл҃вкїѧ хитрости, все описанное и опредѣленное есть. Я слово бж҃іе толкова есть широко, высоко и глѣбоко, понеже никакь не можи да са под'емне и да са разѹмѣй сас' оумь чл҃вкій, ако мѹ не бѹде подарено благ҃ть ѿ бц҃а всепремѹдраго.

Тои прр҃кь, като разсмотриль тайныи бж҃ии неизреченныѩ и постановленїе вѣчный премѹдрости и глѣбочайшій чинь и законь бж҃ій, като са быль преложиль оусердно на испитанїе и познанїе и знлиденїе чл҃чкое, и това като разсѣждаль, това прилѣжно говориль: „Повѣдаша мнѣ законопрес'тѹпницы глѹмленїѧ, но не ꙗко законь твой, г҃ди." Това изреченїе многѡ ѿ сѣ҃тыхь оц҃ь толковали єсѡ и много изложенїй на това издали, но всѣхь оумы єдино това мѹдрствѹють, сиреч': За това прр҃кь толкова тщателно словѣсныѧ оустави и законы невѣрныхь испиталь, да бы ложь прѹтивоположивь истинѣ, ала сѧ най вече просвѣтиль като свѣтъ оу темнина. Почто неговое оумствованїе было вь послѹшанїе вѣры и во чл҃чкое оумышленїе и сочеталь ихь сас' бж҃ѣственный законь'. И испитовал г҃ь и хочеше ꙗжива да покажи и като баснотворныѧ плетенїѧ и на

всѧкаго смѣха достоина быти. И изѧвилъ самъ' сас' свое словопоказателство.

Таковое и стый Іѡаннъ Бгословъ въ соборное свое посланіи сас' апѣкам власть оучи и повелѣва да испитваме дѫхѡвете, да не вѣрѹваме всѧкомѹ дѫху, но да разсѫждаваме междѹ добрый и злый дѫхѡве: кой ѿ бжтвенное повеленіе проводенъ' и кой ѿ неправды натокменъ', и да разпознаим' кой ѿ дѫха бжіа говори и кой ѿ чрева своегѡ и да развмѣким'. Почто всѧкое оучение и всѧкое наставленіе и всѧкій законъ, цо са не ѡсновава оутвердителнѡ на истинное слово бжіе, той законъ' безсловесенъ' есть и скотскій и непотребенъ' есть и на истинное бжество противенъ'.

Да видим' еллинскіи философе како истинѣкій и ложный вѣци прилѣжно испитовали. Такѡ говори Ариστотель философъ: „Чѣвкъ ѿ естства знати желаетъ“ — то есть, цо можи да знай, чѣвкъ наоучава сѧ ѿ естство свое. Блжени во, рече, цо годѣ да знати, а не да сте петимни ѿ познание и ѿ знаніе. За тока каквото по бжтвенное повеленію, такѡ и по чѣчкое вдохновеніе всѧкій чѣвкъ долженъ есть да испитва и да издыра и да знай. Понеже всѧкое знаніе спечела сѧ сас' слѫшаніе, ала са слѫшаніе полѧчава сас' сказаніе и най-выше сас' самам вѣра, каквот' Павелъ стый марторисва. ѿ слѫшаніе есть единъ чѣвкъ никоемѹ не скажи, ѿ никого не чѫ, никой го не навчи. Цо може да знай оным чѣвкъ? Не е возможно томѹ да знай ни добро, ни зло или что есть истинна. И что есть лѫжа не можи да разсмотри и да разсѫди. Почто сас' наѧка помощи познава се законѡвъ доврота и законодавецъ, и правда, и чѣвколюбіе. ѿ познание законѡвъ исправѧ са злам скопость и добродѣтель любима быва и злый ѡбычай потрѧвва сѧ.

Кой чѣвкъ законъ' не знай, онъ есть лишенъ ѿ правда и ѿ истина, по мое разсѫжденіе. Цо е това животъ живота и дѫша дѫшы нашем. Понеже кой есть истинный чѣвкъ и познава истинный законъ бжій, онъ можи да рече сас' прѫка Дѣда ведно: „Како не иде на совѣтъ нечестивыхъ' и на пѫть грѣшныхъ' не ста, но въ законѣ гдни повчит сѧ день и ноць.“ Когый законъ' гдни есть свѣтилникъ' на ноги нашем, тогива кое претыканіе можи да вѫде нам'? И кое препатіе на теченіе нашей може да са предѣтави? Да речем' напримѣръ: Накой чѣвкъ вѣрній, цо е препростый, като чѫе има антіхріста, има Ария, Нестория и има Мохамеда, молю вы, цо е возможно томѹ дѫго да развмей, ѡсвень мерзостнаго прелестника, лжіваго прѫка, притворнаго сватаго, злѣишаго законодавца и дѫшегѫбителя?

Такѡ коги чѣе или коги прочете книгѫ на някого ересеначалника, макар' да вѣде онь, що е тъмна книга написаль, великоименит' и славен', и той час' невлазненно рече како лживь есть и не сказва истинѫ. Почто като знай изрядно оное завѣщание сѫтѡ апла Павла, що говори: „Макар' и англь да слезе ѿ нѣето, коги оучи дрѹго^, що са не съгласва сас' евѫгльское оученіе, тогѡ да не вѣрвате никакь.“ Такѡ, коги возме някой чловѣкь, що е просвѣщен' сас' разѹмь, въ рѫцѣ свои Талмѹдь книга еврейскам и Корана тѹрецкагѡ, що може да разѹмей ѿ нихь? Не ли са все противны и на бѫтвенное оучение и на чловѣчаго разѹма? Молю вы, что можи да оутверды сас' нихь? Ѡсвень токмо можи да ги познай како са книги огромаждени сас' лжеплетеній, васенное собрание и псѣчение по вишшей мѣрѣ смѣхотворныхь соединение.

Като разѹмей той чловѣкь оныма оуставы и законы, той час' хоче да рече: „Повѣдаша мнѣ законопрестѹпницы размышление, но не како законъ твой, гди.“ Яла да разѹмей читатель нашь Талмѹдский и Корановый законы како са книги въ правдѣ коварный, ала са много главпавый и грѹбый хитрости. Почто като хочеле да оукрыватъ лжеплетение свом ѿ дрѹгихь народѹвь, ала най-много ѿ хрѹтіанскіа народь. И като ѿ бжію повеление на своите пріемницы тѫшкам анадема налагат'. Почто книгѫ Корана да ѧ не преписват' на дрѹгій ѕыкь, токмо на арапский, ни сас' дрѹгій писмены, сиреч' да не оупадне някакь на оученый людіе въ рѫцѣ ихь, та да быша оузнамли нихнам бладословства и гниліѧ прелести, понеже грекам' и латинам' арапскій ѕыкь чѫждый есть и неоупотребимый. Но на всякій вѣкь ималь свой финицть, що не были оскѫдни мѫжіе оучений ово из' хрѹтіани, ово из' елліны, що са были превозмогли сас' жестокій и крѣпкій арапскій ѕыкь и гавно оучинили под злаком' крыющаго са зміа.

Яла да оумолчѫ що са были из' хрѹтіаныте Самокать, Гюргіа Кедринь и дрѹгіи, що верховно оусмотрили мохамеданскѹю и талмѹдскѹю хитрость. Оумолчѫ Іѡанна Кантакѹзина імператора, що е шв'тавиль кѫрапѹвам лжеплетѣнам бладословіа сас' голѣмам книга и сас' продолженным хорати, що са мѫдро и благочестно подсмѣква и ѿфарлѧ там ересь. Но да предложѫ Порфіріа философа перипатетическаго, що е быль чловѣкь елліниь и разсѫждение оучинил' на книгѫ Мѡѵсеовам и на сѭенное евѫгліе и на Корана Мохамедоваго. Предречените елліцы зарад' любоиспитание тіе три законоположники книги внимателно прочитали. И на ныхъ, що са предадены законы къ исправление нравы чловѣчкіи, тщателно оусмотрили и на всякій законъ издали разное изречение.

Перво зарад' закона Мωусеова сказали како законъ еврейскій — законъ отроческій есть, а законъ хр̃тіанскій — законъ невозможный есть, а законъ мохамеданскій — законъ свинскій есть. Но тїа рѣчи на еллинскаго сегѡ філософа да не повредят' накакъ оушите на бл̃гочестиваго читателѧ. Затова да са не отегчимъ да истолкѹваме пространно неговое малое намѣреніе.

Мни ми са оный філософъ разсѹдилъ како еврейскіа законъ и оустановы и церемоніе, що са взати на исправленіе нравωвъ. Ѧла са види како никомѹ полза не подават', сирѣчь каквото пасха, то есть агнецъ печеный, хлѣвъ пресночный и ѡ̃ таице желтеницѣ да ѣдат, на ноги да стоят' обѹвены и по една тоѧга да имат' въ рѫкѣ свою. И ѣако скоро и борзо да ѣдат' и кости и дрѹгое, що са не сварѧва оу желѹдокъ, да не wстане за на оутре, но като нечисты и гнѹсни на огнь да ги изгорят'.

Тѧм пасха еврейскаѧ есть като были евреите на Є̃гупет' оудержаны ѡ̃ Фараωна въ лютои и долгои неволи и сас' мышцею спроти Мωусеа и Ѧарωна чѹдесно избавлены были и на землю wбѣтованнѹю приведены. Почто пасха по еврейски пришествіе именѹет сѧ. И това і wще много еврейскіи обычаи като гледал' оный еллинин' и рекль тѧм закон' отроческій есть. Ѧ като прочиталъ ев̃ліето, а нан вече сѣгѡ ев̃листа Іωанна въ первѹю главѣ, еже есть: „Въ началѣ бѣ слово" и прочѧ, рекъль: „Высоко говори варварінъ и самый ев̃лскій законъ'."

Затова рече невозможный есть, почто оусмотриль накои заповѣди и совѣти ев̃лскіе, що са видят' како превышават' чл̃вѣкіѧ сили. Каквото, ащε кто хощет' пришвр̀ѣсти дш̃ѹ свою, должен' погѹбити ю. І wще, ащε кто злословит' вѣрнаго, той да бл̃вѧмѣть. І wще, ащε возметь різѹ, да ѡ̃дасть и срачицѣ. І wще, ащε оударит' въ ланітѹ, да wвратить и дрѹгѹю. І wще, ащε седмьдесѧт' кратъ седмерицею кратъ согрѣшит' въ день, толико же да ѡ̃пѹстит сѧ емѹ, такω да сл̃нце не заидет' въ гнѣвѣ вашемъ. Ѧ на краѧ, ащε кто хощет' совершен' быти, всѧ своѧ да раздасть нищим', себѣ же кр̃ть токмо да wставит', то есть страданіе, терпѣніе, послѹшаніе, презрѣніе, поношеніе, клеветы, гоненіе, таже и дш̃ѹ свою за дрѹга положити.

И оный невѣрній, като гледаль тіи заповѣди сп̃а Хр̃а, оусмотриль како трѹдна вещь есть и несноснаѧ, и сас' това заключиль и рече, како законъ хр̃тіанскій есть законъ невозможный. Ѧла това не е дивно, почто онь чл̃вѣкъ еллинин' и не ималь истинный разѹм' и слова бж̃твенный силы и не можиль да постигне, да разѹмѣй. Понеже и сами ап̃ли, като не вѣша пріѧли бл̃гть сѣгѡ дх̃а, такω

са съмнявали заради богатаго, що рече Хс трудно са спасява. Ала като приели онам великам и дивнам бжтвеннам икономіа (sic), разумели, како що са види на чѣчкіа оумь невозможно, оу бга всм возможна сѫть. Но да са не забавям', доволно есть.

Прочее да разсъдит' читатель наш' без всякаго оумосмѫщенім, како таковыи философь, макар' като и биль невѣрній идолопоклонникь, ала като оусмотриль Мохамедовый зѣло смѣхотворный и презрѣннѣишій законь, издал' изреченіе и нарекъль егw свинскій законъ', що е то животно над' всѣхь животныхъ глупѣйшій и злосмрадный. Воистинѫ без сомнѣніе многам коранова закона смѣхотворна и сас' безсловесный разумь произведен'. Спроти това са повдигналь философь да го нарече таковый мерзскій.

По моемѫ мнѣнію воистинѫ да быша имали безсловесныи скотове разумь и говореніе, и оны са быша посмѣяли таковомѫ законодавцѫ. И потребно бы было да марторисат' како и закон' егw мерзскій и смѣшный. Почто кой w разумный чѣвкъ хоче да посъди да бѫде това заслужително и бговгодно, како на всякаго чѣвка [wсвен' мохамеданина] да мѫ оуземат' стоката и всм, що има, да мѫ егw разграбят'? Ала най вече имать добродѣтелно и по премного заслужително и бговгодно да оубиват'.

Обаче том закон' мохамеданскій не токмо що изволява това, но и повелява. И не токмо що повелява, ами кой мѫсилманинъ' не оучини това, оутверждава како смертно согрѣшава. Оу дрѫгіи народwве правосъдіа и об'щественныи правды, описаніе есть всякимѫ да са дава, що е неговое. Я закон' коранов противно сказва, како никой на свѣто не има власть ни на що, wсвень токмо кой вѣрува Корана. Сас' една речь все на себѣ го пріфарлят'. И ницо на дрѫгіи не е позволено, и ничто же свойственно. И мнят' како и ницо праведно да бѫде. И това есть часть онам коранова закона, що е лишенъ w всякій разумь и смыслъ, и като единъ' камень w стремнина wкьснать и въ глъбина незнаинства стропотно низпадаеть.

Втораѥ же причина защо е оный философь толкова w коранова оученіе wвратна себѣ показаль, разсъждаль како Мохамедъ полага крайное добро на внѣшнее и всѣмь скотwмъ' общемъ' чѣвствѣ. И на своите оученицы сиреч' [тврцы] перво имь wслабиль все невоздержаніе, многоядение, чревоугодіе и женонеистовство, и содомскій грѣхъ, не оутрѫдимам плотоугодіи, кърварскіа ворбы, побѣди, гпдтвованіе Бахъса и всякое тѣлеснам чѣвства оуслажденіе. Равно са валать оу тина и оу смрадное блато като свины, като накоя вещь пресладкам и превожделеннам wбѣщава им' и на оныя свѣть, що е истинное блженство и вѣнець. Кой са е законно потрѫдил',

ѿ праведнаго сѣдіа надѣй сѧ да испроси и тамо ѣстіе и питіе, и женское смѣшеніе доволно много хочѵ̀ть да имат' повече ѿ том свѣть. Ето това вь кратцѣ реченнаѧ доволна есть. Почто, мню, како вь примѣрь приведох', да читател' нашъ' може да познай драконта зміа ѿ оупашката.

Затова азь, чѣвколюбиѣйшій читателю, тоѧ трѵ̀дь воспріѧхь да изставлю во всѧком' родѣ наука и доброе ѡбученіе. Да са вардите и да бѣгате ѿ злочинства страшилищнаѧ, сіреч' ідолослѵ̀женіе, забла̀жденное злочестіе, лживыхъ' законоположниковь, ѿ несмысленнаѧ изволенія, нечестивыхъ' прікритаѧ, антіхрістове зловный дѵ̀хове лѵ̀кавый и смертоносныѧ завѣты — всѧкомѵ̀ и комѵ̀ждо ѿкриты оусердно потрѵ̀дих сѧ.

Почто мохамеданскаѧ імперіа вь кратком' времени толико возрастѣ, како едвам' не всю Ясію и великаѧ часть Ѧфрікы, и малаѧ Єврона, и Ѧравіа, и Єгупеть, и Средиземное море вси кораново почитат' злов'ріе. Това нѧкои таинство бѫ̀іе и чѣвкѡм' незнайныи работи бѫ̀іе воз'ставило тіе невѣрныи варвары сас' орѫ̀жіе ведно и религію. Понеже бѫ̀ь не хочет' токмо доброе и не оучинѧ токмо превѣгое. Затова толико возрастѣ гѝдтвованіе егѡ, почто са было оумалило оу грецы и оу болгари любовь и согласіе, и добродѣтель, и потъпканѵ̀ было издадное граждансное правленіе. И ѿ свое злочинствіе побѣжденъ и пленѣнны быша и вь лютое мѵ̀чителство смиренныи впадоша.

Бѫ̀же, источниче всѧкой премѵ̀дрости, ѡбрати забла̀ждшихъ на пѵ̀ть истинный и оукрѣпи почитающихъ тебѣ! Любомѵ̀дрый читателю, внемлем' себѣ добре и опасно, да не прелстат нас' тіѧ еретицы гордыи и тщеславніи, их же бѫ̀ь есть чрево, и слава есть вь сто̀дѣ, да не сведены вѵ̀демь сас' тѣхъ вь вѣчныѧ мѵ̀ки. Блюдите сѧ, рече а҃пль, како са дни лѵ̀кавы и време свои слѵ̀ги собираеть.

Но да са не почѵ̀димь на това. Почто и прѻ̀рокь Дв҃дь ѡказа̀вше сѧ и дѵ̀маше на бѫ̀а: „Доколѣ грѣшницы, гд҃и, доколѣ грѣшницы хвалити сѧ имѵ̀ть, провѣщаютъ и возглють неправдѵ̀, не оуразмѣкша, ни же оувѣдѣкша, во тмѣ ходѧть. Но даждь имь, гд҃и, по дѣломь ихъ и по лѵ̀кавствію ихъ.“ И премѵ̀дрый Соломѡнь дѵ̀ма: „Сыне, да не прелстат' тебѣ мѵ̀жіе нечестивыѧ, понеже нѣсть истины вь оустѣхъ ихъ, ср҃це ихъ свѣтно, но близь есть погибели ихъ.“ По гѝнію словеси: „Всѧкь садь, егѡже не насади оц҃ь мой, да ископает сѧ.“ Но мы всегда да поминаим' дѵ̀мата а҃пльскаѧ, що рече: „Братіе, держите преданіѧ, що гѡ пріехте ѿ сты̀хъ мѵ̀жен, ѿ прѻ̀рцы и ѿ а҃пли, и ѿ самаго Хр҃а вѵ̀дки й вь навченіѧ различнаѧ не прилагайте ср҃ца.“

И това ревностное ободрение повдигнало мене, та исписахъ то сочинение за тїа три вѣры и wбычаи хр҃тїанскїа, еврейскїа и тврецкїа. Всякій да чететъ и да разумѣетъ каковыи вѣры держатъ хр҃тїаны, и каковыи евреи, и каковыи тврцы. И да разсмотритъ добрѣ какw есть вѣра хр҃тїанскаа по средѣ оныа вѣры като крінъ по средѣ терніе, сѫта и непорочна, не имѣще скверни или порока. Тогw ради добре да держимъ сѧ исповѣданіа, понеже имѣетъ оброкъ жизни вѣчныа и вѣдѫщихъ вѣгъ wвѣщаніа.

Ты оубw, читателю вѣгочестивый, вѣгодари бг҃а въ тр҃цѣ сѫтѣй единаго, и прочети сію книгѫ разумно, и разсмотри що е оу неа написано. И ползви сѧ w добрыхъ хр҃тїанскихъ вѣгоцвѣтѫщіи и чистыа вѣры, а оныа разумей и вижди оу каковое заблѫждение скитают сѧ. И далече вѣгай w̃ зломѫдрованіе нихное. И сими трѫдами нашими разумно насыщай сѧ и бг҃ѣ всесѫтомѫ вѣрныа оуслѫги шавлай, мнѣ же исправлающею спосп҃ѣшествуй рѫкою.

Здравствуй.

2. ПРЕДИСЛОВІЄ КЪ ЛЮБЕЗНѢЙШЕМУ ЧІТАТЕЛЮ

Приносѧмъ' на wбѫченіе вашемѫ, любомѫдрый чітателю, таа книга, що а приведохме w̃ греческаго языка на простый болгарскій языкъ, що е сочинена w̃ Паула Медіка, що е w̃прежде быль евреинъ и пріяль вѣрѫ хр҃тїанскѫю, списаніе сі҃енное реченнаа на ветхій и новый законъ'. Той Павель мѫжь оучень, словесенъ' и на еврейскѫю вѣрѫ искѫсенъ'. Оу таа книга хоче да види чітател' нашъ' обычай и слѫженіе еврейское сунагоги и хѫленіе и вѫсловіе на проклятаа Талмѫдь книга нихнаа, що подават' евреи на неа вѣрѫ вѣдныи и w̃врѫщеніе на край по всякое главѣ.

Но причина на таа слѣпота нихнаа есть оный трепетный грѣхъ, що гw сторили на истиннаго месіа гда нашегw Ійса Хр҃та, що гw распѧли и оубили като злодѣа. Оны были испервен' языкъ сѫть, люди изврании и наслѣдници wвѣтованнѫю землю и на все вѣгаа ем. Оукрашены были сас' сі҃енство и оубогатены сас' цр҃тво, сас' патріарсы и прр҃цы, що были чѫдныи и великіи мѫжіе. Я сега станали гнѫсни и wмерзени и проклѧти w̃ гда и оупѫстени w̃ вѫжіе посѣщеніе. И w̃ оѓество свое оучѫждены и изгнани, и разпелени по всыа свѣтъ, и лишени w̃ сі҃енство и w̃ цр҃тво и w̃ сѫтыи мѫжеи, но исполнены сас' лесть и лжа и воздышат' под' тешкое иго работное w̃... год'. Яла не е потребно да сѧ почѫдим', вѣгочестиви чітателе наш(а), сас' них', като сѧ оупаднали оу таковое безчинное злополѫчное состоаніе и оуглѫбени оу темота, непознаніе и оусѣпленыи свем' ср҃цем' и оумѡм'.

Зарад' това и азъ возжелахъ да испиша сїсеніе на тїм бѣдныи евреи на там книга и преложихъ имъ показаніе како пришель есть чаемый их' вожделенный месіа. И сказвам' имъ сас' мартюріа раввінскам и ѿ бжтвенное писан(ніе) како несмнѣнно пришель есть и не є потребнѡ да чакать дрвгиго. И призовам' евреите да прочетѫть там книга внимателно, та дано извоаи бъ да влей въ срцах' ихъ познаніе и да ѿворат' очи свои, и да видат' свѣть истинный, и да wстават' бѣсловіе и л'жесловіе раввінское, що са трвдат' на нихное погвбленіе.

Спроти там скопос(ть) потребно есть читател' наш' да поскорви зарад' wкаанное и слезодостойнное состоаніе еврейское и по силѣ свои да предстоит' да повчи и да настави евреите. Почто сас' частое показаніе дано wстават' прелесть и бѣйство и слѣпота своѧ. И хочем' да предобіешь оныѧ погвбенныи овцы, и хочем' да пріемниш' ѿ вѣа великое воздаяніе.

Пріими това прочее бѣговѣхотно, любезнѣйши читателю, почто на хр̃тіанина велика полза есть да настави прелщеннаго евреина. Понеже на евреин' нѫждно есть да познай прелест' свою и да спечели сїсеніе свое. Но дано ги подари бѣ̃, що он' не хоче смерт' грѣшник', но wбратити са и живѣ быти емѹ.

Здравствѹй.

3. ПРЕДИСЛОВІЄ КЪ ЛЮБЕЗНѢЙШЕМѹ ЧИТАТЕЛЮ

Давідь сынъ Іесеевъ, чловѣкъ по срцѹ бжію, въ цр̃ѣхъ преизящнѣйшій и въ прр̃цѣхъ преизбраннѣйшій, и въ бг̃ословіахъ главочайшій, и таинъ бжіи оумозритель искѹснѣйшій, като са быль преложилъ оусердно на испитаніе и познаніе чл̃вчкое, това като разсѫждаль и говориль: „Повѣдаша мнѣ законопрестѹпници глѧмленіе, но не wко законъ твои, гд̃н." И бг̃ословъ Іѡань стый на соборное свое посланіе говори: „Искѹшаите, рече, дѫхи аще ѿ вѣа сѫть, и всякомѹ дѫхѹ не вѣрвите."

Но потребно есть да разсѫждавамъ междѹ добрыи и злыи дѫхове и да разумѣимъ кой дѫхъ проводен' ѿ бжтвенное повеленіе и кой ѿ неправды, и да познаимъ кой ѿ дѫха бжіа говори и кой ѿ чрева своегѡ говори. Почто всякое оученіе и всякое наставленіе и всякій законъ, що не є wсноваанъ и оутвердень на истинное слово бжіе, той законъ безсловесенъ есть и скотскій, и непотребенъ есть и на истинное бѣженство противен'.

Коистинѹ без сѹмнѣніе многа есть коранова заповѣдь смѣхотворна и сас' безсловесныи разумъ произведень. По мое мнѣніе,

да быша имали безсловесныи скотове разѣмь и хорати, та и оны са быша посмѣкали таковомѣ законодавецѣ и потребно бы было да марторисать и оны како е законь его мерзскій и смѣшный.

Но почто са оу малое време толкова разшири и оумножи? Понеже всѣкам свободность и свѣтовнам сладость и плотское сладострастіе всѣкоги скоротечно и оудобнопріятно есть на чѣвците. Ѧла тогива и време емѣ помагало, почто са были хр̃тіаныте на то време раздѣлили на различныи ереси, единь дрѣгіи гонили и единь дрѣгіи мѣчили и без мѫть оубивали за почесть вѣжю и за вѣрѣ, ала сас' без'разсѣднам ревность. Тогива наишель време той бѣопрстивный Мохамедь и возмѫтиль вси цр̃кви хр̃тіанскіѧ и оустремил са на них како волкь на стадо Хр̃о. И прелестиль толико простыи дѣши сас' своѧ плотскам и безсловеснам мѣдрованіѧ, и толико страны и цр̃тва wбладал', каквото Дѣдь прр̃кь дѣма: „Бѫе, пріидоша ꙗзыцы вь наслѣдіе твое и wсквернишa завѣть сѣтый твой."

Ѧми защо бы такw, бг̃ь знаить. Сѣдбы бо гд̃ни неиспитани сѫть. Ѧла най-выше то бы w̃ несогласіе и w̃ нелюбовь хр̃тіанскам, попѫстиль бг̃ь ихь грѣхь ради нашихъ'. Понеже тогива были хр̃тіаны падналн единь дрѣгіи на завистъ, на ненависть единь дрѣгіи предавали себѣ, и единь дрѣгіи ꙗли себѣ като рыби. И такw прогнѣвили бг̃а всемѫтиваго и предаде ихь под' иго агарѧнское мѣчителство и да wбладаеть имь ненавистницы вѣры хр̃тіанскіи и смирили ихь. И много простый народь пристават' на вѣрѣ свою и на вѣсловіе свое, похвалѧют' вѣрѣ свою пред' простаго народа како есть сѫта и бг̃омь предадена.

Тогw ради преписахъ книгѣ сію состоѧніе вѣры ихь и всѣкь четае, да разѣменть колико w̃стоить нихное мѣдрование w̃ вѣжіи преданый, правый и истинный законь и w̃ вѣжіи заповѣди. Но кто хощеть сѫсти w̃ таковаго вредословіѧ дш̃ѣ свою, всѣкоги да молить прев̃ѣтаго бг̃а, та каквото е избавиль бг̃ь сѫтый Данила посредѣ множество левwвь, такw да избави вѣрніѧ люди свое w̃ срѣды сихъ скумнwвь, пожирающихъ и оумерщвлѧющихъ дѣшы хр̃тіанскіѧ и дш̃ѣ их' вь вѣчнѫю мѣкѫ вовергающихъ.

Но много потребно есть вамь w̃ всаде да са вардите и да бѣгате w̃ тіѧ ѕадовитыѧ и многоглавныѧ ѫдры зміевыи. И да имате на оумь свой винаги а̃пльское слово, що говори: „Ѧще и а̃ггль вѣговѣстить вамь, wсвень що пріѧхтѧ и навчихте сѧ, дрѣгое не слѫшайте, нито вѣрѫвайте." Почто оны сас' свои ласкателное вѣгословесіе прелестават' ср̃ца простыи и невѣжіихъ, каквот' а̃пль дѣма: „Добраго wбычаѧ злыи хорати развалѧть."

Тогѡ ради ѡв'лавлѧем' на вашеи бл҃гочестіе скорьь и тѣгѣ дш҃и моеи. И скорблю всѧкогѡ, като гледам' како есте междѣ волцы тежцыи. И сас' ласкателни хорати грабѧть Хв҃ите овцы и прелстаѵать ихъ и приводѧть ихъ на свои погибель и свалѧть ги оу неситоѳ чреѵо адово. Но сас' Хр҃та гд҃а ведно сказѵамь вамь и говорю: „Внемлите ѿ лживыхъ' прр҃кѡв', блюдите сѧ ѿ лживыи оучителіе."

Ѧлла хочеш' да речеш': „Како могѣ да познам кои волкъ кои добрь?" Ѿговорѧ Хс҃ и дѣма: „Ѿ плодѡвѣ ихъ познаите." Каквото и всѧкоѳ дрѣѵо ѿ плода сѧ познава — добро дрѣѵо добрь плодь творить, а злоѳ дрѣѵо — зѡлъ плодь творить. Не можеть зло дрѣѵо добрь плодь творити. Кой ѵчи ложноѳ оучение и кой не ходи по еѵ҃гліское слово и по законь восточный а҃пльскіѧ церкви, онь не има добрь плодь, но плодь, подобень на содомскіѧ ѣболки. Пиши Златоѵсть с҃тый, како по онѧ страна, где быль Содомь и Гомморь, растѣть дрѣѵеса ѣблчнии и на гледь имать свѣтлаѧ красота. И кой ги види, надѣй сѧ, како имать сладкій ѵкѵсь, а коги ѧ оуземе вь рѣкѣ свою и разхлѵпи ѧ, никаковый плодь не има за ѣденіе ѵнѵтре, но токмо прахъ и пепель много. Той плодь воспоминаніе ест' бж҃іѧго гнѣѵа.

Такѡ сѵть и еретическіѧ хорати ласкателныи — Ѿвонь сѧ показѵѣать красни и сладки, а Ѿвнѵтре полни сас' ѣдовитоѳ дѵшевредный погибели. Почто нихнам законь да го разсѵди и расмотри мѵдрый чл҃вкъ нахожда го като содомскаѧ лав'лка, полнѡ сас' прах' и сас' л'жа дѵшевреднаѧ. Тѣй родь оудобо вѣроватный есть. Понеже оу нихъ злочинство за добродѣтель почитает се, а заблѵжденіѧ за возмездіе почитает сѧ, а истинноѳ бл҃женство на плотскіѧ похоти и вь неѡбѵзданноѳ вожделение и вь неоудержанноѳ кѵрварство, и вь содомскіи смрадныи и гнѵсныи грѣхове, и вь свободноѳ позволеніе, и вь не ѡбязненноѳ грабление, и еже оубивати, и плѣнити, и чѵждам стѧжаніѧ взематн. Все това бѣомерзскоѳ и бѣоненавидимоѳ дѣло есть. Почто не токмо ц҃о имь поп҃щено да оучинѧть таковоѳ, но и повеленно есть, кой не с ори това, смертнѡ согрѣшить. Ко кратцѣ да речемь драконь зміа ѿ опашь сѧ познава. Ѥто плодь нихныи.

Но потребно намь есть да не слѵшаме тѣхноѳ гнилоѳ оучение и да са не прелестѵаме сас' нихноѳ широкоѳ свѣтовноѳ и сластолювивоѳ живение. Почто широкій и пространный пѵть ѣводѧи вь пагѵбѣ чл҃вка, а тѣсный и прескорбный пѵть ѣводѧи вь живот' вѣчный, по глаголѡ гд҃ню.

Но да почерпнемъ ний ѿ нашея бѣгочестивыа цр҃кви догмати и оучение истинное, като ѿ нѣкоегѡ источника пр҃но текѫщаго, пр҃но животочивои воды. И да сѧ не взирама на тѣхни красныа и лстивыи хорати, но да гледаме истинное и чистое оучение. ѾЧтѣйшаго закона гдна, ѿ бж҃твенныхъ словесъ егѡ, из пресл҃дкыхъ оусть егѡ, излившаѧ сѧ ѿ ветхаго завѣта и ѿ новыа вѣрти оучение егѡ дарованное на сѣтѣи соборнои и а҃пльскыа цр҃кви на wснование и послѣ ѿ сѣтыхъ а҃пль преданный, и на сѣтыхъ седмыи вселенскій собори мартырисанное и оукрѣпленное като нѣкоѧ крѣпкаѧ сѣтѣна. Iякоже писано есть предвою или претрѣа свидѣтель станетъ всѣкъ глаголъ. Ибо сіе вси чтѫщіи и слышащіи со оусердіемъ, да радѫютъ сѧ и потщат сѧ бѣгодѣйствовати пред' бг҃омъ и пред' чл҃вки, яко да примутъ ѿ бг҃а помощь и милость въ день сѫдный, и нас' трѫдившихъ сѧ не забивати да сподовим сѧ и мы ѿ бг҃а милости. Ямин'.

Сѡфронїа е҃пскъ вратчанскій

4. КРАТКОЄ НРАВОПОУЧЕНІЄ

Начало премѫдрости страхъ гдн҃ь и разѫмъ бѣгъ творѧщимъ волю егѡ.

Това добрѣ внимай и слышай.

Любезное мое чадо, прилѣпи сѧ при бг҃а и не ѿстѫпай ѿ негѡ, но вѣрѫй егѡ. Тогива и онъ хоче да тѧ помогни и да тѧ оупази. Всѣкогы послѫшаніе да имашь на оц҃а и на матер' твою. Почитаи оц҃ь и матер' твою, замь да са wчистатъ грѣхи твои. Яла ги почитаи оусердно и сас' дѫма и сас' работа, зарад' да найде на тевѣ блг҃вение ѿ них҃ь. Почто блг҃вение отчее оутвердитъ домъ твой, а клѧтва матернѧа искоренява го до wснованіе. Пригледай и послѫжи бѣгоговѣйно на старости оц҃а твоегѡ и на матер' твою и не wскорбай живение нихное. Колко мы й похвалень той сынъ, що wстави скорбен' оц҃а своегѡ. И проклятъ ѿ гд҃а, кой прогнѣвлѧет' матерь свою. І wдне — не ѿвращай очи твои ѿ просящаго, скорбнаго чл҃вка не гнѣви и не ѿрѣкай. Не ѿвращай лице твое ѿ сромаха чл҃вка, нито гѡ оукорявай. И не давай мѣсто на чл҃вка да тѧ прокленетъ.

Чадо мой, бой сѧ ѿ бг҃а и люби егѡ. И на цр҃ѧ и на гд҃ара своегѡ вѣрнѡ послѫжи и имай на них҃ь почесть и оусердіе. Гд҃а бг҃а твоегѡ всегда прославлай зарад' безмѣрное егѡ чл҃колюбіе и зарад' неисказанное неговое мл҃рдіе, що гѡ всѣкогы излѣява на нас' и зарад' чѫдное правосѫдіе. Цр҃ѧ почитай, почто є сас' пома-

занна глава по бѫіемѫ повеленію. И послѫжи томѫ оусердно и бѫгоизволкѡ без роптание. Макар' и да не вѫдѣ твое слѫгѫвание подаровано или неисплатено. Понеже много чѧвцы има такивы на свѣто, що ѿферлать ѿ себѣ законь бѫжій и непрѣстанно зло стрѫвать. Ала ты ѿ тѣхное ѡбхождение далеко бѣгай, заради да са не ѡплатешь сас' тѣхное злое ѡбычаи.

Чадо мой, бой са ѿ гда бга, право гони и не бой са ѿ никогѡ. Не вѫди лѣкникь, но работи занамта твоегѡ сас' кайратение. Не оучи са ѿ дрѫгіи чѧвцы да оучинишь зло. Кой много говори, онь многознаиць и ложь есть. Кой са ѿ грѣхь покай, томѫ прощение легко быва. Старыѧ людіе почитай, почто сас' време и ты можешь старь да вѫдеш'. Една вещь, що ѧ добре не знаишь, зарад' нея не говори. Ѿ бѫгополѫчіи твое не вѫди горделивь. И не ѡбѣщавай са онова, що не си возможень да го исполнишь. Лѣкниваго чѧвка цѣлыѧ свѣть го не таче и не люби. Не воздавай зла за зло. Л'живаго чѧвка никой не люби. Почто кой единь кратъ лъжно проговори, томѫ дрѫгій кратъ рѣдко вѣрѫвать. По добро есть здравіе, а не много болярство. Не може всякій чѧвкъ драгоцѣнное ѡдѣяніе да има, но може чисто да вѫде. Кой завидѧ на бѫгополѫчіе ближнаго своегѡ, онь зле срѫце има оу себѣ. Якой догде й младь не навчиль са нищо, онь на старость свои голѧмое желание има. Кой ходи часто на клевета, онь сас' чѧвцы не можи оу любов' да живей. Кой дрѫгимѫ ѭма копай, онь оу нея легко и скоро пада. Оу никоѧ вещь не разсѫждавай докле ѧ добре не разѫмеишь. Подай волѧ, преди тебѣ да ѧ изхорати дрѫгій.

Чадо мой любезное, азь тебѣ полезно повчавамь и добре внимателно послѫшай повчение мое, и положи егѡ на срѫце свое. И всякоги носи егѡ сас' себѣ и оукѣси го на шіѧ твоѧ. И харне гѡ ѡбверзи да го някакь не погѫбишь ко всѧ дни живение твое. И оуварди го крѣпко, почто да имашь да го предадешь и на чада твоѧ.

Перво вѫди бѫгочестивь и бѫголюбивь. Надѣй са всякоги на бга и люби егѡ всѣмь срѫцемь твоимь и ѿ всею дѫшею твоею. Всякоги оусердень и кайратліа вѫди камто стѧѧ црква бжіа. И що є тамо заповѣдано, свѣтло ги почитай и пази ги. По добродѣтель ходи всякоги, а ѿ грѣшка далеко бѣгай, такѡ и ѿ злыи работи. Бѫди доброразѫмен', гледай и на все краѧ мысли, и срѣдата разсмотрявай. И ако ти са слѫчи почестна работа, не ѿпѫщай ѧ.

И без' разсѫдность не начинвай никоѧ работа, но сас' разсѫждение. И не ворзай ни на що, но много да мѫслишь. Ала не

вѣди много небрежливь, сиреч' нхмаль. И все, що знаишь, не издѣмвай го ѿведнош', но да стои за потребное време коги са слѣчи. И на всѣкоѫ хората вѣра не фацай. И не, що видишь сас' очи, все да го пожеланишь. И все, що можиш', не оуработи, но токмо работи, що е потребно и що е тебѣ приличнѡ и подобно.

Що не знаишь нѣчто, не подтверждавай го, нито са ѿричай ѿ негѡ. Но по вече питай и тогива хочешь да вѣдешь мѣдрь и доброразѣмень, и похвалень ѿ чѣвцыте.

Ѻкамто ѣстіе и питіе воздержникь вѣди. Без гладность ѣстіе да не ѣдешь и без жадность питіе не пій. Ѣко и да піешь, и то мало сас' оумѣреность, по нѣждѣ, и по потреба, а не въ піанство. Ѻ піанство вѣгай като ѿ ѣдь зминый. Почто ѿ многое ѣдение и ѿ безмѣрное питіе ражда са болесть, а ѿ болесть смерть. Почто воздержныи чѣвцы много години живеѣть и здраво проминѣвать.

Вѣди кротокъ, а не сердить и продерзливь, и повече молчаливь, а не многодѣмливь. Коги говори нѣкой, ты молчи. Ѧ коги те сказва нѣщо, ты слѣшай и покорѣвай са. Не вѣди шпорличавь и гордь и тщеславень. Любезень и сладокь вѣди сас' вси чѣвцы. Ѣла не вѣди ласкатель и лестникь. Вѣди праведень и право да хоратишь.

Чѣждо нѣщо нищо да не пожелаешь, ами колко ли й зло коги крадешь или да оусвоиш' чѣждѣм вещь. Ѣко имашь нѣжда и потребность, а ты си спечели сас' трѣдь и сас' работа. Ѣко ли си нѣщо вѣдень, попроси, а не кради. И колико тѣ подадѣть, прими и вѣди вѣгодарень. И оузель ли си нѣщо на займь, ѿдай гѡ.

И що си швѣщаль, исполни го. Вѣди мѣжествень и на дѣма твоѣ стой. На работа и на трѣдь вѣди кайратліа. Ѻстави праздность на ленивит(е). Ѣко желаешь и хочешь нѣщо да наченешь, перво испитай сила твоѣ и после начени тѣѣ работа и не шставѣй са. Оу неблѣгополѣчій не скорби и не шслабвай, а оу блѣгополѣчій много са не радвай.

Сіромашество почитай, почто е матерь да пазишь живение твое, а болѣрство и слава непостоанна есть, и различное слѣчение приноси и часто смѣщение, скорбь и грижа приводи. Терпѣливь чѣвкь много приноси, а малодѣшный воздыша, плачи и рѣкды, ала без' полза. Вѣди склонень и мѣстивь. Кой проси ѿ тебѣ, ако имашь, подай мѣ. На вѣднаго помогни колико си воз'можень.

Ѣко та е шскорбиль нѣкой, прости го. Ѧ ты, ако си шскорбиль нѣкого, примири са сас' негѡ. Похвално есть кой си гнѣво

оудержава и кой прости, що мѫ са согрѣшили. Яко бѫдешь мѫстивь и чѣвколюбець, тогива много чѣвцы хочѫть да тѫ любѫть.

По наголѣмый чѣвцы бѫди послѫшень. Я сас' врастницы твой бѫди шь'ходителень и любезень, а сас' по малый бѫди поздравителень и любителень. Когш чѣвка срещнишь, поздрави го и почети го. И кой тебѣ поздрави, и ты тогш радосгно поздрави. Кой тѫ попита нѣчто, весело мѫ отговори и не закосни. Глѫпавыи понѫчи и настави ги на добро, скорбни и грижни оутѣши. Никомѫ не завиждй, на всѣкаго человѣка добро да желаешь и да ищишь. Всѣкимѫ послѫжи колико можешь и тогива хочешь да бѫдешь оугоден на добрый чѣвцы. И пріятели твои хочѫть да тѫ возлюбѫть, а непріятели твои не могѫть тѫ шмрази, ни зла да тѫ сторѫть. Всѣкоги право гокори и никога лѫжно не дѫмай.

Това все коги совершишь и пазишь, тогива хочешь да бѫдешь ѿ бѣа блѣсвень, а ѿ чѣвцы похвалень. И блѣополѫчно хочеш' да живейшь во всѫ дни живота твоегш.

Имѣли оуши слышати, да слышить и опасно да пази себѣ ѿ всѣхь злыхь. Блѫжени хранѫщихь заповѣди гсдни и творѫщій ѧ.

5. (ИЗБРАНИ МИСЛИ)

Блѫжень градь бѫгочестивыхь цр҃ви цр҃ствѣемь и монастырь ѿ воз'держныхь и искѫсныхь строимь, и корав'ль ѿ оученыхь наѹ҃клиршь' оупрѫвлѧемь.

Горе же томѫ градѫ, ѿ нечестивыхь цр҃ви цр҃ствѣемь, и монастырь ѿ сластолюбивыхь и тщеславныхь монахшвь строимь, и корабль ѿ неискѫсныхь наѹ҃клиршь оупрѫвлѧемь.

Градь оувш и страны пѫ҃кинены бѫдѫть и монастырь запѫстѣкеть и корабль разбиет сѧ и потонеть.

Горе всѣкмь, иже ш заповѣдехь гсдних нерадѣщимь и ш своемь спсение невргѫщимь. Писано бо есть: „Проклѧть да бѫдеть всякь, иже дѣло съ небреженіемь твориг.“ Ѳ таковыхь речено бысть: „Лѫчше бы имь не родити сѧ.“ [1]

Єдинь философь видѣ едногш чѣвка безкнижень сѣдеше на единь камень и рече: „Ежид'тѧ како сѣди камень на камень.“

Началникь безкнижень като една гемиа есть без'дюмень и като една птица есть без' крила, или като маймѫнь, коги стои негдѣ на высокое мѣсто.

[1] Първите четири мисли се срещат и в Софрониевия сборник от 1802 г. — Поучения и словосказания, № 356(98) — ДБ „В. Коларов“. Заглавието на тези мисли е от мен.

Попитали едногw философа, що има по выше оучень чѣвкь w неоученнаго и безкнижнаго чѣвка, а онь wговориль: „Неоученъ и безкнижень чѣвкь есть токмw единь образь има чѣйскій, а не есть чѣвкь совершень."

И Платонь философъ рече: „Толико полза и превосходство има междѫ оученнаго и безкнижнаго, колкото има раздѣлность междѫ доктора и междѫ волнаго чѣвка."

Чѣвкь можи да почита себѣ за цѣломѫдрь, коги има мѫдрость. Ама кой рече, како есть совершен', онь есть без'разсѫдень и безъмень.

Три вещи не са познават' оу дрѫго, токмо оу таковое слѫчение, сиреч': юнашество на баталіа, мѫжество на гнѣвь, дрѫжество въ нѫжда.

Яко ти рекѫт', како принесли нѣкою горѫ w едно мѣсто на дрѫгое, ако хочеш', повѣрвай онаѫ речь. Но ако ти рекѫт', како чѣвкь нѣкой промѣнил' склоност'[1] свою, да не повѣрваш'.

Сръдце сѣа лежить на сѣа, а сръдце сѣа на каменѣ.

II. За някои моменти из живота на Софроний Врачански

Въпреки че върху живота и творчеството на Софроний Врачански е писано доста, някои въпроси из биографията му остават неизяснени или недостатъчно разработени. Такъв е напр. въпросът за годината, в която той умира, или пък какво е било неговото обществено положение в Букурещ, какви църковни задължения е изпълнявал там. По-системната работа из българските и особено из румънските архиви безусловно ще допринесе твърде много за изясняване на редица подробности от биографията на този наш виден обществен и културен деятел от епохата на Възраждането.

Тук изнасям един документ, който говори за твърде високото обществено положение на Софроний в румънската столица и по-специално в румънската църква. Досега бе известно, че Софроний вземал участие в ръкополагането на свещеници в Букурещ. Една запазена кондика на угровлашката митрополия от 1810 г. свидетелствува за такива ръкополагания на Софроний за периода от 1803 до 1809 г.[2] Новият документ обаче свидетелствува за особено големия авторитет на Софроний в Букурещ, за участието му при решаване на важни въпроси в живота на румънската църква. Впрочем за почитта, с която бил посрещнат в Букурещ, сам Софроний разказва: „И поидохь на Бокорещ при дѣцата... И поидохь и поклоних ся сѣтому митрополит[8]

[1] На полето глоса табихет'.

[2] Ст. Романски, Българите във Влашко и Молдова. Документи. София, 1930, стр. 5—14. В кондиката погрешно е посочена годината 1802.

оуггровлахійском8, що беше на имя Досиѳей, чл҃вкь старь лѣтами, оучень и вь мудрости наказан'. Онь мя пр҃ія любезно и заведе мя при бея, що беше Константин' войвода Іѱ҃ланти, и при някои бояри... И призова ме на митрополѵата и даде ми кел҃а да сѣдя тамо при него, и на всякѵй день да буду на трапеза неговая."[1]

Ръкописната кондика на угровлахийската църква съдържа четири акта, подписани и от Софроний Врачански. Под заглавие „Condica sântă" тя е обнародвана още през 1886 г.[2] Актовете носят номера CLXV (стр. 336—338), CLXXIV (стр. 356—357), CLXXV (стр. 358—360) и CLXXXIX (стр. 377—379). Съответно те имат такава датировка — 3 юли 1806 г., 18 януари 1813 г., 25 януари 1813 г. и 7 март 1813 г.

В своята ценна книга „Софрони Врачански" от 1906 г. (стр. 51) акад. Ал. Теодоров-Балан отбелязва известията на „Condica sântă", без обаче да изтъкне тяхното значение като документи, говорещи за авторитета на Софроний сред румъните. От тях ясно се вижда, че три години след пристигането му в Букурещ Софроний вече е включен във важни дела на румънската църква. От друга страна, прави впечатление, че първият акт е от 1806 г., а последният — чак от 1813 г. При това положение възниква въпросът, в този промеждутък от седем години Софроний къде е бил, с какво се е занимавал? Доколко Софроний е бил авторитетен, личи от факта, че той участвува в избора на угровлашки митрополит, както свидетелствува един от актовете.

По-долу обнародвам в превод първия и последния акт, писани на гръцки език, под които стои и подписът на Софроний Врачански (протоколи № CLXV и CLXXXIX).

Протокол № 165

Доситей (митрополит) на Угровлахия потвърждава:[3]

Тъй като пресветата погонианска архиепископия е останала без предстоятел, понеже архиерействуващият в нея господин Антим е подал по собствена воля и непринудено оставка, ние, намиращите се в Букурещ архиереи, по подтикване на всесветия вселенски патриарх господин Калиник, със съгласие на превисокия наш господар господин господин Йоан Константин Александър Ипсиланти войвода и със знанието на тук архиерействуващия всесвети и богопоставен свети митрополит на Угровлахия господин господин Доситей, като се събрахме във всечестния храм на светите, славни и боговенчани и равноапостолни велики царе Константин и Елена при неговата митрополия и извършихме гласуване за намиране на подходящо лице, което да получи званието архиерей на казаната архиепископия, на първо място поставихме всепреподобния архимандрит на манастира Валиа господин Теодосий, на второ място — всепреподобния игумен на Став-

[1] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански. София, 1914, стр. 73.

[2] Пълното заглавие на книгата е Mitropolia ungrovalachiei. Condica sântă. Publicata dupre original de archiereul Genadie Craiovenu. Vol. I. Bucureşti, 1886.

[3] Преводът на двата протокола е от проф. Иван Дуйчев.

рополис господин Тимотей и на трето — всепреподобния всред иеромонасите господин Дионисий, който и биде пресъден измежду другите като най-достоен и най-подходящ за това архиерейско достойнство. Поради това и имената им бяха вписани в светата кондика на тази митрополия.

3 юли 1806 година
(следват подписите)

Протокол № 189

Тъй като, поради обстоятелствата на момента, липсва глава и действителен архиерей на пресветата Мирейска епископия, поискано бе, с благоволението на бога, да бъде ръкоположен канонически епископ на нейно име, то ние, намиращите се в Букурещ архиереи, по подтикване на пресветия вселенски патриарх господин господин Йеремия, с одобрението на превисокия наш господар господин господин Йоан Георги Караджа войвода, както и със знанието на архиерействуващия тук всесвети и богопоставен свети митрополит на Угровлахия господин господин Нектарий, като се събрахме във всечестния храм на светите и славни, боговенчани и равноапостолни царе Константин и Елена при неговата пресвета митрополия и извършихме гласоподаване за намирането на подходящо лице, което да получи званието архиерей на казаната епископия, поставихме на първо място преподобния игумен на „Михай вода“ господин Киприан, на второ място—преподобния игумен на „Свети Сава“ господин Игнатий и на трето място — преподобния архимандрит господин Неофит, който и бе пресъден като най-достоен и най-подходящ измежду всички други за това архиерейско достойнство. Поради това ние вписахме и имената им в светата кондика на тази митрополия.

7 март 1813 година
(следват подписите)

* * *

Четирите акта, подписани и от Софроний Врачански, между другото имат известно значение и спрямо годината, в която той е починал. По този въпрос съществува различие между учените. Видният руски учен Ал. Н. Пипин смята, че Софроний е умрял през 1815—1816 г.[1] Под негово влияние доста български автори, които са писали за Софроний, изтъкват същата година.

Наистина в науката се счита като най-правдоподобна година 1813, в която свършил жизненият път на Софроний. Но тя като че ли все още не се е утвърдила окончателно, за което добре свидетелствува фактът, че в нашия печат в последно време се явиха две кратки научни съобщения, целещи разясняването на въпроса. Става дума за съобщенията „Нови данни за Софроний Врачански“ от Маню Стоянов[2] и „Кога е умрял Софроний Врачански?“ от В. Сл. Киселков.[3] И двамата автори са защитници на годината 1813, есента.

[1] А. Н. Пыпин, История славянских литератур. Т. I, 1879, стр. 108.
[2] Сп. Исторически преглед, IX, 1953, кн. 2, стр. 211—212.
[3] Сп. Исторически преглед, XII, 1956, кн. 6, стр. 66—69.

Киселков заключава: „Въз основа на изложението ще трябва да се приеме за неопровержима истина, че Софроний Врачански умрял около 21 септември 1813 г. по юлианския календар — навярно в онзи манастир в Букурещ или в неговата околност, на който той бил назначен за игумен от румънската църковна власт от началото на 1811 г.“ Аргументацията на В. Сл. Киселков е убедителна и аз напълно споделям убеждението му. Макар и косвено, в подкрепа на това убеждение се явяват и посочените по-горе четири акта. Въпреки значителното разстояние по време между първия и следващите актове, те показват, че Софроний участвува в румънския църковен живот. Румънската „Condica sântă“ съдържа още много подобни протоколи след 1813 г., обаче нито един от тях вече не отбелязва Софрониевото име.

* * *

Известно е от Софрониевата автобиография, че той бил избран за врачански епископ на 16 септември 1794 г. Сам Софроний дава подробности по този избор.[1] Досега се смяташе, че протоколът на Търновската митрополия за избора на Софроний не е запазен, въпреки че старият кодекс на митрополията отдавна е известен. Заблуждението на учените произтича от факта, че в кодекса има протокол за избор на иеромонах Серафим за врачански епископ, а не се говори за Софроний. П. Чилев, който пръв описва кодекса, пише: „Подир споменатия протокол [за избора на Серафим от 1781 г., предходника на Софроний — Б. А.] би трябвало да следва протокол за ръкоположението на Софрония Врачански, но на стр. 7 само за оставката на Софрония срещаме акт със следното съдържание... Неизвестно остава защо в кондиката липсва протокол за избора на Софрония като врачански епископ.“[2] И по-нататък Чилев още веднъж се спира на този въпрос, като изказва предположение за неизвестния Серафим: „След стр. 65-а, на която има акт за ръкополагане на свещеник, другите страници (66—82) са празни, а чак на стр. 83-а се среща един протокол, според който на 16 септември 1794 год. е бил избран за врачански епископ Серафим. Вероятно Серафим е бил врачански епископ много кратко време, а негов наследник е бил Софроний, обаче подобен протокол няма в кондиката, както споменахме и по-рано.“[3]

Другият изследвач на кодекса, проф. Ив. Снегаров, също не забелязва, че протоколът от 16 септември 1794 г. се отнася за Софроний Врачански. Наистина, той е по-внимателен в дадения случай, не взема отношение, а само предава документите в кодекса. Обнародваният от него акт „е самият оригинал, вписан (незалепен) в кодекса“ [разр. Б. А.]. Ето и този документ: „Тъй като светейшата Врачанска епископия е останала без закрила,

[1] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански. София, 1914, стр. 60—61.

[2] П. Чилев, Старата кондика на търновската митрополия. Списание БАН, III, 1912, стр. 151—152.

[3] П. Чилев, пос. съч., стр. 157.

тъй като този, който е бил там епископ, е вече умрял, ние, епископите, които се намираме под светата Търновска митрополия, по покана и разрешение на високопреосвещения и богоизбран светотърновски митрополит и екзарх на цяла България, почитаемия ни кириарх и владика г. г. Матей, като се събрахме в светия и пречисти храм на господа нашего Исуса Христа, който се намира в Арбанаси, и пристъпихме към изнамиране и избиране на достойно и подходящо лице, което да заеме архиерейското покровителство и епископски жезъл, най-напред поставихме в списъка преподобния иеромонах г. Серафим, на второ място — Неофит, а на трето — Йоаникий, чиито имена са вмъкнати (поставени) в този свещен кодекс на светейшата Търновска митрополия за постоянно свидетелство и сигурност."

(Следват подписите на
Антим Ловешки, Кирил Червенски,
Неофит Преславски
и Неофит Ловешки)[1]

Според мен този протокол се отнася за Софроний Врачански. В подкрепа на това предположение привеждам следните факти и съображения:

1. Изборът на епископ Серафим става на 16. IX. 1794 г., когато е избран и Софроний, както сам той известява.

2. Протоколът посочва името на търновския митрополит Матей, за когото говори и Софроний — „беше на имя Маѳтеи".

3. Архидякон Теодосий, който увещавал Софрония да стане врачански епископ, му казал, че освен митрополит Матей в Търново го чакат „и четыри епскпы его". А тези четири епископи според протокола са Антим Ловешки, Кирил Червенски, Неофит Преславски и Неофит Ловешки.

4. Изборът станал в Арбанаси в църквата „Рождество Христово", след което имало веселие в дома на Софроний и в митрополията — „и като станах' архiерей оу тоя день велика радость стана оу митрополи, и оу домь нашь трапеза и оучреждeніе великое".

5. Протоколът говори за иеромонах Серафим. Софроний пише, че живял около два месеца в един манастир, че именно като манастирски човек (най-вероятно като игумен) той отишъл в Търново по „някоя монастырская потрѣба". Протосинкел Григорий му казал: „Ты остави монастыря, почто нiй хочем' да тя оученим' врачанскiй епископь."[2]

---

[1] Ив. Снегаров, Старият търновски църковен кодекс. Годишник на Софийския университет. Бог. ф-т, XI, 1934, стр. 2.

[2] Трябва да се приеме мнението, че Софроний е бил игумен на Къпиновския манастир, в чийто стар поменик той е споменат два пъти. Веднъж, при изброяване на търновските архиереи и техните подвластни, на шесто място стои: „агiи Враца и Котилъ Софроніе епископъ". Втори път, при изброяване игумените на Къпиновския манастир, на девето място: „На 1789 (вм. 1794 — Б. А.). Софроніе іеромонахъ котленинъ, който се престави епископъ вратчанскiй". Поменикът съвсем определено

6. Някои документи Софроний е подписвал с името Серафим. Неговото прочуто възвание към българския народ да подпомага руските войски (войната от 1806—1812 г.) започва така: „Милостію божію Серафимъ, архіерей болгарскій."[1] Според един румънски ръкопис от 1810 г. „Catagrafia bisericilor din eparhia mitropoliei Ungrovlahiei" „преосвещеният врачански архиерей Софроний" ръкоположил около 60 свещеника в Букурещ. Тук той е даден веднъж с името Софроний, а друг път — с името Серафим.[2]

* * *

Същият търновски кодекс (стр. 7) съдържа акта за избирането на Софрониевия заместник — врачанския епископ Антим. Протоколът е от месец май 1804 г. Важно е тук първото изречение: „Светейшата Врачанска епископия, която е подчинена на Търновската митрополия, остана досега без покровител и напоследък архиерействувалият в нея кир Софроний съвсем се отказа (от нея) по своя собствена воля и доброволно решение."[3] Във връзка с това възниква въпросът, къде е писмото, с което се е отказал Софроний от врачанската епископия. Ако се намери такова негово писмо, безусловно то ще ни разкрие твърде много и интересни моменти из живота му. Софроний нищо не споменава за такова писмо до търновския митрополит. Той само казва, че благодарение застъпничеството на румънския княз Ипсиланти пред патриаршията получил „писаніе оставителное". Заслужава това писмо да се подири в румънските архиви.

Сериозно внимание заслужава и този факт из живота на Софроний, за който говори Г. С. Раковски в свое писмо от 1853 г., според когото Софроний ходил в Цариград. Раковски пише: „После доволно време от смъртта на съпругата си пресели ся в Цариград с всичкото си семейство и беше принят в гръцката цариградска патриаршия с голяма чест и го определиха после епископ във Враца. И това е доказателство достоверно на неговото високо учение и достойнство в него време."[4] В автобиографията си Софроний нищо не отбелязва за такова посещение.

говори за Софроний Врачански, който преди това бил иеромонах (вж. Йорд. п. Георгиев, Два съседни манастира. Период. списание, кн. LXVIII, 1907, стр. 302; Зв. Цонев, Кърпинският манастир и неговите старини..., в. Мир, бр. 10535/31. VIII. 1935, стр. 4; Ал. Т.-Балан, Софрони Врачански, стр. 48).

[1] Неправдоподобна е мисълта на Ал. Теодоров-Балан: „Името „Серафим" в началото ще е пропусната порусена форма на „Софрони". — Ал. Теодоров-Балан, Софрони Врачански, стр. 56.

[2] Ст. Романски, Българите във Влашко и Молдова. Документи. София, 1930: „hirotonisit de vlădica Vraţa Sofronie" (s. 5); „hirotonit de vlădica proin Vraţa chir Serafim" (s. 6). По този въпрос вж. още най-новата работа на съветския историк В. Д. Конобеев, Русско-болгарские отношения в 1806—1812 г. в книгата „Из истории русско-болгарских отношений. Сборник статей." Москва, 1958, стр. 243 и сл.

[3] Ив. Снегаров, Старият търновски църковен кодекс. Годишник на Соф. унив., Бог. ф-т, XI, 1934, стр. 5.

[4] А. Т. Илиев, Едно писмо от Раковски до Гранитски. Период. списание, кн. LXIII, 1902, стр. 273.

III. За ръкописния служебник на Софроний

Важен момент от книжовната дейност на Софроний Врачански е дейността му по време на неговия живот във Видин. Ръкоположен за врачански епископ през 1794 г., той провежда широка проповедническа работа сред населението на своята епископия. Тази негова дейност правела силно впечатление върху неуките българи, които за пръв път от него слушали проповед на роден български говорим език. Сам Софроний така предава народната преценка за него: „и придохъ на епкпа моя... и прієха ме хртіаньте радостно, и ходях' по црквите вь нели, вь праздници и полагах' поученіе по нашему болгарскому языку, а оны хртіаны, като не чуле от другій архіереа таковое по нашему языку поученіе, имаха ми като едного філософа."[1]

Няколко години Софроний обикаля своята епархия, докато най-после през 1800 г. бил принуден да остане във Видин, намиращ се в ръцете на Осман Пазвантоглу, дето прекарва до 1803 г. Не може да има никакво съмнение, че през тия години Софроний е проявявал книжовни интереси, той е имал книги, писал е книги, но за нас днес те са неизвестни.

Една от тия книги е служебникът на Софроний, хартиен ръкопис в четвъртина. За този Софрониев ръкопис пръв съобщава А. П. Стоилов в статията си „Ръкописна архиерейска служба на епископ Софрони Врачански".[2] През декември 1915 г. А. П. Стоилов посетил Скопие, дето в библиотеката на скопския митрополит Неофит намерил този ръкописен служебник на Софроний. Стоилов дава кратко негово описание: „На първата корица в средата на книгата е поставено изображението Лазарово възкресение, а в ъглите ѝ — евангелистите. Големината на книгата е 33×23 см. Тая книга е ръкопис с извънредно хубави уставни букви, винетки и чудни съчетания на лигатури в заглавията на службите. Външният изглед на ръкописа прави извънредно хубаво впечатление, при това доста добре е запазен." На първия лист долу се намира името „Софронїа", което означава, че книгата принадлежи на Софроний. А. П. Стоилов е съвсем категоричен относно преписвача на книгата и кога е тя преписана: „И тъй, ръкописът е писан от епископ Софрони Врачански, вероятно в края на XVIII век, скоро след ръкополагането му за врачански епископ. Тоя ръкопис е интересен не само че е писан от епископ Софрони, но и от справките, които направих на бърза ръка със сегашните архиерейски служби, има доста отлики. Навярно той е превеждан от гръцки език от самаго еп. Софрония."

Второ известие за този ръкопис направи проф. Ив. Снегаров в неговата малко известна, но ценна публикация „Из Скопските книгохранилища".[3] Според него „ръкописът сигурно е бил изнесен из

[1] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански, стр. 62.
[2] Църковен вестник, XVII, бр. 28 от 22. VII. 1916 г., стр. 262 – 263.
[3] Сп. Общ подем, г. II, 1918, кн. IX—X, стр. 447 – 449.

библиотеката на Софроний Врачански, след като последният бил изпъден в Румъния, и вероятно продаден или подарен на Черепишкия манастир, а може би своевременно прибран от някой монах на тоя манастир". За външното оформяване на книгата Снегаров пише: „Софрони е писал всяка дума ясно, разделно и с хубав почерк. Названията на молитвите и указанията са писани с червено мастило, също и началните букви на молитвите, много от тях окичени с големи изящни орнаменти. Украсени са и заглавията на отделните литургии. Църковно-славянският език на служебника е руска редакция, което показва, че Софрони Врачански е преписал служебник, писан в Русия."

През 1938 г. проф. Йордан Иванов публикува кратко научно съобщение „Неизвестен ръкопис на Софрония Врачански".[1] Йордан Иванов се изказва и относно времето на написването на книгата. Според него Софроний преписал служебника в Арбанаси непосредствено след избора му за епископ, докато чакал ферман от Цариград за назначението му и докато се приготви за новата си владишка служба. „През това именно време, септември—декември 1794 г., Софроний ще да е написал или по-добре компилирал и преписал своя служебник, по който да се ръководи при владишката си служба във Врачанско."

И трите автори — Стоилов, Снегаров, Иванов — предават накратко съдържанието на ръкописа, обемащ 32 големи страници.

Кога Софроний е написал тази своя книга? За това определени указания няма. Едно е само безспорно — книгата е била необходима в църковната практика на Софроний като епископ, нея той е използувал при изпълняване на някои богослужебни ритуали. Ето защо с пълно право може да се мисли, че тя е писана тъкмо през периода на неговия живот като врачански епископ. В никой случай тя не може да е писана по-късно от 1798—1799 г., защото от следната 1800 г. той е вече във Видин. От друга страна, може ли да се приеме за вярно предположението на Йордан Иванов, че своя служебник Софроний пише в Арбанаси през 1794 г., след избора му за епископ и преди да замине за Враца? Определено свидетелство за това няма. Това предположение, разбира се, е правдоподобно. Но също така не е изключено Софроний да е написал служебника си и по-късно, през годините на своето престояване като епископ във Враца. През 1795 г. поради настаналата чума в епархията му той прекарва при близките си пак в Арбанаси четири месеца, през което време вероятно написал служебника. И трите автори, които са видели и описват тази книга, съобщават, че тя е руска редакция, преписана от руска печатна книга. Този факт е още едно доказателство за предположението, че Софроний е писал служебника си в Арбанаси, дето много по-лесно е могъл да намери руска книга, отколкото в подложения на постоянни разрушения и опустошения

[1] Сп. Родина, I, 1938, кн. I, стр. 151—162. Йордан Иванов не отбелязва предишните две публикации на А. П. Стоилов и Ив. Снегаров, като че ли му са били неизвестни, както от своя страна пък Ив. Снегаров не говори за съобщението на А. П. Стоилов.

град Враца и околността му. От друга страна, през тия смутни времена Софроний вероятно е загубил някои свои книжа, поради което е трябвало да си напише други. Такъв е бил може би и случаят с този негов служебник.

IV. Към въпроса за преписите на „Житие и страдания грешнаго Софрония"

Софрониевото „Житие и страдания" или „Автобиография" е известно на науката от 1861 г., когато Г. С. Раковски пръв го обнародва в своя вестник „Дунавски лебед" (бр. 55—61 от 17. X. до 1. XII) под заглавие „Драгоценни памятници за българская нова история. II. Житие и страдания грешнаго Софрония". Сам Раковски разказва как е получил от Григорович препис на това съчинение и как го публикува: „Тойзи драгоцен памятник ся съобщи нам от многоуважаемаго господина Виктора Григоровича, професора Казанскаго университета, кой го е наишал и преписал в руските архиви, де много наши старини и древности стоят покрити и непристъпни всякому ... Ние го обнародваме точно в язика както ни е съобщен, като си допуснахме да употребим по негде си днешно правописание, защото от причина на приписчиките, много места бяха невразумителни."[1]

По изданието на Раковски в „Дунавски лебед" по-късно В. Д. Стоянов обнародва повторно житието на Софроний в „Периодическо списание" (Браила, 1872, кн. V—VI, стр. 52—77). За своето издание на този ценен литературен и исторически паметник Стоянов пише: „Онова, което много жалеем тука, е, че преписът на Софрониевата автобиография не е напълно верен, както свидетелствува и сам п. Раковски в гореизложената забележка, за която той си е позво-

---

[1] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански. София, 1914, стр. 13.

В писмо до Йосиф Дайнелов от 1 август 1861 г. Г. С. Раковски пише: „Поздравете сички наши родолюбци и кажете им, чи открих и сега в пътешествие си някои си важни памятници за наша нова история. То е житие и страдания отца Софрония, писано от него самаго. Записки някого си Йосифа Брадатаго от Рилски манастир, пр:ди 120 години писани, и писма отца Неофита, първаго двигателя священнаго ни въпроса. Тии сички щат ся обнародова с първо благовремие" (вж. Георги Димов, Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. София, 1952, стр. 287).

През 1853 г. Раковски пише на А. П. Гранитски: „Можеме при това пристойно да въспомянеме и първаго от едно почти столетие насам българина, епископа Враджанскаго, покойнаго отца Софрония, който след първий е издал на новобългарский язик книга, прѣвод на св. евангелие в лято ... Покойний е пострадал много за отечеството и на когото похвалното жизнеописание другажди ще се обнародва подробно и пространно, а понастоящему вкратце толкова само говориме, зачто негово преосвященство беше родом от Котел свящепник, именуемий Стойку, и за неговото високо учение и достоинство поставен бил економ в Котлянската църква, и не токмо испълнявал неговите священни дълги с неисказанна и достопохвална точност, но ся е занимавал всегда да писува български разни священни списания, които са ся съхранили ръкописни даже и до днес в Котел у нѣгови сродници" (вж. А. Т. Илиев, Едно писмо от Раковски до Гранитски. Периодическо списание, LXIII, 1902, стр. 272—273).

лил да употреби „по негде си днешно правописание". Нашето желание беше да имахме самият оригинал на това произведение или поне неговият точен препис, та да го обнародваме тъй, както си е той — без най-малко променение. Но като нямаме нито оригиналът му, нито пък обнародването му в „Дунавски лебед" е вярно според оригиналът, ами и тамо намерваме доста непоследователност в правописанието, тъй също и в пунктуацията му, ние... никак не се двоумихме да го облечем с наше правописание и още да го снабдим с по-точна пунктуация — а във всичко друго да го изложим тъй, както си е то обнародвано в гореказанний лист. Само, дето ни се види потребно, щем да си позволим да правим нужните обяснения, доколкото ни бъде възможно, за да може всеки, който го чете и слуша, да проумява и разбира всичко."[1]

Ал. Теодоров-Балан през 1906 г. в своята юбилейна книга „Софрони Врачански" трети по ред публикува автобиографията на Софроний (стр. 6—39). Балан широко използува предишните две издания — неговото се изгражда върху тях, като „е дадено предпочитание на вероятните черти от Софрониева изравнен правопис, а главно е прокарана нова интерпункция и поделен текстът на ставки" (стр. 44).

Г. С. Раковски, В. Д. Стоянов и Ал. Т.-Балан обнародваха текста на житието по преписа, предаден от В. И. Григорович на Раковски.

Смяташе се, че ръкописът, от който Григорович направил препис, е загубен. „Де е сега тоя първопис, не е обадил никой" — пише Балан.[2] „На едно се само чудим — пише д-р П. Н. Орешков — как след изданието на житието от В. Стоянов професор Григорович, дълго време след това жив, не се е обадил и не отбележил в кой именно руски архив се пази първообразът. Възможно е да има из книжата му бележка за това."[3]

Пръв П. А. Лавров извести, че препис от Софрониевото житие се пази в сбирката на Григорович. В своята рецензия за книгата на Ал. Т.-Балан той дава доста подробности за тоя ръкопис. Лавров пише: „Можно только пожалеть, что эму не было известно, где хранится тот оригинал, копия с которого была доставлена проф. В. И. Григоровичем Раковскому. Рукопись находится теперь в бумагах Григоровича в Румянцевском музее, как можно это видеть в описании рукописного собрания Григоровича, составленном А. Е. Викторовым. Мы сравнивали рукопись с изданием Стоянова и должны сказать, что в издании порядочно неточностей. Кроме того, что подправлен язык Софрония, есть не мало и пропусков, портящих текст. Если бы г. Теодоров воспользовался рукописью и сверил текст, тогда бы только новое издание дало возможность судить о оригинале Софрония."[4] П. Н. Орешков, Ив. Д. Шиш-

[1] Периодическо списание, 1872, кн. V—VI, стр. 51.

[2] Ал. Т.-Балан, Софрони Врачански, стр. 43.

[3] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански, стр. 14.

[4] П. А. Лавров, Известия ОРЯС, т. XII, 1907, кн. 3, стр. 401. Рецензия за „Софрони Врачански" от А. Теодоров-Балан. София, 1906 г.

А. Н. Пипин също е много категоричен по тоя въпрос — според него оригиналът на Софрониевото житие се пазел в библиотеката на В. И. Григорович (вж. История славянских литератур, т. I. Издание второе. СПБ, 1879, стр. 109).

манов и Н. С. Державин оспорват това категорично твърдение на П. А. Лавров.[1] И тримата отбелязват, че в архивната сбирка на Григорович, част от която се пази в бившия Румянцовски музей, не се намирал ръкопис на Софрониевото житие. Орешков пише: „Тъй като, от една страна, в описанието на ръкописите на Григоровича в Румянцовския музей от А. Е. Викторов, към което описание проф. Лавров ни упътва, няма указание, че се съдържа всред тия ръкописи житието, а от друга страна — няма подобно указание и в описанието на ръкописите в Одеската университетска библиотека от проф. В. Мочулски, и от трета страна — няма въпросният ръкопис в Румянцовския музей, нито в Одеската университетска библиотека, както ние лично се уверихме в това на път през Москва и Одеса, то остава да се приеме мнението на А. И. Соболевски за вярно, т. е. че в IV-та част на Погодиновия ръкопис № 1204 се крие онзи оригинал, от който Григорович е снел препис и го пратил на Раковски, препис, върху който почиват трите досегашни издания."[2]

От своя страна Ив. Д. Шишманов пише: „Нямайки възможност да проверим противоречивите твърдения на проф. Лаврова и д-р Орешкова, ние можем да кажем само толкова, че наистина при прегледването на Григоровичевите книжа в Москва не забелязахме Софрониевия ръкопис, нито някакъв препис от него. Като се има пред вид, че Григорович беше в добри отношения с Погодина и имаше възможност да се ползува от неговата библиотека, не е чудно да си е снел копие тъкмо от показания от Соболевский и Орешкова ръкопис. В такъв случай остава обаче необяснима изричната заява на проф. Лаврова, че сравнил в Румянцевския музей Стояновото издание с ръкописа на Григоровича."[3]

За Погодинския препис на „Житие и страдания" най-напред даде съобщение А. И. Соболевски. Вземайки повод от работите на Ал. Т.-Балан и М. Г. Попруженко, през 1908 г. Соболевски говори за Софрониевите съчинения по ръкопис № 1204 от сбирката на Погодин. За житието той пише: „Это — известная уже и перепечатанная г. Теодоровым автобиография Софрония, в наиболее авторитетном тексте."[4]

В нашия печат първо известие за този препис на Софрониевото житие се яви през 1912 г. в кратката бележка на Сирак Скитник „Намерен ценен ръкопис".[5] „Честта за неговото „откриване" — пише той — се пада на известния на българите славист-филолог А. И. Яцимирский. Как е попаднал ръкописът тук, може да се правят само предположения... Ръкописът е намерен и може да се

[1] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански, стр. 15, 16; Ив. Д. Шишманов, Студии из областта на българското възраждане. В. И. Григорович и Раковски. СбБАН, кн. VI, 1916, стр. 192—196; Н. С. Державин, Сборник статей и исследований, 1941, стр. 148 – 149.

[2] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански, стр. 15—16.

[3] Ив. Д. Шиш'манов, Студии из областта на българското възраждане. СбБАН, кн. VI, 1916, стр. 195.

[4] А. И. Соболевский, Неизвестные труды Софрония Врачанского. Известия ОРЯС, XIII, 1908, кн. 1, стр. 93 – 94.

[5] В. Ден, бр. 2845 от 17 юни 1912 г.

види „непълната“ подлинност на препечатаните преписи, които имаме в „Дунавски лебед“ и браилското „Периодическо списание“ ... Тоя ръкопис би трябвало да заинтересува Българската академия на науките.“ Дава някои разночтения спрямо печатания текст на житието.

П. Н. Орешков тъкмо по този ръкопис обнародва през 1914 г. автобиографията на Софроний. Той изказа мнение, че В. И. Григорович е направил препис на житието по Погодинския ръкопис № 1204, с който услужил на Г. С. Раковски. Нещо повече дори — приписва на Соболевски една мисъл, която изобщо не е изказвана от него. Като отбелязва, че в книжата на Григорович не се намирал никакъв ръкопис на житието, Орешков заключава: „Остава да се приеме мнението на А. И. Соболевски за вярно, т. е. че в IV-та част на Погодиновия ръкопис № 1204 се крие онзи оригинал, от който Григорович е снел препис и го пратил на Раковски.“[1] А както вече се каза, Соболевски писал само това: „Это — известная уже и перепечатанная г. Теодоровым автобиография Софрония, в наиболее авторитетном тексте.“

Н. С. Державин споделя схващането на П. Н. Орешков: „Палеографическое и лингвистическое исследование этого текста, сделанное в 1912 г. д-ром П. Н. Орешковым, привело его к заключению, что в рукописи № 1204 Погодинского собрания ..., кроется тот именно оригинал, с которого Григорович в свое время снял копию, переданную им впоследствии Георгию Раковскому, и что этот оригинал представляет собою автограф Софрония Врачанского.“[2]

Изследването на А. И. Яцимирски опровергава това схващане. В своите „Мелкие тексты и заметки по старинной южно-славянской и русской литературам“, № LXXXII,[3] той говори за Погодинския сборник № 1204, като отделя по-специално внимание на житието. Сам Яцимирски не е съвсем категоричен за отношението между Погодинския и Григоровичевия препис на житието. „Действительно, рукопись Погодинского собрания единственная, сохранившая этот памятник. Но по первому впечатлению я затруднился бы признать оригиналом копии В. Григоровича настоящую рукопись.“[4] По-нататък Яцимирски прави доста подробни съпоставки между текстове на житието по Погодинския ръкопис и по изданието на Ал. Т.-Балан. Своите наблюдения в това отношение той така обобщава: „Я допустил бы нечто вроде подновления правописания Раковским, но оно здесь, как увидим, оказывается совершенно непоследовательным ни в одну, ни в другую сторону, т. е. наряду с болгаризацией русско-церковных написаний и форм, мы найдем и ряд таких, которые в свою очередь отдают явное предпочтение книжным формам и написаниям пред чрезвычайно характерными живыми болгарскими в изучаемой рукописи. Кроме того, оказались и искажения, которых не должен был допустить ни русский славист, ни болгарский издатель, и т. д.“[5]

[1] П. Н. Орешков, Автобиография на Софрони Врачански, стр. 16. Орешков не споменава бележката на Сирак Скитник във в. „Ден“.
[2] Н. С. Державин, Сборник статей и исследований, стр. 149—150.
[3] Известия ОРЯС, XXi, 1916, кн. 2, стр. 109—122.
[4] Пак там, стр. 116.
[5] Пак там, стр. 117.

Ето няколко от съпоставките на Яцимирски:[1]

Ръкопис № 1204	Печатно издание по Балан
§ 2. Като бѣха оны близку до Юскюдаръ, поискахме са оныя ладiи да проминем на Юскдари и като отхождахме.	Като бѣха они близку до Юскюдаръ и като отхождахме.
§ 14. Ходих' да тража доктоpы по Сливин', по Амболь, наипослѣ поидох' и на Цриградь, толкова пари разнесохь, задолжняхъ не мало.	Ходихъ и на Цариградъ; толкова пары разнесохъ, не мало.
§ 21. Ето такива нжды и смертный страхове проминах' през' главю мою, тако пострадахъ азъ.	Ето тако пострадахъ азъ.
§ 22. Послѣ сѣдяхъ на Арбанаси три мѣсецы, докле са наготвя и докле ми прiиде фееранъ.	Послѣ седѣхъ на Арбанаси три мѣсецы, доклѣ ми прiиде феранъ.

Въпреки съмненията на някои от учените препис от автобиографията на Софроний наистина се пази в Румянцовския музей — сбирка В. И. Григорович. В описанието на ръкописите на Григорович А. Е. Викторов отбелязва: „Житие и страдание грешного Софрония (автобиография).“[2] Потвърждава се мисълта на Лавров, неоснователни остават всички подозрения към него. Едно обаче все още не е ясно — Лавров дали за копието на Григорович говори или за друг по-старинен препис. Той пише: „Можно только пожалеть, что эму не было известно, где хранится тот оригинал, копия с которого была доставлена проф. В. Григоровичем Раковскому. Рукопись находится теперь в бумагах Григоровича в Румянцовском музее ... Мы сравнивали рукопись с изданием Стоянова ...“[3] Поправилно е да се допуща, че тук става дума за копието на автобиографията, сторено от Григорович по Погодинския ръкопис № 1204. А такова копие действително има сред неговите книжа, както изтъква и Викторов. Впрочем и Лавров пише „рукопись находится теперь в бумагах Григоровича“. Ако е въпрос за друг славянски ръкопис, Викторов щеше да го опише по-подробно, както това е сторил за толкова други старославянски книжовни паметници. В кръга на тия разсъждения, като подкрепа на мисълта, че Лавров е имал пред вид Григоровичевото копие, трябва да се припомни, че

[1] Известия ОРЯС, XXI, 1916, кн. 2, стр. 120—121.

[2] Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1876—1878. Москва, 1879, стр. 52.

[3] П. А. Лавров, Известия ОРЯС, XII, 1907, кн. 3, стр. 401.

той насочва към опис на Викторов, който говорел за житието на Софроний.

Какво представлява копието на Софрониевата автобиография, което намираме в Румянцовския музей, в сбирката на Григорович? Това копие, както показват фотоснимките, с които разполагам, е напълно еднакво с оригиналния Софрониев текст в ръкопис № 1204. Разликите са предимно от правописно естество. (Сравненията са правени по печатното издание на житието от П. Н. Орешков.) Подобно на оригинала, и преписът показва встрани на листовете разни глоси. Копието (№ 1858 на бившия Румянцовски музей) е сторено от самия Григорович и обема 22 страници. Писмото е съвременен бързопис, хубави четливи букви. Редовно употребява я вместо ѧ. Заслужава по-специално да се изтъкне и това, че с ръката на същия преписвач (Григорович) много често са правени надбуквени поправки при думите — напр. ъ вм. ь (азъ вм. азь, Цр̀иградъ вм. Цр̀иградь, народъ вм. народь и др.); и вм. ы (палати вм. палаты, глави вм. главы и др.); ја (іа) вм. я (напр. на скелјата вм. на скелята, онија вм. оныя и др.); ъ вм. а (напр. найдъ вм. найда, мнѣшъ вм. мнѣша и др.); ѣ вм. е (вѣщи вм. вещи); я вм. е (мя вм. ме); ъ вм. у (пъть вм. путь). Тук няма никаква последователност — повечето поправки клонят към живия български език — източен говор.

Сам Раковски признава, че препис на Софрониевото житие получил от Григорович, но самият запазен Григоровичев препис (по Погодинския ръкопис № 1204) се различава в ред пасажи от публикацията на Раковски (правописните поправки са негови, както сам той признава). На какво се дължат тези значителни разлики? Трябва да се предполага, че едни от отклоненията в изданието на Раковски са случайни печатни грешки, а други са промени, съзнателно сторени от него. Изглежда, че Григорович е направил два преписа от Погодинския сборник, единия от които (преписи) изпратил на Раковски, а другия задържал за себе си. Няма основание да се мисли, че своя препис Григорович е сторил по друг, днес непознат ръкопис на житието, който би бил вторият препис след оригинала на самия Софроний. Впрочем към такъв извод стига и Яцимирски, който пише: „Категорически я не настаиваю на том, что В. Григорович пользовался другим списком, потому что имеются следы плохого чтения в тех именно местах рукописи, которыя действительно могут вызвать ошибку . . .“[1]

[1] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки . . . Известия ОРЯС, XXI, 1916, кн. 2, стр. 121—122.

Във връзка с бъдещите издирвания върху Софроний и Раковски заслужава тук да се припомни и следното твърдение на сестрата на Раковски. През 1884 г. във в. „Марица“ (бр. 563 от 23 януари) тя пише: „Известихме се, че в книгите на Раковски напоследък се намирала и биографията на отца Софрония Врачански. Тая драгоценност, както се знае, е отчасти подкачена и печатана в „Дунавски лебед“ Като коментира тази нейна мисъл, Никола Трайков пише: „Преписът не е запазен в архива на Раковски и не е известно дали се пази у някое частно лице, или пък е изгубен. От най-грижливото преглеждане на запазения архив можахме да установим, че там липсват каквито и да са данни за личните сношения на Раковски с Гри-

Печатам един малък откъс от „Автобиографията“ по Погодинския ръкопис № 1204 и копието на Григорович, за да се види голямата им близост.

Погодински ръкопис

Житіе и страданіа грѣшнаго Сѳфронія

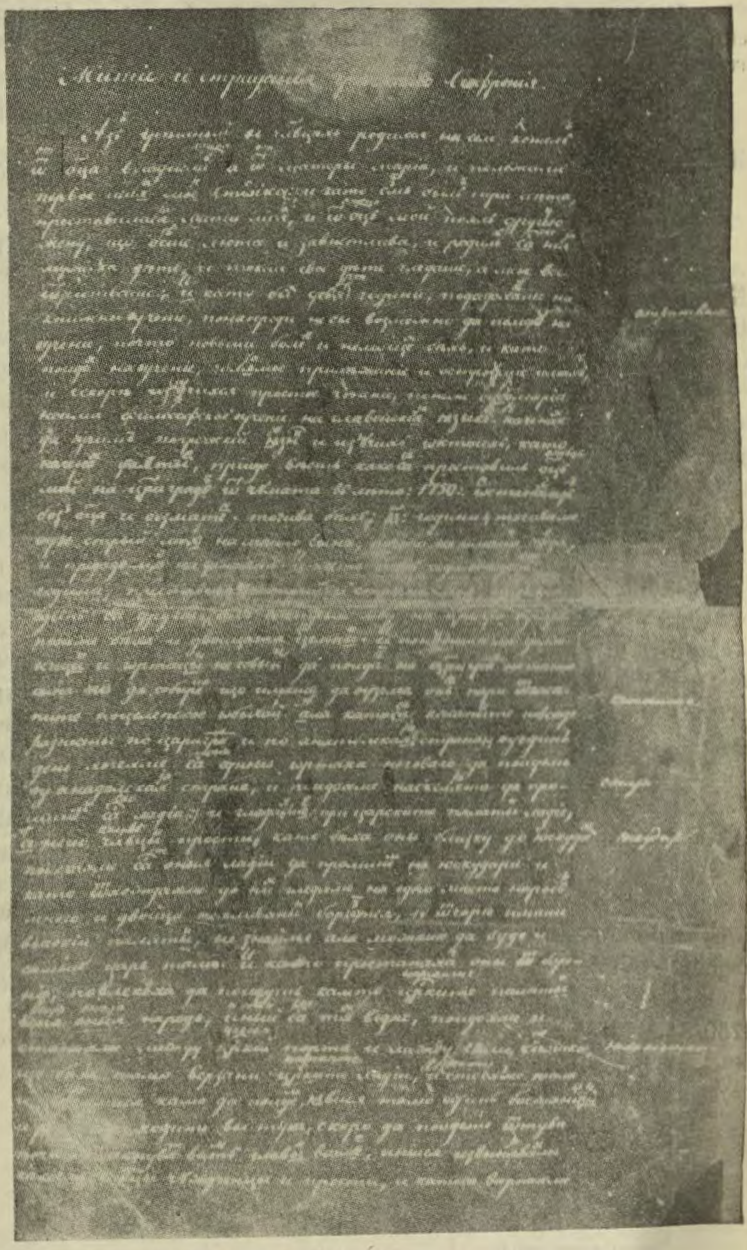
Азъ грѣшный въ чѧвцѣхъ родихъ сѧ на село Котель ѿ оца Владислаѵ, а ѿ матеры Маріа. И положили первое имѧ мое Стѡйко. И като сѣмъ былъ три лѣта, преставила сѧ мати моѧ и ѿецъ мои поялъ дрѹгѹю женѹ, цо беше люта и завистлива. И родиль сѣа нем мѹжескоѥ дѣте и токмо свое дѣте гледаше, а мене все отритваше. И като бы девѧт години, пододоха ме книжное оученіе. Но напреди не бы возможно да поидѹ на оученіе, почто повыше болеи и немоцеи бѣхъ. И като поидох на оученіе, голѧмое прилѣжаніе и остроѵміе имахъ и вскорѣ извчих сѧ простое чтеніе. Понеже оу Болгаріа не има философское оученіе на славенскіѧ ѕыкъ, начена да оучимъ по греческій ѕыкъ. И изучихъ шктоихъ, като начена ѱалтыр, пріиде вѣсть како са преставиль оцъ мои на Цр̃иградъ ѿ чѹмата въ лѣто 1750. Сѧстана азъ без' оца и без матер. Тогива бѣхъ: ѧ̃: години.

Григоровичев препис

Житіе и страданіа грѣшнаго Сѡфронія

Азъ грѣшный въ чѧвцѣхъ родихъ сѧ на село Котель ѿ оца Владислаѵ,а ѿ матеры Маріа. И положили первое имѧ мое Стѡйко. И като сѣмъ былъ три лѣта, преставила сѧ мати моѧ и ѿецъ мой поялъ другоѹ женѹ, цо беше люта и завистлива. И родиль сѣа нем мѹжескоѥ дѣте и токмо свое дѣте гледаше, а мене все ѿритваше. И като бы девѧт години, пододоха ме на книжное оученіе. Но напреди не бы возможно да поидѹ на оученіе, почто повыше болеи и немоцеи бѣхъ. И като поидох на оученіе, голѧмое прилежаніе и остроѵміе имахъ и вскорѣ извчих сѧ простое чтеніе. Понеже оу Болгаріа не има философское оученіе на славенскіѧ ѕыкъ, начена да оучимъ по греческій ѕыкъ. И изучихъ шктоихъ, като начена ѱалтыр, пріиде вѣсть како са преставиль оцъ мой на Цр̃иградъ ѿ чѹмата въ лѣто 1750. Сѧстана азъ без' оца и без матер. Тогива бѣхъ: ѧ̃: години.

горович. Такива данни вероятно е имало в ръкописа с преписа на автобиографията на Софроний Врачански, който през 1884 г. се намирал у Неша в Пловдив.“ (Архив на Г. С. Раковски, т. II. Писма до Раковски. Под редакцията на Н. Трайков. София, 1957, стр. 12.)

Григоровичев препис на Софрониевата автобиография (началото)

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ И РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

от Велчо Велчев

Пенчо Славейков е един от онези български писатели, които изключително високо са ценели руския народ, които са виждали в неговата култура залог за нашето собствено духовно развитие. Закърмен още в дома на баща си с дълбока любов към Русия, сам преживял Априлското въстание и Освободителната война (1877—1878 г.), посетил Москва по време на тържествата по случай откриването паметника на Гогол в 1909 г., той е бил в състояние с пълна и дълбока убеденост в речта си против реакционния славянски конгрес в 1910 г. да каже знаменателните думи: „Русия ни освободи политически. Това и децата знаят. Но Русия ни освободи и умът; ней преди всичко дължим и оная малка култура, която ние засега имаме и която е най-хубавият залог за културата на духът в нашия по-нататъшен живот и развитие.“[1]

Когато се определя отношението на Славейков към Русия, от основна важност е да се изтъкне, че той строго различава руския царизъм от руския народ. За него това са две съвършено различни неща. И колкото е силно преклонението му пред руския народ, толкова е остра неговата ненавист към руския монархизъм. Това трябва да се подчертае, особено като се има пред вид, че други наши писатели се откликват съчувствено към Александър II, убит от народоволците. Твърде показателно за характеризиране демократизма на Пенчо Славейков е обстоятелството, че той е от онези български писатели, които вземат отношение към Руската революция от 1905—1907 г. и последиците от нея. Във връзка с това добиват своя истински смисъл някои от неговите изказвания от времето, когато е в Москва през 1909 г., явно адресирани срещу терора на Столипиновата реакция. Като намеква за това, че пред входа на храма „Василий Блажений“ се намира площадка, на която са се извършвали екзекуции, Славейков прави обобщение, изтъквайки, че в момента цялата страна се е превърнала в място за екзекуции. „Цяла Русия е днес (разр. м.—В. В.) храм Василія Блаженнаго, храм на безумие, с лобно място и пред входа, и пред олтаря, дето се търкалят в кърви глава подир глава — често най-отборните глави на тоя край на сълзи и страдания и нечути изтезания. И от високия и широк купол на тоя велик храм, през пàрата на кърви и сълзи и вопли и стон, през мухълния въздух на деспотизма, гледа като паяк-кошмар бог и цар Николай II, окръжен с рой светци в

[1] П. П. Славейков, Събрани съчинения. Т. VI, кн. 2, София, 1940, стр. 400

жандармска и военна униформа . . . И в тази атмосфера на кърви, сълзи и стонове, тамян и жандарми живей най-дивният народ на света, с най-благородни чувства, с най-кротка душа, най-отвращаващи се от кърви. . . . Велик народ . . .“[1]

Не само руският народ, но и руската литература е за Пенчо Славейков предмет на рядка любов, възторг и преклонение. Няма български писател, който да ни е оставил такива проникновени характеристики на руската литература в цялост, на отделни нейни представители, показани в най-съществените особености на тяхното творчество както откъм идейна насоченост, така и откъм художествено своеобразие. И българското литературоведение от последно време с право обръща по-голямо внимание на отношението на Пенчо Славейков към руската литература, като изтъква и въздействието ѝ за формиране естетическите възгледи на Славейков.[2]

Сам Пенчо Славейков в автобиографичния очерк Олаф Ван Гелдерн, като говори за изграждането си като писател, прави преценка за влиянието в това отношение на трима немци — Гьоте, Хайне и Фолкелт. От съществено значение е обаче признанието, че основната линия на неговия художествен светоглед е била вече сформирана под благотворното въздействие на руската литература. „Но неговите поетически чувства и интереси са закърмени най-напред от руските художници на словото, които тъй победоносно шествуват сега по Европа. Онова, което Ван Гелдерн изпървом инстинктивно е възприемал от тях — дирането на човека и в звяра, — вече като възмогнат певец, той сам съзнателно туря за основа на своите творения.“[3]

Но от това не трябва нито най-малко да се прави заключение за някакво епигонство на Пенчо Славейков. Той е дълбоко свързан с българската народна песен и с най-здравата литературна традиция в собствената си страна.[4] Много по-важно е да се изтъкне, че застанал върху родна почва, възмогващ се към изграждане като самобитна творческа личност, той се стреми да израсне в това отношение върху основата на най-високите завоевания, до които е достигнала художествената литературна мисъл през неговата съвременност, и че вижда тези завоевания тъкмо в руската литература, заела челно място в общоевропейското литературно развитие.

Свързвайки цялата руска литература от XIX в. с делото на Пушкин, Славейков говори, че неговата епоха открива онези пътища, „по които да мине триумфалната колесница на бъдещето“,[5] че той „застава начело на една плеада от художници на словото, в чийто глас в края на нашето столетие се заслушва целият образован свят: Гогол, Тургенев, Достоевски, Толстой, Чехов“.[6] Нещо повече, Пенчо Славейков изтъква и онова възраждащо въздействие,

[1] Писма на Пенчо Славейков до Мара Белчева. София, 1940, стр. 99—100.
[2] Г. Цанев, Страници из историята на българската литература. Български писател, София, 1956, стр. 299 сл.
[3] П. П. Славейков, Събрани съчинения. Т. I, изд. IV, София, 1928, стр. 9.
[4] Г. Цанев, цит. съч., стр. 301.
[5] П. П. Славейков, Събрани съчинения. Т. VII, София, 1940, стр. 73.
[6] Пак там, стр. 74.

което упражнява руската литература върху западноевропейската художествена мисъл. „Днес не е вече парадокс от разни руски мислители и художници различно варираната мисъл, че в руския народ има духовни сили, чието излизане наяве ще въздействува възраждащe и върху други, духовно по-напреднали народи. Възраждането на литературите в Норвегия, Франция, Италия и Германия свидетелствува за това мощно въздействие; това, което в тия литератури се зове „модерно", това, на което са представители Ибсен и Бьорнсон, Бурже и Юисманс, д'Анунцио, Хауптман и Зудерман, е рожба на откровенията на руския дух. Негови духовни бащи са Тургенев, Достоевски, Толстой — апостолите на обществената съвест. А тези апостоли тръгнаха по път, проправен от Пушкина, заговориха со слово, създадено от Пушкина."[1]

Може да не се съгласим с известен славянофилски нюанс в това твърдение на Славейков, да възразим срещу обединяването на доста различни по характер на творчеството си писатели и пр. Онова обаче, което в случая ни интересува, то е, че Славейков съзира в обществения патос у редица западноевропейски писатели възродителното влияние на руската литература, на нейните апостоли на обществената съвест. И доколкото тъкмо в тази насока съзира елементите на обновление в западноевропейската литература, Славейков не само издава вярно виждане за най-съществено у руските писатели, но заедно с това издава и онова, което липсва в някои западноевропейски литератури и появата на което той желае.

Тази висока оценка на руската литература и съзнанието за изключителната роля, която тя може да упражни у нас, се изразяват в желанието на Пенчо Славейков да я направи колкото се може по-достъпна за българския читател. На това се дължат редица негови преводи на произведения от руски писатели. С това се обясняват негови замисли за по-широко и ефикасно разпространение на руската литература в България. Така Пенчо Славейков възнамерявал да издаде антология на руската литература, като използува налични преводи от руски поети на български език, към които да прибави нови. За това свидетелствуват неговите бележки, запазени в архива към Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови" в София. Освен това Славейков е възнамерявал да напише очерк върху историята на руската литература, в който да представи нейното развитие от края на XVIII до края на XIX в. За тази цел той е събрал литературата, начертал е планът и пр.[2] Особено важен момент в замислите на Пенчо Славейков е намерението му да издаде многотомна библиотека от произведения на руски писатели.[3]

---

[1] П. П. Славейков, цит. съч., стр. 89.

[2] За това съобщи Д. Ф. Марков (вж. сп. Славяне, 1956, кн. 4, стр. 31).

[3] Вж. „Тетрадка за бележки и първи наброски, 1889", която уредницата на Къща музей „Петко и Пенчо Славейкови" в София Светослава Славейкова любезно ни предостави от нейния личен фонд за проучване. Също: В. Велчев, Пенчо Славейков против монархията и тиранията. Септември, XI, 1958, кн. 7, стр. 96—118.

Когато говорим за желанието на Пенчо Славейков да направи руската литература достъпна за българското общество — чрез преводи на отделни произведения, чрез исторически очерк за нея, чрез библиотека от произведенията на най-видните ѝ представители, трябва да имаме пред вид следното. Пенчо Славейков е виждал предпоставки за дълбокото въздействие на тази литература върху писатели и читатели в това, че по своя характер тя е рожба на едни условия на живот, които са сходни, аналогични, съзвучни с условията на живот в нашата страна. Така като отговаря на въпроса, защо тъкмо руската литература е оказала такова благотворно въздействие за развитието на нашата художествена мисъл, той изтъква с право две причини. Едната от тях се крие в близостта на езика, а другата — в обществената насоченост на руската литература. И тъкмо това нейно качество я е правило така необходима у нас. Развивайки своята мисъл, Славейков изтъква, че „нашите поети не са се хвърлили току-тъй урбулешката под влиянието на руската литература. Родството на езиците е привличало лесно вниманието им към тая литература, а главната ѝ тенденция е била най-сгодна за възприемане от нашите поети, тъй като нашият живот наложително е изисквал такова служене от своите представители помимо влияния и насърчения отвън."[1] Славейков обаче е схващал, че за да може руската литература да упражни напълно своето въздействие, да може да изиграе докрай своята обществено-възпитателна роля, тя трябва да бъде представена в нейното развитие, в нейните ръководни тенденции, чрез които отделното произведение и автор добиват историческа дълбочина, разкриват се в истинския си смисъл. Затова именно в записки от ръкописното му наследство, като говори за желанието си да напише история на руската литература, той пояснява: „Обаче това ще се постигне още за доста време, та аз по-напред реших да отпечатам кратък очерк на тая литература, която най-вече се чете у нас и едно историческо преглеждане на която е необходимо. Онези, що четат отделни творения, без да знаят поне в общи черти общото на оная нитка, от която те са се заловили за някой друг по-голям или по-малък възел, ще им отиде четенето на вятъра. Няма полза от такова четене. То е губи-време."[2]

* * *

Когато се поставя въпросът за отношението на Пенчо Славейков към руската литература, обикновено и преди всичко се имат пред вид Пушкин, Тургенев и Толстой. Това се дължи на обстоятелството, че за тях той е писал специални очерци или е правил важни признания за упражнено тяхно въздействие върху него. Известни са неговите четири статии върху Пушкин — „Потаената

[1] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 1, стр. 10.

[2] Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови" в София. Архив на Пенчо Славейков, ч. 1, р. 1.

скръб на поета", „Пушкин като национален поет",[1] „Пушкин в България" и „Пушкин в преводи",[2] печатани през 1899 г. във връзка със 100-годишнината от рождението на великия руски поет. Тези статии в някои отношения са запазили значението си и до днес. В случая за нас е важно да привлечем онези данни, които допълнят известното за отношението на Пенчо Славейков към Пушкин.

Литературните материали, които племенницата на поета Светослава Славейкова е събрала, говорят, че той е държал в стаята си портрета на своя велик събрат по перо наред с най-любимите си хора — баща си и сестра си.[3] Любовта и преклонението на Пенчо Славейков към Пушкин се изразяват и в това, че през годините на своята младост той страстно е четял неговите произведения, дори се е стремял външно да му подражава, което е засвидетелствувано в негова снимка от това време. В това отношение един негов съвременник, Асен Белковски, пише: „Помня, че започна да дохожда у дома за книги. Четеше много. Баща ми имаше голяма библиотека. Той получаваше още „Нива", „Родина и люде". Веднъж Пенчо взе у дома си съчиненията на Пушкин, в хубава синя подвързия, и дълго ги държа. Той много обичаше Пушкин и даже си оставяше баки като него. Има портрет от тази епоха."[4]

Заслужава внимание фактът, че и когато Пенчо Славейков е в Германия, в Лайпциг, въпреки увлечението му от немски поети, неговият интерес към руската литература и специално към Пушкин не отпада. Това личи от обстоятелството, че се е снабдявал с немски преводи на съчиненията му. Между запазените книги в неговата библиотека в Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови" в София се срещат и немските издания: Al. Puschkin. Gedichte. Превод на Fr. Friedler. Leipzig. Philipp Reclam jun (б. г.), 153 стр., а също така: A. S. Puschkin. Dramen. Превод на Fr. Friedler. Bibliogr. Institut Meyersvolksbücher. Leipzig (б. г.), 66 стр.

Отношението на Пенчо Славейков към Пушкин е засвидетелствувано и чрез преводите, които той е правил от него. Прави впечатление обстоятелството, че Пушкин, един така високо ценèн поет, е малко превеждан от Пенчо Славейков. Досега са известни следните печатни преводи от този поет: „Вещий Олег",[5] „Эхо",[6] „26 мая 1826 г.",[7] „Зимный вечер",[8] „Кавказ".[9] Към тези печатни преводи на Славейков от Пушкин имаме възможност да прибавим още „Ангел" — непознат превод, „Дар напрасный, дар случайный" (в превода — „Живот",

[1] П. П. Славейков, цит. съч., т. VII, стр. 73—96.
[2] Пак там, т. VI, кн. 2, стр. 187—198, 343—345.
[3] Св. Славейкова, Пенчо Славейков, биографичен очерк, София, 1955, стр. 41.
[4] Ас. Белковски, Спомени за Пенчо Славейков, събрани от Светослава Славейкова. Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови" в София. Вж. също: Св. Славейкова, цит. съч., стр. 25.
[5] Библиотека Св. Климент, I (1888—1889), стр. 277—280.
[6] Българска сбирка, VI, 1889, кн. 13—14, стр. 627.
[7] Мисъл, IX, 1979 кн. V, стр. 483.
[8] Пак там, кн. 5, стр. 482.
[9] Пак там, кн. 5, стр. 480.

и превод на стихотворението „Кавказ“ в една ранна редакция. Тези стихотворения са преведени през 1889 г. Това се доказва от обстоятелството, че в „Тетрадка за бележки и първи наброски, 1889 г.“ те са дадени към раздела за тази година. Вън от това решително значение има фактът, че непосредствено пред тях и след тях има датирани произведения: пред тях е една редакция на известното стихотворение „Молитва“ („О, боже мой, ръка над мен простри/ И успокой духът ми безпокоен“), датирана 4 май 1889 г., а след тях — друга редакция на същото стихотворение, датирана 9 юли 1889 г. Трябва веднага да изтъкнем, че както посочените преводи на Пенчо Славейков из Пушкин, така и неговите непечатани са едни от първите произведения на този поет, явили се на български. Така напр. преди това само М. Греков,[1] П. Р. Славейков,[2] Ив. Вазов,[3] М. Москов,[4] Ал. Константинов[5] и др. са превеждали от Пушкин — най-вече през 80-те години.

Стихотворенията „Ангел“ и „Живот“ се намират на стр. 37 на „Тетрадка за бележки и първи наброски“. Те са написани на чисто с тъмнолилаво мастило. Чистотата на текста и спокойният почерк ни дават основание да мислим, че в случая нямаме първа редакция — те са вписани, след като са минали вече през обработка. Вън от това и след този стадий те пак са обработвани от Славейков, както личи от някои дребни поправки, направени вече с червено мастило. Видимо Славейков за дадено време е имал намерение да ги обнародва. Тук предаваме стихотворенията в съвременен правопис съобразно последната им поправка, като под линия отбелязваме по-важните варианти и изменения. Пунктуацията запазваме.[6]

АНГЕЛ[7]

Пред райски порти ангел нежен
С увесена глава блести,[8]
А демон мрачен и метежен
Над адски пропасти лети.[9]

Духът на отрек и съмнение
Зърна как чистий дух блести,
Неволен жар от умиление
За пръв път той в душа сети.

„Прости, той каза, често виждах[10]
Аз твойта бляскавост света
И аз не всичко ненавиждах,
Нито презирах на света.“

[1] Кърджали. Независимост, IV, 1874, бр. 14, стр. 112.
[2] Една приказка. Наука, I, 1882, бр. 11—12, стр. 917—923.
[3] Ив. Вазов и К. Величков, Българска христоматия, ч. II. Пловдив, 1884, стр. 30—31 и 381—386.
[4] Из Пушкин. Янтра, I, 1886, бр. 4, стр. 28.
[5] Бахчисарайски фонтан. Полтава. Библиотека Св. Климент, I, 1888—1889, стр. 521—534; 329—372.
[6] Така постъпваме при всички обнародвани текстове. „Нрч“ означава „неразчетено“.
[7] След заглавието Славейков поставя в скобки името на автора: Пушкин.
[8] Този стих е даден във варианта: „С увесено чело блести“.
[9] Било е: „Над адска пропаст там лети“.
[10] Вариант: „Прости, той рече, често виждах“.

ЖИВОТ [1]

О, дар напразен, дар случаен,
Живот — защо си ми дарен,
И според кой приговор таен
На мъка си ми отреден.

Кой из нищожество ме викна?
И, и коя враждебна власт
В умът съмнение ми втикна,
Душата ми напълни с страст.

Цел нигде ник'ва не съзира
Във лен обръгналий ми ум[2]
И не оставяше на мира
Обичний на живота шум.

Стихотворението „Кавказ" в дадената тук редакция също е преведено към края на 1889 г.: наблизо пред него в тетрадката имаме определено датирано произведение — „Изгнанници" от 7 октомври 1889 г., а след него стихотворението „На висота" носи дата 24 ноември 1889 г. Преводът е написан с черно мастило. Характерът на почерка, както и многото поправки показват, че в случая имаме чернова. Славейков е зачертавал думи, изрази, цели стихове, правил е размествания на думите в изречението и пр., като е вписвал новите неща между редовете, настрана на полето, отдолу след завършъка на стихотворението и пр.

КАВКАЗ[3]

Кавказ е под мене. Високо възспрян[4]
Стоя аз над преспи[5] със сняг навалени:[6]
Орел се въздигнал от върх отдалений[7]
Лети неподвижно на равно със мен.[8]
От тук виждам где се потоци пробиват
И сипеи грозни къде се низриват.[9]
Под мене смирено се стелят мъгли;[10]
През тях там проврени бучат водопади;[11]
И под тях се възправят грамади;[12]
А там и шубраци и мъх по скали;[13]
Нататък дъбрави и сенки зелени,

[1] И тук след заглавието е поставено в скобки името на автора: Пушкин.
[2] Вариант: „Със сърдце пусто, с празен ум".
[3] След заглавието Славейков поставя в скоби името на автора: Пушкин.
[4] Вм. „Високо възспрян" е било „Високо самин", а над него и „На голия рид".
[5] Вм. „Стоя аз над преспи" е било „Стоя аз над ярове".
[6] На полето срещу този стих: „Със снегове вечни".
[7] На полето вдясно срещу този стих стои: „далечний", видимо с цел да замени русизма „отдалений" и да се получи римовка с варианта на предходния стих.
[8] Вместо този стих зачеркнато на реда: „Наравно със мене въздухът коси".
[9] Този и предходният стих написани след завършъка на стихотворението. Вм. тях в текста зачеркнати:
„От тука аз виждам де с'раждат потоци,
От где се захващат тез ярове грозни."
[10] Под този стих зачертано: „Тук облак смирено пълзи си по тях".
[11] Под този стих със зачеркнати места е било: „Там скачат надолу, бучат водопади".
[12] Под този стих със зачеркнати места стои: „Под тях се повдигат скалисти грамади".
[13] Под този стих зачертано: „По-долу мъх мършав или сух шубрак".

Где птички чурликат и скачат елени.
А ето в горите и хората веч[1]
И овци там лазят по злачни стръмнини[2]
И пастирът слиза в засмени долини[3]
Където се Арагва стреми надалеч[4]
И дрипав наездник в клисури се крие[5]
Где буйния Терек свирепо се вие[6]
Реве и се мята кат' звяр разярен,[7]
Добича съгледал през клетка железна
И бий се о бряг със вражда безполезна
И лиже скалите със гладни вълни
Напусто. За него храна и мир няма.[8]
Притискат го грозно гранитите неми.

*
* *

Друг руски поет, който властно е пленявал въображението на Пенчо Славейков, е Лермонтов. За него той е „велик руски поет",[9] той е „княз в поезията",[10] поел е „в себе си душата на своя народ".[11] Наистина за него той не е писал статии, не е правил някакви по-обширни изказвания, но и това, което е казал за този поет, наблюдението му за връзки между него и Хайне,[12] говорят, че Славейков е проникнал доста дълбоко в поезията му. В това ни убеждават и наблюденията му за въздействие от страна на Лермонтов върху Ботев и Вазов.[13]

Много по-важно за отношението на Славейков към Лермонтов е обстоятелството, че той сам изпитва неговото въздействие върху собствени свои произведения. Още Алфред Йенсен отбелязва, че Славейковата поема „Въстаник" (1890) напомня бележитата Лермонтова поема „Мцыри".[14]

Когато се говори за въздействие на Лермонтов върху Пенчо Славейков, бихме могли да приведем една картина от неговото стихотворение „Ай-гидик", която доста чувствително напомня подобна картина от Лермонтовата поема „Демон", силно импонирала на нашия поет. Говорейки за своето участие в нейния превод, направен от автора на „Бай Ганю", Славейков казва: „Той [Ал. Константинов]

[1] Вариант: „А там веч и хора в гори се гнездят".
[2] Вм. „. . . по злачни стръмнини" било е „. . . по злачни равнини", като последната дума е зачертана.
[3] Под този стих със зачеркнати места е било: „Овчарът си слиза в засмени долини".
[4] Преди: „На тамо где бяга Арагва [нрч] надалеч".
[5] Преди това: „Одрипан наездник там се в ущеле крие".
[6] Със зачеркнати места: „Где буйния Терек играе в свирепо веселе".
[7] Със зачеркнати места: „Играе и вие кат' звяр сякаш в тъма" и „Бучи и се мята кат' звяр разярен".
[8] Със зачеркнати места: Няма за него храна, ни отрада.
Стесняват го грозно там неми грамади.
[9] П. П. Славейков, цит. съч., т. VII, стр. 61.
[10] П. П Славейков, пак там, т. VI, кн. 2, стр. 128.
[11] П. П. Славейков, пак там, т. VI, кн. 2, стр. 220.
[12] П. П. Славейков, пак там, т. VI, кн. 2, стр. 284; т. VII, стр. 61.
[13] П. П. Славейков, пак там, т. VI, кн. 2, стр. 220.
[14] М. Николов, Лермонтов у нас. Училищен преглед, XXI, 1922, стр. 93 и сл.

не се наемаше да преведе дивната Лермонтова поема, пленен от мощния ѝ стих и картинен език."[1] И може би тази „дивна" поема със своята изумителна пластичност е подсказала една също така силно пластична картина в казаното стихотворение на Славейков. И наистина не е трудно в картината от Славейковото стихотворение „Ай-Гидик"

Залезе слънце, бързо мрак покри
И върхове и тихнали долини.
На Ай-Гидик, там в небесата сини,
Челото в блясък още все гори.

Гори и грей. Но слънчеви зари
Не са това. На снежните вършини
Последния вечерен отгрев гине
И гасне. Вече слънцето се скри.

да се види някакво подсказване, дошло от онова място в „Демон", гдето се изобразява лицето на мъртвата Тамара — белезите на живот по него са само измамен отблясък от миналото:

Она была еще мертвей,
Еще для сердца безнадежней
Навек угаснувших очей.
Так в час торжественный заката,
Когда растаяв в море злата,
Уж скрылась колесница дня,
Снега Кавказа, на мгновенье
Отлив румяный сохраняя,
Сияют в темном отдаленье,
Но этот луч полуживой
В пустыне отблеска не встретит;

И в най-ранния период на своето творчество, още по времето, когато пише „Момини сълзи", Славейков създава произведения, които близко напомнят автора на „Герой нашего времени". Такъв е случаят със стихотворението „Аполоновият жрец", написано преди 1889 г. По своя характер то е автобиографично — неговият жизнен извор отвежда към нещастната любов на поета към неговата братовчедка Нина М.-В., която се омъжва през 1888 г. Колко дълбоко е било чувството му, се вижда от факта, че много време след това в книгата си „На острова на блажените" при биографията на Бойко Раздяла Славейков изповядва: „На развалините на първата любов расте бръшлян, цветето на смъртта и на незабравимия спомен, онова цвете, на което черните семки са тъй горчиви. Бръшлян обвива образа на Раздяловата изгора — първата и последня, — за чиято любов ни пее той."[2]

Изобразявайки трагичния конфликт между всеотдайната любов, възвишената адмирация към предмета на изключително по своята дълбочина сърдечно въжделение, което се разбива в ледената стена на бездушен практицизъм, Славейков влага в устата на своя герой

[1] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 2, стр. 46.
[2] П. П. Славейков, На острова на блажените. София, 1910, стр. 116.

думи, които независимо от художествената си неубедителност и наивност по мисъл силно напомнят увещанията на Демона в клетвата му пред Тамара.

У Славейков:

Ще създам заради тебе
Ази мир вълшебен,
Със цветя ще да го обсипя
Дан на моята любов.

И вдън земя ще се спусна
И над висши небеса,
Там съкровища ще взема
Твоя мир да украся.

И с нечута дивна прелест
Новий мир ще засияй.
В него ти не ще да жалиш
За изгубения рай.

И царица ще поставя
Да владейш над него ти —
Нищо няма да смущава
Там честити ти мечти.

Ще постеля нежно ложе
Аз от момини сълзи.
Възхитително, уханно
Както твоите грези.

И когато сън чаробен
Те надвий в вечерен час,
Твоя сън да е спокоен
Сам ще бдя над тебе аз.

Хор от славеи ще славят,
Всякой път все с химън нов,
Твойта вечно свежа младост,
Мойта къмто теб любов.

Срещу това в Лермонтовата поема „Демон“ четем:

Тебя я, вольный сын эфира,
Возьму в надзвездные края;
И будешь ты царицей мира,
Подруга первая моя;

— — — — — — — —

Толпу духов моих служебных
Я приведу к твоим стопам;
Прислужниц легких и волшебных
Тебе, красавица, я дам;
И для тебя с звезды восточной
Сорву венец я золотой;
Возьму с цветов росы полночной,
Его усыплю той росой;
Лучом румяного заката
Твой стан как лентой обовью;
Дыханьем чистым аромата
Окрестный воздух напою;
Всечастно дивною игрою
Твой слух лелеять буду я;

Чертоги пышные построю
Из бирюзы и янтаря;
Я опущусь на дно морское,
Я полечу за облака,
Я дам тебе все, все земное —
Люби меня. . . !

Забележимо въздействие на Лермонтов личи и върху други непубликувани произведения на Славейков. В това отношение ние указваме на едно незавършено произведение, писано към края на 1890 и началото на 1891 г. Авторът се е колебал относно неговото заглавие: в начална редакция то се е наричало „Два брата", след това — „Ралица", а по-късно е било преименувано „Люляна". Изобразява се привързаността на двама братя към тяхната сестра Люляна, заради която се сражават срещу Лало бег, дошъл да вземе насила сестра им. Написаната част — около 70 стиха — от това недовършено произведение, което Славейков нарича „балада", по своя ритмичен строеж твърде осезателно напомня Лермонтовите поеми „Мцыри" и „Демон". Дори и в някои картини, които рисуват обстановката на действието, може да се види отпечатък от тези произведения на руския поет. Особено силно впечатление в това отношение прави началото на Славейковата творба, която започва така

Там дето бистри си вълни,
Освободен от теснини,
В полето белий Вардар лей
И се извива като змей,
Високий замък се белей
Между полето и реката
От тесан мрамор построен.

По своя тон, по ритмичния си строй, по някои моменти от изобразяваната картина това място определено се свързва с началото на Лермонтовата поема „Мцыри", гдето се описват остатъците от онзи манастир, в който е завършил дните си героят на поемата:

Не много лет тому назад
Там, где сливаются, шумят,
Обнявшись, будто две сестры,
Струи Арагвы и Куры,
Был монастырь. Из-за горы
И нынче видит пешеход
Столбы обрушенных ворот,
И башни, и церковный свод;

Заслужава да се обърне внимание и на известни сходства между образа и действията на Славейковата героиня и Лермонтовата Тамара от поемата „Демон". Описанието на замъка край река Вардар, слизането на Люляна за вода и пр. се рисуват във видима близост с изображението на замъка на Гудал, с живота на Тамара и т. н. Замъкът у Славейков е обрисуван така:

И надалеко хвърля сен
Върху гранитната скала.
Над нея вити стъпала
Отвеждат чак до речний бряг.
По тях на рамо със кърчаг
Се спуска утром и по мрак
Мома Люляна за вода.

Ето подобен момент у Лермонтов — при изображението на Гудаловия замък и живота на Тамара в него:

С утра на скат соседних гор
От стен его ложатся тени.
В скале нарублены ступени;
Они от башни угловой
Ведут к реке, по ним мелькая,
Покрыта белою чадрой,
Княжня Тамара молодая
К Арагве ходит за водой.

Отношението на Пенчо Славейков към Лермонтов е засвидетелствувано и в някои преводи, които той е направил от него. Знае се, че той има известен дял в превеждането на „Демон" от Ал. Константинов. Според собствените признания на Славейков това участие се е изразило в превеждане на няколко стиха, поправка на няколко рими.[1]

Разглежданата тетрадка ни дава възможност да установим по-определено участието на Славейков в превода на „Демон", излязъл с подписа на Алеко Константинов и П. П. Славейков, което участие авторът на „Кървава песен" не е счел за необходимо особено да изтъква, пишейки посмъртно за своя приятел. Така на стр. 76—77 от тетрадката срещаме част от превод на Лермонтовия „Демон" — епилога на поемата с някои малки изпускания. Също така на стр. 284 намираме началото на „Демон" — I и II дял от първата част. Ако сравним тези откъси с превода, напечатан в Библиотека „Св. Климент" с подписа на Ал. Константинов и Пенчо Славейков,[2] ще видим почти пълното им покриване със съответните места. Това поставя въпроса за авторството на Пенчо Славейков на тези части от поемата. Някои разлики между откъсите, намерени в тетрадката на Славейков, в сравнение с печатания текст под името на двамата могат да наведат на мисъл, че в случая имаме тъкмо преведеното от Славейков в една по-ранна негова редакция. Вън от това между намерените у Славейков части от поемата и останалите места от нея се чувствува известна разлика в стила. Всичко това дава основание да се говори за авторството на Пенчо Славейков върху тези откъси.

Текстът из „Демон" — началото и откъсът от епилога — е написан с тъмнолилаво мастило на чисто, с равен, спокоен почерк, който издава, че не се пише за пръв път, че в случая нямаме първа редакция на превода. В това ни убеждават и твърде малкото поправки, най-вече на отделни думи. Епиграфът над откъса от последния дял на поемата е написан по-едро. Откъсите печатаме съобразно последните нанесени поправки.

ДЕМОН

Тъжовен Демон, дух изгонен
Над грешната земя летял,
На прежни дни невесел спомен

[1] П. П. Славейков, Събрани съчинения. Т. V, кн. 2, София, 1940. стр. 236.
[2] Библиотека Св. Климент, II, 1889, кн. VIII, стр. 121—131, кн. IX, стр. 230—250.

В глава му мрачна се въртял.
Когато в светлата вселена
Той херувим блестящ е бил
И от комета устремена,
С усмивка ясна осветена
Е поздравление ловил.
Когато през мъглите вечни
Можал е с поглед да следи
Движенията безконечни
В без ред блудящите звезди.
С' любов и вяра бил тогаз.[1]
Син пръв на светлото творене,
Не знаял страх, нито съмнене[2]
И не заплашвали ни час
Ума му векове безплодни.
И много още, но ни власт,
Ни сила имал да припомни.

*

И от тогаз отвержен плува
И скита се в'мира велик,
И век след века се минува,
Кат' час след час, кат' миг след миг,
По строен ред еднообразен:
Ничтожната земя владей,
Без наслаждене злого сей
На туй изкуство без да среща
Съпротивление насреща.

Простите мне его, как шалость,
И тихо молвите: чудак!
Лермонтов

Над Койшаурската долина
Над каменните стръмнини
Личат и днеска съсъпни
От сграда някаква старинна[3]
Кат' призрак от вълшебни дни[4]
Между дървята се черней.
Аул отдолу се простре́л
И весело се зеленей
В цветя и [5]втънал.[6]
Далеч, мъглите кат' пробива,
Извива се река пенлива.
Със вечно млад живот сияй
Там всичко към аула ближно,
Природата си там играй
Кат' весело дете безгрижно.

Над тях високо се е спрял
Безмълвно тамо замка старий
Кат' клетник старец преживял
И мила челяд и другари.[7]
Навред е пустош.[8] Под гнета

[1] Тези два стиха са написани в обратен ред, разместени после чрез цифри 1 и 2.
[2] Вместо този стих на полето написано и зачертано: „Син пръв на първо".
[3] В оригинала следват два изпуснати стиха, непреведени.
[4] Следва един изпуснат стих, непреведен.
[5] Оставено празно.
[6] Следват два изпуснати стиха, непреведени.
[7] Пропуснати шест стиха, непреведени.
[8] Вм. „пустош" зачеркната дума, която не се чете.

На времето не е остала
От миналото ни следа
И нищо[1]
Не ни напомня за Гудала,
За милата[2] му дъщеря.
Но църквата между скалите[3]
И днес се вижда през мъглите;
Стоят пред нейните врата
На стража у черни (?) гранити
Със снежни пластове покрити.
Намръщени висят грамади
Там ледове над самий път
Кат' вледенени водопади
Сломени мигом от мразът.
И с'бяс виелици жестоки
Между стените там високи
Снега размятат с'диво пене[4]
И бързат[5]
И облаците от въстока
Към него там на поклонение
Над гробовете запустяли
Днес никой не се печали —
Над тях скалата на Казбека
Надвиснала кат' страж ням бди
И вечний ропот на човека
Не ще им вечний мир смути!

Досега се знаеше, че от Лермонтов Славейков е превел още „Казачья колыбельняя песня". Намерените преводи в ръкописното наследство на Пенчо Славейков ни позволяват да изнесем, че освен една част от същото това стихотворение той е превел от Лермонтов още „Три пальми", „Утес", „Тучи", „Парус", *** (Я не хочу, чтоб свет узнал), *** (Расстались мы, но твой портрет). По време „Три пальми" се отнася към 1889, а останалите стихотворения — към 1891 г. Към същата година можем да отнесем и откъса от „Казачья колыбельняя песня". Както се вижда от тези данни, преводите на Пенчо Славейков на тези Лермонтови стихотворения са между първите у нас. Само „Парус" е преведено от Ив. Вазов по-рано.[6] По-рано е преведено и стихотворението „Тучи" — от един неизвестен автор[7] и от М. Москов.[8] Веднага след тях по време са Славейковите преводи на тези стихотворения. Колкото се отнася до всички останали стихотворения, то те са преведени най-напред от Славейков. Интерес представя и откъсът от „Казачья колыбельняя песня", който е по-ранна редакция на печатания от него превод в 1897 г.[9]

[1] Оставено празно.
[2] „За неговата" — последната дума зачертана.
[3] Следват пропуснати осем стиха, непреведени.
[4] Следват пет пропуснати стиха, непреведени.
[5] Оставено празно.
[6] И. в. Вазов и К. Величков, Българска христоматия. Ч. II, Пловдив, 1884, стр. 206—207.
[7] Мисъл, г. II, 1886, бр. 10, стр. 236.
[8] Народен учител, IV, 1886, кн. 9, стр. 288.
[9] Цвят, I, 1897, бр. 7—8, стр. 241—242.

Текстът на тези преводи е четлив, издава предварителна работа над тях, без обаче тя да е доведена докрай, тъй като има незавършени стихове. Преводите са написани със спокойна ръка — изглежда, те са преписани от някаква по-ранна, но все пак неокончателна редакция, защото частични поправки със същото или друго мастило са нанесени на тях. Повече поправки се срещат върху текста на „Три пальми“, написан на стр. 106—107 от тетрадката с черно мастило, върху което се виждат следи от повторни поправки, правени с тъмнолилаво мастило. Останалите стихотворения, написани на 290—292 стр. с тъмнолилаво мастило, не носят следи от вторични поправки през друго време.

ТРИ ПАЛМИ[1]

В аравските голи пустинни земи
Растнаха високо три горди палмй.
Под тях из горещата почва безплодна
Се извор прохладен провирал свободно.[2]
Под сянка зелена там отстранен
От пясък хвъркат и от пекът забранен.

И дни и години минали без чет.
Но пътник не минал от там уморен[3]
На сянка да седне под ветки зелени
Уста да накваси с водица студена.
Хванали да съхнат от слънчевий пек
Разкошните листи, звънлив водотек.

Три палми[4] към бога взроптаха тогаз:
„Защо си ни тука захвърлил ти нас
Без полза ний тук да растем, да цъвтиме
От вихрът люляни, от жега горими
Ничий благосклонен не радващи взор . . .
Не [5] твоя святий приговор.

И щом те млъкнаха — пясъкът златий
На стълбове ето далеч се върти,
Нестройни звънци от там задрънчаха

---

[1] След заглавието Славейков поставя в скоби името на автора: Лермонтов. Това той прави и при останалите стихотворения, което няма да отбелязваме.

[2] Последните два стиха са написани горе на листа над заглавието. Вместо тях в текста стоят зачеркнати още при първото писане:

Под тях извор бистър с струи си студени
Спокойно извирал в почва нажежена.

[3] Към тези два стиха от втората строфа в текста са оставени като варианти, написани преди горните:

И много години така се мина;
Но никой от там да намине нема.

[4] Вместо „Три палми“ най-напред е било „Фурмите“, зачеркнато още в предната редакция.

[5] Останало празно.

Товари покрити с коври[1] запъстряха,
Един подир други верблюди наред
Вървят и се килкат кат' чбун по море.

Меж[2] гърбици твърди престлани висят
Полите на пъстри чадъри за (в) път.
Понякога мурга[3] ръка ги подигва
И мълниен поглед от тамо прониква
И мършав арапин в седло си възпрян
Лети на [4] препрян.[5]

В [6]
Възправя се конят назад разярен
Кат' пантер с'стрела в гърди поразен,
На бяла му дреха красивите гънки
Без ред по плеши му се вият и вънка.
И с крясък той острий си хвърля маждрак,
Извръща се пъргав и хваща го пак.[7]

При палмите идва шумливий керван,
Та весел под него разстанува стан.
И дрънкат кърчази, с вода се напиват,
И гордо три палми връх перест си киват
Здрависват нечакани гости; с струи
Студеният извор ги щедро пои.

Но щом[8] падна мрак вечерта
По жилави корни топор заехтя;
Безжизнени падат храненици вековни,
Невръстни деца им одежди покровни
Събличат; и бавно до тъмни[9] зори
Им трупове после огънят гори.

Когато се сепна на изток зора
Уречений път си керванът подбра:
А там дето снощи огънят гореше[10]
Сив пепел и хладен там още личеше.
А после пустиний го вятър пръсна.[11]

И нине злокобен там пустош е див,
Листата не шъпнат[12] със извор чуртлив:
Напусто[13] към бога с молба той въззива
Горещий пясък води му зарива...

---

[1] Вместо „коври" като вариант над него оставено „килими".
[2] Вместо „меж" преди е било „над", зачеркнато още при писането.
[3] Вм. „мурга" на реда е било „твърда", зачеркнато още при самото писане.
[4] Оставено празно.
[5] Наред с „препрян" на полето написано и „вран".
[6] Оставено празно.
[7] Вм. „Извръща се пъргав и хваща го пак" по-рано е имало: „Той копие мята и пак го лови", зачеркнато още при самото писане.
[8] Между „щом" и „падна" е имало „на небе", зачеркнато при самото писане.
[9] Вместо „тъмни", написано с тъмнолилаво мастило, по-рано, при първото писане, е имало „ранни", оставено незачеркнато.
[10] След „гореше" на същия ред добавено пак вън от стиха „снощи".
[11] След „пръсна" на същия ред вън от стиха има „разпиля", написано с тъмнолилаво мастило.
[12] Вм. „Листата не шъпнат" било е „Не шъпнат листата", превърнато с извита черта за разместване.
[13] Вм. „Напусто" било е „Напустно".

Разкъсва бухлатий пустинен орел
Сал плячката своя край него занел.[1]

СКАЛА

Златен облак нощес пренощува
На гърдите на скала голяма;
Подрани той рано отзарана,
Охолен си далеч[2] отпътува.

Но оставил на скалата влага[3]
На гърди й. Сирота горкичка,
Умислена стои сама̀ничка;
Сълзи рони — нищо не помага!

ОБЛАЦИ

Облаци небесни, скитници вий вечни,
На къде така все в стройни върволици,
Като че от бисер внизани бройници,
Бързате, летите, охолни, безпечни?
Към кой край далечен, кои небосклони,
Щастливи летите с весела усмивка?
Има ли за вази там поне почивка,
Или пак и тамо таз ви участ гони?
Уви! Вам е вредом сърдце благодарно,
Вас ви не смущават съблазни, надежди,
За вази са чужди неволи, премежди —
Вий навред сте дома, вам е всъде харно.

КАЗАШКА ПЕСЕН

Спи, детенце, рожбо мила,
Нани-нани-на.
В люлчица ти очи впила
Златната луна.
Ще приказвам, ще ти пея
Сладки песни аз;
Излеком[4] ще те люлея
В тоя нощен час.
Буйний Терек[5] с рев се пени
И прехвърля с бес.
На брега осамотений
Дебне зъл черкез;
Но баща ти стар е воин
Кален[6] във война;
Спи ми, синко, спи спокойно
Нани-нани-на . . .
Ще познаеш, до-ще време

ЛАДЯ

Далеч в мъглата на морето
Над вълните ладя играй . . .

---

[1] „Край него занел“ е написано при следваща редакция с тъмнолилаво мастило. Последният стих е даден с тъмнолилаво мастило в още един вариант: „Своята плячка край него занел“.

[2] Било е: „Охолен пак той отпътува“, зачеркнато.

[3] Било е: „Но оставил на гърдите влага“.

[4] Вариант: „Тихичко“.

[5] Било е вместо „Буйний Терек“ — „Шумоли гората“, зачеркнато.

[6] Вариант: „Бодър“.

Какво л' тя тамо дири, клета,
Далеч от милий бащин край?

Ревят вълните, вятра свири,
Превива мачтата[1] към бряг;
Уви! Тя щастие не дири,
Нито от щастие бяга пак.

Вълни под нея бистри, сини,
Звезди над нея пък безброй...
А тя сал дири бури силни,
Кат' че л' ще найде в тях покой!

* * *

Не ща света за мен да знае,
За мен, за мойта тайна повест;
Какво аз любя, що страдая —
Съдя ми й бог и мойта съвест.

Сърдце ми тям ще се изкаже,
От тях ще иска съжалене.
И нека тоя[2] ме накаже,
Що ме й хвърлил в това мъчене.

Не ща да знам укори хорски,
От тях сърдце не ще защита,
Що могат брановете морски
Повреди скалата, гранита!

Чело тя в облаците крие
И никому не се показва,
Освен на бури и гърмежи,
Що мисли никому не казва.

ПОРТРЕТ[3]

Аз пазя ощ' портрета твой.
Кат' призрак блед от благи дни
Внушава ми пак радост той.

Пак[4] нови страсти в буйний плам
Любов ми вдъхва тоз залог: —
Тъй храм напуснат — все е храм,
Кумир низринат — пак е бог!

* * *

Пенчо Славейков е проявявал жив интерес не само към Пушкин и Лермонтов. Има недостатъчно оценени признания на Славейков, които сочат, че той цени високо Гогол и Чехов, които препоръчва за репертоара на Народния театър.[5] Много по-важно е обаче да се изтъкне положителното отношение на Пенчо Славейков към руските революционни демократи или към писатели, които се доближават до тях. Той се отнася с голямо ува-

[1] Било е: „мачтите".
[2] Вариант: „онзи".
[3] Било е: „Спомен", зачеркнато.
[4] Вариант: „И в нови страсти..."
[5] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 2, стр. 113.

жение към Белински, цени го като велик критик, вижда в лицето на Чернишевски и Добролюбов негови следходници.[1] Към това трябва да се прибавят и други факти, които говорят за углъбеното отношение на Славейков към Белински. В неговия архив се намира ръкопис, озаглавен „Предварителни бележки към поезията на Хайне", в който срещаме важно изказване за великия руски критик. Според Славейков той е „един от първостепенните европейски критици в първата половина на това столетие". „Критическите оценки на Белински... са меродавни в Русия, те са изражение на руския естетически вкус и никой досега не е въстанал против тия присъди."[2] Към това трябва да се прибави твърде важният факт, че в един бележник на Славейков е запазен списък на статиите на Белински, поместени в различните томове.[3] Най-после Славейков засвидетелствувал своето отношение към Белински и във връзка със замислената от него антология на руската литература. В предговора към нея, след плана за очерк върху Пушкин, следва план за очерк и върху бележития руски критик: „Белински. — Детство и отрочество. Характер и направление умственной деятельности Белинского. Увлечение философскими теориями и театром. Три периода литературной деятельности. Белинский как истолкователь Пушкина, Лермонтова и Гоголя."[4]

Твърде показателно е, че Пенчо Славейков, който живее с идеята, че руската литература със своя реализъм може да бъде пример за нашата литература,[5] намира за необходимо да изтъкне, че нашата литература трябва да се приобщи не само към Тургенев и Толстой, но ние трябва да се приобщим към традициите и на Херцен, когото той нарича „благородния над благородните представители на руската мисъл и художествено слово".[6] Не е безинтересно да се знае, че в замислената библиотека от произведения на руски писатели Херцен се представя с един том.[7] Херцен е представен и във възнамеряваната двутомна антология на руската литература, където е отнесен към първия том.[8]

От руските революционни демократи Славейков е познавал и творчеството на Некрасов, без обаче да вижда у него голям художник.[9] В библиотеката на Славейкови се намира негово издание в два тома: Стихотворения Н. Некрасова. Изд. 4, ч. I и II, СПБ, 1867, с преведени стихове към много произведения още от стария Славейков,[10] което не е могло да не бъде познато и на неговия син. В съ-

---

[1] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 1, стр. 9.

[2] „Предварителни бележки към поезията на Хайне" — Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови" в София.

[3] Пак там.

[4] Личен фонд на Светослава Славейкова.

[5] П. П. Славейков, цит. съч., т. I, 4 изд., София, 1928, стр. 10.

[6] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 2, София, 1930, бр. 119.

[7] Тетрадка за бележки и първи наброски. Фонд Светослава Славейкова.

[8] Личен фонд на Светослава Славейкова.

[9] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 1, София, 1940, стр. 130.

[10] Интересно е да се отбележи, че П. Р. Славейков е превеждал на полето на самата книга отделни стихове от много Некрасови стихотворения.

щата библиотека се намира и книгата на П. А. Заболотский „О хуманных мотивах поэзии Н. А. Некрасова". Варшава, 1903, 38 стр. Показателно е, че в проектираната библиотека руски писатели, в която е представена руската литература от Пушкин до Чехов, Некрасов липсва. В антологията на руската литература обаче той е застъпен, като са указани и произведенията, с които ще бъде представен: „Железная дорога", „Песня", „Мать", „Внимая ужасам войны", „Несжатая полоса". Заслужава да се отбележи, че Славейков е считал, че Некрасов се представя най-добре пред българския читател тъкмо с тези си произведения, някои от които той е и превел. Тези преводи на Пенчо Славейков представляват голям интерес. Те са три — „Внимая ужасам войны", „Вдова", „Несжатая полоса". Първите два са направени през 1889 г., между април и ноември, тъй като са поместени в раздела на тетрадката за тази година и са поставени в съседство с датирани произведения от това време. „Несжатая полоса" е датирано 1884 г. От трите преведени от Пенчо Славейков стихотворения само „Внимая ужасам войны" е било вече преведено в Христоматия на Ив. Вазов и К. Величков в 1884 г.[1] Останалите две стихотворения се явяват на български език за пръв път в превод на Пенчо Славейков.[2]

Трите превода са написани с черно мастило. Преводите на „Мать" и „Внимая ужасам войны", поместени на стр. 41 на тетрадката, по характера на писмото и по нанесените поправки показват, че в случая вероятно имаме черновй автограф, първа редакция. Автографът на превода на „Несжатая полоса", написан на стр. 111, показва, че предварителната работа е извършена отделно, а тук е нанесен един късен, по-съвършен стадий от работата, който може да се счита втора редакция. Върху всичките свои преводи от Некрасов Пенчо Славейков се е връщал отново, правейки поправки, допълнения, разместванията и пр., обозначени с тъмнолилаво мастило.

МАЙКА[3]

Стоеше тя, злочестата вдовица,
Умислена, сама на къщний праг
Пред нея с весел и невинен смях[4]
Играеха невръстни три дечица.
Тя мълвеше: „О рожби, мои мили,
Злочести рожби, що л' сте се родили?
Ще тръгнете и вий из правий път —
А тамо ви очаква ранна смърт.[5]
Над тяхната съдба недей се вайка,
Не ги окайвай,[6] майчице-майко!
Но казвай им, приучвай ги отрано

[1] Ив. Вазов и К. Величков, Българска христоматия. Ч. II, Пловдив, 1884, стр. 200—201.

[2] „Несжатая полоса" се явява в печата в Библиотека Св. Климент, I, 1888—1889, стр. 36, превод на Д. Мишев, и в 1898 г., преведено в проза от Д. Срв. Из Некрасова. Преводи в проза. Народ, I, 1898, бр. 11 от 24 януари.

[3] След заглавието Пенчо Славейков поставя в скобки името на автора: Некрасов.

[4] Преди това: „С чист и невинен детски смях", отчасти зачеркнато.

[5] Преди това: „А тамо ви вечно очаква тегло", зачеркнато.

[6] Преди: „Не ги оплаквай", зачеркнато.

Към този ран, но свят[1] за тях конец,
Внушавай им, че няма по-желанно,[2]
По-хубаво от трънений венец!

МАЙЧИНИ СЪЛЗИ

При всяка зла вест от войната,
При всяка нова жертва в грозний бой,
Не ми е жал другаря, ни жената,
Не ми е жал ни самия герой...
О, лесно се предумува жената,
Забравят се другари вероломни,
Но негде си душа ожида свята,[3]
Едничка тя до гроба чак ще помни.[4]
Сред наште злоби, ежби, марази[5]
Съгледал съм в света едни най-верни,
Свети, от сърце, искрени сълзи —
Това са майчините сълзи черни.
Не ще забравят свойте те деца,
Погинали без време във войната,
Тъй както няма никога върбата
Да дигне висналите си листа.

НЕПОЖЪНАТА НИВА

Късна веч е есен. Птици отлетяха,
Посърна гората,[6] поля опустяха,
Само непожната ивица една остана.
Но горчиви[7] мисли докарва она,
Като че ли[8] шепнат глухо класовете:
„Тежко е да имаш разпря с ветровете,
И да се превиваш до сама земя,
В прахта да върдаляш тежки си зърна.
Сяка нощ ни газят, ронят върволици
Сякакви прелетни и лакоми птици,
Заецът ни тъпче, буря ни пилей.
Нашия стопанин-орач на къде й?
Лоше л' сме се ние, клети, наплодили,
Или не на зърно цъвнахме, класихме?
Не! не сме ний лоши — вече отдавнó
Се наля, узрява нашето зърно.
Той затуй ли нази ни ора, посява,
Вятърът есенний да ни разпилява?"
Вятърът им носи тъжен отговор: —
„Вашия стопанин грехнал без упор,
Знае той защо е вас орал, посявал,
Но е не по сила работа захванал.

---

[1] Преди: „свят, но рад", разместено чрез знак за прехвърляне на думи.
[2] Този и предходният стих написани по-късно с тъмнолилаво мастило.
[3] Думата „душа" внесена после над реда със знак за вместване.
[4] Преди: „Тя чак до гроба ще да помни", зачеркнато на места. „Едничка тя" е нанесено с тъмнолилаво мастило.
[5] Вместо този стих два зачеркнати варианта: „Сред нашите дела тъй лицемерни (вар. пристрастни)" и „Посред делата наши лицемерни". „Наши" е нанесено допълнително с тъмнолилаво мастило.
[6] Вм. „Посърна гората" било е: „Гората посърна", разместено с молив.
[7] Вм. „Но горчиви мисли" било: „Тъжни, горки мисли", зачеркнато още при първата редакция.
[8] Вм. „Като че ли шепнат" било е „Га че ли си шепнат", поправено с молив.

Тежко[1] му й, клетия, ни яде ни пий
Във сърце му червей се загнезден вий;
И ръце му що са тез бразди орали
Като сухи съчки[2] днес са обвиснали,
Поглед му угасна, секна ясний глас
Тъжно [3] що е пял тогаз
Когато над плугът се на пек потеше
И замислен тихо той над вас вървеше.

* * *

Славейков е познавал твърде добре делото на Чернишевски и Добролюбов. В библиотеката на Славейкови се намират: Сочинения Н. А. Добролюбова, 4 изд. Л. Ф. Панталеева. СПБ, 1885, а също така: Н. Г. Чернышевский, Сочинения. Т. I — II, 1868. И двете издания съдържат бележки към текста, а също така и знаци пред заглавията на отделните статии, които издават, че са извиквали активен интерес. Твърде много бележки има към известната дисертация на Чернишевски „Эстетические отношения исскуства к действительности". Тези бележки заслужават специално изучаване. Очевидно тези издания са набавени от П. Р. Славейков. Няма съмнение обаче, че те са четени и от Пенчо Славейков, комуто вероятно принадлежат много означения към отделни статии. От по-късни издания се вижда, че Пенчо Славейков цени Чернишевски и Добролюбов, считайки ги, както вече казахме, приемници на Белински. Той дори поддържа мисълта, че те са направили преврат в руската литература, че тяхната дейност е оправдана за дадения момент от историческото развитие на Русия,[4] и пр. Не е без значение обстоятелството, че в замислената двутомна антология на руската литература, в която по предварителния план на Славейков фигурират имената на критици и писатели, са застъпени както Белински, така и Добролюбов и Писарев, а Чернишевски не е поставен нито между критиците, нито между писателите. Явно е, че по това време Славейков е хранил известна въздържаност към неговия талант на писател, неправилно считайки го в дейността му премного свързан с преките и временни нужди на историческия момент. По-късно той дава израз на това свое разбиране в неблагоприятното си изказване за Чернишевски като художник, като създател на „Что делать?" и „на хиляди други творения, изгнили в прахът на времето".[5] Всичко това обаче не му пречи ни най-малко да се възхищава от личността на Чернишевски, от неговата непреклонна воля в отстояване на своите убеждения. Плод на това е стихотворението му „На границата (Н. Г. Чернишевскому)", написано на 5 октомври 1890 г. по

[1] Вм. „Тежко му й, клетия..." има и „Лошо му й, клетия...", оставено като вариант.

[2] Вм. „Като сухи съчки" вариант „Като сухи клечки..."

[3] Оставено празно.

[4] П. П. Славейков, цит. съч., т. VI, кн. 1, стр. 9.

[5] Пак там, кн. 2, стр. 167.

случай една година от смъртта на Чернишевски, за което дадохме кратко известие.[1]

Много интересна задача би било да се види какво е могъл да знае Пенчо Славейков за Чернишевски до 1890 г., за да се установи в известна степен зависимостта между живот и творчество, да се надникне донякъде в онази духовна сфера, в която се извършва превръщането на действителността в поезия. А Славейков е могъл да знае за Чернишевски преди всичко от библиотеката на баща си, в която, както казахме, се намират произведения на великия син на руския народ. Ако имаме пред вид само напечатаното на български език, можем да добавим, че Славейков е имал възможност да узнае нещо за Чернишевски и от в. „Работник", бр. 10 от 1881 г., гдето за него се говори като за „знаменит мъж, мъченик на науката". А в Благоевото списание „Съвременний показател", бр. 2 от 1885 г., четем неща, които в известен смисъл стоят близо до това, което виждаме в стихотворението на Славейков: „Двадесет и една година Чернишевски беше жив заровен в Сибир и двадесет и една година беше мъртъв за руския народ и науката въобще... Преди две години руското правителство се убеди, види се, че вярата на Чернишевски в неговите идеали е непоколебима и основана на такива яки философски убеждения, които нито каторгата, нито осамотеният затвор не могат да поклатят..." Най-после Пенчо Славейков е могъл да узнае и за трагичния край на Чернишевски на 17/29 октомври 1889 г., отбелязан доста широко в нашия печат през това време.[2] И вече на следващата 1890 г., около годишнината от смъртта на автора на „Что делать?", той пречупва всичко известно нему през призмата на собственото си свободолюбие, на своята ярко изразена антимонархическа насоченост, на своето преклонение пред носителя на социалния прогрес, издигнал се в отстояването на народната правда до сиянието на изключително морално подвижничество. Твърде забележително е, че в изображението на Пенчо Славейков Чернишевски завършва живота си трагически — „гине той мърцина", — нямайки възможност да разгъне в дело, да вложи в живота, да пренесе в действителността „своята вяра".

Стихотворението, в две редакции, се намира в казания бележник на Пенчо Славейков, озаглавен „Тетрадка за бележки и първи наброски, 1889". Редакциите са поместени непосредствено една след друга между други негови произведения, преводи от руски поети и пр. Тук привеждаме в съвременен правопис втората по-завършена редакция — в нея е недовършен стих втори и липсва един епитет в стих четиринадесети. В стих шести един епитет е поставен в скоби — навярно Славейков е възнамерявал да го замени с друг.

---

[1] Две непубликувани стихотворения на Пенчо Славейков. Литературен фронт, XIII, 1957, бр. 26 от 27 юни.

[2] За други извори на стихотворението вж. В. Велчев, Пенчо Славейков против монархията и тиранията. Септември, XI, 1958, кн. 7, стр. 117.

НА ГРАНИЦАТА (Н. Г. Чернишевскому)

Посред степта висок се стълб черней,
И хлад, и ужас от него вей,
Като кошмар злокобен на душата,
Тоз пограничен стълб меж' двата свята.
И с своя вид той дантевските речи
Страдалецу (безжалостно) вести:
„Тук с своите надежди се прости —
За теб възврат от тамо няма вече!"
Напреде е непроницаем мрак.
А в грозний път не свети никой зрак,
И там смъртта прегръдка му разтвара
И тамо гине той за свойта вяра;
И гине той мърцина във окови
С проклятие на уста:
„Ти в мойта смърт постигна си целта,
Възрадвай се, тиранино суровий!"

Стихотворението „На границата" е една паметна, многосъдържателна страница от българо-руските литературни и културни отношения. То е един показателен акт за отношението на Пенчо Славейков към руските революционни демократи, една адмирация на моралния и гражданския подвиг на най-великия от тях. Това стихотворение отразява отношението към Чернишевски не само на Пенчо Славейков. То е показателно за цял етап от нашето историческо развитие, когато част от обществото е чуждо на разбирания за закономерностите в социалното развитие, когато на Чернишевски се гледа като на трагически загинал великан на духа, без да могат да се подскажат каквито и да е перспективи за по-нататъшно развитие. По-късно вече, в 1928 г., след победата на Великата октомврийска социалистическа революция, по случай 100-годишнината от раждането на Чернишевски, нашият пролетарски поет Димитър Полянов вече можа да изрази друго отношение към вожда на руската революционна демокрация. В стихотворението „Страшният път" (в. „Наковалня", бр. 147 от 1 ноември 1928 г.) той вече отразява нов етап от нашето историческо и идейно развитие, осмисля иначе жизнения подвиг на Чернишевски, вижда в него предтеча на новия живот в Съветския съюз:

Виждам и друго, о Чернишевски: —
Твоят път днеска кичат цветя
И милиони с устрем младежки
Крачат към щастие и свобода.

Стихотворението на Славейков за Чернишевски ще добие важно значение, когато се сложи въпросът за положителните идеали на Пенчо Славейков през различните етапи от творческото му развитие, за положителния герой у него, за жизнените извори на този герой.

* * *

Първите преводи от Надсон на български език се отнасят към 1891—1892 г. Така неизвестен преводач Е. превежда през 1891 г.

едно негово стихотворение.[1] След това в същата година Г. С. превежда стихотворението „Поет".[2] През 1892 г. И. Ф. превежда стихотворението „Животът".[3] Едва в 1895 г. Ю. Н. Розентал превежда стихотворението „Поэзия".[4] Същото произведение на Надсон бива превеждано и по-късно. Преводът на Пенчо Славейков е направен през 1890 г. От това следва, че Пенчо Славейков се оказва изобщо първият преводач на Надсон у нас, а също така и първият преводач на неговото така характерно стихотворение „Поэзия".

Текстът на превода, поместен на 293 стр. в тетрадката, несъмнено представя не първа редакция — написан е спокойно в завършен вид — липсва само една дума от третия стих.

ПОЕЗИЯ

Тя слезе тук при нас низ райските предели,
Във свойто ангелско невинно облекло,
С усмивка [5] с ланити погасли (?)
С трендафилов венец на гордо й чело . . .
Тя тихо казваше с неволно, жежко чувство,
Че иде да смири небето със света,
Че нейний е девиз изкуство за изкуство,
Че вярата й ней е — чиста красота.

Летяха векове . . . При смела една стъпка
Безумната тълпа изпсува я без страх,
Венецът й в калта безчувствено го стъпка,
Невинний идеал подигна го на смях;
И грубо рухо й насилом тя навлече,
И друг трънлив венец възложи й тя ней,
И подир себе си тълпата я повлече —
Тя с нея заедно да плаче и да пей!

*

Преводите на Пенчо Славейков из руската литература имат важно значение. Те са между най-ранните преводи на руски поети у нас, а в някои случаи са първи по време. Вън от това въпреки своята незавършеност понякога по качествата си те достойно се нареждат между най-хубавото, което е предадено от руската поезия със средствата на българското слово.

Особено силно се налага у Славейков вниманието му към ритъма на оригинала, почти винаги вярно улучен от него. Обръщат внимание успешните му усилия да улови живописните и емоционалните краски на превежданите творби, да въведе читателя в специфичната атмосфера, която вее от тях. Пенчо Славейков показва умение да улови стила на предавания автор, да се възмогне до неговата система от изразителни средства, използувайки различни стилистически пластове от българската реч, да предаде пушкинското, лермонтовското, некрасовското и в емоционалния тон, и в изразителната багра на оригинала.

[1] Денница, II, 1891, кн. 3, стр. 123.
[2] Лъча, I, 1891—1892, кн. 5, стр. 9—10.
[3] Мисъл, I, 1892, кн. 3—4, стр. 169—170.
[4] Българска сбирка,. II, 1895, кн. 7, стр. 674.
[5] Оставено празно място.

Вън от това различните редакции на преводите, поправките над отделни места и пр. дават благодатен материал за изследване творческия процес у Пенчо Славейков, пътищата на неговата работа за съвършена художествена форма, за създаване еквивалентен по своя художествен ефект поетически образ.

Преводите на Пенчо Славейков из руската литература, както и други негови начинания и изказвания обогатяват знанията ни за отношението на автора на „Кървава песен“ към великата литература на нашите славянски братя, откриват нови страници от българо-руските литературни и общокултурни връзки в миналото.

СЪДЪРЖАНИЕ

Соня Баева — Творчеството на Петко Р. Славейков от периода на Кримската война 3
Приложение — Непубликувани поеми и стихотворения на П. Р. Славейков 45

Надежда Драгова — Драматични опити на П. Р. Славейков 101

Илия Конев — Райко Жинзифов (очерк) 151
Приложение — Непубликувани писма на Райко Жинзифов 191

Михаил Арнаудов — Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. Ботевият дял във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ 233

Боян Ничев — Нушич в България 267

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

Боню Ст. Ангелов — Преписи на Паисиевата история 299
Софроний Врачански. Материали за живота и творчеството му 309

Велчо Велчев — Пенчо Славейков и руската литература 341

ИЗВЕСТИЯ
НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА
Книга VII

Технически редактор: *Й. Шангов*
Коректор: *Ел. Стоянова*
Печатни коли 23 Издателски коли 27,37
Формат 70/100/16 Тираж 800
ЛГ—III—8—1958
Дадена за набор на 26. VIII. 1958 г. Последната кола подписана за печат на 20. I. 1959 г.
Книжно тяло 26 лв. Подвързия 2,30 лв.
Цена 28,30 лв.
Набрана и отпечатана в печатница „Дечо Стефанов", ул. „А. Кънчев" 1, София
Поръчка № 650|8

283

Цена 28·30 лв.